

NICOLAE STOICESCU

*«o falsă problemă
istorică-
discontinuitatea
poporului român
pe teritoriul
strămoșesc»*

Editura Fundației Culturale Române

ARGUMENTE

www.dacoromanica.ro

NICOLAE STOICESCU

O FALSĂ PROBLEMĂ ISTORICĂ —
DISCONTINUITATEA POPORULUI ROMÂN
PE TERITORIUL STRĂMOȘESC

Coperta colecției: VASILE OLAC

EDITURA FUNDAȚIEI CULTURALE ROMÂNE

**Aleea Alexandru nr. 38
Sector 1, București 71273
ROMÂNIA**

Tel. 679.65.43; 633.11.62.

ISBN 973-9132-82-0

www.dacoromanica.ro

NICOLAE STOICESCU

O FALSĂ PROBLEMĂ ISTORICĂ—
DISCONTINUITATEA
POPORULUI ROMÂN
PE TERITORIUL STRĂMOȘESC

EDITURA FUNDAȚIEI CULTURALE ROMÂN E
BUCUREȘTI • 1995

www.dacoromanica.ro

CUVÎNT ÎNAINTE

Prezenta carte reprezintă o nouă ediție a lucrării CONTINUITATEA ROMÂNILOR, publicată în 1980 și epuizată în scurtă vreme. Ea a fost completată cu o informație pe cât posibil adusă la zi, alcătuită din cca 300 de studii și monografii, unele omise în prima ediție, iar cele mai multe apărute în perioada 1980—1990.

Remarcăm cu bucurie faptul că numeroasele adaosuri de informație care au îmbogățit substanțial lucrarea nu au făcut decât să întărească și să susțină cu mai multă forță concluziile la care ajunsese în 1980; este o dovadă convingătoare asupra adevărului tezelor afirmate în lucrare.

Am considerat necesară alcătuirea acestei noi ediții, conștient atât de importanța problemei, cât și de faptul că susținătorii „teoriei” roesleriene au devenit deosebit de activi în ultima vreme: deși apără o teză absurdă și illogică, ei speră că vor convinge lumea cu privire la „drepturile istorice” ale Ungariei asupra Transilvaniei, „drepturi” bazate pe amintita teorie, care susține discontinuitatea românilor pe teritoriul în care au viețuit dintotdeauna.

Nădăjduim ca această carte să pună în lumină ideea că Transilvania aparține românilor, nu numai datorită argumentului numeric, al majorității etnice (incriminat de unii autori contemporani, evident subiectivi, ca „ridicol”), dar și al priorității și continuității prezenței lor în acest spațiu geografic.*

Autorul

* În ceea ce privește datarea evenimentelor s-a adoptat noul sistem, potrivit căruia se notează cu î.Hr. cronologia anterioară erei creștine și cu d.Hr. evenimentele posterioare acesteia.

PARTEA I

ISTORICUL PROBLEMEI

Problema continuității nu este o problemă științifică ci una politică: ea nu s-a născut ca problemă decît în secolul al XVIII-lea, cînd românii din Transilvania — care alcătuiau majoritatea populației — au cerut egalitatea în drepturi cu celelalte naționalități din această parte a țării; li s-a răspuns că nu pot fi egali cu ceilalți locuitori, deoarece ar fi venit, chipurile, mai tîrziu în țară, din care pricină au fost considerați „tolerați“.

Aspectul politic al problemei a fost subliniat de numeroși cercetători români, dintre care vom cita pe doi dintre cei mai autorizați: A. D. Xenopol și A. Sacerdoțeanu.

Iată ce spunea primul cu un secol în urmă: „Originea acestei noi teorii nu este de căutat în dorința de a descoperi adevărul, ci cu totul în alte motive, care nu-și au locul în istorie. Ungurii și sașii din Transilvania (este vorba de nobilimea maghiară și de patriciatul săsesc — N.S.) apăsau în secolul trecut (XVIII—N.S.) pe români într-un mod cu totul neomenos și chiar astăzi (1884)... vor să le ucidă viața morală, să le desființeze naționalitatea, înlocuind-o cu cea ungurească sau germană. Românii, văzîndu-se apăsați, protestau și protestă neconținut contra unui asemenea sistem de ocîrmuire; ei își întemeiază protestările lor pe dreptul istoric, susținînd că ar fi locuitorii cei mai vechi ai Transilvaniei, că dreptul de cucerire pe care-și întemeiază apăsătorii pretențiile lor ar trebui să fie părăsit într-un veac de lumini și de civilizație. Lupta între apăsători și apăsați fiind pusă pe tărîmul dreptului, cei dintîi căutară s-o curme chiar pe acest tărîm, tăgăduind românilor tocmai dreptul istoric invocat de aceștia“. Motivul pentru care „apăsătorii“ i-au „adus“ pe români de la sudul Dunării de-abia în secolul al XIII-lea este limpede: „ungurii și nemții fiind veniți

în Transilvania înaintea acelei epoci, iată că și dreptul istoric vorbea în favoarea acestora“¹.

La rîndul său, A. Sacerdoțeanu constata: „Pînă la sfîrșitul sec. XVIII nimănui n-a părut că românii din stînga Dunării n-ar putea fi băștinași. Simpla prezentare a discuției în această privință e dovada cea mai categorică. Cu totul altfel se prezintă problema românilor... din sec. XVIII înainte. Anumite considerații pur politice provocaseră o discuție: au sau nu au românii din Ardeal drepturi egale cu ceilalți locuitori? Interesul care a dominat lumea imperiului (habsburgic — N.S.) în vremea aceea a făcut ca — în loc să se dea un răspuns categoric și onest, bazat pe realitatea zilei și pe puținele mărturii istorice (cunoscute atunci — N.S.), dar concludente — să se emită o serie de ipoteze care aveau să dăuneze națiunii puse în discuție. În felul acesta se aduceau însă foloase unor interese de cu totul alt ordin decît cele puse în serviciul adevărului istoric și al eticei“².

Nu este în intenția noastră de a prezenta aici toate opiniile învățaților din evul mediu despre originea și continuitatea românilor pe teritoriul pe care locuiesc. Cele mai multe dintre aceste opinii se găsesc în lucrarea lui A. Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, apărută în 1972 și tipărită în limba franceză în 1975.

Pentru a ilustra însă afirmația de mai sus că, pînă în secolul al XVIII-lea, românii erau considerați în chip firesc autohtoni pe aceste frumoase plaiuri, vom aminti cîteva dintre opiniile străinilor care au venit în contact cu poporul nostru sau care-i cunoșteau istoria și trecutul.

Încă din primele izvoare care-i amintesc ca popor (izvoare pe care le vom prezenta în partea a doua a lucrării), românii apar ca fiind continuatorii populației daco-romane aflate în spațiul carpato-dunărean și Balcani, cu prelungiri pînă în Panonia. S-a arătat, pe drept cuvînt, de către A. Armbruster că „una din cele mai puternice afirmări ale originii romane a românilor vine din partea cronicarilor maghiari (Anonymus și Simon de Keza). În aceste cronici, anterioare întemeierii Țărilor Române, nu se poate sesiza un ton de ostilitate față de români. În această perioadă, statul ungur nu suprimase încă autonomiile locale, iar românii din Transilvania aveau aceleași drepturi cu ungurii și sașii“³.

La mijlocul secolului al XV-lea, italianul Poggio Bracciolini (1380—1459) afirma continuitatea elementului roman în Țările Române, locuite neîntrerupt de la Traian încoace de urmașii coloniștilor. Aceleași idei: popor de origine romană, născut dintr-o colonie antică romană, găsim și în opera învățatului Enea Silvio Piccolomini (1405—1464), care a încercat și o explicație a numelui de vlah⁴.

Deosebit de importante pentru problema noastră sînt știrile date de cronicarul Laonic Chalcocondil, care îi numește pe românii de la nordul Dunării *daci*, iar pe cei de la sudul fluviului *vlahi*; aceștia din urmă ar fi coborît din Dacia. Deși nu cunoaște istoria veche a românilor, Chalcocondil constată că aceștia păstrează nu numai limba strămoșilor latini, dar că se aseamănă cu italienii „și în alte privințe și în întocmirea traiului de toate zilele și se folosesc de aceleași arme și au aceleași unelte încă și acuma ca și romanii”⁵. Constatarea este deosebit de prețioasă deoarece atestă continuitatea obiceiurilor, traiului zilnic și ocupațiilor din vremea romanilor.

Unul dintre umaniștii care a susținut continuitatea românilor din secolul al XV-lea a fost Antonio Bonfini (1434—1503), cronicarul oficial al regelui Matei Corvin; el susține răspicat că românii sînt urmașii coloniștilor și ai legiunilor romane din Dacia, fapt dovedit de limba lor latină, de inscripțiile și ruinele romane, de toponimia romană și de numele de vlah. El afirmă în chip expres că, în vremea barbarilor, „coloniile și legiunile romane care se dezvoltaseră de curînd n-au putut fi distruse”⁶.

Se poate spune deci că, încă din secolul al XV-lea, ideea că românii sînt coborîtori direcți ai coloniștilor romani din Dacia era cunoscută și admisă de numeroși străini.

În secolul următor aceste dovezi se înmulțesc. Pe la 1534, un alt italian, Francesco della Valle — trecînd prin Țara Românească — înregistra aici, din cele auzite, că românii se considerau ei înșiși urmașii coloniștilor romani (*dicono esser venuti anticamente da Roma ad habitar in quel paese*)⁷.

Sibianul Georg Reicherstorffer (1495—după 1550), bun cunoscător al Moldovei în vremea domniei lui Petru Rareș, afirma la rîndu-i: „așadar, românii sînt de seminție italiană și se trag (precum zic) din romanii cei vechi” (*igitur Valachi Italicum genus a veteribus [ut aiunt] Romanis derivatum*). Acest „precum zic”, înregistrat de Reicherstorffer, arată

că românii aveau, în secolul al XVI-lea, conștiința originii lor latine, considerându-se descendenții coloniilor romane ⁸.

Cam în aceeași epocă (1542), un alt sas, Johannes Lebel (c. 1490—1566), considerat părintele istoriografiei săsești, într-un cîntec istoric *De oppido Thalmus*, susținea cu convingere teza continuității elementului autohton, dacoroman, în Transilvania: românii sînt urmașii coloniștilor aduși de Traian în Dacia învinsă; după „lupte grele“, coloniștii nu au părăsit Dacia, fiind și în acea vreme (secolul al XVI-lea) locuitorii Transilvaniei (*Hi post tam duras, iam quas superaverant pugnas // Mansere in Dacia et nunc sunt tellure coloni*). Întrucît la Lebel nu se constată o influență străină, s-a arătat că el exprimă o teorie autohtonă, conștiința românilor că ei sînt urmași ai coloniștilor aduși de Traian în Dacia ⁹.

La rîndul său, umanistul I. Dubravius, autorul lucrării *Historica Bohemica*, susținea că vlahii sînt descendenți direcți ai dacilor cînd afirma că Iancu de Hunedoara era „din neamul dacilor care acum se numesc vlahi“ ¹⁰.

Deosebit de importantă pentru problema tratată este diploma de înnobilare, acordată în 1548, de Ferdinand de Habsburg, umanistului de origine română Nicolaus Olahus, în care se recunoaște nu numai originea romană a românilor, dar și faptul că ei ocupă vechea Dacie ca urmași de drept ai strămoșilor lor: „Așa sînt începuturile tuturor neamurilor celor prea lăudate, între care românii, neamul tău, nu sînt cei mai de pe urmă, despre care se știe că sînt prăsiți din Roma, doamna și stăpîna împărățiilor, și s-au așezat într-o parte a Daciei celei prea bogate, care se zice Țara Muntească sau Valahia“ ¹¹.

Peste cîtiva ani, în 1552, generalul Gian Battista Castaldo — comandantul trupelor austriece din Transilvania — expunea la rîndu-i într-o scrisoare constatarea sa că românii sînt descendenții coloniilor romane, fapt dovedit de mulțimea antichităților latine ce se găsește aici, ca și de limba lor, asemănătoare cu italiana ¹².

În același an, un alt italian, Paolo Giovio (1483—1552), afirma vechimea românilor din Transilvania, ca și faptul că au păstrat obiceiurile și legile romane ¹³.

Peste alți cîtiva ani, Antonio Maria Graziani, biograful lui Despot Vodă, explica latinitatea românilor prin colonizarea romană a Daciei, idee din care se degajă concluzia continuității poporului român pe acest teritoriu ¹⁴.

Deosebit de importante pentru problema continuității românilor sînt cronicile polone din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, îndeosebi ale lui St. Orzechowski (1513—1566), M. Cromer (1512—1589) și St. Sarnicki, ultimul cunoscut și lui D. Cantemir și folosit și de corifeii Școlii Ardelene. După opinia primului, românii s-au născut din italici și romani rămași în Dacia din vremea colonizării romane; ei își dovedesc originea romană nu numai prin numele lor, dar și prin firea, limba, felul de viață și viața lor romană¹⁵.

Un italian, Giovanandrea Gromo (1513—?), care a stat cîțiva ani în Transilvania în vremea domniei lui Ioan Sigismund Zapolya, scria pe la 1571 că românii înșiși susțin că se trag din coloniștii romani lăsați în Transilvania de împăratul Hadrian¹⁶, așa cum, la 1568, un alt italian, nunțiul apostolic Giulio Ruggiero, susținea: „sono questi Vallachi per antica origine Italiani, per esser colonia de Romani” (acești valahi sînt de veche origine din Italia, fiind colonie de romani)¹⁷.

Concluzii asemănătoare trăgea, pe la 1574, un francez care a vizitat Transilvania, Pierre Lescapier: „Tout ce pays (la Walachie et Moldavie et la plus part de Transilvanie a été peuples des colonies roumaines du temps de Traian l'empereur... Ceux du pays se disent vrais successeurs de Romains et nomment leur parler romanechte, c'est à dire romain”¹⁸. Lescapier a fost printre primii culegători de inscripții latine din Transilvania. După cum susțin Lescapier și Gromo, în secolul al XVI-lea românii știau ei înșiși că sînt urmașii coloniștilor romani din Dacia.

La 1575 apărea la Cluj *Cronica maghiară* a sasului maghiarizat Gaspar Heltai (Helth), în care poporul român nu mai este denumit *oláh* ci *románusok*, datorită originii sale romane. Heltai îi consideră pe români băștinași ai vechii Dacii și susține că în timpul migrației goților și hunilor strămoșii lor au trăit retrași în locuri adăpostite¹⁹.

Vom aminti în treacăt că păreri asemănătoare despre originea și continuitatea românilor au susținut numeroși alți străini care i-au cunoscut pe români în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea: Antonio Possevino (1533—1611), Ferrante Capeci (1549—1589), un însoțitor al lui Possevino, apoi François de Pavie, seigneur de Fourquevaux (1563—1611), Giovanni Botero (1540—1617) etc²⁰.

De o deosebită importanță, pentru modul cum era văzută problema vechimii românilor din Transilvania către sfîrșitul

secolului al XVI-lea este opera *Dialogus*, alcătuită de cancelarul principelui Ștefan Báthory, Farkas Kovacsoczy (1584); în această operă, sub forma unui dialog, se expun două păreri diferite despre vechimea românilor: una, potrivit căreia românii din Transilvania erau urmașii coloniștilor romani, ei mândrindu-se „și astăzi în mod public că sînt romani“, și alta, care încearcă să o combată pe prima, bazîndu-se pe situația de inferioritate în care se găseau atunci românii din Transilvania; personajele fictive care discută această problemă nutresc un sentiment de vădită ostilitate față de poporul român ²¹.

*

În secolul al XVII-lea numeroși alți savanți și-au expus părerile despre autohtonitatea românilor și despre continuitatea lor de viață pe aceste meleaguri. Iată cîțiva dintre aceștia:

Martin Opitz (1597—1639), fost profesor la Academia din Alba Iulia în anii 1621—1622, bun cunoscător al poporului român, susținea că românii sînt urmașii romanilor, dovadă fiind atît limba, păstrată mai bine decît în alte țări de origine latină, cît și obiceiurile moștenite de la romani:

„În fiecă colibă cu paie acoperită,
Un singe nobil spune că limba moștenită
Și azi e tot aceeași, că datinele sînt
Păstrate cu credință, c-al vostru îmbrăcămînt
Și jocul chiar e martor c-aveți tulpină veche“

Deosebit de importantă pentru problema continuității românilor trebuie să fi fost lucrarea lui Opitz, *Dacia Antiqua*, pierdută din nefericire în condiții tragice ²².

Despre continuitatea românilor vorbesc și Giovanni Battista Montalbani (1596—1646), unul dintre apropiații lui Gaspar Grațiani, domnul Moldovei (1619—1620), Fredericus Menius, David Frölich (1595—1648) și alți învățați din prima jumătate a secolului XVII ²³.

O atenție mai mare merită misionarul catolic Marco Bandini († 1650), care a cunoscut Țările Române spre mijlocul secolului al XVII-lea; spune că Traian, după ce a supus Dacia prin luptă, a adus aici coloniști romani, iar din amestecul acestora cu băștinașii daci s-a născut un neam nou ce și-a spus în limba proprie român ²⁴.

Sibianul Johannes Tröster († 1670), autorul lucrării *Das Alt und Neu-Teutsche Dacia. Das ist die neue Beschreibung des Landes Siebenbürgen* (1666), era convins și el de faptul că „românii de azi ce trăiesc în Țara Românească, Moldova și în munții Transilvaniei nu sînt decît urmașii legiunilor romane de pază;... după originea lor, ei sînt romanii cei nobili, cei mai vechi locuitori ai acestei țări“ („aber ihrem Herkommen nach, sind sie der Edlen Römer... die ältesten Bewohner des Landes“). Tröster este primul autor care și fundamentează constatarea sa pe cîteva dovezi din domeniul etnografiei, și anume: portul, în primul rînd opincile, obiceiurile de înmormîntare și dansul popular, toate de origine romană, păstrate de români prin continuitatea lor de viață ²⁵.

Asemănarea portului românesc cu cel al dacilor de pe Columna lui Traian, ca și numeroasele inscripții și monumente romane existente încă în Transilvania, au constituit pentru alt sibian din aceeași epocă, Valentin Frank von Franckenstein (1643—1697), dovezi evidente că românii sînt urmașii direcți ai dacilor romanizați. După opinia sa, dintre toți locuitorii Transilvaniei „cei mai vechi sînt românii, care odinioară se chemau latinește romani“ ²⁶.

Deosebit de însemnată pentru problema continuității este lucrarea *Origines et occasus Transsilvanorum* a lui L. Toppeltinus (Töppelt) (1641—1670) apărută în 1667. Acest cronicar sas din Mediaș, studiind cu atenție autorii antici și umaniștii care au abordat problema originii poporului român, a ajuns și el la convingerea că românii sînt descendenții romanilor („Atque istorum Romanorum reliquias esse Valachos et Moldavos certum est“). Într-un capitol special al lucrării sale, Toppeltinus a remarcat asemănarea portului românesc cu veșmintele romanilor ²⁷.

Pentru polemica dusă împotriva cronicarului Samoscius (Zamosius, Szamosközy), care contesta continuitatea românilor în Dacia „golită toată de Gallienus“, Toppeltinus și-a cîștigat încrederea și simpatia lui Miron Costin, care-l citează de mai multe ori în lucrarea sa *De neamul moldovenilor*, precum și a stolnicului Constantin Cantacuzino.

Către sfîrșitul secolului al XVII-lea, cronicarul secui Lisznai Kóvács Pál afirma și el că românii se trag din coloniștii romani cu care Traian a umplut Dacia; noul popor s-a născut din amestecul coloniștilor romani cu băștinașii daci ²⁸.

Pentru continuitate s-au pronunțat și alți învățați sași de la sfârșitul secolului al XVII-lea; dintre ei amintim pe autorul (anonim) al lucrării *De origine, conditione, religione gentis Valachicae* (1697), care susține că „plebea romană” nu a fost retrasă de către Gallienus, ci a rămas pe loc și că din limba latină a acesteia, amestecată cu cea a dacilor, s-a născut limba română²⁹.

În al doilea deceniu al secolului al XVIII-lea, un fruntaș al sașilor, judele Sibiului, Andreas Teutsch (1669—1730), într-o istorie a Transilvaniei, susținea că românii din această țară erau urmașii direcți și puri ai romanilor, deoarece dacii ar fi dispărut de pe scena istoriei. „Românii sînt numericește cei mai puternici (din Transilvania) și toți scriitorii transilvani consideră că ei au rămas aici în Transilvania ca urmași ai coloniilor romane aduse aici de împăratul Traian”³⁰.

În aceeași epocă, un italian, Anton Maria del Chiaro (mijlocul secolului al XVII-lea — după 1718), secretarul lui Constantin Brîncoveanu, domnul Țării Românești, își exprimă, la rîndu-i, convingerea că românii își trag originea din coloniștii romani stabiliți în Dacia³¹.

Pentru continuitatea elementului daco-roman în Dacia s-au pronunțat categoric numeroși alți învățați din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, ca erudiții sași Georg Soterius († 1728), Martin Schmeitzel (1679—1749), Johann Filstich (1684—1743)³² sau Laurentius Weidenfelder; ultimul a adus un argument nou în favoarea continuității daco-romanilor, și anume păstrarea obiceiurilor romane în exploatarea salinelor și în extragerea metalelor în Transilvania³³.

Într-un capitol special al lucrării sale despre romanitatea românilor, Soterius a arătat că, întrucît romanii nu i-au distrus pe daci, aceștia s-au amestecat cu coloniștii romani, din această coabitare rezultînd poporul român. La retragerea aureliană, coloniștii au rămas în cea mai mare parte în Dacia, unde prinseseră rădăcini trainice. În sprijinul continuității, Soterius citează limba românilor ca și numeroși termeni de origine străveche³⁴.

Schmeitzel afirmă că, la retragerea aureliană, „au rămas totuși peste tot locul înlăuntrul Daciei urmași ai coloniștilor aduși cîndva aici; acești urmași, care nu au plecat erau fie refugiați aici sau oameni de condiție socială modestă, fie chiar reprezentanți ai păturilor mai răsărite, care nu erau dispuși să se despartă de blîndețea solului natal; din aceștia își trage obîrșia neamul românilor”³⁵.

Un alt susținător al continuității a fost istoricul maghiar András Huszti (1700—1755), care afirma pe la 1740: „nici o națiune nu are limba atât de apropiată de aceea veche romană ca națiunea valahilor, ceea ce este un semn sigur și care nu poate înșela că ei sînt în Transilvania urmașii vechilor colonii romane“³⁶.

La 1767, într-o biografie dedicată regelui Matei Corvin, Ștefan Kaprinai afirma: „românii (care în mod cert sînt locuitori ai părților Daciei mai vechi decît ungurii și sașii) au preluat diversele denumiri de localități de la daci, pe care i-au continuat“³⁷.

La mijlocul secolului al XVIII-lea convingerea generală era aceea că românii sînt cei mai vechi locuitori ai Transilvaniei și urmașii coloniștilor romani. Într-o descriere a Transilvaniei din această epocă se spune că mulți istorici au constatat că românii din Transilvania sînt urmașii coloniei romane aduse aici cîndva de Flaccus Illyricus (numele de Flaccus explica după unii denumirea de valah — N.S.). Portul, obiceiurile și bocetele (*Neniae*) lor, ca și rădăcinile cuvintelor pe care le utilizează și care sînt asemănătoare cu anticele dialecte italice, toate acestea dovedesc cu prisosință această opinie a istoricilor³⁸.

*

Faptul că numeroși învățați din evul de mijloc au văzut în români pe urmașii firești și de netăgăduit ai daco-romanilor din Dacia Traiană, care au trăit fără întrerupere pe pămîntul străbun, nu înseamnă că nu au fost și unii care au negat continuitatea lor, fie din dușmănie pentru acest popor, fie dînd crezare unor izvoare istorice greșit înțelese.

Unul dintre aceștia a fost cronicarul maghiar Ștefan Szamosközy (Samoscius) (Zamosius) (c. 1565—1612), care „neagă hotărît persistența românilor în Dacia, devenind astfel întiul istoric (adică cronicar — N.S.) ungur care susține în scris acest lucru“³⁹. În prima sa lucrare, *Analecta lapidum vetustorum et nonnullorum in Dacia antiquitatum*, apărută în 1593, Szamosközy susține, ca toți ceilalți învățați din vremea sa, că românii sînt urmașii coloniștilor romani, de la care s-au păstrat numeroase urme în Transilvania. Mai tirziu însă, Szamosközy și-a schimbat opinia, afirmînd că românii nu sînt urmașii coloniștilor aduși de Traian în Dacia, deoarece Gallienus a mutat pe romanii

din Dacia în sudul Dunării, unde au rămas. Această nouă teorie a lui Szamosközy a fost combătută de L. Toppeltinus ⁴⁰.

Un alt cronicar care și-a exprimat unele îndoieli cu privire la continuitatea românilor a fost dalmatinul Ioan Lucius (Lucić) (1604—1679), în lucrarea sa *De regno Dalmatiae et Croatiae* (1666). Pornind de la tăcerea izvoarelor antice târzii privind persistența romanilor în Dacia, abandonată de Aurelian, autorul consideră ca probabil faptul că bulgarii au strămutat la nordul Dunării întreaga populație romană ⁴¹.

După cum s-a observat, Lucius nu neagă continuitatea elementului roman în Dacia Traiană, dar crede că acesta a fost sporit printr-o imigrare provocată de către bulgari, de la sud la nord de Dunăre. Teoria sa a fost reluată mai târziu și falsificată parțial de J. Chr. Engel ⁴².

Spre sfârșitul secolului al XVII-lea, într-o epocă în care începuse mișcarea de emancipare național-politică a românilor din Transilvania, continuând tradiția maghiară mai veche a atitudinii ostile față de români, cronicarul ungar Martin Szentiványi (1633—1705) susține că numai românii din Țara Românească și Moldova erau urmașii coloniștilor romani; cît privește pe cei din Transilvania, aceștia nu erau băștinași, ci au venit „în cursul timpului“ (*tractu temporis*) din cele două țări românești de dincolo de Carpați ⁴³. Este *teoria imigrării*, care va deveni în secolul XVIII-lea un instrument politic de combatere a revendicărilor românești.

Din cele expuse foarte pe scurt în aceste pagini constatăm că, pînă în secolul al XVIII-lea, toți străinii care au vorbit de istoria românilor erau convinși de faptul că aceștia erau autohtoni, fiind în același timp și cei mai vechi locuitori ai țării lor; împotriva continuității — ca și mai târziu, de altfel — s-au pronunțat numai acei învățați care manifestau o atitudine ostilă față de poporul român sau care nu-i cunoșteau istoria.

*

Știind că sînt urmașii populației daco-romane și că sînt autohtoni pe aceste plaiuri, românii nu și-au pus în general problema vechimii lor decît în momentul în care aceasta le-a fost contestată, atunci cînd au trebuit să răspundă adversarilor continuității. Foarte revelatoare în această privință este următoarea întîmplare: cu prilejul unei aniversări a colonizării sașilor în Transilvania, un sas a întrebat pe un

țăran român din părțile Sibiului dacă și românii ar putea sărbători asemenea evenimente, la care țăranul a răspuns scurt și convingător: „Noi nu avem ce să sărbătorim, pentru că noi nu sîntem veniți de aiurea; noi sîntem de aici“⁴⁴. Răspunsul acesta, izvorit din conștiința populară, sintetizează admirabil realitatea istorică: *noi sîntem de aici și am fost totdeauna aici!*

În același sens se exprimau și românii din comitatul Hunedoarei într-un memoriu din 1761: „noi nu ne putem mira îndeajuns și ne întrebăm pentru ce ne oprimați astfel și ne impuneți jugul șerbiei, căci noi sîntem și am fost totdeauna mai numeroși decît voi (e vorba de nobilimea maghiară — N.S.) și, ce e mai important, noi sîntem și mai vechi decît voi în această țară, deoarece noi sîntem urmașii vechilor daci“⁴⁵.

Primul învățat român care a pus în discuție această problemă a fost cronicarul Miron Costin (1633—1691), care — folosind o bogată literatură istorică — a căutat să combată „basnele“ (scornelile) care urmăreau să defăimeze poporul român și originea sa. Nu vom insista prea mult asupra ideilor lui M. Costin în această privință, idei expuse pe larg în diverse alte studii. În lucrarea sa *De neamul moldovenilor*, cronicarul moldovean afirmă că, după abandonarea Daciei de către Gallienus, „românii din Țara Muntenască au trecut munții, așezîndu-se la Olt, la Herteg (= Hațeg) și pe la Făgăraș“, iar cei din Moldova „au trecut munții la Maramorăș“. Miron Costin este astfel primul cronicar care afirmă că, după retragerea legiunilor și administrației romane din Dacia, populația daco-romană s-a retras în locuri adăpostite în Transilvania și Maramureș, de unde, mai tîrziu, a „descălecat“ în Țara Românească și în Moldova, sub conducerea lui Negru Vodă și, respectiv, Dragoș⁴⁶.

Stolnicul Constantin Cantacuzino (1640—1716) se declară împotriva părăsirii Daciei (pe care o plasează în vremea domniei lui Gallienus), susținînd că această părere „împotriva crezului și a socotelii iaste“. Două sînt motivele pentru care nu poate admite stolnicul părăsirea Daciei de către locuitori:

1) „Cum au vrut acel împărat așa lesne a rădica atîta sumă și noroadе de oameni, cu case, cu copii, așezați pre aceste locuri fiind mai mult de 200 de ani... Deci, dără, oameni întemeiați ca aceia și stăpîni mari și bogați făcîndu-se și de mari neamuri romane aici întemeiați să-i ia Galien să-i mute într-alte locuri pe toți... Deci, dără, au nu mai

lesne era și acelora ce erau oblăduitori acestor locuri să nu asculte (de ordin), decît moștenirile lor înțelinate de atîția ani să le lase și să meargă de a să așeza pentr-alte locuri mai aspre și mai seci?“

2) „Și această încă să mai socotește că nicăieri urme de ale acelora romani ce au fost în Dacia ca să fi fost mutați cu totul într-altă parte nu iaste“ ⁴⁷.

Deci, pe de o parte, imposibilitatea ca o populație numeroasă să-și părăsească locurile unde era așezată cu temei și să plece într-o țară săracă, pe de alta, lipsa unor „urme“ (mărturii) că daco-romanii s-ar fi mutat la sud de Dunăre, argumente valabile și astăzi.

În secolul al XVIII-lea, unul din cei mai mari învățați ai poporului nostru, Dimitrie Cantemir (1673—1723), a susținut cu argumente continuitatea românilor pe teritoriul unde au locuit strămoșii lor. Titlul cărții a treia a marii lucrări *Hronicul vechimii romano-moldo-vlahilor* este chiar „să dovedeaște precum românii cești de astăzi în Dachia sînt tot aceia romani pre care Ulpie Traian i-au adus atuncea“. Nu vom reproduce aici decît un fragment din această importantă lucrare: „Foarte depărtat de socoteala dreaptă ar fi acela care ar dzice să romanii din Dachia și firea cea de romani și armele și moșia așé îndată să-și fi uitat. Și moșia, mai de 200 de ani ținută, înaintea ochilor, numai peste o apă (Dunărea — N.S.) stînd, așé de tot să o fi părăsit. Mă criadză cititorul și de pre inima sa să se adeveriască că moșia de atita vreme, nu numai romanul, pre atuncea a lumii biruitoru, ce aseși nime din neamuri aceasta a răbda ar fi putut, că dulce iaste dragostea moșii; de unde mai cu adevărat ar fi socoteala aceia care ar dzice că mai bucuroși ar fi fost romanii aciia cu armele a mîna în moșie și pentru moșie pînă la unul a pieri pe cit blăstămățește, fără nici o primejditoare pricină înaintea ochilor, casele, viile, țarinile, orașele și cetățile varvarilor și supușilor lor să le lase“. Pe lîngă argumente de logică, D. Cantemir introduce și unul sentimental: dragostea de moșie a românilor, care i-ar fi împiedicat să o părăsească.

D. Cantemir a întreprins prima analiză științifică a izvoarelor privind părăsirea Daciei de către Aurelian și strămutarea „provincialilor“ în sudul Dunării, pe care a interpretat-o în sensul unei retrageri parțiale și temporale, susținînd stăruința romanilor în Dacia, unde au rămas „înfipți

și nezmulți“ și de unde „niciodată piciorul afară nu și-au scos“⁴⁸.

Ideile lui Cantemir despre originea, continuitatea și unitatea românilor au fost preluate de învățații ardeleni din secolul al XVIII-lea, care le vor dezvolta și vor face din ele arme politice pentru emanciparea națională a românilor⁴⁹.

Primul care le-a utilizat a fost episcopul Inochentie Micu (1692—1768), care cumpărase manuscrisul *Hronicului* de la un negustor din Viena. În lupta dusă de el pentru emanciparea românilor, Micu a arătat că aceștia merită o soartă mai bună și pentru faptul că sînt cel mai vechi popor, că viețuiesc neînterupt în Transilvania din vremea împăratului Traian („Hinc, etsi constat, Nos priores uptote, a tempore Trajani Imperatoris, Transilvaniae incolae esse“). Era pentru prima oară cînd românii din Transilvania cereau drepturile ce li se cuveneau pe baza vechimii lor neînterupte în țara în care locuiau⁵⁰.

Începînd cu Inochentie Micu, ideea romanității românilor (care include și pe cea a vechimii, stăruinței și unității neamului) se transformă dintr-o stare latentă a conștiinței colective, într-o idee-forță politică, mînuită și activizată de românii înșiși, după ce, cu veacuri înainte, străinii își dăduseră seama de importanța ideii romanității ca forță politică.

*

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea problema continuității românilor a căpătat un nou curs: la argumentele științifice și îndreptățite, invocate de români în sprijinul vechimii lor, reprezentanții „națiunilor“ privilegiate din Transilvania — care se vedeau amenințate în privilegiile lor tradiționale — au răspuns cu contraargumente și teorii tendențioase și neștiințifice. Asupra acestor opinii și ale altora exprimate începînd din această vreme vom insista în paginile ce urmează.

Primul învățat străin din această epocă ce și-a pus problema continuității românilor a fost istoricul și filologul I. Thunmann (1774) într-o lucrare privind istoria popoarelor din Europa răsăriteană. „Vlahii de dincoace de Dunăre (de la nordul fluviului — N.S.) sînt frați ai celor din Macedonia, coborîtori din tracii care, sub numele de geți și de daci, jucară un rol atît de însemnat. . . Sub stăpînirea romană

au primit limba și obiceiurile romane și, după ce sub Caracalla au căpătat dreptul de cetățenie, s-au numit romani. Nu se poate admite ca împăratul Aurelian să fi strămutat peste Dunăre pe toți locuitorii Daciei; fără îndoială că au mai rămas încă mulți într-o țară așa de mare și așa de muntoasă. În timpul năvălirii vandalilor, goților, hunilor, gepizilor, slavilor, avarilor și bulgarilor, ei căutară mîntuire în munții lor... Năvălirea ungarilor la anul 896 i-a găsit în Transilvania și în Ungaria de dincoace de Dunăre. Acest lucru îl spune notarul anonim al regelui Bela IV, care merită crezare... Vlahii locuiau din timpuri străvechi și în Valahia și Moldova, unde nu au venit înțîia dată sub Negru (Vodă) și Bogdan în sec. XIII—XIV”⁵¹.

Thunmann afirmă deci că macedo-românii sînt urmașii ilirilor romanizați, în timp ce românii din Dacia sînt urmașii geto-dacilor romanizați care au rămas pe loc după retragerea aureliană. Fără să facă critică istorică amănunțită, învățatul german recunoaște ceea ce bunul simț și logica impuneau ca realități de necontestat.

Prin explicarea justă a „albanismelor” ca resturi ale unui străvechi lexic din substratul indo-european, prin enunțul logic al imposibilității evacuării totale a Daciei de către Aurelian, prin afirmarea categorică a existenței unei romanități nord și sud-dunărene de-a lungul istoriei vechi și a evului mediu și prin folosirea critică a izvoarelor — cronici și documente — Thunmann se înscrie printre primii istorici germani care a adus o prețioasă contribuție la elucidarea problemei originii românilor, trăgînd unele concluzii valabile și azi.

Peste cîtiva ani, în 1778, într-o istorie a Transilvaniei, Iosif Benkő pleda și el pentru continuitate în Dacia: „valahii se trag din romani, din coloniile pe care Traian și ceilalți împărați le-au adus în Dacia”. El invocă mărturia unor scriitori de valoare care susțineau această descendență a românilor din nenumăratele colonii romane din Dacia. Benkő admitea că la abandonarea Daciei „o bună parte din romani au părăsit Dacia”, dar susținea că „mulți romani împreună cu dacii indigeni au rămas pe loc”, unde s-au adăpostit în munți⁵².

La 1780 apărea la Viena o istorie a Banatului timișan datorată lui Fr. Grisellini, italian de origine. Impresionat de asemănarea dintre limbile italiană și română, el afirma că acestea nu sînt decît „două dialecte” ale „uneia și acele-

iași limbi a poporului de jos, vorbită odinioară în același timp în Italia și Dacia“; cu alte cuvinte, că limba română se trage din latina populară, fiind considerat primul învățat care face această constatare. Pe Grisellini l-a impresionat starea în care au ajuns „acești urmași ai vestitului popor care mînuia în același timp și sabia și plugul“. Grisellini aduce și un argument din etnografie despre continuitatea românilor: vorbind despre serbările românilor bănățeni din ajunul secerișului și culesului viilor, el afirmă că acestea „se aseamănă foarte mult cu obiceiurile romanilor cînd aceștia serbau Cerealiile și Bachanaliile“⁵³.

Primul istoric care a pledat împotriva continuității a fost un ofițer de justiție al armatei imperiale Franz Ioseph Sulzer, autorul unei istorii a țărilor locuite de români⁵⁴.

După cum s-a arătat, pornirea lui Sulzer împotriva românilor se datora edictului de toleranță al lui Iosif al II-lea, din 1781, care proclama egalitatea românilor cu celelalte „națiuni“; lucrarea sa și altele de acest gen au fost rezultatul reacțiunii împotriva politicii lui Iosif al II-lea⁵⁵.

Sulzer susține că românii nu se trag din coloniștii romani din Dacia, care ar fi fost părăsită; românii s-ar fi format ca popor în Peninsula Balcanică (în Moesia, Tracia), de unde au venit în nordul Dunării în număr mare, în două etape: la sfîrșitul secolului al XII-lea, cînd au fost apăsați de Isao Anghelos (adică în vremea creării Imperiului vlaho-bulgar — N.S.) și după năvala tătarilor, din 1241, cînd Cumania ar fi fost golită de toți locuitorii. Românii ar fi trecut Dunărea mai întîi în Banat și Transilvania și apoi în Moldova și Țara Românească, care în secolele XII—XIII erau cunoscute sub numele de Cumania.

Sulzer formulează următoarele argumente în favoarea acestei „teorii“: nu există în limba română nici o urmă din timpul migrațiilor care au durat 700 de ani; influența slavă (a cărei importanță este mult exagerată) nu s-a putut efectua decît la sudul Dunării, deoarece nu au fost slavi în Transilvania; românii s-au așezat în Transilvania după venirea ungurilor, numai astfel putîndu-se explica faptul că sînt lipsiți de drepturi (de fapt, procesul este exact invers: cuceritorii lipsesc de drepturi pe locuitorii mai vechi pe care-i asupresc! — N.S.); românii nu au putut îmbrățișa credința ortodoxă decît la sud de Dunăre, aceasta explicînd faptul că și-au putut-o păstra în mijlocul unor populații catolice; datorită asemănării dialectelor daco-român și

macedo-român, nu este de admis o dezvoltare aparte a românilor; valahii din Dacia au venit din țara cuțovlahilor (macedonenilor); un ultim argument este acela al părăsirii numelui de Dacia: „dacă valahii au trăit totdeauna în Dacia, pentru ce n-au păstrat acest nume Dacia?”.

Acestea sînt pe scurt ideile lui Sulzer, pe care, la scurtă vreme, stăpînirea maghiară le va pune în slujba luptelor politice, pentru a contesta românilor din Transilvania drepturile pe care aceștia le revendicau.

Argumentul lipsei de drepturi a românilor din Transilvania a fost folosit de istoricii Pray, Thunmann și Schlözer tocmai pentru dovedirea vechimii lor în această țară, căci „nu este de crezut că românii să fi imigrat aici din țări străine ca să sufere jugul robiei; este mult mai de crezut că românii, ca cei mai vechi locuitori ai Transilvaniei, au fost învinși cu armele și reduși la servitute de mai puternicii maghiari”⁵⁶.

Lucrarea lui Sulzer nu a convins pe mulți învățați; în 1784, sasul Michael Lebrecht susținea că românii sînt urmașii romanilor și „cei mai vechi locuitori ai acestor regiuni”⁵⁷, idee formulată în același an și de împăratul Iosif al II-lea; acesta afirma că românii sînt „incontestabil cei mai vechi și mai numeroși locuitori ai Transilvaniei” (subl. ns.)⁵⁸.

În 1787, un mare istoric al Imperiului Roman, englezul Edward Gibbon, susținea că, după retragerea aureliană, „a rămas în vechea țară o parte însemnată din locuitorii ei, care mai mare groază aveau de emigrare decît pe stăpînitorul got”. Locuitorii daco-romani s-au amestecat apoi cu elemente migratoare, pe care le-au învățat agricultura și plăcerile unei vieți civilizate, și au format cu vremea un mare popor⁵⁹.

În anul următor, istoricul german L. A. Gebhardi, autorul lucrării *Geschichte des Grossfürstenthums Siebenbürgen*, susținea continuitatea neîntreruptă a „dacilor romanizați” în această țară.

Peste cîțiva ani, la 1790, Ioseph Kereszturi admitea la rîndu-i prezența vlahilor în Transilvania înainte de venirea ungurilor⁶⁰, pentru ca în anul următor, într-o altă lucrare, același M. Lebrecht, amintit mai sus, să se pronunțe în favoarea continuității, ținînd seama de preponderența numerică a românilor din Transilvania, de limba și de numele lor de origine latină⁶¹.

*

În 1791 avea loc un eveniment deosebit de important în istoria Transilvaniei: printr-un memoriu intitulat *Supplex Libellus Valachorum*, românii au cerut împăratului austriac o situație egală cu celelalte „națiuni” privilegiate ale Transilvaniei și restituirea drepturilor politice ce le fuseseră răpite. Principalul argument era tocmai vechimea lor în Transilvania, unde — se spunea în *Supplex* — națiunea română este cea mai veche dintre toate „națiunile”; ea se trage din coloniștii aduși de împăratul Traian în secolul al II-lea, care de atunci trăiesc aici fără întrerupere. Năvălirile barbare nu i-au putut disloca. Înlăturînd pînă la venirea ungurilor stăpînirile străine, ei au trăit aici sub voievozi aleși din neamul lor. Numele de vlahi, sub care îi găsesc aici ungurii nu este decît numele pe care popoarele slave l-au dat românilor. Mai departe se face istoria românilor din Transilvania, unde ei au fost găsiți de unguri (după mărturia lui Anonymus) și se arată că românii au început să fie considerați „tolerați” în Transilvania de-abia în secolul al XVII-lea în colecția de legi *Approbatæ Constitutiones*. Acest termen nu poate fi aplicat națiunii române deoarece se știe că ea este cea mai veche din țară, că s-a bucurat de drepturi regnicolare (egale cu ceilalți locuitori ai țării) și că nu există nici o lege care să o fi privat de drepturi și să o fi declarat „tolerată”.

Iată textul despre vechimea românilor: „Națiunea română este cu mult cea mai veche dintre toate națiunile Transilvaniei din vremea noastră, întrucît este lucru sigur și dovedit, pe temeiul mărturiilor istorice, a unei tradiții niciodată întrerupte, asemănării limbii, datinilor și obiceiurilor, că ea își trage originea de la coloniile romane aduse la începutul secolului al II-lea de către împăratul Traian, în nenumărate rinduri, în Dacia, cu un număr foarte mare de soldați veterani ca să apere provincia”⁶².

Memoriul a ajuns în mîinile principelui de coroană Francisc, care l-a trimis spre referat cancelarului aulic al Transilvaniei Samuil Teleki, protectorul lui J. Ch. Engel. Acesta a respins tezele memoriului. El a recunoscut că românii sînt cei mai vechi locuitori ai Transilvaniei, dar afirmă că sînt supuși cu sabia de unguri, care i-au silit să se supună voinței lor; ei n-au avut niciodată drepturi egale cu celelalte „națiuni”, iar ridicarea lor între „națiunile” privilegiate ar fi primejdioasă⁶³.

Opiniile lui Teleki fiind primite de sfetnicii împăratului, acesta a respins memoriul și l-a trimis dietei, care, la rîndu-i, l-a încredințat unei comisii să refere asupra lui. Comisia a răspuns că românii din Transilvania nu sînt sau nu sînt decît puțini din aceia de care pomenea petiția lor, restul fiind urmașii fugarilor și veneticilor din țările vecine. Dintre toți românii, doar nobilii români din regiunea Făgărașului și Hunedoarei erau considerați descendenții românilor aflați aici la venirea ungarilor ⁶⁴.

Văzînd că cererea lor a fost respinsă, românii au redactat un nou *Supplex* în anul 1792, în care, după ce reamintesc cuprinsul primului, reafirmă convingerea lor că sînt cei mai vechi locuitori, așa cum o dovedesc mărturiile istorice, tradiția neîntreruptă, obiceiurile și limba poporului. Cît privește aserțiunea că cei mai mulți români ar fi venetici și fugari din țările vecine, aceasta este o simplă afirmație ce nu poate fi dovedită, românii alcătuiind peste două treimi din populația Transilvaniei. Nici această cerere nu a convins în ce privește revendicările exprimate; curtea din Viena a promis însă că va ține seama de ele în viitor, după „dreptate și echitate” ⁶⁵.

Discuțiile în jurul *Supplex*-ului nu s-au încheiat aici: ele au fost deschise public de sasul I. C. Eder, în notele polemice din ediția sa ⁶⁶ și au fost continuate din partea maghiarilor de profesorul Martin Bolla din Cluj ⁶⁷.

Considerat de Petru Maior „cel dintîi și credincios ucenic al lui Sulzer” și „mare potrivnic al românilor”, Eder a tipărit la Cluj *Supplex*-ul însoțit de „note istorico-critice”, care cuprind numeroase ipoteze și erori. Bazîndu-se pe ideile lui Sulzer, al cărui emul se considera, el se îndoiește de originea romană a poporului nostru, contestă persistența elementului roman în Dacia Traiană, unde nu găsește nici o urmă a coloniilor romane (deși acestea erau încă evidente și fuseseră descrise), susține — după Sulzer — că românii au emigrat în nordul Dunării în secolul al XIII-lea. El aduce grave injurii românilor, considerînd *Supplex*-ul o amestecătură de insolențe și văicărelî după drepturi „iluzorii”. „Pătimaș și rău intenționat atunci cînd era vorba de lupta de emancipare socială și națională a românilor transilvăneni, Eder nu se dă îndărăt să-și dezvăluie pînă și sila ce l-a cuprins citind anumite paragrafe din *Supplex* (i s-au răscolit măruntaiele), nici să profereze calificative incriminatoare” ⁶⁸.

De altfel, trebuie spus că însuși Eder a revenit asupra poziției sale, recunoscând că românii sînt mai vechi decît sașii în Transilvania și că a scris altfel din „zel antivalahic“ (!), îndreptîndu-și critica numai împotriva autorilor *Supplex*-ului ⁶⁹.

„Dizertația“ lui Bolla încearcă să demonstreze că românii nu sînt de origine romană, ci bulgară, de unde numele de volohi (!); chiar dacă s-ar admite că românii descind din romani, nu s-ar putea deduce de aici nici un drept pentru ei în Transilvania. („Valachi cujuscumque sint originis, nihil juris in Transilvaniam, iude a condito Rege Hungarico, attribuere sibi posint“). Acest punct de vedere a întrunit aprobarea unanimă a dietei, formată din reprezentanții celor trei „națiuni“ privilegiate.

Acesta era punctul de vedere oficial, care refuza românilor din Transilvania acordarea de drepturi politice pe motiv că ar fi venit tîrziu în această provincie; acest punct de vedere nu era însă acceptat și împărtășit de toți locuitorii provinciei și nici de către străini.

După cum s-a arătat de curînd, în cercurile istoriografice săsești atmosfera era în general favorabilă românilor, dovadă fiind o serie de articole apărute în periodicul „Siebenbürgische Quartalschrift“, ca și trei lucrări săsești anonime, rămase în manuscris, consacrate românilor în perioada *Supplex*-ului și aflate în Arhivele Statului din Sibiu. „În jurul lui Eder s-au grupat doar reprezentanții politici ai sașilor care în scrierile lor polemice și cu caracter politic au îmbrățișat poziția lui Eder față de *Supplex*“ ⁷⁰.

În 1792 apărea la Viena o broșură a lui G. Hermann care admitea că românii sînt cei mai vechi locuitori ai Transilvaniei ⁷¹.

Românii au răspuns la notele lui Eder cu numeroase scrieri cu caracter polemic, alcătuite între anii 1791—1830. Dintre acestea amintim: *Responsum ad Crisim Josephi Caroli Eder...*, al lui Samuil Micu ⁷² și o scriere anonimă intitulată: *Widerlegung der zu Klausenburg 1791 über die Vorstellung der Walachischen Nation herausgekommenen Noten*, atribuită de I. Pervain lui I. Budai-Deleanu ⁷³.

Samuil Micu nu a răspuns decît la 10 din cele 59 de „note istorico-critice“ ale lui Eder (sau poate restul nu ni s-au păstrat). Folosind și alte lucrări ale sale (*Brevis historica notitia* și *Supplex Libellus Valachorum*) ⁷⁴, ca și extrasele scoase de Gh. Șincai din scrierile autorilor străini (*Notata*

ex variis auctoribus), P. Maior a examinat cu seriozitate și spirit științific continuitatea populației băștinașe din Dacia, făcînd apel adeseori la scriitorii antici și medievali pentru a dovedi netemeinicia afirmațiilor lui Eder.

Autorul lui *Widerlegung* combate opiniile lui Eder, afirmînd că-populația autohtonă nu a fost exterminată și respinge tezele lui Sulzer privitoare la imigrarea românilor de la sudul Dunării, conchizînd că românii sînt băștinași în Transilvania și cei mai vechi locuitori ai țării. Citînd cronicăa lui Anonymus, după ce pomeneste de Gelu și de Terra Blachorum, trage următoarea concluzie: „Rezultă de aici că românii sînt cei mai vechi locuitori ai țării, că la venirea ungarilor au fost națiunea stăpînitore, că ei s-au supus conducătorilor de oști ai ungarilor prin învoială (*mit accord*) ; așadar, nu li s-au răpit bunurile și libertățile și — cu atît mai virtos — nu au fost înrobiți“.

Aceleași idei le găsim într-un alt text românesc alcătuit în 1804, după modelul *Supplex*-ului, ceea ce dovedea că românii continuau să-și susțină drepturile. În această nouă scriere (atribuită de acad. David Prodan lui I. Budai-Deleanu) se afirmă din nou că românii din Transilvania „nu sînt vreun nation strein, ci chiar romanii cei vechi, cari din părțile Romei în Dația la anii de la Hs. 106 ca biruitori și vitezi au venit... Acești romani cu descălecătoarea lor s-au așezat moșteni în Dacia, care să cuprindă din Ardeal, Valahia, Moldovlahia și Bănatul“ ⁷⁵.

*

În aceeași vreme, în care românii își susțineau cu tenacitate vechimea și drepturile în Transilvania, apăreau două lucrări ale lui I. Chr. Engel ⁷⁶, care afirma că, nemaiputînd să apere Dacia, Aurelian a mutat pe romani (ostași și provinciali) în Dacia Mediterranea și Ripensis, unde urmașii lor au suferit influența slavonă și unde au ajuns apoi sub stăpînirea bulgarilor de la Volga, de la care și-ar fi luat numele (idee susținută și de M. Bolla!). Cînd stăpînirea bulgară s-a întins la nord de Dunăre, în vremea domniei lui Krum, acesta a trecut la nordul fluviului mulți locuitori de origine romană pe la 811—813 (idee preluată de la I. Lucius).

Intrucît îi „aduce“ pe romani la nordul Dunării în secolul al IX-lea Engel nu contestă valoarea informațiilor date de Anonymus, pe care-l consideră unul dintre cei mai aleși istorici maghiari, și nici prezența românilor în Transilvania înainte de venirea ungarilor. Mai mult încă, Engel a com-

bătut opinia lui Sulzer despre imigrarea tirzie a românilor, ca și pe aceea a lui Eder, „atît de predispus împotriva românilor, încît nu poate mistui nicidecum pe acest Gelu și repetă și acum atacurile sale rău susținute împotriva lui Anonymus, fără nici un rezultat“ ⁷⁷.

Dînd crezare atît lui Vopiscus cît și lui Anonymus, Engel inventează teoria reemigrării românilor în vremea lui Krum și a populării Moldovei cu români veniți din Transilvania.

La începutul secolului al XIX-lea, apărea o lucrare de statistică privind Transilvania. Autorul ei, Michael Ballmann, recunoștea că românii alcătuiau 4/7 din totalul populației, că erau răspîndiți peste tot și că limba lor era foarte cunoscută, „fiecare locuitor înțelege și vorbește în valahă“. El își exprima teama că, prin creșterea lor rapidă, românii puneau în primejdie existența celor trei „națiuni“ privilegiate din Transilvania!

Deși recunoștea aceste realități, spre deosebire de Felmer și Lebrecht, Ballmann se declara împotriva continuității, susținînd că limba și poporul valah s-ar fi format la sud de Dunăre, în Bulgaria și în Munții Haemus (Balcani), și că prima „urmă sigură“ a românilor din Transilvania datează din primul sfert al secolului al XIII-lea, cine-i considera pe români vechi locuitori ai Transilvaniei — susținea Ballmann — dovedea că nu cunoaște istoria țării (pe care, în realitate, n-o cunoștea el!) ⁷⁸.

Nu toți istoricii de la începutul secolului trecut au împărtășit ideile lui Sulzer și Ballmann. Astfel, I. A. Fessler, acceptînd știrile date de Anonymus, menționa existența în secolele X—XI a țării lui Gelu și admitea prezența unei numeroase populații românești în Transilvania, populație condusă de cnezii găsiți aici de unguri, în fruntea unor localități sau districte și care se bucurau de „drepturi nobiliare“. El susținea însă că românii au fost trecuți la nordul Dunării de Krum (ca și Engel) ⁷⁹.

În 1806 un învățat mitropolit sîrb, Ștefan Stratimirovici, consemna: „istoricii buni sau mai bine zis mijlocii, cît și cei răi, toți deopotrivă, masa istoricilor, extrag proveniența valahilor de azi din coloniile romane, pe care împăratul Traian le-a așezat în Dacia“ și-și exprima convingerea că ar fi fost „imposibil“ ca toți coloniștii să fi fost retrași din Dacia Traiană, de unde au plecat doar armata, funcționarii și oamenii bogați; „cea mai mare parte a locuitorilor“ a rămas pe loc ⁸⁰.

Cel care a combătut cu hotărîre pe adversarii continuității (Sulzer, Eder, Engel) a fost învățatul Petru Maior (c. 1761—1821) care susține că, după războaiele cu romanii, Dacia „se deșartă cu totul de locuitori“, în locul cărora au fost aduși numeroși coloniști romani. Polemizînd cu Engel, care susținea că românii ar fi niște „corcitură de bărbați romani și din femei dace“, Maior exagerează în sens invers, afirmînd că „nici muieri, nici prunci nu au mai rămas în Dacia“. Prin aceasta, Maior — ca și alți frunțași ai Școlii Ardelene — intenționa să susțină originea pur romană a poporului român, excluzînd elementul dac, teorie greșită, despre care vom vorbi în cap. I din partea a doua a lucrării.

Petru Maior combate mai departe pe Engel, susținînd că cea mai mare parte a populației romane a trebuit să rămînă în Dacia Traiană, fiind imposibil „a face să iasă atîta mulțime de țărani romani din Dacia, unde erau înrădăcinați cu lăcașul“. Neobișnuite cu viața sedentară, popoarele migratoare aveau nevoie de munca acestor țărani, de la care primeau cele necesare pentru hrană. Pe lîngă argumente logice, Maior arată că Vopiscus nu inspiră încredere, fiind „om ca acela căruia nu-i era greață a minți“ și aduce ca dovadă a faptului că românii nu fugeau în fața barbarilor, un citat din Turoczi, după care toți locuitorii din Panonia ar fi fugit de frica hunilor, numai românii au rămas.

Tot Maior a pus în circulație citatul din Eutropius, după care și împăratul Hadrian ar fi vrut să părăsească Dacia dar nu l-au lăsat prietenii, pentru că ar fi fost părăsiți o mulțime de cetățeni romani în mîinile barbarilor. Maior se întreba: dacă Hadrian nu a putut strămuta cetățenii romani peste Dunăre, putea să facă această operație Aurelian peste un secol și jumătate, cînd numărul cetățenilor romani era cu mult mai mare? Și apoi de ce i-ar fi dus în Moesia, care era la fel de primejduită ca și Dacia? În concluzie: strămutarea populației din Dacia Traiană este o poveste, iar aducerea lor în secolele XII—XIII este o minciună „cît o poți pipăi cu mîna!“.

Cît privește argumentele lui Eder că româna nu are cuvinte de origine gotă și că, în timpul luptelor dintre vlaho-bulgari și bizantini de la sudul Dunării, primilor le-ar fi venit în ajutor cumanii, nu românii de la nordul fluviului, Maior arată că românii nu puteau primi influența germană cu care nu aveau nici o afinitate și că, sub numele de cumani,

se ascund de fapt românii ⁸¹. (De fapt, Choniates vorbește de prezența vlahilor de la nord de Dunăre alături de cumani; vezi partea a II-a, cap. VII.)

Contemporanul lui Petru Maior, Gheorghe Șincai (1754—1816), a susținut la rîndu-i descendența românilor din coloniștii aduși de Traian „din toată lumea romanilor”; dintre aceștia, unii au fost trecuți de Aurelian peste Dunăre, dar cei mai mulți au rămas în Dacia Traiană, din care s-au „prăsit” românii din stînga Dunării ⁸².

Cam în aceeași epocă, Dimitrie Philippide, autorul unei *Istории a României* (editată la 1816), susținea în mod just că Aurelian nu a strămutat decît garnizoanele și oamenii bogați care se temeau de barbari; „este evident însă că cei mai mulți locuitori, mai ales cei de la țară, au rămas în vechea Dacie... , căci era greu ca oamenii care locuiesc o țară înființată, care au case și ogoare și vite, oameni cu stare și proprietari de pămînt, ce nu sînt deprinși să trăiască în care și în corturi, să se strămute pe pămînt străin;... cei mulți, aproape toți, au rămas în țara lor și au fugit pentru moment înaintea furtunei, retrăgîndu-se în locuri de refugiu, prin codri și munți și prin părțile de dincolo de riuri” ⁸³.

Polemica începută de Petru Maior împotriva ideilor lui Sulzer și Eder a fost continuată de alți învățați români. Unul dintre aceștia a fost Ioan Monorai (c. 1756—1836). Într-o lucrare alcătuită în anul 1820, dar rămasă în manuscris, el susține, ca și Maior, că Dacia ar fi rămas „goală de oameni”, deoarece bărbații au fost uciși „mai toți”. Cu privire la continuitate, el declară: „nu e de crezut cum că pe toți romanii i-au scos din Dachia aceasta, pentru că unde ar fi încăput atîta mulțime care au fost adusă aici din toată împărăția romană întru acel puțin loc între două Misii (Moesii — N.S.). Pentru aceia, de au și trecut o parte de romani din Dachia cea veache în cea noao, totuși cea mai mare parte a rămas (pe loc); ba și din care a trecut, după aceia iar au avut prilej a să înturna iară în țara sa”, ceea ce este perfect adevărat.

Pe Eder îl acuză că „numai ca să poată grăi ceva rău împotriva românilor și a cearerii lor cei dreapte” (*Supplex*), uitînd „de autorii cei vrednici de credință și vechi... , zice că el nice au auzit de numele vlahilor sau a rumânilor pînă ce nu s-au stîrnit Petru și Asan din Munții Imului”

(Haemus — N.S.). Cît despre Engel, acesta „greșește și mai cumplit“ cînd susține că pe români i-ar fi adus Krum, fiind imposibil ca „din aceale vro oarecîte mii de robi machidoneni să umple și Dachia toată și alte ținuturi care nici au fost supt stăpînirea lui niciodată“⁸⁴.

După cum a remarcat regretatul acad. David Prodan — care a fost unul dintre cei mai buni cunoscători ai problemei — continuitatea și originea latină a poporului român erau demult cunoscute; ele n-au devenit active decît după ce a fost nevoie de ele ca arme politice, „după cum negarea descendenței romane, continuității, autohtoniei românilor din partea adversă s-a născut sau a crescut în funcție de aceeași luptă. A crescut cu deosebire chiar în urma lui *Supplex Libellus*. Revendicările românești întemeindu-se pe istorie, trebuiau infirmate tezele ei. Întemeindu-se pe vechime, continuitate, autohtonie, romenii trebuiau „dovediți“ venetici“⁸⁵.

Din această vreme deci continuitatea și autohtonია românilor din Transilvania au devenit arme de luptă politică utilizate în acțiunea de emancipare națională pe care o ducea cea mai numeroasă populație din Transilvania, care fusese lipsită de drepturi.

Este interesant de subliniat faptul că ideile din *Supplex* și din lucrările polemice ce au urmat, prin care românii revendicau drepturile ce li se cuveneau pe baza vechimii lor în Transilvania, au fost reluate și în alte cereri pe care diverse categorii sociale sau reprezentanții lor le-au adresat autorităților, ceea ce dovedea că românii erau convinși de vechimea lor și conștienți că aceasta constituia o armă de emancipare politică și scială. De pildă, într-un memoriu din 1827, prin care negustorii din Brașov solicită libertatea comerțului, aceștia își întemeiază revendicările pe vechimea și egalitatea de drept a românilor de pe pămîntul regesc: ca urmași direcți ai romanilor, se găsesc cu multe secole înainte aici, amestecați cu maghiarii și secuii, iar după așezarea sașilor s-au bucurat secole de-a rîndul de egalitate de drepturi, invocîndu-se pentru aceasta diploma regelui Andrei al II-lea de la 1224⁸⁶.

Continuitatea românilor a fost susținută de numeroși filologi din prima jumătate a secolului al XIX-lea: I. C. Schuller⁸⁷, A. Fuchs⁸⁸ și alții.

Slavistul Paul Joseph Schafarik (1795—1861) a respins ca fiind fără „bază istorică“ afirmația lui Engel după care românii ar fi fost aduși de bulgari dincoace de Dunăre prin

secolele VII—X; el a arătat că toți valahii (= români), atât cei de dincolo, cât și cei de dincoace de Dunăre, au aceeași origine și s-au născut în același timp din amestecul tracilor și geto-dacilor cu romanii. El admite că locuitorii daco-romani de la nordul fluviului s-au adăpostit în munții fostei Dacii pînă în secolele VII—X, după care, cînd vremurile s-au liniștit, s-au răspîndit în cîmpie ⁸⁹.

După cum arăta Mihai Eminescu — bun cunoscător al problemei — „teoria lui Schafarik că resturile romane d-au retras la munte, de unde apoi s-au coborît pentru a umple sesul țărilor, ca cea mai apropiată adevărului, a fost împărșășită de slaviștii mai noi precum Kopitar, Miklosich și te învățații germani Hoff, Wietersheim și Th. Mommsen“ ⁹⁰.

Cam în aceeași epocă se pronunțau pentru continuitate istoricii românii Mihail Kogălniceanu ⁹¹, Florian Aaron ⁹² și August Treboniu Laurian ⁹³, care au susținut cu argumente logice că daco-romanii nu puteau părăsi cu toții Dacia, de unde Aurelian a retras numai legiunile romane. După opinia lui Kogălniceanu, locuitorii care au trecut în Dacia Aureliană ar fi revenit la nordul fluviului către sfîrșitul secolului al VII-lea.

În aceeași vreme continuau luptele de emancipare ale românilor din Transilvania, reluîndu-se ideile din *Supplex*-ul din 1791. Într-un memoriu întocmit la 1842, episcopii Ioan Lemeni și Vasile Moga cer îndreptarea stărilor de lucruri de pe așa-numitul „pămînt crăiesc“, unde românii erau persecutați; în sprijinul cererii lor, ei invocă faptul că românii se aflau aici la venirea ungurilor, iar după colonizarea sașilor nici o lege nu i-a privat de drepturi ⁹⁴.

Ca și Eder, la 1791, un sas, Carol Schuller, a combătut cererile juste ale românilor și cu deosebire fundamentul lor: continuitatea românilor pe acest pămînt. Drept replică, o broșură a unui „patriot iubitor de dreptate“ maghiar din Aiud, din 1846, caută să dovedească autohtonía românilor de pe pămîntul crăiesc, combătînd tezele lui Schuller ⁹⁵.

Cam în aceeași vreme, istoricul maghiar Josef Kemény — cunoscut editor de documente — susținea la rîndu-i că pînă la anul 1200 maghiarii nu cuceriseră încă Transilvania și că de-abia după această dată au început să organizeze comitatele; în această vreme, părți însemnate din Transilvania, ca țăra Făgărașului (*terra Blaccorum*) și ținutul Hațegului, aparțineau încă românilor ⁹⁶. În studiul său despre cnezii

din Transilvania, el admite prezența românilor în această țară în secolul al X-lea ⁹⁷.

La mijlocul secolului trecut numeroși străini care au cunoscut poporul român și ceva din istoria acestuia s-au pronunțat în favoarea continuității. Astfel, A. de Gerando — deși simpatizant declarat al nobilimii maghiare — considera că valahii erau „cei mai vechi locuitori” ai Transilvaniei. El susține că, la venirea maghiarilor în secolul al X-lea, țara era ocupată de români, care aveau aici un principat. („Les Valaques sont, en Transylvanie, les plus anciens habitants du sol. Ils occupaient le pays et y avaient fondé une principauté lorsque les Hongrois étendirent leur domination sur les montagnes de l'ancienne Dacie” ⁹⁸.)

J. A. Vaillant — care a trăit în mijlocul românilor și le-a înțeles aspirațiile — se pronunța și el, în 1844, pentru continuitate, susținând că, din cauza presiunii „barbarilor”, colonii romani din Dacia s-au retras în munți, de unde — când a încetat „la tourmente des peuples” — au coborât spre șes și au întemeiat cele trei „ducate”. J. A. Vaillant își exprima convingerea că masa populației romanizate a rămas la nord de Dunăre atunci când administrația romană a părăsit Dacia, așa cum populația franceză a rămas în Canada și Luisiana când Franța a pierdut aceste colonii ⁹⁹.

Pentru continuitate în „vechea Dacie centrală” se pronunța și fostul consul prusian la Iași I. F. Neigebauer, care admite că urmașii vechilor daci și ai coloniștilor romani, cu care s-au contopit, s-au retras în munți în fața cuceritorilor străini ¹⁰⁰.

În 1848, un alt consul prusian în Principate, Emil Richtofen, scria ministrului von Armin că românii constituie „neamul cel mai numeros și, în orice caz, cel mai vechi din Transilvania” ¹⁰¹.

Peste câțiva ani, istoricul francez Amedée Thierry susținea: „Românii sînt coloniștii romani din Dacia, care n-au părăsit această provincie, ci au continuat să trăiască ca coloni liberi în timpul stăpînirii barbarilor” ¹⁰².

În 1857, învățatul sas L. A. Bielz afirma: „noi considerăm pe români nu numai cei mai numeroși, ci și cei mai vechi locuitori de azi ai Transilvaniei”; cit privește presupusa lor imigrare, Bielz era convins că aceasta „nu poate fi adevărită cu nici o dovadă istorică” ¹⁰³.

În anul următor, Iosif Fessler, profesor la Universitatea din Viena, susținea și el continuitatea românilor, care erau

cei mai vechi locuitori ai Transilvaniei, care se aflau aici înainte de venirea ungurilor, secuilor și sașilor (*sedebant autem tres praecipue gentes tunc in Transilvania, scilicet antiquissimi et primaevi Va'achi seu Daco-Romani, ceteris omnibus numero longe potiores; his postmodum accesserunt immigrantes Hungari et Siculi... denique Germani seu Saxones* ¹⁰⁴).

Convingerea că românii sînt cei mai vechi locuitori ai Transilvaniei o avea și geograful austriac A. Schmidt, care, vizitînd Bihorul în 1863, scria: „cele mai multe locuri și munți poartă denumiri romanice, fapt ce dovedește că românii stăpîneau Transilvania înaintea venirii ungurilor” ¹⁰⁵.

Deși filologii au respins în general teoria migrației admisă de Sulzer și Engel, aceasta a găsit un susținător în persoana slavistului Fr. Miklosich. Spre deosebire de cei doi care-i „aduc” mai tîrziu pe români la nordul Dunării, Miklosich pune emigrarea din Dacia Aureliană la sfîrșitul secolului al V-lea, ca urmare a așezării slavilor în sudul Dunării, prin care elementul romanizat de acolo a fost împins parte spre sud (macedo-românii), parte spre nord (daco-românii).

Teoria lui Miklosich are la bază unele considerații filologice, care cer ca necesară o unitate teritorială pentru formarea limbii române înainte de separarea celor trei dialecte principale (daco-, macedo- și istro-român). Opiniile lui Miklosich s-au schimbat mai tîrziu, cînd el considera că poporul român s-ar fi format chiar înainte de cucerirea Daciei, prin romanizarea Illyricului, deși ilirii și tracii au fost două neamuri diferite ¹⁰⁶.

În 1861, un profesor bănățean, Johann Heinrich Schwicker, susținea, la rîndu-i, că Aurelian a evacuat toată populația din Dacia, care a fost trecută în Moesia ¹⁰⁷. Ca răsplată, Schwicker a fost făcut profesor universitar la Pesta și membru al Parlamentului maghiar!

Un partizan al continuității a fost W. Tomaschek, care, în 1868, afirma categoric: „daco-românii sînt daci și geți romanizați, care n-au părăsit Dacia niciodată. Macedo-românii sînt bessii romanizați, care, prin năvălirea bulgarilor, au fost împinși din locuințele lor primitive și s-au dus în Pind”. El susține că asemănările dintre macedo-română și daco-română se datoresc fondului lingvistic înrudit, nu faptului că ambele popoare au locuit în același loc ¹⁰⁸. Mai tîrziu însă, după 1871, sub influența lui Roesler, Tomaschek și-a schimbat opiniile, devenind adeptul teoriei roesleriene și susținînd că românii au venit la nordul Dunării în secolele IX—X ¹⁰⁹.

O dată importantă în istoria problemei discutate: o constituie anul 1871, când a apărut lucrarea geografului austriac Robert Roesler, *Romänische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte Rumäniens*, lucrare ce a devenit curînd cartea de căpătîi a adversarilor continuităţii, numiţi după această dată roeslerieni ¹¹⁰. După cum declara Roesler, el a scris cartea deoarece „Dacia romanilor nu trebuie să devină o Dacie a românilor“, aşa cum doreau aceştia.

Reluînd tezele uitate ale lui Sulzer ¹¹¹, autorul a creat așa-numita „teorie“ a lui Roesler, ce avea să nască apoi numeroase discuţii. Dînd crezare afirmaţiilor lui Vopiscus, Roesler susţine că populaţia daco-romană a părăsit Dacia, iar puţinii daci rămaşi „s-au topit în mulţimea germanilor“; poporul român s-a format la sudul Dunării, de unde a trecut la nordul fluviului, „în linişte şi pe neobservate“ la sfîrşitul secolului al XII-lea sau începutul secolului al XIII-lea, în timpul luptelor pentru independenţă ale vlaho-bulgariilor. După cum a arătat G. Brătianu, „rechercher dans l'insurrection vlacho-bulgare des Assénides le motif principal de l'émigration au Nord du Danube est le plus absurde des paradoxes, lorsque l'on connaît le rôle prépondérant des Vlaques dans les premières guerres du nouvel empire balkanique“ ¹¹².

Ca argumente că poporul român s-ar fi format la sudul Dunării se aduc: împrumuturile slave în limba română nu puteau să se facă decît în dreapta Dunării, deoarece în stînga fluviului „locuiau slavi de viţă ruteană“; existenţa unor cuvinte albaneze şi greceşti în limba română, care nu puteau fi primite decît la sudul Dunării; utilizarea limbii bulgare (de fapt slavone) în biserică şi în stat de către români pînă în secolul al XVII-lea, datorită faptului că „au trăit multă vreme în Bulgaria“.

După opinia lui Roesler, formarea poporului român la nordul Dunării este exclusă, întrucît „nu apar nicăieri români ori vlahii, cel puţin în izvoare demne de crezut. Căci poi vestirea așa-numitului notar anonim al regelui Bela, unde ei apar sub numele de Blacci ca locuind în Transilvania şi în tot răsăritul Ungariei, nu poate fi luată cît de puţin în considerare“ (argumentul *ex silentio*). Ca urmare, ungurii ar fi venit în Transilvania înaintea românilor.

Acestea sînt ideile lui Roesler cu privire la continuitate, pe care le vom analiza pe larg în partea a II-a. Am fi ne-

drepti dacă nu am aminti că în lucrarea sa găsim și două idei juste. Prima este aceea că aromânii — aflați pînă la începutul secolului al VII-lea în unitate lingvistică cu daco-românii — au fost împinși spre sud de bulgari; cea de-a doua privește rolul important jucat de vlahii balcanici în răscoala antibizantină din 1186.

Mai trebuie să amintim că singurul „merit“ al lui Roesler este „teoria“ ce-i poartă numele; el nu a fost considerat un erudit nici în timpul vieții, nici după moarte, ca dovadă că numele său nu figurează în nici o enciclopedie germană.

Așa cum s-a arătat, după publicarea lucrării lui Roesler, s-a pornit un adevărat război între istorici, cu interpretări și combateri de tot felul; unii s-au declarat partizani ai continuității, iar alții au preferat tecria potrivnică. Au fost și unii care au fost cînd de o părere, cînd de alta (cazul lui W. Tomaschek) ¹¹³. Din considerații de ordin politic (să nu uităm că în 1867 se crease Imperiul Austro-Ungar!) cartea lui Roesler a stîrnit un larg ecou în Ungaria, unde se căutau arme din arsenalul istoriei pentru a fi folosite în luptele politice.

În această vreme, „ura și îngîmfarea au purtat mai mult condeiul“, observa E. Schmidt.

La scurtă vreme după apariția lucrării, unii istorici sași s-au și declarat partizani ai teoriei lui Roesler, care se preda ca o dogmă în școlile monarhiei austro-ungare, influențînd astfel opinia publică împotriva românilor.

Numeroși savanți străini au respins însă teoria lui Roesler, folosind fiecare argumente și contraargumente proprii. Unul dintre primii care s-au declarat împotriva acestei teorii a fost istoricul german Julius Jung în mai multe studii ale sale, în care a dovedit multă obiectivitate și respect pentru adevăr ¹¹⁴. Menționăm că Jung era mult mai bine pregătit decît Roesler pentru a discuta problema continuității; el a fost elevul marelui istoric Th. Mommsen, el însuși susținător al teoriei continuității daco-romanilor, profesor de istorie antică la Berlin și deținător al Premiului Nobel (1902).

Mai întîi, Jung a arătat că teoria lui Roesler nu e nouă, ci este reluarea tezei mai vechi a lui Sulzer, care nu a fost un om de știință. Jung a arătat că Banatul, Transilvania, Oltenia și parte din Muntenia (care alcătuiau Dacia Traiană), intens populate de daci, au fost destul de repede romani-

zate, aducînd numeroase dovezi despre intensitatea romanizării (inscripții și diverse mărturii antice).

Jung a respins ca neîntemeiate afirmațiile lui Vopiscus despre părăsirea Daciei de către locuitori; dacă ar fi să-i dăm crezare acestuia, ar trebui să admitem și părăsirea Raetiei de către romani, deoarece Eugip, în *Viața Sf. Severin*, afirmă că, potrivit cu prezicerile sfîntului, toți locuitorii țării au fost strămuțați, ceea ce s-a dovedit a fi cu totul fals. După opinia sa, „masa poporului dac a rămas pe loc, plătind noilor domni dările pe care le plătise celor vechi. Românii din Dacia sînt în mod sigur urmașii dacilor romanizați, care au rămas în țara lor“.

Jung a introdus în circuitul științific argumente noi din domeniul toponimiei și etnografiei, mai întîi numele de riuri (Ampoi—*Ampilum*, Cerna—*Tsierna*, Mureș—*Maris*, Tisa—*Pathisus*, Olt—*Alutus*), care mărturisesc permanența unei populații romanice pe acest teritoriu.

Pentru a se informa cît mai complet cu privire la situația românilor, Jung a venit în Hațeg și în Munții Apuseni să ia contact direct cu urmașii dacilor sculptați pe Columna lui Traian, convingîndu-se de asemănarea dintre chipul și portul acestora cu acelea ale românilor.

Jung a respins, de asemenea, argumentul *er silentio*, ținînd seama de faptul că izvoarele istorice privitoare la aceste regiuni păstrează numele arhaice atît ale popoarelor, cît și ale țărilor; în plus, românii nu au fost ignorați de izvoarele istorice, în care apar mai întîi la dreapta Dunării, apoi și în stînga fluviului.

Pentru a infirma teza roesleriană că românii au trecut Dunărea spre nord abia după răscoala lor din 1186, Jung invocă mărturiile cronicarilor bizantini Kinnamos și Choniatēs, care atestă prezența lor nord-dunăreană în anii 1164 și 1166, precum și un studiu al lui Ad. D. Ficker, în care acesta dovedește că daco-românii dintre Dunăre și Munții Carpați s-au înmulțit în secolul al XIII-lea prin „descălecări“ de la munte spre cîmpie și nu invers.

Menționăm că lucrarea lui Jung din 1876 a fost recenziată și de Mihai Eminescu, care are cuvinte de laudă îndeosebi pentru modul cum face Jung analogii cu evenimente asemănătoare, dovedind că „nicăieri popoarele noi, venite asupra celor așezate, nu le-au nimicit pe acestea, ci le-au cucerit numai“¹¹⁵.

Dacă filologul Gaston Paris s-a lăsat influențat de cartea lui Robert Roesler, în schimb majoritatea specialiștilor francezi, istorici și filologi, au susținut teza continuității românilor. Astfel, împotriva teoriei lui Roesler s-a pronunțat în 1876 istoricul francez Edouard Sayous, care, deși prieten al Ungariei, susținea că, după părăsirea Daciei de către Aurelian, a rămas aci un important element latin; el afirmă mai departe că „astfel de emigrări (ca cea presupusă a românilor din sec. XIII) sînt extrem de rare la popoare lucrătoare și cu obiceiuri civilizate și nu se întîmplă niciodată într-un număr atît de covîrșitor“ ¹¹⁶.

În lucrarea sa *Histoire des Roumains*, dînd dovadă de o largă informație, E. Picot a combătut și el părerile lui Roesler, susținînd cu tărie că „românii s-au menținut fără întrerupere pe țărmul stîng al Dunării“; el arată mai departe că o masivă emigrare a românilor la nordul Dunării nu putea să scape istoricilor bizantini, într-o vreme cînd aceștia înregistrau cu multă grijă toate mișcările popoarelor ¹¹⁷.

Celebrul geograf Heinrich Kiepert a observat că principalul argument care se opune teoriei roesleriene este împrejurarea că „cercul în care se vorbește astăzi limba română dincoace de Dunăre cade tocmai pe hotarele vechii Dacii“ (idee reluată mai tîrziu de V. Pârvan). Declarîndu-se de acord cu argumentele lui Jung, Kiepert invocă și tradiția populară din Oltenia, Muntenia și Moldova care atribuie cuceritorului Daciei ridicarea unor valuri de apărare numite „Valul lui Traian“ (sau Troian), topic pe care numai o populație stabilă îl putea păstra ¹¹⁸.

Josef Ladislau Pič, profesor la Universitatea din Praga, a fost unul dintre cei mai fervenți apărători ai continuității românilor în cîteva lucrări ale sale ¹¹⁹. După cum recunoștea D. Onciul, „în ciuda unor lipsuri“, Pič a reușit „să sprijine prin mai multe argumente solide teoria continuității elementului roman în Dacia Traiană“ ¹²⁰. După opinia lui A. Sacerdoțeanu, Pič ar fi răsturnat „complet“ teoria lui Roesler ¹²¹.

Mai întîi, Pič a arătat că, dacă daco-romanii ar fi părăsit Dacia, ei nu ar fi găsit nici o scăpare în Moesia, care era la fel de devastată de barbari, ca și Dacia de la nordul Dunării.

Invocînd documentele crailor sîrbi pentru vlahii sud-dunăreni, Pič neagă preponderența românilor la sudul Dunării și se declară partizanul hotărît al continuității acestora la

nordul fluviului: „daco-românii n-au părăsit Dacia în vremea lui Aurelian, ci s-au adăpostit în munți, anume în Munții Apuseni, începînd cu Maramureș pînă în sud-vestul Transilvaniei“. Utilizînd pentru prima oară datele antropologiei, Pić susține că tipul etnic al românilor din Dacia ar fi de două feluri: roman, în regiunile intens colonizate, și dac, în părțile nord-estice ale acestui teritoriu. Cît privește asemănarea dintre daco-română și macedo-română (unul dintre argumentele adversarilor continuității), aceasta se explică prin faptul că daco-românii și macedo-românii au avut strămoși comuni, pe traci.

Tot Pić a pus în circulație și o serie de izvoare rusești și bizantine care dovedesc prezența masivă a românilor la nordul Dunării în secolul al XII-lea. Pentru a dovedi vechea românilor în Transilvania, Pić mai invocă și faptul că ei s-au bucurat de o oarecare autonomie și că au avut un drept propriu românesc (*jus valachicum*), recunoscut de regatul maghiar, și nu acordat prin privilegii regale, așa cum s-ar fi întîmplat cu coloniștii adăși de regalitate.

Pentru a-și îmbogăți argumentele, Pić a întreprins chiar săpături arheologice pe dealul Sprengi de la Brașov, pe baza cărora a conchis că valul de pămînt descoperit aparținea întăriturilor orașului din secolele VIII, XI-XII ¹²². El a întreprins și o călătorie de studii la București, unde a luat contact cu oamenii de cultură ai epocii, pentru a se documenta în problemele de istorie românească. Prin opera sa, Pić rămîne unul din cei mai consecvenți apărători din secolul trecut ai continuității românilor.

În favoarea continuității românilor s-au declarat și doi dintre marii istorici ai secolului trecut, Leopold Ranke ¹²³ și Th. Mommsen ¹²⁴.

În aceeași epocă, însă, unii istorici maghiari au continuat să susțină tezele lui Roesler, la care nu au adăugat prea multe argumente noi. Unul dintre aceștia a fost P. Hunfalvy (Hundsorfer) în cîteva lucrări ¹²⁵. El susține că românii sînt traci romanizați, în special moesi și bessii; locuitorii din Dacia ar fi trecut cu toți la sudul Dunării, unde s-au format ca popor în regiunea dintre Dunăre și Munții Balcani, de unde au trecut la nordul fluviului în secolul al X-lea mai întîi în Muntenia și Moldova. Emigrația a devenit mai puternică în timpul celui de-al doilea Imperiu Vlaho-Bulgar. După opinia lui Hunfalvy (reluată și de alți istorici), în Tran-

silvania românilor nu ar fi venit decît tîrziu, cînd au fost împinşi de tătari.

Printre argumentele lui Hunfalvy pentru a „dovedi“ nomadismul românilor era echivalenţa dintre aceştia şi brodnici, nume care ar deriva din slavul *broditi* = a colinda. În realitate, după cum a arătat Miklosich, brodnic derivă din brod = vad şi, în plus, nu este sigur că brodnicii erau români ¹²⁶.

Aşa cum s-a observat, lucrările lui Hunfalvy — îndeosebi *Die Rumänen und ihre Ansprüche* — aveau un pronunţat caracter politic. Ele urmăreau să răspundă congresului românilor transilvăneni ținut în 1881 care ceruseră autonomia Transilvaniei pe baza drepturilor pe care le avea cel mai vechi şi mai numeros popor al acestei ţări ¹²⁷.

Nu numai românii, dar şi străinii au remarcat faptul că Hunfalvy era şovin. De pildă, Rudolf Bergner susţinea că acesta „nu mai vorbeşte ca om de ştiinţă, care se închină adevărului, ci ca un reprezentant al şovinismului unguresc... „care înjoseşte ştiinţa în serviciul politicii şi al urei naţionale“ ¹²⁸.

În anul 1883 apărea în limba franceză *Memorandum-ul*, alcătuit în 1881, unul din cele mai importante memorii întocmite de românii din Transilvania pentru apărarea drepturilor lor naţionale. Dovedind o foarte bună informare istorică, autorii arată lipsa de temeinicie a afirmaţiilor făcute de unii istorici despre venirea românilor în Transilvania de-abia în secolul al XIII-lea, cînd sînt amintiţi în documente. Se arată că nici maghiarii nu sînt pomeniţi în Transilvania atunci cînd istoricii lor susţin că ar fi venit (începutul secolului al XI-lea) şi că, pînă spre sfîrşitul secolului al XII-lea, regii unguri nu au avut o cancelarie. *Des actes publics originaux et authentiques plus anciens que le XII-ème siècle pour l'histoire de la Hongrie et de la Transylvanie n'existent pas* ¹²⁹. Referindu-se la situaţia altor popoare din monarhia austro-ungară, autorii declarau: „demandons aux historiens qui écrivent avec des tendances politiques: quels et combien sont les peuples de cette monarchie qui seraient en état d'écrire aussi bien l'histoire de la nation et de la province, mille ans en arrière? Nous disons l'histoire authentique, sans fables et sans traditions fabuleuses. Est-ce que, pour ne pas posséder des documents écrits, ces peuples n'en ont pas moins existé dans ce pays, même auparavant?“ ¹³⁰.

Invocînd mărturiile izvoarelor bizantine, *Cronica* lui Anonymus, documentele de la începutul secolului al XIII-lea — cînd românii se aflau de mult în Transilvania —, organizarea lor social-politică veche, cu voievozi și cnezi proprii, ca și opiniile unor istorici ca Gebhardi, Schloezer, Fessler și J. Kemeny, autorii *Memorandum*-ului susțin că maghiarii au găsit în Transilvania pe români, care sînt cei mai vechi locuitori ai țării. Nu numai că românii nu au venit în Transilvania în secolul al XIII-lea, ci, dimpotrivă, în acest secol ei au fost în măsură să contribuie la sporirea populației altor țări și să „descalece” în Țara Românească.

Autorii *Memorandum*-ului erau conștienți de faptul că cei care negau autohtonía și vechimea românilor din Transilvania urmăreau scopuri politice: să falsifice istoria „dans le but évident de faire croire au monde que trois millions à peu près de Roumains établis dans ce pays ne sont tout simplement que des descendats d'étrangers et des vagabonds, des nomades, des bergers, des serfs déserteurs à peine sortis de Turquie et de Roumanie et colonisés des centaines d'années après l'établissement des Hongrois et des Saxons. Les hommes qui sont payés pour écrire l'histoire de la patrie et des peuples avec une tendance politique et ayant dans l'esprit l'idée de subjuguer ces peuples, disputent au peuple roumain son existence en Dacie et en Pannonie avant l'arrivée des Maghiars”¹³¹. *Memorandum*-ul din 1883 a fost prima publicație românească destinată să lămurească opinia publică apuseană cu privire la suferințele românilor din Transilvania și la aspirațiile lor politice și naționale.

*

Primul dintre români care a răspuns teoriei lui Roesler a fost B.P. Hasdeu, care, într-un scurt articol despre vechimea doinei, a afirmat că „Doina” răstoarnă pe Roesler¹³². După opinia lui Hasdeu, nu se poate admite lipsa de continuitate a românilor în Dacia, ținînd seama de faptul că „naționalitatea română s-a născut și s-a dezvoltat în Oltenia pînă în valea Hațegului”, de unde s-ar fi răspîndit începînd din sec. 10, iar cuvintele de origine albaneză — puse în discuție de Roesler — se datoresc fondului comun traco-ilir¹³³.

Un răspuns mai amplu a venit din partea istoricului A.D. Xenopol, cu titlul *Teoria lui Rössler. Studii asupra stăruinței românilor în Dacia Traiană* (1884)¹³⁴. Xenopol a combătut pe rînd toate aserțiunile lui Roesler, folosind și argumen-

tele lui Jung și Pic, la care a adăugat numeroase altele. El a arătat „imposibilitatea în care s-au găsit daco-romanii de a părăsi patria lor ; o asemenea populație numeroasă nu a putut locui în Moesia, ci s-a adăpostit în munți, ca dovadă terminologia „muntelui“ este românească ¹³⁵, limba românilor din Dacia diferă de aceea vorbită în Macedonia ; termenii de origine latină folosiți în agricultură dovedesc că românii au fost sedentari, nu păstori nomazi ; „descălecările“ celor două state românești extra-carpătice constituie o dovadă că populația românească era veche și numeroasă în Transilvania și că a coborât spre șes din regiunea muntoasă ; elementele maghiare din limba română sînt aceleași la toți daco-românii, dovadă că în cîmpia răsăriteană ei au venit din Transilvania, unde se adăpostiseră și de unde au adus aceste elemente ; românii sînt amintiți în izvoare istorice demne de crezare, ca *Notarul anonim*, *cronicarul Nestor* și *documentele maghiare din secolele XII-XIII* ; toponimia, în mare parte de origine latină, dovedește că daco-romanii nu au părăsit teritoriul de la nordul Dunării ; topicele de origine slavă sau maghiară din cîmpie se datoresc faptului că românii trăiau retrași în munți ; românii din Transilvania asimilaseră pe slavi înainte de venirea maghiarilor, dovadă numirile de origine slavă pe care le-au folosit numai românii“.

Cu privire la metoda de lucru utilizată de Roesler, Xenopol arată că — deși acesta face „o mulțime de tălmăciri false, închipuiri silite, etimologii peste puțină“ — nu i se poate tăgădui „o mare știință în dezvelirea temeiurilor sale și cu deosebire un talent însemnat în amestecarea adevărului cu falsul, astfel încît să le contopească într-un tot nedescurcat“ ¹³⁶.

În concluzie, Xenopol considera că cei care susțin teoria lui Roesler „au fost nevoiți a recurge la mijloace nedemne de știință pentru a stabili ceea ce ei numesc adevărul... Acest chip de a proceda nu este acela al unor învățați care au de scop stabilirea adevărului, ci acela al unor avocați ce aude apărut o cauză. Este a degrada știința cînd ea este pusă în slujba altor interese decît acela al adevărului“.

Cu toate lipsurile ei, lucrarea lui A.D. Xenopol a rămas pînă astăzi una dintre cele mai de seamă replici date adversarilor continuității românilor.

Lucrarea lui A.D. Xenopol a constituit obiectul unei ample dări de seamă făcută (la îndemnul lui Titu Maiorescu) de tînărul istoric pe atunci Dimitrie Onciul ¹³⁷. Acesta a

recunoscut că problema continuității (numită de el „chestiunea română“) era folosită de un secol „spre a lovi în dreptul nostru de existență pe pământul ce locuim, și ca națiune politică și ca națiune istorică“. Onciul a făcut numeroase completări (indeosebi de izvoare) la lucrarea lui Xenopol și și-a exprimat unele rezerve față de o serie de afirmații ale istoricului ieșean. Aflat sub influența lui B.P. Hasdeu, D. Onciul admite continuitatea elementului roman în Dacia numai „în regiunea dintre Olt și Timiș, cu partea apuseană a Ardealului“.

În problema continuității daco-romanilor, D. Onciul a adoptat o soluție de mijloc: el a admis că o bună parte a populației daco-romane a rămas la nordul Dunării, dar a creat o teorie nouă, a admigrării, după care în nordul Dunării a existat un adaus de populație română venită de la sud de marele fluviu. „Eu am ajuns anume la rezultatul, pentru mine aproape convingător, că daco-românii au primit în timpul dintii al stăpînirii bulgare (sec. 7—9) un adaus însemnat din cea parte a Dunării, în urma așezării slavilor și bulgarilor în peninsulă“, deși nu există dovezi în această privință ¹³⁸.

D. Onciul precizează însă că „nu această imigrare a dat ființă poporului român în Dacia Traiană, a cărui existență din timpul dominației romane o dovedește toată tradiția istorică, ca și așezarea lui geografică. Un popor imigrat pe nesimțite, care de-a dreptul să ocupe același teritoriu pe care înainte de un mileniu îl părăsise străbunii săi; care îndată să fie recunoscut, de către vecinii aflați, ca popor vechi în țară, mai vechi chiar decât ei înșiși; care, abia venit, să absoarbă, pe un întins teritoriu și încă într-un stat organizat ca regatul ungar, neamuri de mult așezate, pînă atunci nedeznaționalizate de stăpînii lor, și dîndată să se ridice la o stare socială și politică precum cea a românilor în Dacia; acel popor al minunilor, istoria nu-l cunoaște, mintea noastră nu-l cuprinde“ ¹³⁹.

După aceste importante intervenții românești în problema continuității, discuțiile au urmat, unii învățați străini declarîndu-se partizanii continuității, alții adversarii ei.

Un susținător al continuității în această epocă a fost savantul german Traugott Tamm, care se declară împotriva teoriei lui Roesler, admitînd pe baza argumentelor logice și istorice că populația daco-romană a rămas în Dacia; el aduce

ca argument expansiunea elementului românesc din centrul Daciei în cîmpiile de la sud și est de Carpați. Ca și Kiepert, Tamm susține că românii ocupau regiunile locuite de străbunii lor și consideră că descendența românilor din populația romanizată a Daciei este asemănătoare, și la fel de ușor de înțeles ca și obârșia francezilor din galii romanizați ¹⁴⁰.

Pe baza constatărilor făcute, Tamm arată că așa-zisa emigrare spre nord a românilor nu este decît un „tertîp avocătesc“ (ein Advokatenkniff), inventat de Roesler.

Un alt învățat care a admis prezența românilor în Transilvania din vechime a fost R. Bergner; el a susținut că așa-numitul „pămînt crăiesc“ nu era un „desertum“ în timpul colonizării sașilor, ci era locuit de români ¹⁴¹.

Noțiunea de „desertum“ a fost lămurită definitiv de Thomas Năgler, care a arătat că „terra deserta“ nu însemna regiune nelocuită, ci regiune „deșertată“, adică părăsită de unii locuitori pentru a veni alții ¹⁴².

Alcătuirea vestitului *Memorandum* (1892) și procesul ce i-a urmat, ca și pregătirea serbării „mileniului“ de la venirea maghiarilor în Panonia (896) au contribuit la întărirea spiritului șovin al unor istorici unguri. Faptul acesta a fost remarcat de unii istorici străini obiectivi ca Henri Gaidoz, care afirma la 1894 că maghiarii au adoptat teoria lui Roesler din motive politice.

În același an, confirmînd afirmația lui Gaidoz, L. Ovary — reluînd ideile lui Roesler — susține mai departe că românii au venit în Transilvania în secolul al XIII-lea cînd apar în documente „*villae olachales*“; după opinia sa, românii și-ar fi făcut apariția de-abia la 1222 și mai sigur după năvala tătarilor din 1241, după care regele Bela al IV-lea ar fi repopulat Transilvania cu coloniști ¹⁴³.

Pe lingă istoricii unguri care „aduc“ pe români de la sudul Dunării în secolele XII și XIII sînt și unii care — împotriva tuturor evidențelor istorice — susțin că românii din Transilvania ar fi venit din Țara Românească și Moldova de-abia în secolul al XVIII-lea, cînd situația lor în aceste țări era foarte grea ¹⁴⁴. După cum s-a arătat, aserțiunea lui Jancsó Benedek se bazează pe niște calcule imaginare ¹⁴⁵. Cu toate acestea, ideea va fi reluată și mai tîrziu ¹⁴⁶, oferind prilejul unuia din marii noștri istorici, David Prodan, să dovedească cu date concrete totala ei lipsă de temeinicie (la această problemă vom reveni mai departe).

La sfârșitul secolului trecut, un alt cercetător maghiar, L. Réthy, a emis o „teorie” nouă despre originea românilor,¹⁴⁷ și anume că ei ar fi descendenții unui popor de păstori din Munții Apenini, care ar fi trecut în Peninsula Balcanică, unde s-a format limba română în secolul al X-lea și apoi peste Dunăre de-abia în secolul al XIII-lea¹⁴⁷. Învățații români au considerat această „teorie” drept „cea mai lipsită de orice simț istoric, părere care s-a emis asupra originii românilor”¹⁴⁸.

Cu toate acestea, ideea a fost reluată apoi de Fr. Kaszony, care l-a întrecut pe Réthy în fantezie: după el, poporul român ar avea la bază păstori bulgari emigrați în Italia, unde au învățat limba latină și de unde ar fi revenit în Peninsula Balcanică în secolul al XI-lea¹⁴⁹. Referindu-se la această „teorie”, G. Brătianu arăta că ea „depășește în originalitate tot ce s-a putut imagina până acum”¹⁵⁰.

Un alt istoric de la sfârșitul secolului al XIX-lea, Henric Marczali, afirma însă că românii ar fi fost aduși la nord de Dunăre ca prizonieri ai pecenegilor, cumenilor sau chiar ai maghiarilor!¹⁵¹

Au fost însă și unii istorici maghiari care au admis că la venirea ungurilor, românii se găseau cel puțin în unele regiuni din Transilvania. Unul din aceștia a fost T. Lehoczky, care susținea: „la marginea nord-estică a patriei, în comitatele Maramureș, Ugocsa și Bereg, fără îndoială că încă pe timpul venirii maghiarilor au locuit românii de origine necunoscută (!!), cu deosebire în codrii vecini cu Galiția, ai comitatelor Bereg și Maramureș”¹⁵².

La începutul secolului nostru un alt adversar al continuității a fost Emil Fischer¹⁵³, după opinia căruia „actualii vlahi se trag din vlahii din Balcani”; dacii nu s-ar fi romanizat pentru că nu au avut când în cei 150 de ani de stăpânire romană, iar limba română „primitivă” — din care s-au desfăcut apoi dialectele române „a fost aproape gata” în secolele IX-X. Specialiștii români au considerat teoriile lui Fischer drept „niște afirmări goale”¹⁵⁴.

O teorie asemănătoare cu a lui Réthy a susținut și J. Karácsony, după care românii ar fi fost originari din Romagna din Italia, de unde ar fi trecut apoi în Peninsula Balcanică, unde s-a format limba română, fiind colonizați în Transilvania, după năvălirea tătarilor din 1241¹⁵⁵. În alte lucrări ale sale, Karácsony susține că românii ar fi venit în Transilvania numai după 1526!¹⁵⁶ Dar nu numai pe români îi aduce Karácsony tîrziu în Transilvania; după opi-

nia sa, slavii ar fi venit și ei de-abia în vremea regelui Geza al II-lea (1141—1161) ca să repopuleze provincia golită de locuitori din pricina pecenegilor! Toate aceste ipoteze stranie ale lui Karácsony urmăreau să arate că ungurii nu au găsit în Transilvania decât pe secui ¹⁵⁷, considerați de el urmașii gepizilor ¹⁵⁸; românii ar fi venit la două, trei sau chiar patru secole după unguri! După cum arăta savantul italian Carlo Tagliavini, „le idee strane del Karácsonyi... non possono assolutamente essere seguite senza grave danno della verità scientifica“ ¹⁵⁹.

Dintre ideile năstrușnice, mai amintim și pe aceea a lui Johann Peisker ¹⁶⁰, după care românii ar fi fost păstori nomazi și, ca toți păstori, ar fi venit din Asia, fiind romanizați în Peninsula Balcanică în secolul al XII-lea!

În aceeași vreme teza continuității era susținută în continuare de unii învățați străini ca geograful F.W. Lehmann, care subliniază faptul că „în nici un document românii nu sînt arătați ca venetici“ ¹⁶¹.

*

La începutul secolului al XX-lea apăreau o serie de lucrări deosebit de importante datorate unor mari săvanți români: Nicolae Iorga ¹⁶², Sextil Pușcariu ¹⁶³ și Vasile Pârvan ¹⁶⁴.

N. Iorga a tratat problema continuității în cîteva lucrări ale sale. El a arătat că nu poate fi vorba de o părăsire totală a Daciei; dimpotrivă, așa cum elementul român a persistat în toate fostele provincii ale Imperiului Roman sub forma „Romaniilor“ (*Romaniae*), așa și românii au format o Românie orientală, ai cărei locuitori au coabitat cu popoarele aflate în migrație. Nu poate fi admisă în nici un chip o emigrare de la sudul Dunării pentru motivul că, în vremea cînd acest lucru ar fi fost posibil, situația valahilor de acolo era destul de bună; pe de altă parte, dacă ar fi înaintat spre nord, românii ar fi dat de ținutul ocupat de barbari, de sub apăsarea cărora ar fi fugit mai curînd spre sud.

La rîndul său, marele filolog Sextil Pușcariu a dovedit netemeinicia argumentului roeslerian după care limba română s-ar fi născut la sudul Dunării. El a susținut existența a două grupuri romanizate care au creat două forme lingvistice: una pentru românii orientali din Tracia și Macedonia și alta pentru cei din Dacia și cei (dispăruți) din Serbia. Mișcările de popoare ce s-au produs, apoi, au împins pe românii orien-

tali spre Pind și Tesalia, iar pe cei din Serbia către Istria. În Dacia nu au fost decât mișcări locale de populație (transhumanță). Cît privește asemănările cu limba albaneză, ele se datoresc contactului dintre strămoșii românilor și albanezilor. S. Pușcariu e considerat primul învățat care a demonstrat pe cale filologică imposibilitatea emigrării românilor de la sudul Dunării.

Numeroase și valoroase argumente în sprijinul continuității a adus marele învățat Vasile Pîrvan, argumente pe care le vom folosi pe larg în partea a doua a lucrării.

Nu vom insista aici asupra literaturii cu caracter mai mult politic prin care istoricii unguri căutau să convingă lumea despre „drepturile” lor asupra Transilvaniei în vremea primului război mondial și a tratativelor de pace ce au urmat.

*

După ce, la 1 decembrie 1918, Transilvania s-a unit cu țara, prin voința locuitorilor ei, îndeplinind astfel dezideratul de veacuri al poporului român, discuțiile în problema continuității și-au mai pierdut un timp din intensitate; la câțiva ani după încheierea păcii care consfințea unirea Transilvaniei cu România, ele au fost reluate.

În 1922, Constantin Diculescu a dedicat o lucrare întinsă gepizilor ¹⁶⁵. Deși a exagerat mult influența germană asupra limbii române ¹⁶⁶, el a adus dovezi convingătoare despre conviețuirea gepizilor cu populația daco-romană, declarîndu-se partizanul continuității acestei populații. (Se știe că unul dintre argumentele adversarilor continuității este acela al lipsei influențelor vechi germane asupra limbii române.)

În anii 1923—1928 a apărut lucrarea stufoasă, în două volume, despre *Originea românilor*, datorată unui alt filolog, Alex. Philippide. În primul volum, intitulat *Ce spun izvoarele istorice*, autorul a discutat numeroase izvoare atestînd prezența românilor (valahilor) la nordul și la sudul Dunării și a rezumat sau reprodus (uneori foarte pe larg) opiniile exprimate de diverși autori împotriva sau în favoarea continuității.

În cel de-al doilea volum, purtînd subtitlul *Ce spun limbile română și albaneză*, Al. Philippide a întreprins o analiză comparativă a dialectelor macedo-, istro- și daco-român și a

acestora cu limba albaneză, conchizînd că „toate asemănările cîte există pe terenul lexical între română și albaneză nu pot fi interpretate cu nici un preț ca împrumuturi. Singura interpretare posibilă este aceea a unui fond etnic și lingvistic comun“ ¹⁶⁷ (opinie asemănătoare cu aceea susținută de Miklosich, Hasdeu sau Sandfeld-Jensen).

După opinia lui Al. Philippide, poporul român — care este deosebit ca limbă de populația romanică din Dalmația — s-a format în Moesia Superior și Inferior, în Dacia Traiană și Panonia Inferior. Cînd partea de la nordul Dunării a fost părăsită, teritoriul s-a restrîns; întrucît populația „a fost strămutată de-a dreapta fluviului, iar cîtă a rămas pe loc, ori s-a contopit cu năvălitorii, ori s-a păstrat pînă la venirea românilor de peste Dunăre..., românismul s-a dezvoltat numai în Peninsula Balcanică“ ¹⁶⁸. Al. Philippide consideră că data cînd au început să vină românii de la sudul Dunării ar fi secolul al VII-lea spre deosebire de Roesler, pe care-l combate: „începutul secolului XIII nu înseamnă începutul migrației daco-romanilor, cum crede Rösler, ci sfîrșitul ei; la începutul secolului XIII tot teritoriul ocupat actualmente de români era umplut de dînșii“.

După opinia (greșită) a lui Al. Philippide, ceea ce ar fi determinat trecerea românilor la nordul Dunării în secolul al VII-lea ar fi fost părăsirea Daciei de masele slave după moartea împăratului Mauriciu; „în golul lăsat de dînșii s-au scurs dacoromânii“ ¹⁶⁹. Se știe însă că slavii nu au părăsit cu toții fosta Dacie Traiană, unde o parte a lor a continuat să conviețuiască cu autohtonii care i-au asimilat. Indiferent însă de aceste opinii, Al. Philippide admite prezența românilor în fosta Dacie la venirea ungarilor cînd afirmă că A.D. Xenopol „a reușit să probeze că românii erau în Dacia înainte de venirea ungarilor“ ¹⁷⁰.

În perioada dintre cele două războaie mondiale s-au pronunțat în favoarea continuității numeroși învățați străini: italieni, germani, englezi, francezi, cehi etc., dintre care amintim pe: Gino Lupi ¹⁷¹, Jaroslav Müller ¹⁷², Seton-Watson ¹⁷³, Josef Mačurek ¹⁷⁴, W. Wartburg ¹⁷⁵, M. Besnier ¹⁷⁶, C. Patsch ¹⁷⁷, Franz Altheim ¹⁷⁸, Marcel Emerit ¹⁷⁹, Hans Koch ¹⁸⁰, Ernst Gamillscheg ¹⁸¹, Karl Jaberg ¹⁸², Mario Ruffini ¹⁸³ ș.a. Nu vom putea aminti aici — se înțelege — argumentele aduse de fiecare dintre aceștia în sprijinul continuității.

Istoricul vienez Carl Patsch — considerat de unii drept „cel mai bun cunoscător al civilizației romane în provinciile

estice — a adus contribuții de seamă la lămurirea problemei continuității; el a invocat, printre altele: continuitatea legăturilor economice dintre romanii de la sudul Dunării și populația daco-romană de la nordul fluviului, intensă circulație monetară din vremea domniei lui Constantin cel Mare, numirile vechi ale unor localități și riuri, precum și faptul că în secolul al IV-lea creștinismul era predicat la nordul Dunării, în limba latină, deci unei populații romanizate. În plus, el a arătat că goții nu au putut influența prea mult limba română, deoarece ei înșiși au fost romanizați în parte ¹⁸⁴.

O importantă contribuție teoretică în sprijinul continuității a adus savantul german A. Dopsch, care a arătat că nicăieri în Europa nu a existat un hiatus între cultura antică și cea medievală, deoarece barbarii nu au distrus civilizația romană, pe care unii și-au însușit-o, teză valabilă și în cazul Daciei ¹⁸⁵.

W. Wartburg a arătat că în toate regiunile evacuate de romani au persistat coloniile romane și că Dacia nu putea face excepție de la această regulă. Același savant de renume mondial a precizat că motivul „groazei provincialilor din cauza barbarilor“ este un argument „luat din aer“, fiindcă realitățile istorice îi arată pe goți mai umani față de păturile muncitoare decât stăpînii romani de sclavi. Ca atare, la 275, cînd goții au luat în stăpînire Dacia, marea masă a locuitorilor, acum romani sau daci romanizați, rămîn pe loc, căci nimic nu ne obligă a crede că întreaga populație ar fi dat ascultare ordinului lui Aurelian.

Dacă după evacuarea Daciei nu mai există pentru sute de ani dovezi scrise despre acești romanici nord-dunăreni, abandonați de Roma, faptul se explică prin aceea, că scriitorii bizantini vorbesc numai de „popoarele războinice stăpînitoare“; de la „un popor de păstori nu putem pretinde să lase urme durabile“ (se înțelege, în cronici). În nici un caz, neamurile germanice din țările dunărene n-au stîrpit limba și cultura latină, căci în Dacia s-au păstrat vechile denumiri romane de localități pînă la sosirea slavilor, care le-au slavizat în parte ¹⁸⁶.

Deși documentar, prezența românilor în sud este atestată de Kedrenos în 976, în secolul al XII-lea în Moldova, de Choniates și Kinnamos, iar în Transilvania în 1210, spune Wartburg, aceasta nu ne împiedică să susținem autohtonía lor aici, căci s-a dovedit în ultimul timp că toate argumen-

tele invocate de neorăeslerieni împotriva continuității „au devenit putrede“ (sind morich geworden).

În aceeași epocă numeroși învățați sași (lingviști, istorici) au admis continuitatea cu argumente științifice. Gustav Kisch a dovedit astfel că elementele slave din limba sașilor au fost primite prin intermediul românilor care se aflau în Transilvania la venirea coloniștilor germani ¹⁸⁷. Același învățat a arătat că o serie de topice ungurești din Transilvania au fost preluate de la populația românească găsită aici ¹⁸⁸ (teză susținută și de învățații români N. Drăganu, Emil Petrovici, I. Moga, la care vom reveni în partea a II-a, cap. X).

H. Theil a susținut și el continuitatea ținând seama de faptul că daco-romanii nu puteau părăsi o regiune atât de bogată, unde au asigurat continuitatea de locuire în timpul migrațiilor; un alt argument este acela că ei sînt amintiți în izvoarele maghiare ¹⁸⁹. Pe baza păstrării vechii toponimii a admis continuitatea și Fr. Müller ¹⁹⁰.

Istoricii și filologii maghiari au continuat însă cu înverșunare să susțină mai departe tezele din arsenalul creat de Roesler, deși cele mai multe se dovediseră caduce ¹⁹¹.

De altfel, se cuvine să precizăm aici că, în perioada interbelică, atitudinea declarat ostilă a istoriografiei ungare s-a îndreptat nu numai împotriva românilor, dar și a slovacilor, croaților și slovenilor, care făcuseră și ei parte din defunctul Imperiu Austro-Ungar, istoriografia devenind o armă politică în vederea refacerii „moștenirii teritoriale“ a coroanei Sf. Ștefan. Ca răsplată pentru zelul lor, unii dintre istoricii ungari au fost promovați în posturi de conducere (Höman Bálint, Szekfű Gyula, Csánki Dezső, Károly Arpád, Eckhardt Ferenc, Dománovsky Sándor etc.), devenind în același timp ideologi ai horthysmului.

Unul dintre aceștia a fost Székely János, care susține că românii au trecut pe malul stîng al Dunării după ce ar fi fost înfrinți de împăratul Bizanțului Isac Angelos (pe care de fapt l-au înfrînt împreună cu bulgarii, creînd țaratul vlahobulgar) ¹⁹². În recenzia făcută, N. Iorga a arătat că, dacă românii ar fi fost colonizați în Transilvania, aceștia ar fi avut o situație privilegiată, ca sașii ¹⁹³.

Într-o altă lucrare, Székely a „precizat“ că românii ar fi fost aduși în Transilvania între anii 1142 și 1208 pentru apărarea frontierei în regiunea Oltului; după cîtva timp, mărindu-se mult numărul lor, au repopulat toată Transilvania, devastată de tătari ¹⁹⁴. Cu acest prilej, românii ar fi fost

colonizați, avîndu-și organizarea lor cnezială și voievodală, ca și dreptul lor românesc; ei ar fi primit „de bunăvoie oarecari servituți“, astfel încît „românii din Transilvania n-au fost niciodată liberi“! Cum de a fost posibil ca românii să fi primit servitutea în mod benevol Székely nu ne mărturisește.

„Cum s-ar putea oare să se explice o astfel de colonizare, în care chiar de la început coloniștii sînt arătați numai ca șerbi, care nu aveau nici măcar dreptul să-și schimbe stăpînul?“, se întrebă A. Sacerdoțeanu. Și cum se poate explica faptul că românii au părăsit situația mult mai bună pe care o aveau la sudul Dunării „pentru a intra robi în condiții mult mai nenorocite? Cumpăna dreaptă a judecății nu o poate admite“¹⁹⁵, afirmația cu care sîntem întru totul de acord.

Cînd afirmă că românii din Transilvania nu au fost niciodată liberi, Székely uită desigur faptul că, pînă în secolul al XIV-lea românii nu au fost lipsiți de drepturi politice, că reprezentanții lor au luat parte la conducerea țării alături de nobilii unguri, de secui și de sași, fiind amintiți ca membri ai dietei; de pildă, la dieta din 1291, ținută la Alba Iulia, au participat „toți nobilii, sași, secui și români din părțile Transilvaniei“ (*universis nobilibus, Saxonibus, Syculis et Olachis in partibus Transilvanis*)¹⁹⁶. Ei au fost privați de drepturi politice după 1366, nu pentru faptul că ar fi venit tîrziu în Transilvania, ci din cu totul alte considerente. La 1366 — după consolidarea celor două state feudale românești independente — Ludovic cel Mare a hotărît să nu mai recunoască calitatea nobiliară a cnezilor români care nu aveau confirmări regale¹⁹⁷ și să excludă din categoria nobililor pe cei care nu erau catolici, adică pe români¹⁹⁸.

În privința modului cum au venit românii în Transilvania, istoricii și lingviștii unguri propun soluții diferite: după unii, românii ar fi venit în grupuri mari. Întrucît însă documentele nu amintesc mișcări mari de populație, alții preferă o soluție mai „discretă“: românii s-au „furișat“ peste munți. (Referindu-se la acest aspect, G. Brătianu remarcă cu fină ironie: „ce peuple attend patiemment, au coeur des montagnes inaccessibles, que les Bulgares et les Hongrois aient acquis au Nord et au Sud du Danube des titres indiscutables de priorité, pour apparaître ensuite soudain, par une infiltration mysterieuse sur leur territoire“!)¹⁹⁹.

În sfârșit, alții, ca Székely, afirmă că românii ar fi fost colonizați (ca și secuii) ca să apere granița. La aserțiunea că românii ar fi fost colonizați în Transilvania, cel mai bun răspuns ni se pare a fi acela dat de N. Iorga: „dacă i-ar fi așezat regele Ungariei, i-ar fi pus în locurile pustei nu în marginea unei țări unde același element (românesc — N.S.) ajungea atunci la o conștiință de stat ca să-i dea, prin urmare, ca aliați unor posibili dușmani“²⁰⁰.

Cît privește afirmația lui Székely că romanii ar fi repopulat Transilvania după devastarea ei de către tătari, vom da cuvîntul lui A. Sacerdoțeanu care remarcă cu mult spirit și fină ironie: „înseamnă să credem că românii stăteau la pîndă și, cînd vedeau că năvălitorii distruseseră cîteva sate, treceau repede Munții Carpați, ocupau locurile devastate și-și făceau satele lor. Abia atunci interveneau bieții regi ungurești ca să le dea diplome — care nu există — legalizînd aceste așezări străine“. Istoricii unguri nu ne spun „de ce turco-tătarii nu pustiau mai degrabă Moldova și Muntenia, distrugînd și populația lor, căci doar trebuiau să treacă mai întîi pe acolo ca să ajungă în Transilvania; ori cum se face că au fost cruțați numai locuitorii din alte părți? Sau poate barbarii urau numai pe unguri și le făcea plăcere să-i înlocuiască cu români?“²⁰¹.

În aceeași epocă cu Székely, lingvistul maghiar Melich János a încercat să demonstreze pe baza toponimiei că, la venirea lor în Transilvania, maghiarii ar fi găsit numai bulgari slavizați și bulgari turci; contactul cu populația românească ar fi avut loc de-abia în secolul al XII-lea, deși — ca și alți istorici (Pauler, Eckhardt) — Melich admite că în unele regiuni (de pildă, în Făgăraș) au locuit românii încă din secolul al X-lea sau al XI-lea, deoarece mutarea lor din Balcani peste Dunăre ar fi început în secolul al IX-lea sau al X-lea (Engel)²⁰².

În recenzia făcută de N. Drăganu²⁰³, acesta a arătat că teoria bulgaro-turcă a lui Melich „este lipsită de orice probabilitate“ și că acesta cercetează mai ales numirile ulterioare venirii maghiarilor, nu pe cele mai vechi. Pentru a ne da seama de absurditatea teoriei lui Melich, vom arăta că acesta susține că numai un popor bulgaro-turc ar fi putut păstra numirile Timiș, Criș, Mureș și Someș, despre care se știe că sînt numiri vechi, păstrate de populația românească²⁰⁴.

Teoria lui Melich despre o continuitate de limbă turcică prin huni, avari și bulgaro-turci pînă la cucerirea Panoniei

și Transilvaniei de către maghiari a fost respinsă chiar de filologii unguri (Istvan Kniezsa, de pildă), iar N. Iorga arăta că opiniile lui Melich despre filologia română stîrnesc rîsul ²⁰⁵.

Într-o altă lucrare a sa, Melich a reluat ideea lui Sulzer și Roesler, potrivit căreia limba română nu s-a putut forma decît la sudul Dunării, deoarece nu cuprinde elemente germanice ²⁰⁶. Întrucît asemenea cuvinte există (nasture, tufă, pungă, brusture etc.) și cum, pe de altă parte, P. Skok a arătat că „este sigur că elementele germane s-au găsit și în latina balcanică” ²⁰⁷, acest argument nu are nici o valoare (asupra sa vom reveni în partea a II-a, cap. IV).

Unul din cei mai reductabili adversari maghiari ai continuității în perioada dintre cele două războaie mondiale a fost Lajos Tamás (Tremł), autorul unei serii de lucrări privind această problemă ²⁰⁸. În ultima lucrare, tradusă în limba franceză, reluînd ideile lui Roesler, Melich, G. Weigand și Homan, Tamás susține că poporul român s-a format la sudul Dunării și avertizează pe confrății săi, că oricine afirmă că românii sud-dunăreni au venit la nordul Dunării în secolul al IX-lea sau al X-lea, deci înainte de unguri, „quitte du même coup le terrain de l'argumentation scientifique et devient en quelque sorte déserteur”!

Principalele sale argumente sînt: în răsăritul Europei, latina nu a putut fi menținută decît de un popor de păstori cum au fost valahii; raporturile lingvistice dintre albanezi și daco-români s-au prelungit pînă în secolul al X-lea în timp ce contactele maghiaro-române nu au început decît în secolele XII-XIII, iar toponimele românești nu sînt mai vechi decît secolul al XIII-lea. În concluzie, Tremł afirmă că, înainte de secolele XII-XIII, nu existau români sedentari, că românii erau puțini în Transilvania în secolul al XIII-lea, unde s-au înmulțit prin salturi, începînd din secolul al XVII-lea.

Autorul se declară adept convins al unei patrii străromâne pe un teritoriu restrîns din Peninsula Balcanică și consideră „fantaști” pe învățații români care susțineau continuitatea. Spre deosebire de Székely, care susține că românii au fost colonizați, Tremł afirmă că aceștia „s-au infiltrat” ca păstori nomazi și transhumanți la nordul Dunării, idee reluată apoi și de alți istorici maghiari (L. Gáldi, L. Makkai).

În recenzia făcută, romanistul E. Gamillscheg arată că lucrarea lui Tamás convinge numai pe cei care sînt de aceeași părere cu autorul, deoarece nu aduce nici o dovadă nouă ²⁰⁹.

Fără să țină seama că devine „déserteur“ — cum spunea Tremblay — un alt istoric maghiar din această epocă, Fr. Eckhardt, „aduce“ ceva mai devreme pe români din Peninsula Balcanică; după opinia sa, „daco-românii ardeleni au pornit din patria lor balcanică în secolele IX-X și cele dinții cete de păstori nomazi sau refugiați au putut ajunge în Ardeal mai întâi în prima jumătate a secolului al X-lea și au locuit acolo numai în treacăt“! Întrucât însă același istoric susține că de-abia „la începutul secolului al XIII-lea hotarele țării (Ungaria — N.S.) au ajuns (atins) linia naturală, puternica catenă a Carpaților și linia Dunării“²¹⁰, înseamnă că el admite implicit prezența românilor în Transilvania înainte de venirea ungarilor²¹¹.

În aceeași epocă în care învățații unguri menționați se străduiau să susțină mai departe discontinuitatea, juristul german E. Schmidt constata că „părerea științifică dominantă, pe baza celor mai noi cercetări, înclină spre teoria continuității“²¹², iar romanistul M. Friedwagner dovedea că poporul român nu se putea naște la sudul Dunării, ci pe un spațiu mult mai întins, care cuprinde atât regiunile de la nordul cât și de la sudul marelui fluviu.

Întrucât influența slavă s-a exercitat asupra tuturor dialectelor românești, aceasta arată că fenomenul s-a petrecut când între aceste dialecte exista o unitate teritorială. El a arătat că nu poate fi vorba de evacuarea Daciei prin constrângere, făcând analogie cu faptul că nici amenințările, nici violența nu au putut determina pe coloniștii romani din timpul împăratului Iovianus (363) să părăsească orașul Nisibis, situat la frontiera cu Persia²¹³.

Dar nu numai istoricii unguri au negat continuitatea românilor în această epocă. Un istoric bulgar, P. Mutafchiev, susținea, de pildă, că după abandonarea Daciei și ocuparea ei efectivă de către barbari, în fosta provincie romană nu s-a putut menține decât o slabă populație romană de păstori nomazi, în munți. Cât privește populația romanizată de la Dunărea de Jos și de la sudul Dunării, aceasta ar fi fost distrusă complet de invaziile germanice din secolul al IV-lea; după opinia lui P. Mutafchiev, în secolele V—IX nu ar fi existat nici un fel de populație romanizată nici la nordul nici la sudul Dunării, regiuni ocupate de barbari. Cât privește pe strămoșii românilor, aceștia ar fi trăit ca păstori în munții inaccesibili ai Carpaților sau în Macedonia. De-

spre modul și locul unde s-a format poporul român în aceste condiții misterioase, Mutaftchiev declară că aceasta e o problemă care l-ar duce prea departe și pe care nu o poate aborda! ²¹⁴.

O deosebită importanță pentru problema continuității o au studiile lingvistului Nicolae Drăganu, dezvoltate în marea sa lucrare *Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și onomasticii*, apărută în 1933 ²¹⁵. În această lucrare, autorul a dovedit, pe baza studiului toponimiei și onomasticii, că „românii au fost găsiți de unguri (la venirea acestora) nu numai pe teritoriul pe care-l locuiesc astăzi, ci chiar pe o întindere mult mai mare, în locuințe statornice și în organizații politice și militare“. Numele de origine românească atestate începând din 850 în Panonia și în Moravia, din 1075 în Transilvania, în secolul al XI-lea în Galiția etc., „sînt dovezi sigure că afirmațiile Anonimului privitoare la românii din Panonia, Banat și Ardeal erau întemeiate“. În concluzie „imigrația românilor numai în secolul al XIII-lea pe teritoriile acum românești, «strecurarea lor neobservată în colțul sud-estic al Ardealului», cum susține teoria lui Roesler și mai ales învățații unguri, și înaintarea lor dinspre sud-est, pe coama Carpaților, pînă în Moravia este exclusă. În secolul al XIII-lea se poate vorbi cel mult de încheierea mării expansiuni românești“ ²¹⁶.

În prezentarea făcută lucrării lui N. Drăganu de marele lingvist Sextil Pușcariu, acesta arată: „printr-o justă interpretare a toponimiei din Ardeal, Drăganu a izbutit să arate, în mod evident, pe de o parte, prioritatea noastră față de unguri, pe de altă parte, o comunitate îndelungată româno-slavă în aceste regiuni“.

Una din cele mai importante contribuții la lămurirea problemei continuității a adus istoricul Aurelian Sacerdoțeanu într-o lucrare apărută în 1936 ²¹⁷, considerată de N. Iorga drept „cel mai bun răspuns dat röslerismului“ ²¹⁸. După ce prezintă pe larg istoriografia originii poporului român și a continuității sale și modul cum a luat naștere așa-zisa „problemă românească“, autorul aduce o serie de dovezi istorice și filologice în sprijinul continuității. Arată că, pînă în secolul al VII-lea, „Romania orientală“ alcătuia o singură unitate, cu o limbă latină unică, străromâna, și că din acest secol s-a fragmentat în mai multe „Romanii locale, de o parte și de alta a Dunării“.

Concluzia sa este că „romanizarea perfectă a Daciei, păstrarea elementului roman în această provincie, continuitatea limbii, a religiei, toponimiei preromane și străromâne, izvoarele istorice, atât narative cât și documentare în care e vorba precis de români, cum și permanența vieții autohtone sub barbari” constituie dovezile concludente ale continuității.

În anul următor, 1937, unul dintre marii istorici ai Europei, Ferdinand Lot, considera poporul român „une énigme et un miracle historique” și se pronunța împotriva continuității, bazându-se pe următoarele argumente: dispariția civilizației romane, identitatea idiomului aromân cu cel moldovlah, liturghia slavă, toponimia și mai ales tăcerea izvoarelor. „Jamais, entre la fin du IV-e et le XIII-e siècle, il n'est question d'une population romaine vivant dans l'ancienne Dacie. Ce mutisme de dix siècles est impressionnant”.²¹⁹

În același an 1937, marele istoric G. Brătianu a răspuns lui F. Lot printr-una din cele mai frumoase pledoarii în favoarea continuității, în care a discutat o serie de probleme importante ca: evacuarea Daciei, unitatea lingvistică a poporului român, izvoarele literare vechi care amintesc pe români, legăturile cu patriarhia de Ohrida etc. El a scos în evidență contradicția flagrantă dintre învățații străini, dintre care unii ne neagă la sudul Dunării, iar alții la nordul ei și s-a întrebat dacă nu cumva românii constituie un caz de generație spontanee!²²⁰

Convins în mare măsură de argumentele lui G. Brătianu — pe care le-a analizat cu grijă — F. Lot afirma că, întrucât românii nu sînt căzuți din cer sau ieșiți din infern, trebuie să se adopte teza continuității lor la nordul Dunării. El se declara, totodată, împotriva ideii evacuării totale a Daciei, imposibil de realizat.

Într-o a doua lucrare, apărută în 1939, G. Brătianu a arătat că abundența materialelor arheologice descoperite indică o continuitate de viață la nordul Dunării și a susținut că este imposibil să se refuze continuitatea poporului român atîta vreme cît aceasta este recunoscută fără dificultate altor foste provincii ale Imperiului Roman²²¹.

În aceeași vreme, Hermann Aubin, specialist în perioada migrațiunii popoarelor, făcea o cercetare comparată între situația din regiunile romanizate de la Rin și cele de la Dunărea de Jos, care au avut o situație asemănătoare: atât în Gallia cît și în Dacia, „coloniile de veterani constituie cel

mai însemnat factor al romanizării“, precum în ambele provincii creștinismul a desăvârșit romanizarea. Atât în Dacia, cât și în Gallia, populația provincială săracă — care a rămas pe loc după retragerea administrației romane — a fost păstrătoarea culturii romane. În nici una dintre fostele provincii romane distrugerile provocate de primele năvăliri ale goților nu au dus la dispariția vechii civilizații romane, descoperită peste tot prin săpăturile arheologice ²²².

În anul 1938 avea loc o polemică între istoricii N. Iorga²²³ și Al. Domanovszky²²⁴ în problema continuității, într-o vreme în care această problemă căpăta un tot mai pronunțat caracter politic. Istoricul maghiar susținea că daco-românii au părăsit Dacia la anul 260 d.Hr., că primele dovezi despre existența românilor în Transilvania datează de la începutul secolului al XIII-lea, dar că „vârsta de aur“ a pătrunderii românilor în Transilvania este incontestabil secolul al XV-lea, procesul acesta continuând în secolele XVI—XVII și mai ales în secolul al XVIII-lea, datorită Fanarioților (despre această problemă a mai fost vorba în paginile precedente).

În același an, un lingvist maghiar Kniezsa István — elevul lui Melich —, studiind toponimia Transilvaniei și utilizând argumentele lui Homan Bálint și J. Karácsony, susținea că nu existau români aici în secolul al XI-lea și că numele de locuri au fost preluate de unguri de la populația slavă, nu de la români, spre mijlocul secolului al XI-lea. După opinia sa, românii ar fi pătruns în Transilvania abia în a doua jumătate a secolului al XII-lea, mai întâi în câmpiile și văile ocupate de unguri și de sași și apoi, în secolele XIV—XV, în regiunile muntoase, care erau nelocuite până atunci ²²⁵.

În realitate, lucrurile stau exact invers: „le fait que la toponymie des régions de près alpins est purement roumaine; que dans la région des collines elle est mixte, slave et roumaine; que dans les larges vallées et les plaines jusque dans la région des collines, elle est hongroise et saxonne, prouve, par analogie avec d'autres régions européennes, que la population la plus récente est celle de la plaine; ce sont les Hongrois et les Saxons“, arăta I. Moga ²²⁶.

După Kniezsa, cu excepția numelor Bălgrad (Alba Iulia) și Tîrnava, numirile române de origine slavă nu apar decât la marginile Transilvaniei, în regiunea de munte, celelalte fiind împrumutate de români prin intermediul maghiarilor. atunci când au venit în Transilvania în secolul al XII-lea.

După cum a arătat lingvistul Emil Petrovici, păstrarea numirilor slave Bălgrad, Tirnava, Bistra, Zlatna etc. constituie o dovadă evidentă că românii au conviețuit cu slavii înainte de venirea maghiarilor, când slavii dispăruseră ²²⁷.

Analizînd opiniile lui Kniezsa, același Emil Petrovici a arătat nelemeinicia acestora, aducînd numeroase dovezi din toponimia transilvăneană în sprijinul continuității și demonstrînd existența populației românești în Transilvania în secolul al XI-lea. Cît privește toponimia maghiară, aceasta nu poate fi invocată ca o dovadă despre prezența unei numeroase populații maghiare, deoarece este o toponimie medievală, tîrzie. În concluzie, se arată că nu se poate vorbi de o continuitate maghiară în Transilvania pe baza toponimiei ²²⁸. (Despre aceasta vezi partea a II-a, cap. X.)

Apariția *Atlasului limbii române*, realizat de Sextil Pușcariu și de elevii săi de la Cluj, a adus o contribuție de seamă la lămurirea procesului etnogenezei românești și a convins pe numeroși lingviști precum Karl Jaberg, Ernst Gamillscheg, G. Reichenkron etc. că admiterea continuității pe teritoriul Daciei este singura cale de înțelegere a problemei; dacă românii ar fi venit în Transilvania ca popor format de la sudul Dunării, ar rămîne de neînțeles faptul că elementele latine s-au păstrat deosebit de bine în nord-vestul României. Hărțile *Atlasului* demonstrează cu claritate că este exclus cu totul ca Dacia să fi fost părăsită de toți locuitorii romanizați în urma hotărîrii lui Aurelian ²²⁹.

În aceeași epocă, în marea sinteză de istorie maghiară a lui Homan Bálint-Szekfü Gyula se relua vechea idee a lui Jancsó Benedek de la sfîrșitul secolului trecut, după care românii din Transilvania s-ar fi înmulțit în secolul al XVIII-lea prin emigrare din Țara Românească și Moldova, unde ar fi trăit în condiții mult mai grele decît în Transilvania; această situație ar fi împins „aceste popoare semisălbatică“ (!) să se „îmbulzească spre Ungaria ca spre pămîntul făgăduinței“ (!). După opinia celor doi istorici, aceasta era „cheia“ istoriei românilor din Transilvania în secolul al XVIII-lea, unde erau considerați o populație de păstori seminomazi și semisălbatici, care stînjeneau neconținut opera civilizatoare a statului stăpînitor! ²³⁰. Referindu-se la asemenea aserțiuni, N. Iorga întreba: „credeți că este prost un șef de stat unde sînt agricultori să primească ciobani, care în rătăcirea lor strică semănăturile?“ ²³¹.

Acestea idei greșite le-a răspuns David Prodan într-una din cele mai serioase lucrări dedicate problemei continuității²³². Utilizând cifrele cunoscute din statisticile vremii, ca și diverse alte izvoare, el a dovedit că migrațiile românești peste Carpați „se soldează pentru Transilvania mai curînd cu deficit decît cu profit: românii din Transilvania mai mult emigrează decît imigrează“²³³. D. Prodan a citat, printre altele, o descriere a Transilvaniei din secolul al XVIII-lea, în care se spune: „vedem neconținut, an de an, un mare număr de români ardeleni care trec în Țara Românească și în Moldova, dar vedem foarte rar un număr însemnat de români de dincolo care ar veni în Ardeal“, și aceasta din pricină că românii din cele două principate aveau o situație mult mai bună decît cei din Transilvania, care suportau o dublă exploatare: națională și socială²³⁴.

Un alt savant român care a susținut cu fermitate în această epocă continuitatea a fost Constantin Daicoviciu, unul dintre cei mai buni cunoscători ai istoriei Daciei. Într-o lucrare apărută în 1940, el a adus „precizări noi și lămuriri suplimentare“ de ordin arheologic în sprijinul tezei continuității. El a arătat că nu poate fi vorba de părăsirea Daciei de către toți locuitorii; romanizarea Daciei a continuat și după plecarea autorităților romane, cînd „Romania“ se întindea atît la nordul cît și la sudul Dunării. În timp ce în nordul Dunării există numeroase dovezi ale prezenței daco-romanilor după secolul al III-lea d.Hr., la sudul fluviului „nu avem mărturii directe (epigrafice) despre o populație refugiată din Dacia Traiană în Dacia Aureliană“²³⁵.

Un adversar al continuității a fost arheologul maghiar A. Alföldi. El a susținut ideea absurdă că toți dacii ar fi fost uciși de către romani, astfel încît nu au putut fi romanizați; întrucît populația romană ar fi fost retrasă din Dacia de către Aurelian, „disparut naturellement en Transylvanie toute trace de vie romaine“ și, deci, posibilitatea continuității²³⁶.

Răspunsul cel mai bun l-a dat C. Daicoviciu, care — utilizînd cercetările altor savanți ca C. Patsch, Jung, R. Syme ș.a., ca și rezultatele descoperirilor arheologice și epigrafice cunoscute la acea dată (1940) — a arătat că nu se poate vorbi de o exterminare a dacilor de către romani²³⁷. (Asupra acestei probleme vom reveni în partea a II-a, cap. I.)

În anii aceia — cînd se punea din nou în discuție problema Transilvaniei — *l'historiographie magyare a déclenché*

...une véritable offensive de popularisation de théories anciennes et nouvelles concernant la discontinuité de la vie roumaine sur le territoire de l'ancienne Dacie, soutenant la théorie de l'immigration des Roumains en Transylvanie aux XIII-e et XIV-e siècles²³⁸. După cum declara istoricul Z. Toth, „O parte a tinerilor savanți (unguri) au făcut din români obiectul primordial al cercetărilor lor și programul vieții lor“!²³⁹. Nu ne vom putea ocupa de toată această literatură, cu un puternic iz șovin, care avea menirea să invenineze relațiile dintre popoarele român și maghiar în epoca odiosului dictat de la Viena.

Nu vom putea omite însă unul din cele mai violente atacuri îndreptate împotriva poporului român cuprins în volumul *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia* (1941), editat de E. Lukinich, L. Gáldi, A. Fekete-Nagy și L. Makkai. În introducere se consideră „avec certitude qu'il est erroné de parler de la présence d'une population roumaine en Hongrie avant la fin du XII-e siècle“, adică teza roesleriană, devenită dogmă pentru toți adversarii continuității²⁴⁰. Lucrarea cuprinde trei capitole dedicate vieții pastorale a românilor, imigrării lor în Transilvania și amintirii lor în documentele maghiare²⁴¹. (Asupra opiniilor acestor autori vom mai reveni în partea a II-a a lucrării.)

Afirmațiile autorilor lucrării *Documenta Valachorum* au fost discutate pe larg și bine argumentate de istoricul I. Moga²⁴². Acesta a arătat că prioritatea românilor în Transilvania este dovedită de simbioza slavo-română, anterioară venirii ungarilor; absența românilor din documente pînă la sfîrșitul secolului al XII-lea nu poate constitui un argument împotriva continuității, deoarece nici ungurii, sașii și secuii nu sînt amintiți în această vreme; românii nu au fost păstori nomazi, ci sedentari, legați de sate stabile; toponimia slavo-română, preluată de maghiari, este o altă dovadă a continuității, așa cum continuitatea unor forme vechi de organizare social-politică dovedește existența populației românești autohtone, care a jucat un important rol politic, social și economic în istoria Transilvaniei în secolele XIII-XIV. (Asupra acestor probleme vom reveni pe larg în partea a II-a a lucrării.)

I. Moga a mai remarcat apoi dezacordul dintre autorii volumului *Documenta Valachorum* și filologul István Kniezsa: în timp ce autorii volumului susțin că românii au pătruns în Transilvania în secolul al XIII-lea, infiltrîndu-se mai întîi

în regiunile muntoase, de unde au coborât în cîmpie în secolul următor, Kniezsa susține că românii au venit în a doua jumătate a secolului al XII-lea, așezîndu-se mai întîi în cîmpiile și văile ocupate de unguri și sași, suind în secolele XIV—XV spre munte ²⁴³.

În aceeași epocă, reluînd tezele istoriografiei maghiare șovine, Herbert van Leisen a susținut că patria primitivă a poporului român a fost la sudul Dunării, în regiunea dintre Tesalia și Vardar ²⁴⁴.

Răspunsul i l-a dat învățatul Silviu Dragomir într-una din cele mai importante lucrări în problema continuității ²⁴⁵. El a arătat că patria „primitivă” a românilor a fost foarte întinsă, cuprinzînd și o regiune din sudul Dunării ce nu se poate limita precis. Ca dovezi că românii nu au putut veni din sudul Dunării se invocă faptul că nici un izvor nu vorbește de o mișcare de populație de asemenea amploare și că, dacă ar fi venit din sud, românii ar fi trebuit să aducă de acolo forme de organizare socială care nu se întîlnesc în Transilvania (fraternități, celnici, primichiuri etc.). În plus, este greu de crezut că țărani liberi din sudul Dunării ar fi acceptat de bună voie să devină iobagi ai nobilimii maghiare. „L'hypothèse d'une immigration roumaine partie de la Péninsule Balkanique au XII-e, XIII-e ou XVI-e siècles équivaudrait à jeter un défi à la vérité historique la plus élémentaire. Il n'y a ni régions géographiques ni un moment dans le temps qui nous autoriseraient à localiser un événement de ce genre” ²⁴⁶.

În aceeași epocă apărea o carte foarte bine informată în problema continuității datorată lui Alexandru Procopovici; după ce arată care sînt părerile umaniștilor străini și români cu privire la continuitate, în partea a doua a lucrării autorul aduce dovezi filologice, istorice, etnografice și de toponimie în sprijinul continuității. Lucrarea — foarte bine organizată — avea menirea să facă cunoscut lumii apusene adevărul asupra acestei probleme atît de discutate în acea epocă ²⁴⁷.

După 1944 — cu toate piedicile și greutatea întîmpinate din partea regimului comunist, care s-a străduit să ne falsifice istoria, — pe baza numeroaselor izvoare scoase la iveală, a rezultatelor cercetărilor arheologice ca și a prelucrării întregului material acumulat de vechea istoriografie, s-au întreprins cercetări noi asupra unei serii întregi de probleme importante ²⁴⁸.

S-a reluat studiul formării limbii și poporului român, problemă strâns legată de aceea a continuității sale pe pământul strămoșesc.

În acest domeniu s-au editat două lucrări mai importante: în prima, datorată lui C. Daicoviciu, E. Petrovici și Gh. Ștefan, apărută în 1963, cu titlul *La formation du peuple roumain et de sa langue*, utilizând toate datele istorice, arheologice, filologice, de toponimie etc., s-a demonstrat că poporul român s-a format pe ambele maluri ale Dunării ca rezultat al romanizării autohtonilor daco-moesieni în ultimele secole ale primului mileniu în spațiul carpato-dunărean, având ca nucleu regiunile de deal și de munte ale Daciei ²⁴⁹. Totodată, invocându-se numeroase argumente, s-a demonstrat inconsistența tezei roesleriene a discontinuității poporului român, considerată ca fiind total în contradicție cu mersul normal al istoriei.

Cea de-a doua lucrare, apărută în 1973, a fost realizată de C. C. Giurescu și poartă titlul *Formarea poporului român*. În ea se dovedește că „formarea poporului român și persistența sa în spațiul carpato-danubian unde locuiseră strămoșii săi, daco-geții, nu este nici o «enigmă» și nici un «miracol», așa cum s-a afirmat de unii antecesorii și cum se susține și astăzi de cercetătorii neinformați sau care urmăresc un țel politic. Ea se integrează, dimpotrivă, în procesul normal și general de formare a popoarelor romanice, adică a francezilor, italienilor, spaniolilor și portughezilor, comportând elemente constitutive similare și continuându-și viața neîntrerupt pe teritoriul pe care au luat naștere” ²⁵⁰.

În domeniul istoriei limbii amintim vol. II din *Istoria limbii române* (1969), care a urmărit reconstruirea fazei de trecere de la latină la română din secolele V—VIII, ultimul secol reprezentând epoca de dislocare a dialectelor ²⁵¹.

Deosebit de prețioase pentru unele aspecte ale continuității sînt lucrările lui I.I. Russu, dedicate elementului autohton din limba română: *Limba traco-dacilor* (1959, 1967) și *Elemente autohtone în limba română. Substratul comun româno-albanez* (1970) ²⁵²; prima a dovedit că românii au păstrat numeroase cuvinte de la geto-daci, ceea ce demonstrează în mod clar că aceștia nu au putut fi distruși, iar în cea de-a doua se lămuresc raporturile dintre limbile română și albaneză, folosite ca argument în sprijinul tezei că limba română s-ar fi format la sudul Dunării (vezi partea a II-a, cap. IV).

Într-o serie de alte lucrări (la care ne vom referi în același capitol) s-au reluat alte probleme, ca, de pildă, influența slavă asupra limbii române.

Legată de cele precedente este lucrarea lui Silviu Dragomir despre *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu* (1959)²⁵³, care a dovedit că nu poate fi vorba de migrații masive de vlahi din Peninsula Balcanică spre nord începând din secolul al X-lea ci, dimpotrivă, că „totul vorbește în favoarea unei mișcări pornite din regiunea Dunării spre sud și de la Morava spre vest... În secolul al XI-lea se constată caracterul difuz al vlahilor «din toată Bulgaria» și prin aceasta se verifică implicit neputința de a iradia spre nord o populație atât de numeroasă ca cea daco-română“. Același învățat a mai remarcat faptul că „organizația vieții patriarhale“ la românii de la nordul Dunării are un alt caracter decât la sudul Dunării, ceea ce dovedește ca românii nu au putut veni de acolo.

S-a început editarea colecției *Inscripțiile Daciei romane*, din care au apărut pînă acum mai multe volume: I. *Introducere istorică și epigrafică. Diplomele militare. Tablițele cerate* (1975); II. *Oltenia și Muntenia* (1977), III/1, *Dacia Superior. Zona de sud-vest (teritoriul dintre Dunăre, Tisa și Mureș)* (1977); III/2, *Dacia Superior. Ulpia Traiana Dacica Sarmizegetusa* (1980)²⁵⁴. După cum se arată în prefața la vol. I, următoarele volume vor cuprinde inscripțiile din județul Hunedoara și restul Daciei Superior, apoi, separat, cele din Dacia Porolissensis, Dacia Inferior (Malvensis); seria a II-a va cuprinde inscripțiile din Scythia Minor (Dobrogea).

Separat de aceste volume privind Dacia romană, a apărut un volum masiv cuprinzînd *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV—XIII descoperite în România* (1976), elaborat de Emilian Popescu, volum asupra căruia vom reveni în partea a II-a, cap. VI.

A început, de asemenea, publicarea (text original și traducere românească) a textelor autorilor romani, greci și bizantini privitoare la daci, daco-romani și populația românească; din această colecție, intitulată *Fontes Historiae Daco-Romanae*, au apărut pînă acum patru volume: primul volum (1964) cuprinde izvoarele de la Hesiod pînă la Itinerariul lui Antonius (sfîrșitul secolului al III-lea); cel de-al doilea (1970) textele de la anul 300 pînă la anul 1000; al treilea (1975),

scriitorii bizantini din secolele XI—XIV; cel de-al patrulea (1982), scriitori și acte bizantine din secolele IV—XIV.

O deosebită dezvoltare au luat în ultimele decenii cercetările arheologice, care au îmbogățit substanțial cunoștințele noastre cu privire la continuitatea românilor, furnizînd unul din argumentele cele mai convingătoare în sprijinul acesteia ²⁵⁵. (Vezi partea II-a, cap. VI.) După cum s-a arătat pe drept cuvînt, „datorită rezultatelor obținute pînă acum, arheologia s-a dovedit a fi izvorul principal și nou al cercetărilor actuale pentru dovedirea continuității“ ²⁵⁶ (subl. ns. — N.S.).

Dintre lucrările apărute în acest domeniu se cuvin amintite în primul rînd acelea ale lui Dumitru Protase care a strîns și publicat în 1966 toate mărturiile arheologice ale continuității (anii 271—450) ²⁵⁷. Același autor a dovedit într-o altă lucrare, tot pe baza descoperirilor arheologice, păstrarea vechilor ritualuri funerare ale dacilor și romanilor pe teritoriul fostei Dacii Traiane ²⁵⁸.

Dintre lucrările de interes mai larg amintim pe cele ale Eugeniei Zaharia, dedicate culturii Dridu, cultura populației autohtone din secolele VII—XI, din epoca de formare a poporului român ²⁵⁹, apoi pe cele ale lui Octavian Toropu ²⁶⁰, Dan Gh. Teodor ²⁶¹ și Liviu Mărghită ²⁶²; primul a alcătuit o sinteză a descoperirilor arheologice privind perioada 275—1025 din Dacia Traiană sud-carpatică (Oltenia); cel de-al doilea, „o sinteză a tuturor rezultatelor obținute prin cercetările arheologice întreprinse în Moldova în ultimul sfert de veac cu privire la perioada secolelor VI—XI d.Hr.“, iar cel de-al treilea, o sinteză asemănătoare asupra descoperirilor făcute în Banat pentru perioada secolelor III—XI d.Hr., insistînd asupra procesului romanizării și a descoperirilor din perioada postaureliană de la Dierna, Tibiscum, Gornea, Svinița, Pojejena și din alte numerecase localități unde s-au descoperit *villae rusticae*, cuptoare de redus minereul, tezaure, inscripții etc. Toți trei autorii amintiți mai sus au adus dovezi de necontestat cu privire la continuitatea elementului daco-roman și romanizat în aceste provincii.

Tot pe baza rezultatelor cercetărilor arheologice au fost lămurite într-o oarecare măsură relațiile între popoarele migratoare și populația autohtonă în secolele III—XIII, aducîndu-se dovezi noi despre persistența acestei populații, singurul factor de continuitate pe teritoriul Daciei ²⁶³.

În același domeniu al arheologiei amintim câteva studii de sinteză privind problema continuității datorate unor arheologi de renume, ca: I. Nestor²⁶⁴, Kurt Horedt^{264/bis}, M. Petrescu-Dîmbovița²⁶⁵, D. Tudor²⁶⁶, Eugenia Zaharia²⁶⁷, D. Berciu²⁶⁸ etc., care au scos în evidență aportul deosebit de însemnat al descoperirilor arheologice din ultimele trei decenii la elucidarea problemei continuității. „Rezultatele obținute de cercetarea arheologică românească îndeosebi în ultimii 15 ani — afirma D. Berciu în 1975 — constituie cel mai bun și științific răspuns care trebuie dat celor care mai contestă vechimea, continuitatea și unitatea poporului român“²⁶⁹.

Teza romanizării Daciei, ca și a continuității populației și civilizației daco-romane au căpătat o bază solidă grație avântului săpăturilor arheologice. Extinderea cercetărilor arheologice asupra perioadei de formare a poporului român a făcut ca spațiul dintre secolele IV—X, considerat altădată ca o perioadă obscură, să capete noi lumini cu fiecare campanie, făcînd astfel posibilă identificarea pe cale arheologică a urmelor populației românești.

Cît privește istoriografia problemei continuității, aceasta s-a îmbogățit în 1977 cu un inventar cronologic însoțit de un comentariu critic al istoriografiei de limbă germană (germană, austriacă, elvețiană-alemanică, săsească) în problema continuității, începînd de la F.A. Büsching pînă în zilele noastre. Din această lucrare datorată lui I. Hurdubețiu (*Die Deutschen über die Herkunft der Rumänen*) rezultă că marea majoritate a autorilor prezentați (50) au susținut continuitatea românilor, în timp ce numai 12 — și nu dintre cei mai mari — s-au declarat împotriva (Sulzer, Eder, Engel, Roesler, Teutsch, Goos, Stadtmüller, Weczerka ș.a.).

De curînd a apărut o lucrare de sinteză, datorată Ligiei Bârzu, care analizează „din perspectiva celor mai recente date istorico-arheologice principalele argumente în favoarea demonstrării continuității poporului român pe teritoriul pe care-l ocupă astăzi“, subliniind: nivelul înalt atins de civilizația dacică în preajma cuceririi romane, penetrația lumii dacice în civilizația romană, continuitatea dacică în provincia Dacia și în afara ei, caracterul complex al procesului de romanizare și adîncimea lui, continuitatea populației daco-romane și romanice²⁷⁰.

O altă lucrare de care ne vom ocupa se datorește cunoscutului arheolog Dumitru Protase, specialist de seamă în

problema continuității. În primul volum din această lucrare se aduc dovezi convingătoare despre persistența dacilor sub ocupația romană (invocându-se toate descoperirile arheologice) și despre romanizarea populației din Dacia Traiană, ambele considerate „fenomene de însemnătate primordială pentru începutul etnogenezei românești“, ca și despre faptul că, la retragerea aureliană, marea majoritate a acestei populații, îndeosebi cea din ținuturile rurale, a rămas și s-a extins în vechea Dacie, constituind baza poporului român ²⁷¹. Perioada 275 — secolele VI—VII d.Hr. va forma subiectul volumului al II-lea.

*

Putem spune în concluzie împreună cu F. Constantiniu că istoriografia română „a consolidé le fondement scientifique sur lequel s'élève cette permanence de l'historiographie roumaine du XVII-e siècle et jusqu'à nos jours, à savoir l'existence des l'origine et la continuité des Roumains dans l'espace carpato-danubien...; l'historiographie roumaine s'est efforcée de montrer, à l'aide de l'information et des investigations de l'époque, que les Roumains sont «les maîtres de la terre» qu'ils habitent“ ²⁷².

„Pornind de la premisele juste că exterminarea populației dace cucerite de romani, alungarea ori scoaterea în masă din țara ei de baștină și înlocuirea dezvoltării interne, firești, cu hiaturi și imigrațiuni imaginare este contrară evoluției istorice reale, învățații români s-au pronunțat unanim, hotărât, împotriva teoriei lui Roesler și a adeptilor săi, aducând argumente solide și variate în sprijinul permanenței dacoromanilor la nord de Dunăre și în arcul Carpaților, argumente expuse în numeroase lucrări de specialitate, reviste de cultură, conferințe publice, manuale școlare și în cursurile universitare“ ²⁷³.

*

Cu toate acestea, o serie de istorici, etnografi, lingviști străini au continuat să susțină vechile teze perimate ale lui Roesler. Așa cum s-a arătat în ultimele decenii într-o serie de publicații românești, unii dintre acești savanți sau ziaristi urmăresc să învenineze relațiile de prietenie existente între popoarele român și ungar, slujind astfel interesele unor cercuri reacționare și revanșarde.

Printre adversarii continuității se află G. Stadtmüller, care susține că extinderea poporului român în teritoriul carpatin s-a făcut „de păstorii valahi migranți din regiunile muntoase interioare ale Peninsulei Balcanice” și că, „după cât se pare, cumanii au avut un rol însemnat în această migrare mare valahă spre nord”²⁷⁴. De altfel, trebuie să arătăm că G. Stadtmüller și-a modificat treptat poziția: dacă în 1941 nega total continuitatea, în 1966 susținea că problema „este discutabilă”, în 1969 — sub influența lui Ernst Gamillscheg — admitea existența unor resturi romanice în Munții Apuseni, iar în 1982 el arată că „românii, care formează astăzi un bloc lingvistic și etnic puternic și închegat în nordul cursului inferior al Dunării, sînt, potrivit începuturilor lor, o ramură a familiilor lingvistice romanice. Ei sînt, potrivit limbii lor, atît a majorității vocabularului, cît și a totalității construcțiilor gramaticale, urmași ai populației provinciale romane la Dunărea inferioară”²⁷⁵. Aceasta dovedește că și cei mai reductabili adversari ai continuității pot fi convinși că apără o teză absurdă!

Printre adversarii continuității se găsesc numeroși istorici și etnografi unguri. Astfel, într-o serie de lucrări ale lui Gy. Györffy²⁷⁶, apărute în anii 1960—1964, se reia vechea teză a istoriografiei maghiare potrivit căreia românii nu sînt amintiți în documentele din secolele XI—XII, ci doar în cele din secolul al XIII-lea, cînd ar fi venit în Transilvania ca păstori nomazi, deși nu există nici un izvor istoric care să amintească despre o asemenea imigrare.

Pentru poziția istoriografiei maghiare contemporane ni se pare revelator faptul că în 1974 a apărut o istorie a Ungariei în limba franceză, urmată, în anul următor, de o ediție în limba engleză, alcătuită sub egida Institutului de Istorie al Academiei de Științe Ungare. În aceste lucrări de popularizare peste hotare a istoriei Ungariei se reiau (cu mici modificări) vechile teze roesleriene. Se susține, de pildă, dispariția quasi-totală a dacilor sau că părăsirea Daciei de administrația romană ar fi fost însoțită „de plecarea unei părți considerabile a populației romanizate; cei care au rămas au terminat, la capătul a două secole, prin a se asimila populației autohtone care nu vorbea latinește și noilor imigranți”. Ca urmare a acestui fapt, cînd au ocupat Transilvania, ungurii nu ar fi găsit aici decît pe slavi, care, ei singuri, sînt considerați populația băstinașă²⁷⁷. Românii nu ar fi apărut decît în secolul al XIII-lea cînd sînt amintiți în documente!

Aceste opinii absurde au fost combătute încă din 1975 de C. C. Giurescu, care a arătat că autorii acestor lucrări aplică vechea dogmă a istoriografiei maghiare de a trece sub tăcere izvoarele ce nu se potrivesc cu o teză preconcepută ²⁷⁸.

În numeroase alte lucrări științifice, editate de Academia Ungară, precum *Studii etnografice* (1975), *Magyar Néprajzi Lexikon (Dicționar etnografic maghiar)* (1977) etc., găsim aceleași idei: românii și-au făcut apariția la nord de Munții Carpați fie în secolele XII—XIII, fie în secolele XIV—XVII, oricum după venirea maghiarilor ²⁷⁹.

Acesta pare să fie punctul de vedere dacă nu oficial, cel puțin dominant al istoriografiei maghiare contemporane.

Continuitatea românilor a fost negată apoi în *Erdélyi történet*, vol. I, Budapesta, 1986 (p. 301), unde se afirmă că „nu există dovezi nici istorice, nici arheologice, nici toponimice cu privire la existența populației române în Transilvania înainte de începutul secolului al XIII-lea“.

Deci, *nici un fel de schimbare în poziția istoriografiei maghiare în această problemă* ²⁸⁰.

Numeroși alți istorici sau lingviști străini au înțeles însă absurditatea teoriei roesleriene și s-au declarat cu convingere adepții continuității. Pentru continuitate s-a pronunțat astfel marele lingvist suedez Alf Lombard, bun cunoscător al limbii române, căreia i-a dedicat o serie de studii. Într-una din aceste lucrări, tipărită în limba suedeză în 1967, Lombard a citat numeroase dovezi ale continuității, aduse în special de filologi, afirmând că cei mai mulți cercetători sînt convinși de faptul că „latina orientală a trebuit să se dezvolte, la sfîrșitul antichității și la începutul evului mediu, atît la nord, cît și la sud de Dunăre. Concordanțele dintre antichitate și timpurile moderne sînt prea evidente pentru a ne permite să înlăturăm teoria menținerii limbii latine la nord de Dunăre“ ²⁸¹. Un alt mare filolog care a susținut continuitatea a fost G. Reichenkron ²⁸².

*

Cu toate progresele evidente realizate în lămurirea problemei continuității, în ultimii ani, împotriva istoriei poporului nostru se poartă o campanie îndeosebi în două probleme importante: continuitatea și unitatea poporului nostru.

La această campanie participă nu numai cercuri ostile țării noastre, din afara hotarelor, dar — ceea ce este mai

surprinzător — unii istorici, lingviști și publiciști din țările vecine. Mulți dintre aceștia — trebuie să o spunem de la început — sînt cu totul nepregătiți și lipsiți de informație pentru o asemenea discuție.

Ca exemplu cităm cazul a doi din ultimii „combatanți” împotriva tezei continuității: este vorba de dr. Andreas Jonas și de profesorul englez Donald Mc Kay care au discutat problema în influentul ziar vest-german „Frankfurter Allgemeine Zeitung”. Primul afirmă că „marșul” românilor din zona lacului Ohrida spre nordul Dunării a fost „înregistrat cu grijă” de cronicile bizantine ale epocii, deși nici una din aceste cronici nu pomenește despre o asemenea mișcare. Cel de-al doilea susține, nici mai mult, nici mai puțin, că săpăturile arheologice ar fi dovedit că Balcanii de vest și nu fosta Dacie ar fi fost țara de origine a valahilor!

Cu asemenea „argumente”, scoase din imaginația bolnavă a unor pseudo-savanți, poți „dovedi” orice unor oameni care nu știu nimic sau știu prea puțin despre istoria noastră.

Discuția în această problemă și-a pierdut în multe cazuri caracterul științific, întrucît scopurile care o animă sînt de ordin politic și revizionist.

Din rîndul susținătorilor continuității putem cita și revista cehoslovacă „Historicky Časopis”, nr. 4/1979, care aduce cîteva argumente în favoarea continuității, printre care și acela că Teophanes afirmă că, în jurul anului 594, slavii din nordul Dunării își numeau conducătorii prin cuvîntul latin *rega*, preluat de la populația autohtonă sau că, pe la 1152, în cronica bizantină a lui Kinnamos, se arată că, în partea cealaltă a Dunării, trăia o populație romană (vlahi). Cît privește afirmația roesslerienilor că pînă la 1210 nu există nici o informație scrisă despre populația românească din Transilvania, istoricul ceh arată că acesta este un argument lipsit de valabilitate, întrucît pînă la înființarea cancelariei regale ungare, spre sfîrșitul secolului al XII-lea, actele scrise erau un fenomen rar. În schimb, hiatus-ul dintre secolele VI și XII poate fi suplinat cu denumirile toponimice, ca și cu dovezile arheologice ale continuității.

De asemenea, amintim pe unii istorici din Polonia (Juliusz Demel)²⁸³ sau Iugoslavia (Draga Garašanin)²⁸⁴.

Istoricii sovietici, în general, admit continuitatea populației daco-romane în Transilvania. De pildă, în lucrarea

Moldovenii, Chişinău, 1977, se susţine că slavii s-au aşezat în întreg spaţiul carpato-balcanic, alături de populaţia romanizată existentă aici, iar valahii s-au format ca popor în secolele IX—X, atât la nord cât şi la sud de Dunăre; valahii ar fi emigrat spre văile Carpaţilor răsăriteni în timpul lui Dragoş, deci se admite implicit continuitatea populaţiei româneşti în Transilvania, din dorinţa nemărturisită ca ea să vină mai târziu în Moldova.

Pe aceeaşi poziţie se găsesc şi alţi istorici sovietici. De pildă, V. D. Koroliuk a admis existenţa populaţiei daco-romane în bazinul carpatic şi, respectiv, prioritatea etnică a românilor în Transilvania pe baza cronicii lui Nestor care aminteşte de valahi²⁸⁵.

Un alt istoric sovietic, E. A. Rikman, în culegerea de studii *Legăturile slavo-volohe*, Chişinău, 1978, admite nu numai „romanizarea intensă” a Daciei, atestată de cele circa 3000 de inscripţii în limba latină, dar şi continuitatea populaţiei daco-romane, dovedită de două izvoare care se confirmă: Anonymus şi cronica lui Nestor, poziţie asemănătoare aceleia a istoriografiei române²⁸⁶.

Continuitatea a fost acceptată şi de S. A. Tokarev şi N. N. Cebocsarov, care declarau într-o lucrare din 1964: „pe baza celor mai noi date ale istoriei, lingvisticii, etnografiei, antropologiei şi arheologiei, este demonstrat că totul dovedeşte indiscutabil continuitatea populaţiei daco-romane la nordul Dunării în secolele ce au urmat după retragerea armatelor romane”²⁸⁷.

Cercetările arheologului I. G. Hînku au dovedit că populaţia de bază a Moldovei de răsărit în secolele VIII—X o formau valahii şi că aceştia erau de aceeaşi origine ca şi purtătorii culturii Dridu, adică români.

*

Cît priveşte istoriografia contemporană din ţările apusene, şi aceasta are poziţii diferite: numeroşi istorici susţin continuitatea ca pe un proces firesc, în timp ce alţii, aflaţi sub influenţa propagandei revizioniste, o neagă.

Din categoria primilor amintim pe profesorul american Paul Mac Kendrick, care arăta că, în lipsa documentelor oficiale, dovezile arheologice pledează pentru continuitatea populaţiei băştinaşe. „În Dacia retragerea birocrăţiei impe-

riale din toată provincia, exceptînd capetele de pod de la Drobeta și Sucidava, înseamnă pentru noi absența totală sau aproape totală a documentelor oficiale. Dar săparea așezărilor și cimitirelor pledează pentru continuitatea populației băștinașe, iar monedele și milliarii demonstrează că viața economică și traficul comercial s-au desfășurat în vechile orașe romane și după ce acestea au rămas pe mîna dacilor“ ²⁸⁸.

La rîndul său, un alt istoric american, John Matley, susținea: „teoria abandonării Daciei și a repopulării ei ulterioare printr-o masivă emigrare de la sudul Dunării este o teorie fantezistă, care, nefiind confirmată de izvoarele istorice, nu poate fi acceptată nici măcar ca ipoteză“. Istoricul american a subliniat faptul că, dacă nu ar fi existat pretențiile expansioniste ale statului ungar, este puțin probabil că o asemenea teorie ar fi fost inventată vreodată ²⁸⁹.

Un lingvist italian, Alberti Arnaldo, arată că „în lumina cunoștințelor arheologice, etnografice și lingvistice actuale, este o îndrăzneală fără seamăn să demonstrezi, în afara oricărui dubiu, că populația actuală a României nu continuă, în totul și prin totul, nu numai străvechea populație a Daciei, ci și populațiile anterioare“ ²⁹⁰. Pentru continuitate s-au pronunțat și alți istorici italieni ca Lauro Grassi în *Enciclopedia Europeo*.

Am putea prelungi lista susținătorilor tezei continuității, dar ne oprim aci, deoarece nu ne-am propus să alcătuim o evidență a tuturor susținătorilor sau adversarilor acestei teorii atît de controversate.

Am făcut această trecere în revistă a diverselor opinii relative la problema continuității românilor nu din dorința de a răscoli patimi pe care noi, românii, le credeam stinse pentru totdeauna, ci cu scopul de a informa pe cititori despre istoricul acestei probleme, ca și despre arsenalul de argumente al adversarilor continuității, rămas aproape neschimbat de la Roesler încoace.

În discutarea acestor probleme am pornit de la constatarea făcută recent de profesorul Valentin Georgescu: „Continuitatea este atît de firească, de logică și de temeinic dovedită, încît numai susținătorii ei pot recurge la simpla dezbatere științifică și senină, în spiritul unei constructive vecinătăți și conlocuiri a popoarelor interesate“ ²⁹¹.

În încheiere se cuvine să arătăm că netemeinicia „teoriei discontinuității” rezultă clar și din numeroasele contradicții care există chiar între părerile adversarilor continuității, ceea ce arată cât de „sigure” sînt convingerile lor. Astfel, s-au propus diverse date pentru revenirea românilor la nordul Dunării: după Miklosich, evenimentul s-ar fi petrecut la sfîrșitul secolului al V-lea cînd slavii au cuprins Peninsula Balcanică; după Engel, românii ar fi fost aduși la nordul Dunării de Krum la începutul secolului al IX-lea (811—813); după opinia lui B. Homan, românii ar fi venit la sfîrșitul secolului al X-lea — începutul secolului al XI-lea sau între 1131—1196, în vremea lui Anonymus; alții îi „aduc” pe români în secolul al XII-lea (Melich, Kadlec, Kniezsa etc.) sau XII—XV (Tamás — Treml); cei mai mulți susțin însă că românii ar fi venit în secolul XIII-lea, dar indică fiecare o altă cauză: după Roesler, în timpul luptelor pentru independență ale vlahilor și bulgarilor (cînd primii, victorioși fiind, nu aveau nici un motiv să plece din țara unde erau stăpîni!); după Hunfalvy, ar fi fost împinși de tătari; după Karácsony, ar fi venit în urma invaziei tătare, cînd s-au făcut colonizări în Transilvania etc. Mai sînt și unii care îi „aduc” mai tîrziu pe români, fie în secolul al XVI-lea (Karácsony) sau chiar în secolul al XVIII-lea (Iancsó Benedek).

Să mai amintim apoi că unii învățați ne „aduc” aici în mai multe etape; astfel, după Sulzer, românii ar fi venit la sfîrșitul secolului al XII-lea, cînd au fost apăsați de Isac Angelos și după năvala tătarilor din 1241; după Marczali, tot în etape, dar ca prizonieri ai pecenegilor, cumenilor și maghiarilor etc. Alții, în sfîrșit, „precizează” chiar datele între care românii ar fi putut veni în Transilvania, de pildă, J. Székely susține că ei au fost aduși între 1142 și 1208; W. Tomaschek afirmă că românii ar fi venit la nordul Dunării între 1074 și 1174 etc. Adversarii continuității nu s-au hotărît deci asupra datei cînd românii ar fi trecut Dunărea și nici asupra cauzelor care i-ar fi determinat să o facă, și aceasta pentru că în nici un izvor istoric românii nu sînt arătați a fi venit din Peninsula Balcanică.

Intrucît ideile mari fac tradiție în istoriografiile care se respectă, autorii sintezei *Erdély története* nu-și pot trăda nici ei maestrîii. După opinia lor autorizată, românii ar fi venit în Transilvania în mai multe etape; primii ar fi fost „concentrați în organizații de grăniceri” între anii 1150—1200

(nu ni se spune cum erau plătiți!). Afirmația are drept scop să explice de ce sînt pomeniți în documente la 1210 (par. *Țara cumanilor și bănia Severinului* din vol. I). Autorul par. *Invazia tătară și consecințele ei*, din același volum, completează cu date la fel de precise: „o urmare directă a invaziei tătare a fost și imigrarea masivă a românilor“, care ar fi fost aduși de mărinimoșii regi ai Ungariei ca păstori în Transilvania. Autorii nu pot „preciza“ cîți români erau grăniceri, apărători fideli ai regatului maghiar, și cîți erau păstori; important este pentru ei că au fost aduși în Transilvania de prea bunii regi ai Ungariei! Nu există deci nici o deosebire între vechii roeslerieni și istoricii contemporani de la Budapesta, deși ne place să vorbim de progresele științei istorice și, mai ales, de obiectivitatea ei!

Mai amintim apoi că unii îi „transportă“ pe români în grupuri mari, fie veniți singuri, fie aduși în calitate de coloniști, pe cînd alții îi „furișează“ pe nebagate de seamă pentru a explica de ce imigrarea lor nu e amintită în documente ²⁹². Unii afirmă că românii au venit mai întîi în regiunile de cîmpie, pe cînd alții îi așază mai întîi în munți, de unde ar fi coborît apoi în cîmpie etc. ²⁹³.

Dar și mai interesant este faptul că, în timp ce majoritatea adversarilor continuității neagă prezența românilor la nordul Dunării pînă în secolul al XIII-lea, alți învățați (de pildă Mutafciev) susțin că ei nu au existat nici la sudul Dunării! ²⁹⁴. Ținînd seama de acest fapt, G. Brătianu se întreba: „atunci de unde au venit românii? Să fie vorba de o generație spontanee la începuturile epocii moderne?“ ²⁹⁵, iar un alt mare istoric, francezul F. Lot, putea să afirme cu același spirit că românii „au ieșit din infern sau au căzut din cer“ ²⁹⁶, și aceasta deoarece — așa cum arăta C. Daicoviciu — „roeslerienii nu s-au sinchisit de cea mai elementară datorie științifică, de a studia, în general și îndeajuns, și posibilitatea, mult mai logică și mai verosimilă, ca populația să fi rămas pe loc, adică în Dacia“ ²⁹⁷.

NOTE

1. A. D. Xenopol, 1884, p. 8.

2. A. Sacerdoțeanu, 1936, p. 12. Vezi și: Mircea Mușat, *Originea daco-romană și continuitatea în spațiul carpato-danubiano-pontic* —

caracteristici fundamentale ale poporului român (E.S., 1983, nr. 8, p. 32—35 și nr. 9, p. 33—38); Stelian Brezeanu, *Continuitatea românilor în spațiul carpato-danubio-pontic* (E.S., 1983, nr. 19, p. 6—9) și idem, *La continuité daco-romaine. Science et politique*, Bucarest, 1984 (și în l. engleză, rusă), care urmează, în general, prezentarea istoriografiei după lucrarea mea apărută în 1980.

3. A. Armbruster, 1972, p. 41.

4. *Ibidem*, p. 46—51. Vezi și: Ion Dumitriu-Snagov, *Papa Pius al II-lea — cronicar al istoriei medievale a românilor*, în vol. *Omagiu lui Iosif Constantin Drăgan*, I, Roma, 1977, p. 227—238; Titus Moraru, Ovidiu Mureșan, *Ceva despre Piccolomini și cronicarii Moldovei („Transilvania“*, 1977, nr. 10, p. 41—42).

Amintim aici un alt italian, Flavio Biondo, care — referindu-se la lupta de la Adrianopol din 1205 — susține că la ea au luat parte și români de la nordul Dunării, care erau urmașii romanilor (*valachi gens olim romana, ultra Danubium ripam sita, Bulgari vicina*). De la Biondo știrea a trecut la Bartolomeo Platina, care, în *Vitae pontificum*, susține același lucru: *Valachos olim Romanos, ulteriorem Danubii ripam incolentes, et Vulgaros vicinos* (C. Șerban, *O știre privind pe românii din nordul Dunării în 1205*, în R. Ist., 1979, nr. 10, p. 1949—1957).

5. A. Armbruster, 1972, p. 52—53.

6. *Ibidem*, p. 58—60.

7. *Ibidem*, p. 79—80.

8. C. Göllner, *Mărturii ale umaniștilor sași despre continuitatea și unitatea politică a poporului român* („Apulum“, VII, 1969, p. 77); Gh. Bulgăr, *Vechi umaniști germani din Transilvania despre daci și descendenții lor* („Convergențe românești“, Londra, nr. 7, 1986); N. Drăganu, *Quelques remarques historiques* (R. Trans., I, 1934, nr. 1, p. 90—97); A. Armbruster, 1972, p. 82.

9. *Ibidem*, p. 84—85; „Apulum“, 1969, p. 77—78.

10. „Transilvania“, 1943, nr. 7—8, p. 594.

11. G. Șincai, *Opere*, II, București, 1969, p. 254—255; A. Armbruster, 1972, p. 87.

12. *Ibidem*, p. 92.

13. *Ibidem*, p. 93.

14. *Călători*, II, p. 382; A. Armbruster, 1972, p. 96.

15. A. Sacerdoțeanu, 1936, p. 33—35; A. Armbruster, 1972, p. 102—104.

16. *Călători*, II, p. 320, 337; A. Armbruster, 1972, p. 112.

17. *Ibidem*, p. 113.

18. *Călători*, II, p. 428—429.

19. A. Armbruster, 1972, p. 120.

20. *Ibidem*, p. 116—118, 122—123, 126—127; Călători, II, p. 559, 605—606.
21. A. Sacerdoțeanu, 1936, p. 38—39; A. Armbruster, 1972 p. 121—122.
22. *Ibidem*, p. 148—149; Ilie Dăianu, *Poetul silezian Martin Opitz și românii din Transilvania* („Apulum“, II, 1943—1945, p. 374—385); Ioana Ursu, *Dacia Antiqua, una din fiicele lui Martin Opitz* (M.I., 1976, nr. 5, p. 41—42).
23. A. Armbruster, 1972, p. 150—152 și urm.
24. A. Sacerdoțeanu, 1936, p. 50—51; A. Armbruster, 1972, p. 156—157.
25. Antonie Plămădeală, *Romanitate, continuitate (pornind de la un izvor narativ din 1666)*, Sibiu, 1988.
26. V. Frank von Frankenstein, *Breviculus Originum Nationum et praecipue Saxonicae in Transilvania*, Cibini, 1696, p. 21—22; „Apulum“, 1969, p. 81; T.B., 1936, p. 409—410; A. Armbruster, 1972, p. 216—217.
27. G. Togan, *Zur Frage der Herkunft und Sprache der Rumänen bei Laurentius Toppeltinus* (FVL, XI, 1968, p. 55—58); A. Armbruster, 1972, p. 179—180.
28. *Ibidem*, p. 172.
29. *Ibidem*, p. 175.
30. *Ibidem*, p. 221.
31. A. Sacerdoțeanu, 1936, p. 58.
32. *Încercare de istorie românească. Tentamen Historiae Valla-chicae*, București, 1979, p. 81, 89; A. Armbruster, 1980, p. 133—136.
33. A. Armbruster, 1972, p. 224—230.
34. *Ibidem*, p. 225—226.
35. *Ibidem*, p. 227; A. Armbruster, 1980, p. 128—130.
36. A. Huszti, *Ó és új Dacia...*, Bets, 1791, p. 135. Vezi și: T.B., 1936, p. 412; M. Mușat, I. Ardeleanu, I, p. 77; A. Armbruster, 1972, p. 232—233.
37. *Hungaria Diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad, regis Hungariae*, II, Vindobonae, 1771, p. 235.
38. A. Armbruster, 1980, p. 139—141.
39. A. Sacerdoțeanu, 1936, p. 44.
40. *Ibidem*, p. 41—43; A. Armbruster, 1972, p. 139—140.
41. *Ibidem*, p. 162 (care citează ed. Viena, 1758, p. 274); Al. Philippide, 1925, p. 664.
42. A. Armbruster, 1972, p. 162—163.
43. *Ibidem*, p. 173—174.
44. Ștefan Pascu, *Istoria Transilvaniei*, Blaj, 1944, p. 40.
45. D. Prodan, 1967, p. 204.

46. M. Costin, *Opere*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1958, p. 273—274; A. Armbruster, 1972, p. 198—199.

47. C. Cantacuzino, *Istoria Țării Românești*, ed. N. Cartoian — Dan Simonescu, p. 58; A. Armbruster, 1972, p. 203—205.

48. Ștefan Ștefănescu, *Originea, continuitatea și unitatea poporului român în concepția lui Dimitrie Cantemir* („Studii“, 26, 1973, nr. 5, p. 915—922); I. Mitrea, *Dimitrie Cantemir despre romanitatea, continuitatea și unitatea poporului român* („Studii și cercetări științifice“, Bacău, 1974, p. 20 și urm.); A. Armbruster, 1972, p. 211; idem, *Demeter Cantemir. Ansichten über Romanität und Kontinuität der Rumänen* (D.R., II, 1974, p. 67—76).

49. Vasile Netea, *Dimitrie Cantemir precursor al Școlii Ardelene* („Viața românească“, 1973, nr. 9, p. 108—112).

50. G. Bogdan-Duică, *Procesul episcopului Ioan Inochentie Clain*, Caransebeș, 1896, p. 74; A. Decei, *Memoriul (Supplex Libellus) lui I. Inochentie Klein către regina Maria Tereza din anul 1744* (AIIC, X, 1967, p. 7—41); A. Armbruster, 1972, p. 239; Corneliu Albu, *Pe urmele lui Ion Inocențiu Micu-Klein*, București, 1983; Francisc Pall, *Inochentie Micu-Klein, deschizător al luptei de emancipare națională a românilor transilvăneni* („Apulum“, 1982, p. 193—205). Vezi și: Toth Zoltán, *Az erdélyi román nacionalismus első százada 1697—1792*, Budapest, 1946; K. Hitchins, p. 39—40.

51. I. Thunmann, *Untersuchungen, über die Geschichte der östlichen europäischen Völker*, Leipzig, 1774, p. 240, 324, 360. Vezi și: Al. Philippide, 1925, p. 666—667; A. Sacerdoțeanu, 1936, p. 104—106; Ț.B., 1937, p. 118—119; I. Hurdubețiu, p. 41—48; L. Gyémánt, p. 61.

52. Iosephus Benkő, *Transilvania sive magnus Transsilvaniae Principatus*, I, Vindobonae, 1778, p. 474, 476—478; cf. Al. Philippide, 1925, p. 667—668; L. Gyémánt, p. 62. Vezi și: Ștefan Katona, *Historia critica primorum Hungariae ducum*, Pestini, 1778, p. 324—326; cf. Ț.B., 1936, p. 404—405.

53. Fr. Grisellini, *Geschichte der Temescher Banates*, Wiena, 1780, p. 213—262; cf. Ț.B., 1936, p. 413—414; Petru Oalde, *Francesco Grisellini despre limba română* (L.R., 1983, nr. 1, p. 41—51); Eugenio Coșeriu, *Grisellini, das Rumänische und das Vulgärlatein*, în *Stimmen der Romania. Festschrift für W. Theodor Elvert*, Wiesbaden, 1980, p. 537—549.

54. *Geschichte des transalpinischen Daciens*, 3 vol., Wien, 1781—1782. Cf., A. Philippide, 1925, p. 668—675; A. Sacerdoțeanu, 1936, p. 106—107; I. Hurdubețiu, p. 48—50.

55. A. Mureșianu, în Ț.B., 1937, nr. 2, p. 117. Vezi și: G. Brătianu, în RHSEE, 1943, p. 84, după care lucrarea lui Sulzer „est déjà une réaction, due sans doute à l'opposition des milieux saxons, qui se

voyaient menacés dans leur situation privilégiée et entendaient la défendre. Le meilleur moyen était assurément de combattre l'idée de la continuité daco-roumaine et de présenter les « Valaques », non comme une race ancienne et autochtone, privée des ses droits naturels, mais comme des imigrés de date récente accueillis sur le sol transylvain par la généreuse initiative des rois et des seigneurs hongrois de l'ère féodale et réduits à s'en tenir à la portion congrue, fort étroitement mesurée“.

56. Fridericus Phleps, *De valachorum origine dissertatio*, Cibinii, 1829, p. 23. Cf. Ț.B., 1937, nr. 2, p. 120.

57. Michael Lebrecht, *Die Geschichte von Siebenbürgen in Abendunterhaltungen*, Cibinii, 1784, p. 65; A. Armbruster, 1980, p. 143—144.

58. C. Sassu, *Deutsche Zeugnisse über Siebenbürgen im Laufe der Jahrhunderte*, în vol. *Siebenbürgen*, I, București, 1943, p. 365.

59. E. Gibbon, *Istoria declinului și prăbușirii Imperiului Roman*, București, 1976, p. 82; Al. Philippide, 1925, p. 675.

60. Joseph Kereszturi, *De veteri institutione rei militaris Hungariae*, 1790.

61. M. Lebrecht, *Geschichte der aboriginen dazischen Völker*, Hermannstadt, 1791; A. Armbruster, 1980, p. 143—145. Vezi și: I. Lupaș, *Chestiunea originii și continuității românilor într-o predică din 1792*, în *Studii, conferințe și comunicări istorice*, I, 1928, p. 375—392.

62. D. Prodan, 1967, p. 12—15; L. Gyémánt, 1986, p. 49—53. După textul *Supplex*-ului s-au mai făcut diverse copii sau prelucrări, dintre care unele au fost descoperite recent. Una dintre ele, intitulată *Kurzer Abriss der Schicksaale, und des Zustandes der Walachischen Nation in Siebenbürgen*, a fost publicată de David Prodan și Elena Cernea, *Încă un text din lupta politică a românilor din Transilvania* („Lucrări științifice“, Inst. pedagogic Oradea, Istorie, 1973, pp. 3—17). Vezi și Aurel Răduțiu, Ladislau Gyémánt, *Supplex Libellus Valachorum în variantele românești de la Șchei*, Cluj-Napoca, 1975.

63. C. Sassu, *Românii și ungurii. Premize istorice*, București, 1940, p. 119—120.

64. D. Prodan, 1967, p. 42—43.

65. *Ibidem*, p. 51, 58; L. Gyémánt, 1986, p. 56—59.

66. *Supplex Libellus Valachorum Transilvaniae iura tribus receptis nationibus communa postliminio sibi adseri postulantium. Cum notis historico-criticis*, Claudiopoli, 1791; L. Gyémánt, 1986, p. 62—63, 65—66.

67. *Dissertatio de Valachis, qui Transilvaniam incolunt. Scripta instar Responsionis ad Libellum Supplicum quem Aug. Imp. Leopoldo II, anno 1791, Natio Valachica porrexit*. Vezi și: Hunvalvy Pál, *Bolla*

Márton és Eder Karoly meg az oláh incolatus Erdélyben [B.M. și E.K. despre locuirea românilor în Transilvania] („Századok“, 1879, p. 510—518, 541—563, 668—688, 717—761); A. Bitay, *Martin Bolla (1751—1831) și așa-numitul Supplex Libellus* (AIINC, II, 1923, p. 373—377); L. Gyémánt, 1986, p. 64—65.

68. Iosif Pervain, *Ioan Budai-Deleanu și „Supplex Libellus Valachorum“* („Studii“, 1969, nr. 2, p. 207—217). Vezi și: Alex. Lapedatu, *Istoriografia română ardeleană în legătură cu desfășurarea vieții politice a neamului românesc de peste Carpați*, București, 1923, p. 11—13.

69. Iosif Pervain, A. Ciurdariu, A. Sasu, *Românii în periodicele germane din Transilvania, 1778—1840*, București, 1977, p. 242—243; Iosif Pervain, *Studiu introductiv* la I. Budai-Deleanu, *Scrieri inedite*, p. 17—18.

70. A. Armbruster, 1980, p. 81; L. Gyémánt, 1986, p. 67—68.

71. G. Hermann, *Ubersicht der Grundverfassung der sächsischen Nation in Siebenbürgen*, Wien, 1792. Vezi și: I. Lupaș, *Contribuțiuni la istoria politică a românilor ardeleni, 1780—1792* (AARMSI, 1915, p. 763).

72. „Lucrări științifice“, Institutul pedagogic din Oradea, B, 1969, p. 221—231. Vezi și: S. Micu, *Scurtă cunoștință a istoriei românilor*, București, 1963, p. 26; K. Hitchins, p. 62—65, 76—78.

73. „Studii“, 1969, nr. 2, p. 207—217; Pompiliu Teodor, *O scriere polemică controversată din epoca Supplexului* („Studii și comunicări“, Satu Mare, V—VI, 1981—1982, p. 203—209; L. Gyémánt, 1986, p. 72—75.

74. C. Câmpeanu, *Introducere* la S. Micu, *Scurtă cunoștință...*, p. XIV—XVI.

75. D. Prodan, *Încă un Supplex Libellus românesc*, 1804, Cluj, 1970.

76. *Commentatio de expeditionibus Trajani ad Danubium et origine Valachorum*, Vindobonae, 1794; idem, *Geschichte der Moldau und Walachei*, Halle, 1804. Vezi și: A. Sacerdoțeanu 1936, p. 109—110; I. Hurdubețiu, p. 52—54; L. Gyémánt, 1986, p. 66—68.

77. Ț.B., 1937, p. 120.

78. M. Ballmann, *Statistik von Siebenbürgen*, Hermannstadt, 1801, p. 30, 31, 36—38, 44.

79. I. A. Fessler, *Die Geschichte der Ungern*, Leipzig, 1815, p. 72—73, 256—257. Cf. Ț.B., 1936, p. 406—407.

80. Silviu Anuichi, *Mitropolitul Ștefan Stratimirovici de Carloviț (1790—1836) despre valahi. Vechimea și statornicia poporului român* (BOR, 1975, nr. 3—4, p. 419).

81. Petru Maior, *Istoria pentru începutul românilor în Dacia*, Buda, 1812. Vezi și: Emil Boldan, *Petru Maior și problema continuității*

românilor în Dacia, în *Cercetări de limbă și literatură*, Oradea, 1971, p. 223—232; I. Lupaș, *Scrierile istorice ale lui Petru Maior*, în *Scrieri alese*, I, Cluj-Napoca, 1977, p. 153—156; L. Gyémánt, 1986, p. 80—84.

82. G. Șincai, *Opere*, I, București, 1967, p. 48—49, 231. Vezi și: L. Gyémánt, 1986, p. 76—77; A. Sacerdoțeanu, 1936, p. 117—118.

83. *Ibidem*, p. 119—120; Al. Philippide 1925, p. 678—682; L. Gyémánt, 1986, p. 105. Vezi și: Cl. Tsourkas, *Les historiographes grecs de l'époque phanariote et les problèmes fondamentaux de l'histoire roumaine*, în vol. *Symposium. Époque phanariote*, Thessaloniki, 1974, p. 451—457.

84. Ioan Monorai, *Scurtă cunoaștere a lucrurilor Dachiei*, ed. I. Găvănescu, București, 1939, p. 44, 45; idem, *Ioan Monorai, un istoric ardelean necunoscut*, Arad, 1938, p. 34, 37.

85. D. Prodan, 1967, p. 446—447.

86. *Ibidem*, p. 430; I. Moga, *Înființarea gremiului comercial levan-tin din Brașov* („Analele Academiei de înalte studii comerciale și industriale din Cluj-Brașov“, I, 1939—1940, p. 626, 630).

87. *Argumentorum pro latinitate linguae valachicae sive rumunae epicrasis*, Cibini, 1831. Într-o altă lucrare a sa, *Zur Frage über den Ursprung der Rumänien und ihrer Sprache*, Hermannstadt, 1855, p. 7, Schuler susține: „afirmația despre o imigrare târzie a românilor în Transilvania — întrucât nu ar fi vorba despre imigrarea succesivă a unor grupuri singuraticе, ci a întregului lor Țam etnic de aici — nu poate fi dovedită“.

88. *Die romanischen Sprachen in ihren Verhältnis zum Lateinischen*, Halle, 1849.

89. P. J. Schafarik, *Slavische Alterthümer*, Leipzig, 1844, p. 205. Vezi și: Al. Philippide, 1925, p. 686 și I. Hurdubețiu, p. 63—64.

90. C.L., X, 1876, nr. 6, p. 326.

91. *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques trans-danubiens*, Berlin, 1837; L. Gyémánt, 1986, p. 107.

92. *Manual de istoria principatului României...*, București, 1839, p. 16, 22.

93. *Tentamen criticum in originem, derivationem et formam linguae romanae in utraque Dacia vigentis*, Vindobonae, 1840, p. IX—XI.

94. D. Prodan, 1967, p. 422; L. Gyémánt, *Problema tipăririi memoriului din 1842 în favoarea românilor de pe pământul crăiesc* (AIIC, XX, 1977, p. 329—342).

95. D. Prodan, 1967, p. 425—426; L. Gyémánt, 1986, p. 268—270.

96. Joseph Kemény, *Ueber die Entstehungszeit der ungarischen Komitate* („Magazin für Geschichte“, I, 1844, p. 231—238). Vezi și: Ț.B., 1937, p. 204—205; L. Gyémánt, p. 279.

97. J. Kemény, *Ueber die ehemaligen Knesen und Knesiate der Walachen in Siebenbürgen* („Magazin“, II, partea III-a, 1846, p. 256—339). Vezi și: F.M.I.L., 1844, p. 407—410, unde Kemény combate opiniile lui M. Reschner, *De praedialibus Andreani*, Cibini, 1824, după care românii din Făgăraș ar fi fost încă nomazi în secolul al XIII-lea.

98. A. de Gerando, *La Transylvanie et ses habitants*, I, Paris, 1845, p. 309. Vezi și: Corneliu Popeți, *Auguste de Gerando despre românii transilvăneni* („Tibiscum“, II, 1972, p. 65—75).

99. J. A. Vaillant, *La Roumanie*, I, Paris, 1844, p. 41—42; L. Gyémánt, 1986, p. 114.

100. I. F. Neigebauer, *Die Donau — Fürstenthümer*, II, Breslau, 1855, p. 3—4. Despre relațiile lui Neigebauer cu țara noastră vezi: Victor Papacostea, *Un observator prusian în țările române acum un veac*, București, 1942, și Klaus-Henning Schroeder, *J. F. Neigebauer in Rumänien (1843—1845)* (D.R., 3, 1975—1976, p. 83—92).

101. Hurmuzaki, *Documente*, XIX, p. 309.

102. A. Thierry, *Histoire d'Atila*, Paris, 1856. Despre Ubicini vezi și Mușat-Ardeleanu, I, p. 77.

103. E. A. Bielz, *Handbuch der Landeskunde Siebenbürgens*, Hermannstadt, 1857, p. 139—143.

104. Iosif Fessler, *Relatio historica de Daco-Romanis in Transilvania et Hungaria cum ecclesia romana unitis vel uniendis*, ed. I. Sabău, București, 1942 (extras din AARMSI, s. III, t. 24, 1942, memoriul 20).

105. I. Hurdubețiu, p. 68—69.

106. Fr. Miklosich, *Die slawischen Elemente in Rumunischen* („Denkschriften der Wiener Akademie der Wissenschaften“, 12, 1862, p. 3—6); Al. Philippide, 1925, p. 687—689.

107. J. H. Schwicker, *Geschichte des Temeser-banat*, Nagybecskerek (Becicherecul Mare), 1861.

108. W. Tomaschek, *Brumalia und Rosalia* („Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften“, 60, 1869); Al. Philippide, 1925, p. 698—703; I. Hurdubețiu, p. 87—91.

109. W. Tomaschek, *Zur Kunde der Haemushalbinsel* („Sitzungsberichte...“, 1881).

110. Vezi și: ZOG, 1872, p. 141—157; Al. Philippide, 1925, p. 690—695; A. Sacerdoțeanu, 1936, p. 124—126; I. Hurdubețiu, p. 67—74. Lucrarea lui Roesler a fost precedată de alte două studii mai mici ale sale: *Dacier und Rumänen. Eine geschichtliche Studie*, Wien, 1866, și *Die Anfänge des Walachischen Fürstenthums*, Wien, 1867.

111. „Teoria lui Roesler este în fond ipoteza lui Sulzer, expusă în formă mai științifică și completată în datele privitoare la argu-

mentele istorice și lingvistice" (D. Onciul, *Scrieri istorice*, ed. A. Sacerdoțeanu, II, București, 1968, p. 147).

Roesler a împrumutat și unele idei ale lui Engel, de pildă o presupusă transmigrare de păstori valahi în Maramureș pe la anul 1284 care — spune el — „este dovedită“! (*ist bezeugt*) (Vezi Ț.B., 1936, p. 495). Unii istorici maghiari au luat de bună această „dovadă“! O temeinică analiză a ideilor greșite ale lui Roesler a făcut A. Mureșianu în Ț.B., 1937, p. 198—213, 307—329; nu o reluăm aici.

112. RHSEE, 1943, p. 162.

113. A. Sacerdoțeanu, 1936, p. 126.

114. *Die Anfänge der Rumänen kritisch-ethnographische Studien* (ZOG, 1876); *Die romanischen Landschaften des römischen Reiches*, Innsbruck, 1881; *Römer und Romanen in den Donauländern. Historisch-ethnographische Studien*, ed. a II-a, Innsbruck, 1887 etc. Ediția I a acestei ultime lucrări a fost analizată de Vasile Maniu, *Studiu asupra scrierii prof. dr. J. Jung, intitulată Romanii și românii din țările dunărene*, București, 1878. Jung recunoștea că această lucrare era îndreptată direct contra lui Roesler (*Die erste Schrift war direkt gegen Rösler gerichtet*). Vezi și I. Hurdubețiu, p. 82—86.

115. C.L., X, 1876, nr. 6, p. 326; reprodus în *Scrieri politice și literare*, p. 304 și în *Opere*, IX, București, 1980, p. 243—244.

116. E. Sayous, *Histoire générale des Hongrois*, Paris, 1876, cf. Ț.B., 1937, p. 195—197.

117. Ion Ranca, *Istoria românilor în viziunea unui savant francez din a doua jumătate a secolului al XIX-lea* (R. Ist., 1977, nr. 9, p. 1673—1680). Opiniile lui Roesler au fost combătute și de A. Ubicini, *Les origines de l'histoire roumaine*, Paris, 1886, și de Joseph Van den Gheyn, *Les populations danubiennes. Etudes d'ethnographie comparée*, Gand, 1886. Vezi AIIAI, 1985, p. 753—755.

118. H. Kiepert, *Lehrbuch der alten Geographie*, Berlin, 1878, p. 337; vezi Al. Philippide, 1925, p. 696, și I. Hurdubețiu p. 86—87.

119. *Über die Abstammung der Rumänen*, Leipzig, 1880; *Die nationale Kampf gegen das ungarische Staatsrecht*, 1882; *Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage. Skizzen zur ältesten Geschichte der Rumänen, Ungarn und Slaven*, Leipzig, 1886. La ultima lucrare, recenzia lui D. Onciul, în *Scrieri istorice*, I, p. 261—279.

Despre Pić vezi Constantin Nastasi și Mircea Gherman, *Un mare filoromân, savantul ceh I. L. Pić* („Cumidava“, V, 1971, p. 754—760) și T. Ionescu-Nișcov, *Contacts établis entre d'historiographie roumaine et tchèque dans le problème de la formation du peuple roumain, durant la seconde moitié du XIX-e siècle* („Romanoslavica“, 16, 1968, p. 427—430).

120. D. Onciul, *op. cit.*, p. 279.

121. A. Sacerdoțeanu, 1936, p. 131.

122. „Gazeta Transilvaniei“, 19/31 iulie 1886. Constatările lui Pić au fost verificate în ultimii ani prin noi cercetări arheologice.

123. *Weltgeschichte*, III, Leipzig, 1883.

124. *Römische Geschichte*, V, Berlin, 1885. Vezi I. Hurdubețiu, p. 64—65.

125. *Die Ethnographie von Ungarn*, Wien, 1877; *Die Rumänen in Siebenbürgen* („Ungarische Revue“, 1, 1881, p. 938—955); *Die Rumänen und ihre Ansprüche*, Wien, 1883; *Der Ursprung der Rumänen*, Wien, 1887; *Az Oláhok története*, Budapest, 1894 etc.

Printre „argumentele“ lui Hunfalvy pentru a „dovedi“ nomadismul românilor era echivalența dintre aceștia și brodnici, nume care ar deriva din slavul broditi = a colinda (*Die Rumänen und ihre Ansprüche*, p. 77). În realitate, după cum a arătat Miklosich, brodnic deriva din slavul brod = vad; în plus, brodnicii nu erau români. Vezi mai nou Victor Spinei, *Moldova în secolele XI—XIV*, București, 1982, p. 144—146 și notele 251—274.

126. G. Popa-Lisseanu, *Românii în izvoarele istorice medievale*, cap. *Brodnicii în izvoarele istorice medievale*.

Vezi și V. M. Burlă, *Domnul Paul Hunfalvy și teoria lui Roesler* (RIAF, I, vol. 2, 1883, fasc. 2, p. 283—307; II, vol. I, 1884, fasc. I, p. 89—98); A. D. Xenopol, *De l'origine du peuple roumain. Examen critique de quelques theories recentes* („Revue historique“, 1883, fasc. I, p. 98—121).

După cum remarca A. A. Mureșianu, aproape toți istoricii mai însemnați ai Ungariei pînă la Hunfalvy au susținut autohtonismul românilor: S. Timon, G. Pray, St. Katona, St. Horváth, G. Fejer I. Benkő, J. Kemeny, S. Szilagyi, F. Pesty etc. (Ț.B., 1937, p. 115)

127. A. Sacerdoțeanu, 1936, p. 130.

128. *Siebenbürgen. Eine Darstellung des Landes und der Leute*, Leipzig, 1884, p. 246. Vezi și Ț.B., 1936, p. 401.

Cu toate acestea, de curînd, în Ungaria s-a retipărit lucrarea lui P. Hunfalvy, *Die Ethnographie von Ungarn*, ceea ce dovedește reluarea ideilor sale după care maghiarii sînt „die ältesten Bewohner“! Vezi *Acta Ethnographica*, Budapest, 1978, p. 21—31.

129. *Mémorandum composé et publié par le Comité élu par l'Assemblée générale des représentants des électeurs roumains*, Paris, 1883, p. 42.

130. *Ibidem*, p. 36.

131. *Ibidem*, p. 34—35. Aproximativ din aceeași epocă amintim și articolul lui V. Mangra, *Despre continuitatea neîntreruptă a elementului român în Dacia. Disertație istorică* („Familia“, 1881, p. 166—167, 174—175, 182—183 passim), care pune în discuție — printre altele

— textul lui Priscus Rhetor despre elementul roman din Dacia în vremea hunilor.

Vezi și: Ștefan Pascu, *Mémoires et protestations des Roumains de Transylvanie et de Hongrie de 1791 à 1892* (R. Trans., V, 1939, nr. 3, p. 346); N. Cordoș, *Memorandumul din 1892 și semnificația lui politică*, în vol. *Românii din Transilvania împotriva dualismului austro-ungar*, Cluj-Napoca, 1978, p. 223—276.

132. „Columna lui Traian“, 1882, nr. 10—12, p. 529—536. Reprodusă și în *Scrieri istorice*, II, București, 1973, p. 151—157.

O succintă trecere în revistă a istoriografiei românești în problema continuității, insistând asupra ideilor lui: B. P. Hasdeu, A. D. Xenopol, D. Onciul, N. Iorga, V. Pârvan, G. Brătianu și D. Prodan, a făcut Lucian Boia, *L'historiographie et le problème de la continuité du peuple roumain* (RRH, 1978, nr. 4, p. 691—708).

133. B. P. Hasdeu, *Istoria critică a românilor*, I, București, 1875, p. 294, 305; idem, *Cine sînt albanezii?* („Analele Acad. Rom., Mem. Secției literare“, 23, 1900—1901); idem, *Strat și substrat. Genealogia popoarelor balcanice* (*ibidem*, 14, 1891—1892).

134. Publicat în RIAF, vol. I, 1882, fasc. 2, p. 409—418; vol. II, 1883, p. 83—139, 202—213; anul II, 1884, vol. III, fasc. 1, p. 111—127, 289—297 și apoi separat, Iași, 1884. Lucrarea a fost tradusă în limba franceză, cu unele adăugiri și îndreptări, sub titlul *Une énigme historique. Les Roumains au Moyen Âge*, Paris, 1885. Vezi prezentarea lui Al. Philippide, p. 704—740 și L. Boia, p. 698—700.

135. Observație făcută încă din 1863 de A. Schmidt, după care munții Transilvaniei sînt plini de numiri curat românești: Retezat, Paring, Găina, Surul, Subcunună etc. (N. Iorga, *Istoria românilor*, III, p. 47). N. Iorga se întreba — pe bună dreptate — dacă românii, ca nou veniți, ar fi alergat să se înfunde în munte.

136. A. D. Xenopol, p. 14—15.

137. *Teoria lui Roesler. Studii asupra stăruinței românilor în Dacia Traiană de A. D. Xenopol* (C.L., XIX, 1885—1886); reproducă în *Scrieri istorice*, I, București, 1968, p. 131—260. Vezi prezentarea lui Al. Philippide, p. 740—760 și L. Boia, p. 700—701.

Amintim aici și alte două studii despre lucrarea lui Xenopol: N. Densușianu, *Note critice la scrierea d-lui A. D. Xenopol „Teoria lui Roesler“*, București, 1885. și I. Nădejde, *Teoria lui Rösler. Studii asupra stăruinței românilor în Dacia Traiană de A. D. Xenopol* („Contemporanul“, IV, 1884—1885, nr. 1, p. 108 și urm.). Primul a combătut o serie de afirmații ale lui A. D. Xenopol referitoare îndeosebi la viața nomadă a poporului român și la relațiile cu populația slavă, susținînd că Xenopol introduce în istoriografie „teoria slavistă“. J. Nădejde admite o imigrație parțială a românilor din sudul Dunării

peste resturile populației romanice rămasă în Dacia, teorie asemănătoare cu a lui D. Onciul.

138. D. Onciul, *Scrieri istorice*, I, p. 45. Vezi și idem, *Românii în Dacia Traiană pînă la întemeierea principatelor (Chestiunea română)*, în *Scrieri istorice*, II, p. 163.

139. *Ibidem*, p. 164. Vezi și N. Ursulescu, *Concepția lui Dimitrie Onciul referitoare la formarea poporului român în lumina actualelor cercetări despre complexul cultural de tip Dridu* („Anuarul Muzeului jud. Suceava“, 1977, p. 93–104).

140. T. Tamm, *Über den Ursprung der Rumänen. Ein Beitrag zur Ethnographie Südosteuropa*, Bonn, 1891. Prezentarea lui A. D. Xenopol, în „Arhiva“, 3, 1892, p. 387, și I. Hurdubețiu, p. 96–98.

141. R. Bergner, *Topographie und Ethnologie Siebenbürgens* („Ausland“, 1892, nr. 21–23, p. 1–13).

Problema atît de dezbătută despre sensul noțiunii de „desertum“, în care ar fi fost colonizați sașii, a fost reluată de Georg Müller, *Die ursprüngliche Rechtslage der Rumänen im Siebenbürgen Sachsenlande*, Sibiu, 1912; acestuia i-au răspuns S. Pușcariu și colaboratorii săi în lucrarea *Contribuții istorice privitoare la trecutul românilor din pămîntul crăiesc*, Sibiu, 1912, în care se aduc dovezi despre vechimea românilor din aceste locuri.

142. SCMB, 18, 1974, p. 51–60. Vezi și Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, ed. a II-a, Cluj, 1972, p. 115–129, care susține că termenul *desertum* trebuie înțeles fie ca loc necultivat, fie ca loc neorganizat din punct de vedere politic, adică lipsit de autoritate politico-administrativă. Vezi, de asemenea, I. Hurdubețiu, *Puncte de vedere cu privire la raporturile dintre coloniștii germani și populația autohtonă românească în spațiul carpato-danubian în evul mediu timpuriu* („Studii“, 26, 1973, nr. 6, p. 1179–1193) și Thomas Năgler, *Die Ansiedlung der Siebenbürger Sachsen*, București, 1979; și în limba română, 1981, unde se subliniază faptul că, la așezarea lor în Transilvania, sașii au găsit aici o numeroasă populație românească, autohtonă.

143. L. Ovary, *La questione daco-romana e lo stato ungherese*, Roma, 1894. Vezi și critica lui A. D. Xenopol, *À propos du millénium magyar*, Paris, 1896, și A. Sacerdoțeanu, 1936, p. 132.

În același an apărea lucrarea lui J. H. Schwicker, *Die nationalpolitischen Ansprüche der Rumänen in Ungarn*, în care autorul a reluat tezele prietenului său Hunfalvy.

144. Iancsó Benedek, *A román nemzetiségi törekvések története és jelenégi állapota*. [Istoria străduințelor naționale românești și starea lor actuală], Budapeșt, 1896; idem, *Alcune osservazioni critiche sulla*

istoria antica del popolo romeno („L'Europa Orientale“, 1929, p. 257 și urm.).

145. D. Prodan, *Teoria imigrației românilor din Principatele Române în Transilvania în veacul al XVIII-lea. Studiu critic*, Sibiu, 1944, p. 22–24, care arată că „un asemenea temei, pentru o teorie atât de gravă și mai ales atât de plină de consecințe, desigur, nici nu merita o discuție“.

Absurditatea acestei teorii a fost dovedită de I. Conea, „*Tota Transilvania ad nos venit*“. Sau cât valorează teoria Iancsó Benedek („Geopolitica și geoistoria“, II, 1942, p. 11–23), care a arătat că în sec. XVIII situația s-a petrecut exact invers de cum arăta autorul „teoriei“. Vezi și I. Moga, *Numărul românilor în principatul Transilvaniei* („Transilvania“, 1944, p. 285–291) și L. Boia, p. 705–706.

Referindu-se la faptul că din Transilvania s-au petrecut „întăritări“ de populație și limbă, filologul G. Giuglea nota: „Imaginea copacului din care cresc ramuri într-o anumită direcție nu poate fi răsturnată, încercînd să întoarcem copacul cu ramurile spre nord, cînd indicațiile geografic-lingvistice le înfățișează spre sud, sud-est și sud-vest“, p. 199). (*Cuvinte românești și romanice. Studii de istoria limbii, etimologie, toponimie*, București, 1983, p. 199).

146. La conferința de pace din 1918, încercînd cu orice preț să păstreze Transilvania, delegația maghiară s-a folosit de aceste date în memoriul *Developpement de la situation ethnique et confessionnelle en Transylvanie de 1700 à 1850*, publicat în *Les Négociations de la paix hongroise*, vol. III. Vezi Z. Pîclișanu, *Statistique des Roumains de Transylvanie au XVIII-e siècle* (R. Trans., I, 1934, nr. 2, p. 204 și urm.).

Mai tîrziu, într-o conferință de presă ținută la Cambridge în 1933, contele Bethlen István susținea că românii din Transilvania s-au ridicat în sec. XVIII la o majoritate absolută prin imigrare, după ce la începutul secolului ei nu reprezentau mai mult de 1/4 din populația țării! (*ibidem*).

147 L. Réthy, *Daco-Roumains ou Italo-Roumains. Etudes historiques et philologiques*, Budapest, 1897; idem, *Die italische Herkunft der Rumänen*, Budapest, 1897; idem, *Az oláhok itáliai eredete* [Originea italiană a românilor] („Budapesti Szemle“, 1897, p. 161–171) etc.

148. Al. Philippide, p. 768; vezi și A. Sacerdoțeanu, 1936, p. p. 133–134, care susține că „teoria“ lui Réthy „nu are nici o valoare istorică“.

Neseriozitatea opiniilor lui Réthy rezultă și din faptul că, în 1895, afirmase că poporul român s-ar fi format în Iliria! (*A romanismus Illyricum* [Romanismul în Illyricum], Budapest, 1896; trad.

în limba română de I. Costea cu titlul *Dezlegarea cestiunii originii românilor*, Budapesta, 1896).

Cu toate acestea, teoria fantezistă a lui Réthy a fost reluată de A. de Bartha, *Magyars et Roumains devant l'histoire*, Paris, 1899, care susținea că românii ar fi venit prin nordul Adriaticei, s-ar fi oprit apoi în valea Drinei și a Vardarului, de unde au trecut peste Dunăre după sec. X, ajungând în Transilvania mai târziu. Neseriozitatea acestei „teorii” a fost relevată de A. D. Xenopol, *Magyars et Roumains devant l'histoire. Réponse à M. A. de Bartha*, Paris, 1900; și în limba română, București, 1900.

149. Fr. Kaszonyi, *Rassenverwandschaft der Donauvölker*, 1931.

150. G. Brătianu, *Theorie et réalité de l'histoire hongroise*, Bucarest, 1940, p. 27—28.

151. „Programm” al Gimnaziului din Sibiu, 1897, p. 24.

152. T. Lehoczky, *Adalékok az oláh vajdak, oláh és orosz kenézek vagy soltészok és szabadatok intézményéhez hazánkban* [Contribuții la instituția voievozilor români, a cnezilor sau șoltuzilor români și ruși] (T. T., 1890, p. 155).

153. *Die Herkunft der Rumänen. Eine historisch-linguistisch-ethnographische Studie*, Bamberg, 1904. Vezi recenziile lui G. Weigand, în ZRP, 1904, p. 377—378; I. Ursu, în C.L., 1905, p. 278—288.

154. Al. Philippide, p. 774—781. Vezi și I. Hurdubețiu, p. 99—100. Despre ideile altor învățați germani sau austrieci din această epocă în problema continuității (Fr. Müller etc.) vezi *ibidem*, p. 108 și urm.

155. J. Karácsony, *Die Ansiedlung der Rumänen auf dem linken Donaufer* („Mitteilungen des Fontes Rerum Transylvanicarum”, 1910, p. 22 și urm.); idem, *Az oláhok bevándorlása a Duna balpartjára* [Emigrarea românilor pe malul stîng al Dunării] („Erdély Történelmi Értesítő”, I, 1912, p. 30—44); idem, *Les droits historiques de la nation hongroise à l'intégrité territoriale de son pays*, Budapest, 1919; idem, *A székelyek ősei és a székely magyarok* [Strămoșii secuilor și secuii maghiari], Cluj, 1924.

156. A. Sacerdoțeanu, 1936, p. 151—152.

157. Nu vom putea aborda aci problema originii secuilor, foarte discutată în vechea istoriografie. Vom aminti doar că, în lumina ultimelor cercetări, secuii s-au așezat în regiunea pe care o ocupă astăzi la începutul secolului al XIII-lea (Székely Zoltan, *Contribuții la problema stabilirii secuilor în sud-estul Transilvaniei*, în „Crisia”, IV, 1974, p. 89—94). Vezi și Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 105—115, după opinia căruia așezarea secuilor la marginea răsăriteană a Transilvaniei ar fi avut loc „pe la 1200”.

158. Teoria sa despre originea gepidă a secuilor a fost combătută chiar de istoricii maghiari.

159. C. Tagliavini, *Studi Rumeni*, III, p. 115. Vezi și Z. Picișanu, *Locuit-au românii în Ardeal pe timpul venirii Ungurilor?*, Blaj, 1912.

160. *Die Abkunft der Rumänen wirtschaftsgeschichtlich untersucht* („Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark“, 15, 1917, p. 160—205). Prezentarea lui Al. Philippide, p. 840—848 și A. Sacerdoțeanu, 1936, p. 146—150.

161. I. Hurdubețiu, p. 100.

162. *Geschichte des Rumänischen Volkes*, Gotha, 1905; *Histoire des Roumains de Transylvanie et de Hongrie*, București, 1915—1916 etc. Vezi prezentarea lui A. Sacerdoțeanu, 1936, p. 141—142, și L. Boia, p. 701—703. Asupra altor lucrări ale marelui istoric vom reveni mai departe, la locul potrivit.

163. *Zur Rekonstruktion der Urrumänischen*, Halle, 1910 (retipărit în limba franceză în vol. *Etudes de linguistique roumaine*, Cluj-București, 1937, p. 64—120); idem, *Locul limbii române între limbile romanice*, București, 1920; *Limba română*, I, București, 1940. Vezi prezentarea lui A. Sacerdoțeanu, 1936, p. 143. Asupra unor opinii ale lui S. Pușcariu vom mai reveni în partea a II-a a lucrării.

Despre opera sa vezi: D. Macrea, *Opera lingvistică a lui Sextil Pușcariu. La 80 de ani de la nașterea lui* (L.R., V, 1956, nr. 6, p. 5—24); V. Arvinte, *S. Pușcariu despre formarea limbii și a poporului român* (AȘ U C, 14, 1978, p. 105—109); Romulus Tudoran, *Sextil Pușcariu despre romanitatea limbii române și continuitatea poporului român*, în vol. *100 de ani de la nașterea lui Sextil Pușcariu*, 1977, p. 25—35 etc.

164. *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911; *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, București, 1923. Vezi și L. Boia, p. 703—704.

Dintre savanții români care s-au declarat împotriva continuității amintim pe Ovidiu Densusianu și Augustin Bunea. Primul — fără a lua în considerație elementul istoric — susținea că locul formării limbii române ar fi fost în vestul Bulgariei, într-un ținut vecin cu Albania. După opinia sa, romanizarea profundă a Peninsulei Balcanice, ca și relațiile dintre elementul roman din Dacia și cel din sudul Dunării „interdisent d'isoler la naissance de la langue roumaine dans la région des Carpathes“ (*Histoire de la langue roumaine*, Paris, 1901). Opiniile lui O. Densusianu au fost combătute cu severitate de I. Bogdan (C.L., 1901, p. 254—266), Ilie Gherghel, *Zur Frage der Urheimat der Rumänen*, Wien, 1910 etc. Vezi prezentarea lui A. Sacerdoțeanu, p. 139—140.

Într-o altă lucrare a sa, *Păstoritul la popoarele romanice. Însemnătatea sa lingvistică și etnografică*, București, 1913, O. Densusianu a susținut că românii ar fi fost un neam de păstori, căruia i-au trebuit câteva sute de ani ca să devină popor de agricultori, teză asemănătoare

cu a unor istorici maghiari, asupra căreia vom reveni în partea a doua a lucrării. Vezi și Corneliu Bucur, *Direcții ale demografiei istorice românești: transhumanța pastorală* (R. Ist., 1978, nr. 12, p. 2308), care constată: „nimic nu considerăm mai fals în literatura noastră științifică cu caracter istoric decît acel «adevăr nestrămutat» — afirmat de O. Densusianu — că noi am fost în primul rînd un popor de păstori“.

La rîndul său, A. Bunea a susținut că poporul român s-ar fi format la sudul Dunării și că a trecut în stînga Dunării în sec. X, cînd exista un „teritoriu neutral“ între unguri și pecenegi. Ungurii au găsit însă pe români în Transilvania. (*Încercare de istoria românilor pînă la 1382*, București, 1912).

165. C. Diculescu, *Die Gepiden. Forschung zur Geschichte Daziens im frühen Mittelalter und zur Vorgeschichte des Rumänischen Volkes*, Leipzig, 1922.

166. După cum arăta V. Bogrea, C. Diculescu, „respingînd dogma apriorică a absenței elementelor vechi germane în românește, cade în extremul opus..., exagerat pînă la paradox“ (A I I N C, II, 1923, p. 393).

167. Al. Philippide, II, p. 759.

168. *Ibidem*, I, p. 854.

169. *Ibidem*, p. 858, vol. II, p. 406—407. Ideile lui Al. Philippide au fost combătute de numeroși învățați care au arătat că argumentele sale nu sînt convingătoare. Vezi D. Macrea, *Probleme de lingvistică română*, p. 53—55; idem, *Despre dialectele limbii române* (L.R., V, 1956, nr. 1, p. 5—24) etc. Vezi și Iorgu Iordan, *Alexandru Philippide*, București, 1969.

170. Al. Philippide, I, p. 740. Amintim aci și lucrările lui Th. Capidan, unul dintre cei mai buni specialiști în studiul dialectelor aromân și megleno-român: *Raporturile albano-române* (D.R., II, 1921—1922, p. 444—554); *Elementul slav în dialectul aromân*, București, 1925, sau *Aromânii. Dialectul aromân. Studiu lingvistic*, București, 1932, în care a adus contribuții de seamă la lămurirea raporturilor dintre dialectele daco-român și aromân, ca și dintre limbile română și albaneză.

171. *Intorno all'origine dei Romeni* („Annuario de R. Liceo Ginnasio A. Manzoni“, 1931—1932).

172. *Naši rumunsti sousede* [Vecinii noștri români], Praha, 1932.

173. *A History of the Roumanians from Roman times to the completion of Unity*, Cambridge, 1934, p. 5—6, 9—10. Vezi I. Moga, *Setton Watson et les Roumains de Transylvanie* (R. Trans., V, 1939, nr. 1, p. 61—72). Lucrarea a fost criticată însă de istoricii maghiari, îndeosebi pentru problema continuității. Vezi E. Horvath, *Transylvanien*

and the History of the Roumanians. A Reply to Professor R. E. Setton Watson, Budapest, 1935.

174. *Histoire des Hongrois et de l'Etat magyar*, Paris, 1934; prezentarea lui Silviu Dragomir, în R. Trans., II, 1935, nr. 2, p. 232—237.

175. *Die Ausgliederung der romanischen Sprachräume*, Halle, 1936. Vezi I. Hurdubețiu, p. 121—125.

176. *L'empire romain de l'avènement des Sévères au concile de Nicée*, Paris, 1937, p. 243—244.

177. *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Traian*, Wien, 1937.

178. *Die Soldatenkaiser*, Frankfurt am Main, 1939, p. 103, 201—202; idem, *Das erste Auftreten der Goten im Donauraum* („Germanien, Monatshefte für Germanenkunde“, febr. 1939, p. 49—56).

Despre ideile altui învățat german cu privire la continuitate vezi Friederich Schürr, *Das Lebenswerk Mathias Friedwagners und die Kontinuität des Dakoromanischen* („Acta Historica“, 10, 1972, pp. 81—92). Despre ideile lui C. Patsch și Fr. Altheim vezi I. Hurdubețiu, p. 111—115.

Trebuie să amintim însă că au fost și unii străini care și-au schimbat părerile: de pildă, italianul Lilio Cialdea a devenit din susținătorul continuității (*Per la storia dei Romeni in Transilvania*, Roma, 1930), adversarul acesteia (*La Transilvania. Aspetti diplomatici e politici*, Milano, 1939), stîrnind uimirea istoricilor pentru „temeinicia“ opiniilor sale (plătite, desigur, de cineva). Vezi: R. Trans., VI, 1940, nr. 1, p. 122—138; A. Decei, *Les études de l'italien Lilio Cialdea sur la Roumanie* (ibidem, V, 1939, nr. 3, p. 369—380) și Șt. Pascu, *O carte italiană despre dreptul românesc în Ardeal* (R.I., 26, 1940, p. 170—198).

179. *Les derniers travaux des historiens roumains sur la Dacie* („Revue des études anciennes“, 1931, p. 57—64).

180. *Die neue Propyläen-Weltgeschichte*, Berlin, 1940, p. 505.

181. Vezi D.R., 1934—1935, p. 303, și lucrarea lui E. Gamillscheg, *Zur Herkunftsfrage der Rumänen* (S.F., V, 1940, p. 1—21).

182. *Die Rumänische Sprach-atlas und die Struktur des daco-rumänischen Sprachgebiets* („Vox Romanica“, 1940, p. 75 și urm.).

183. *Il problema della romanità nella Dacia Traiana. Studio storico-filologico*, Roma, 1941. Prezentarea lui C. Daicoviciu, în „Transilvania“, 1942, p. 234.

184. I. Hurdubețiu, p. 111—114.

185. A. Dopsch, *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung*, Berlin, 1923.

186. W. Wartburg, *Die Entstehung der romanischen Völker*, Halle-Saale, 1939; I. Hurdubețiu, p. 121—125.

187. Gustav Kisch, *Zur Wortforschung Erloschenes Slawentum in Siebenbürgen* (KVL, 1924, nr. 1—3, p. 1—9, nr. 4—6, p. 25—41).

188. Idem, *Siebenbürgen im Lichte der Sprache, ein Beitrag zur Kulturgeschichte der Karpathenländer*, Leipzig, 1929. Vezi și idem, *Das Banat im Spiegel seiner Ortsnamen*, 1928. Vezi prezentarea lui N. Drăganu, în AIINC, V, 1928—1930, p. 561—575, și I. Hurdubețiu, p. 117—118.

189. H. Theil, *Die Ansiedlungen von Siebenbürgen*, Sibiu, 1927 (extras din AVSL, 1927, p. 163—228).

190. *Aus der Vergangenheit Klausenburgs*, Cluj, 1925.

191. După cum arăta romanistul german W. Wartburg, *Die Entstehung der romanischen Völker*, p. 158, „sie stützt sich auf viele Argumente, von denen manche heute morsch geworden sind“.

192. Székely János, *La réforme agraire en Transylvanie et l'histoire. (Comte rendu de l'ouvrage de Mitiță Constantinescu: L'évolution de la propriété rurale et la réforme agraire en Roumanie)*, Budapest, 1927 (extras din R E H, ian.-iunie 1927, p. 164—196). Vezi prezentarea lui A. Sacerdoțeanu, 1936, p. 164—169.

193. R H S E E, 4, 1927, p. 380—383. Vezi și N. Iorga, *Istoria românilor*, III, p. 44, unde se spune: „dacă românii ar fi venit de aiurea, la o dată când sistemul politic ungar era terminat și cancelaria regală organizată, ei ar avea un statut“. Vezi și p. 45—46, unde citim: „orice venire de populație în Ungaria trebuia să aducă sau privilegiul ocupanților, ca și pentru sași, sau organizarea în ceată militară, ca pentru cumani“.

194. Székely János, *Reponse à M. Nicolas Iorga*, II. *Roumains et Hongrois en Transylvanie* (R E H, 1928, nr. 2—3, p. 269—283). Vezi și răspunsul lui N. Iorga, *Encore une réponse* (R H S E E, 6, 1929, p. 89—95).

195. A. Sacerdoțeanu, 1936, p. 168—169.

196. *Documente privind istoria României*, C, Trans., veac XIII, vol. II, p. 369. Vezi și A. Decei, *Contribution à l'étude de la situation politique des Roumains de Transylvanie au XIII-e et au XIV-e siècle* (R. Trans., VI, 1940, nr. 2, p. 194—232), îndeosebi cap. II: *Aux temps les plus reculés, les Roumains ont participé à la vie politique de la Transylvanie*.

197. „Ubi unusquisque kenexsus per nostras litteras regales in suo kenexatu roboratus, pro uno vero nobili acceptetur; communis autem kenexsus provillico fidei unius fertonis computetur“ (Hurmuzaki, *Documente*, I/2, p. 120).

198. „Nullus alter nisi vere catholicus et fidem quam romana tenet et profitetur ecclesia fideliter colens possessiones aliquas sub titulo nobilitatis aut sub titulo beneficiali tenere possit ac conservare et possidere“

(*Documenta*, p. 207—208). Vezi Șerban Papacostea, *La fondation de la Valachie et de la Moldavie et les Roumains de Transylvanie : une nouvelle source* (R R H, 1978, nr. 3, p. 389—408).

199. R H S E E, 1943, p. 93—94. Teoria „strecurării” păstorilor români în Transilvania a fost reluată în 1943 de Roska Marlon („Ellenzek”, 29 oct. 1943, p. 5); cf. C. Daicoviciu, *Dacica*, Cluj, 1969, p. 303.

200. N. Iorga, *Romanitatea din jurul Brașovului* (R.I., 1939, p. 366).

201. A. Sacerdoțeanu, 1936, p. 162.

202. Melich János, *A honfoglaláskori Magyarorszag* [Ungaria în epoca constituirii sale], Budapest, 1925—1929. Despre opiniile lui Melich vezi A. Decei, în R. Trans., VI, 1940, nr. 2, p. 194, nota 1.

203. D.R., 7, 1931—1933, p. 224—259, și R. Trans., II, 1935, nr. 2, p. 240—269. Mania lui Melich de a vedea peste tot popoare „turcice” a fost criticată și de Elemer Moor, în „Zeitschrift für Ortsnamenforschung”, VII, p. 266 și urm. Cu toate acestea, au fost unii istorici care au fost influențați de Melich; de pildă, I. Horvath susținea că maghiarii au găsit în Transilvania bulgari! (*Die Geschichte Siebenbürgen*, Danubia, 1943, p. 10). Orice, numai români nu!

204. Vezi și J. Melich, *Réponse à M. Nicolas Iorga. Noms de lieux en Transylvanie* (R E H, 6, 1928, nr. 2—3, p. 264—268), unde cele patru nume de ape sînt considerate maghiare, deși nu au nici un fel de legătură cu limba ungară.

205. R H S E E, 1929, p. 96.

206. J. Melich, *Gépides et Roumains, Gelou du Notaire Anonyme* (R E H, 6, 1928, p. 62—79). Despre metoda total neștiințifică utilizată de Melich vezi Sacerdoțeanu, 1936, p. 157—160.

207. P. Skok, *Gibt es altergermanische Elemente im Rumänischen?* (ZRP, 43, 1923, p. 167); D.R., 1931—1933, p. 221. Vezi și E. Gamillscheg, *Romania Germanica, Sprach-und Siedlungsgeschichte der Germanen auf dem Boden des Alten Römerreichs*, Berlin-Leipzig, 1934—1935.

208. *A románok őshazája és kontinuitás* [Patria străveche a românilor și continuitatea], Budapest, 1931 (extras din vol. *Jancsó Benedek emlékkönyve*, Budapest, 1931); recenzie lui N. Drăganu, în D.R., 7, 1931—1933, p. 218—224 și R. Trans., I, 1934, nr. 3, p. 397—407; *Romaniak, románok és olahok Dácia Trajanaban* [Romanii și românii în Dacia Traiană], Budapest, 1935; ultima lucrare a fost tradusă în limba franceză cu titlul *Romains, Romans et Roumains dans l'histoire de la Dacie Trajane*, Budapest, 1936, 277 p. Vezi prezentarea lui G. Brătianu, *Une énigme et un miracle historique*, Bucarest, 1937, p. 17—27, și în R H S E E, 1943, p. 88—100.

209. S.F., 5, 1940, p. 1—21. În schimb, în recenzie făcută de L. Aradi în „Etudes hongroises”, 1936—1937, p. 268—271, acesta

laudă lucrarea, considerînd-o scrisă fără părtinire și cu respect pentru adevărul istoric! Vezi și recenzia lui E. Petrovici, în „Transilvania“, 72, 1941, nr. 1, p. 72—75, care combate cîteva din „argumentele“ lui Trembl.

La recenzia publicată de savantul francez Paul Henry, în R. Trans., IV, 1938, p. 347—353, L. Trembl a răspuns foarte violent în NRH, iulie 1939, p. 22—28. A se vedea răspunsul senin al lui P. Henry în R. Trans., V, 1939, nr. 4, p. 505—506.

210. Fr. Eckhardt, *Magyarország története*, Budapeșt, 1933, p. 55, 62. Într-o altă lucrare a sa, *Introduction à l'histoire hongroise*, Paris, 1928, p. 25, Eckhardt susținea că păstorii valahi s-ar fi infiltrat în Transilvania, venind din Munții Balcani, începînd de la sfîrșitul sec. XII! Vezi și A. Sacerdoțeanu, 1936, p. 161—164, care remarcă cu ironie cît de precise erau ideile lui Eckhardt.

Un alt învățat maghiar din aceeași epocă, Deér József, „aduce“ pe români în Transilvania la mijlocul sec. XII! („Magyar Szemle“, 22, 1935, p. 194—205); prezentarea lui A. P. Todor, în R I R, V—VI, 1935—1936, p. 507 și urm.

211. Pe baza izvoarelor istorice, a descoperirilor arheologice și a datelor toponimice, s-au stabilit următoarele etape de pătrundere a stăpînirii regatului feudal maghiar în Transilvania: „în prima fază se ocupă, pe la 900, linia Someșului Mic; în a doua fază, pe la 1000, valea Mureșului, și în a treia, pe la 1100, linia Tîrnavei Mari. Pe la 1150, în a patra fază, se ajunge pînă la Olt și în ultima și cea de a cincea fază, pe la 1200, se ocupă linia Carpaților răsăriteni și sudici“ (Kurt Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în sec. IV—XIII*, București, 1958, p. 130). Vezi și S C I V, V, 1954, nr. 2, p. 499—506.

Opinia lui Kurt Horedt a fost confirmată pentru etapa a cincea de cercetările de toponimie. Studiînd toponimele terminate în *d* — formă arhaică maghiară — (Buzad, Șimand etc.), Radu Șt. Popescu a susținut că întinderea stăpînirii maghiare în Transilvania răsăriteană este posterioară secolului al XII-lea (*Mărturii toponimice privind istoria Transilvaniei medievale*, în L.R., 1973, nr. 4, p. 309—314).

Problema a fost reluată recent de Valer Hossu, *Penetrația feudală maghiară în regiunea dintre riul Someș și munții Gutti* (AMP, 1986, p. 217—222); idem, *Extinderea dominației regalității maghiare la nord de riul Someș* (AIIC, 1988—1989, p. 361—368), care susține că abia după 1068 putem lua în considerare o permanentizare a dominației maghiare în unele părți din sudul riului Someș.

Pentru alte dovezi despre cucerirea maghiară a Transilvaniei, vezi: Eugen Chirilă, Ana Hopîrtean, *Tezaurul monetar de la Turda (Contribuții numismatice la problema penetrației ungurilor în Transil-*

vania în secolul XI („Potaissa“, 1978, p. 59—73 și AIIC, 1977, p. 287—302); Bela Kelemen, *Primele atestări documentare ale interacțiunii lingvistice româno-maghiare* (AȘUC, Lingvistică, 1982—1983, p. 91—93).

Dintre studiile recente ale cercetătorilor străini amintim pe A. Kiss, *Studien zur Archäologie der Ungarn im 10 und 11 Jahrhundert*, Wien, 1985, care dovedește că în secolul X, Transilvania și zona Timișului nu erau încă ocupate de maghiari, care s-au așezat aici începând din secolul XI, concluzie combătută de autorii lucrării *Erdély története*, Budapest, 1986.

212. I. Hurdubețiu, p. 118.

213. *Ibidem*, p. 119—121.

214. P. Mutaftchiev, *Bălgari i Rumâni v istorijata na Dunavskite zemî* [Bulgarii și românii în istoria țărilor danubiene], Sofia, 1927. Vezi prezentarea lui P. P. Panaitescu, *Les relations bulgaro-roumaines au Moyen Âge* („Rev. aromânească“, I, 1929, nr. 1, p. 8—31), care arată imposibilitatea ca un popor numeros să trăiască vreme atât de îndelungată în munții inaccesibili.

Opinii asemănătoare cu ale lui Mutaftchiev a mai susținut și un alt istoric bulgar St. Romanski, *Makedonskite Rumâni* („Makedonski pregled“, I, 1925, fasc. 5—6, p. 63—96), care afirmă: „cu nici o dovadă serioasă nu se mai poate susține părerea că românii de astăzi din ținuturile Daciei de altă dată, despre prezența cărora istoria nu pomeneste nimic pînă în sec. XIII, sînt urmașii coloniștilor și dacilor romanizați“. Vezi recenzia lui Th. Capidan, în „Graiul românesc“, I, 1927, nr. 3, p. 64—67.

215. *Din vechea noastră toponimie*, Cluj, 1920 (extras din D.R.); *Toponimie și istorie*, Cluj, 1927; Ampoiu, în vol. *Închinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 133—137; *Vechimea și răspindirea românilor pe baza toponimiei și a onomasticeii*, Vălenii de Munte, 1934 etc.

216. Recenzii mai importante: N. Iorga, în R.I., 19, 1933, p. 305—307; Sextil Pușcariu, în D.R., 8, 1934—1935, p. 284—289. Despre opera sa vezi Iorgu Iordan, *Nicolae Drăganu (1884—1939)*, București, 1942, și C. Ling., 1961, nr. 1.

217. *Considerații asupra istoriei românilor în evul mediu. Dovezile continuității și drepturile românilor asupra teritoriilor lor actuale*, București, 1936. Lucrarea dezvoltă o altă mai veche: *Considerations sur l'histoire des Roumains au Moyen Âge*, Paris, 1928.

218. R.I., 1936, p. 349. Vezi și completările lui Aurel A. Mureșianu, *O nouă contribuție la istoria românilor în evul mediu* (T.B., VIII, 1936, nr. 5, p. 401—415, nr. 6, p. 494—508; IX, 1937, nr. 2, p. 109—127, nr. 3, p. 195—214, nr. 4—5, p. 307—329); și extras, Brașov, 1937.

219. F. Lot, *Les invasions barbares et le peuplement de l'Europe, considérés comme introduction à l'intelligence des dernières traités de paix*, Paris, 1937, cap. III: *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain*. Vezi răspunsul lui A. Oțetea, *O enigmă și un miracol istoric: poporul român* („Însemnări ieșene“, 3, 1938, vol. I, p. 532—541).

220. G. Brătianu, *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain. À propos de livre de M. Ferdinand Lot sur les invasions barbares et de quelques ouvrages récentes sur les origines du peuple roumain*, Bucarest, 1937.

221. Idem, *Les origines du peuple roumain: les données archéologiques*, Bucarest, 1939. Cele două lucrări au fost publicate și în limba română, sub titlul *O enigmă și un miracol istoric: poporul român*, București, 1940, lucrare reeditată în 1989.

Ferdinand Lot a revenit la discutarea problemei continuității, invocând împotriva acesteia: dispariția orașelor și a monedelor, identitatea limbii române cu aromâna, liturghia slavă și toponimia (R H S E E, 20, 1943, p. 48—52), probleme pe care le vom discuta în partea a doua a lucrării.

Utilizând rezultatele cercetărilor lui C. Daicoviciu, S. Pușcariu, Al. Rosetti, M. Măcrea etc., G. I. Brătianu a dat un nou răspuns, cu titlul: *Le problème de la continuité daco-roumaine. À propos des nouvelles remarques de M. Ferdinand Lot* (R H S E E, 20, 1943, p. 46—79).

222. I. Hurdubeșiu, p. 134—137.

223. *L'origine et la patrie première de Roumains. Réponse à une agression*, Bucarest, 1938.

224. *L'origine et la patrie première des Roumains* (A E C O, 4, 1938, p. 508—514). Vezi și A. Sacerdoțeanu, *M. Domanovszky et l'histoire des Roumains. À propos d'une méthode historique* (R. Trans., V, 1939, nr. 1, p. 3—26).

225. Kniezsa István, *Ungarns Völkerschaften im XI. Jahrhundert*, Budapest, 1938 (din A E C O, 4, 1938, p. 241—412); idem, *Die geographischen Namen Siebenbürgens*, în vol. *Siebenbürgen*, Budapest, 1940, p. 47 și urm.; idem, *Siebenbürgen zur Zeit der Landnahme und die Ansiedlung des Ungartums*, în vol. *Siebenbürgen und seine Völker*, Budapest, 1943; idem, *Keletmagyarország helynevei* [Numele de locuri din Ungaria răsăriteană], în vol. *Magyarok és románok*, Budapest, 1943 etc.

226. I. Moga, 1944, p. 40—41.

227. E. Petrovici, *Continuitatea daco-romană și slavii* („Transilvania“, 73, 1942, p. 871). De aceeași părere sînt: Sextil Pușcariu, N. Drăganu, G. Weigand, G. Kisch etc., toți citați de I. Moga, p. 54—55.

228. E. Petrovici, *La population de la Transylvanie au XI-e siècle* (R. Trans., X, 1944, nr. 1—2, p. 71—98 + 1 h.) și recenzia din D.R., X, 1943, partea a II-a, p. 517—545.

229. I. Hurdubețiu, p. 141—156.

230. Hóman Bálint — Szekfu Gyula, *Magyar történet*, ed. a VI-a, vol. IV, p. 442—444. Într-o altă lucrare a lui Hóman, *Gli Angioini di Napoli in Ungheria (1290—1403)*, Roma, 1938, p. 559, acesta afirmă că deplasarea în masă și pătrunderea românilor în regiunile limitrofe cu Transilvania ar fi avut loc la sfârșitul sec. X și începutul sec. XI (Vezi R. Trans., VI, 1940, nr. 1, p. 138). Precum se vede, fiecare „savant” maghiar „aducea” pe români de la sudul Dunării cînd îl lăsa inima, oricum după „descălecarea” nobilului popor cuceritor!

231. N. Iorga, *Conferințe și prelegeri*, București, 1943, p. 69.

232. D. Prodan, *Teoria imigrației românilor din Principatele Române în Transilvania în veacul al XVIII-lea. Studiu critic*, Sibiu, 1944. Lucrarea a apărut și în limba franceză în 1945.

233. *Ibidem*, p. 165.

234. *Ibidem*, p. 99. Problema emigrării românilor din Transilvania peste Munții Carpați în sec. XVIII a fost tratată și în alte studii din această epocă, studii din care rezultă că procesul nu era și invers, deoarece situația iobagilor din Transilvania era foarte grea: A. Golopenția, *A fost Transilvania în veacul al XVIII-lea ținută sau punct de plecare de migrațiuni românești?* („Geopolitica și geoistoria”, 1941, p. 90—97); C. Racoviță, *Migrațiuni din Ardeal peste Carpați în lumina toponimiei* (*ibidem*, II, 1942, p. 69—73).

235. C. Daicoviciu, *Problema continuității în Dacia. Cîteva observații și precizări de ordin istoric-arheologic*, Cluj, 1940 (apărută și în limba franceză, Bucarest, 1940). Vezi și idem, *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucarest, 1938.

Din aceeași epocă amintim și lucrarea lui G. Popa-Lisseanu, *Continuitatea românilor în Dacia. Dovezi nouă*, București, 1941 (extras din A A R M S I, s. III, t. 23, 1940—1941, p. 145—257) care stringe la un loc numeroase dovezi arheologice, istorice (toate izvoarele cunoscute atunci, de la Ammianus Marcellinus pînă la Rogerius), lingvistice, din toponimie și onomastică din epoca cuprinsă între sec. al III-lea și întemeierea principatelor.

236. A. Alföldi, *Daci e Romani in Transilvania*, Budapesta, 1940; traducere a lucrării *Dakok és Rómaiak Erdélyben* [Dacii și romanii în Transilvania] („Századok”, 74, 1940, p. 129—180).

Vezi și A. Alföldi, *Zu den Schiksalen Siebenbürgen im Altertum*, Budapest, 1944, unde — criticînd lucrarea lui C. Daicoviciu, *Siebenbürgen in Altertum* — susține din nou că Traian ar fi exterminat

pe toți dacii, astfel încît nu poate fi vorba de continuitate după retragerea romanilor.

În recenzia pe care a făcut-o cărții lui C. Diculescu, *Die Gepiden*, Alföldi afirmase: „este imposibil să se dovedească o supraviețuire romană în ținutul Transilvaniei“ deoarece „se știe (de unde? — N.S.) că poporul român nu s-a format în această regiune, ci cu mult mai la sud, într-o oarecare parte din Balcani, la cursul inferior al Dunării, ori chiar mai jos“. În plus, după opinia sa, goții și ceilalți barbari care au trecut prin Transilvania „au ras coloniile romane, fără a lăsa să se păstreze măcar numele“! (R E H, IV, 1926, p. 187—188).

Alföldi a avut numeroși susținători; după opinia lui L. Treml, „aproape toți cercetătorii moderni“ (!) ar fi fost de acord cu teza lui Alföldi (*Romains, Romans et Roumains*, p. 58).

În capitolul *Römische Kaiserzeit*, scris de G. Alföldi în *Historia Mundi*, IV, Berna, 1956, se susține din nou că dacii au fost distruși, idee reluată și în *Erdély története* din 1986.

237. C. Daicoviciu, *Le problème de la continuité en Dacie* (R. Trans., VI, 1940, nr. 1, p. 24—35). Vezi și „Dacia“, VII—VIII, 1940—1941, p. 456—459.

238. I. Moga, *Les Roumains de Transylvanie au Moyen Âge*, Sibiu, 1944, p. 5.

239. *Recherches historiques sur les problèmes roumaines* („Revue d'histoire comparée“, XXI, 1943, p. 242).

240. Un alt istoric din această vreme, E. Darkó, susținea că românii ar fi fost aduși în Transilvania în sec. XIII, din regiunea Niș-Sofia-Constanța, pentru a păzi granița împotriva bulgarilor și cumanilor! (*Die Übersiedlung der Wlachen von Süden nach Norden der Donau*, în *Recueil dédié à la mémoire du prof. P. Nikov*, Sofia, 1940, p. 173—180). Lucrarea a fost criticată cu asprime de N. Bănescu, „Colonizare“, nu imigrație. O nouă teorie maghiară (R.I., 30, 1944, p. 1—5).

241. Cele trei capitole au apărut și separat cu titlul *Zur Geschichte der Ungarländischen Rumänen bis zum Jahre 1400 auf Grund der neuesten Forschungen*, Budapesta, 1941.

242. Mai întîi în recenzia din „Leipziger Vierteljahrschrift für Südosteuropa“, VI, 1942, nr. 1—3, p. 99—113, apoi în *Păreri istorice ungurești privitoare la românii din Transilvania medievală*, Sibiu, 1941; *I Romeni din Transilvania nel Medio Evo*, București, 1942 (extras din R H S E E, 19, 1942, p. 183—287); *Les Roumains de Transylvanie au Moyen Âge*, Sibiu, 1944. Vezi și G. Brătianu, *L'histoire roumaine écrite par les historiens hongrois* (RHSEE, 20, 1943, p. 80—109).

243. *Siebenbürgen*, 1943, p. 82. Asupra argumentelor lui I. Moga vom reveni pe larg în partea a II-a a lucrării.

244. Herbert van Leisen, *Das siebenbürgische Problem*, Genève, 1943.

245. Silviu Dragomir, *La patrie primitive des Roumains et les frontières historiques* („Balcania“, 7/1, 1944, p. 63—101).

246. *Ibidem*, p. 98. Pentru una dintre aceste instituții, specifică vlahilor sud-dunăreni, vezi Anca Tanașoca și Nicolae-Șerban Tanașoca, *Ancienneté et diffusion du „cătun“ vlaque dans la péninsule Balcanique au Moyen-Âge* (RESEE, 1989, nr. 1—2, p. 139—144).

247. Al. Procopovici, *Die Rumanenfrage (Beiträge zum Aufbau ihrer wahrhaften Geschichte)*. Priorität, Kontinuität und Struktur der dakischen Latinität, Sibiu, 1944.

248. Ștefan Ștefănescu, *Introducere la Enciclopedia istoriografiei românești*, București, 1978, p. 16—17.

249. Vezi și Gh. Ștefan, *Formarea poporului român și a limbii sale*, București, 1973.

250. Idei asemănătoare și dovezi ale continuității se găsesc și în opera aceluiași învățat, *Transilvania în istoria poporului român*, București, 1967, apărută și în cîteva limbi străine.

251. Vezi prezentarea din *Istoria lingvisticii românești*, București, 1978, p. 135—137.

252. Același autor a publicat și lucrarea *Illirii. Istoria. Limba și onomastica. Romanizarea*, București, 1969.

253. Apărută sub auspiciile Comisiei pentru studiul formării limbii și poporului român.

254. Primul volum a fost realizat de I. I. Russu; al II-lea de Grigore Florescu și Constantin Petolescu; III/1 de I. I. Russu, Milena Dusanić, N. Gudea și Völker Wollmann; III/2 de I. I. Russu, I. Piso, Völker Wollmann; III/3 de I. I. Russu, Octavian Floca, V. Wollmann.

Pentru studiul limbii acestor inscripții vezi Sorin Stati, *Limba latină și inscripțiile din Dacia și Scythia Minor*, București, 1961, și N. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului Roman*, București, 1960.

255. Em. Condurachi, *Vingt années de recherches archéologiques en Roumanie (1944—1964)* („Dacia“, VIII, 1964, p. 27—35). Rezultatele acestor cercetări au fost utilizate în primul volum din tratatul de *Istoria României*, apărut în 1960.

256. Eugenia Zaharia, *Cîteva observații despre arheologia și istoria sec. VIII—XI pe teritoriul R. S. România* („Aluta“, I, 1969, p. 117).

257. D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966.

258. Idem, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971.

259. Eugenia Zaharia, *Săpăturile de la Dridu. Contribuție la arheologia și istoria perioadei de formare a poporului român*, București, 1967.

Vezi și eadem, *Populația românească în Transilvania în secolele VII—VIII e.n.*, București, 1977.

260. Octavian Toropu, *Romanitatea tirzie și străromânii în Dacia Traiană sud-carpatică*, Craiova, 1976.

261. Dan Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—XI e.n. Contribuții arheologice și istorice în problema formării poporului român*, Iași, 1978.

262. Liviu Mărghită, *Banatul în lumina arheologiei*, II și III, Timișoara, 1980, 1985. Mai amintim și lucrarea lui N. Branga, *Aspecte și permanențe traco-romane*, Timișoara, 1978, în care se studiază problemele: sinteza daco-romană, creștinismul și continuitatea, continuitatea prin unelte și originile antice ale apiculturii.

263. *Relations between the autochthonous population and the migratory populations on the territory of Romania*, culegere de studii în redacția lui Miron Constantinescu, Ștefan Pascu și Petre Diaconu, București, 1975. Studiile din această culegere vor fi citate la locurile cuvenite.

264. *Les données archéologiques et le problème de la formation du peuple roumain* (R R H, III, 1964, nr. 3, p. 383—423).

264 bis. *Das archäologische Bild der romanischen Elemente nach der Raumung Daziens* (D.R., 1973, p. 135—148). (Este o sinteză a rezultatelor cercetărilor arheologice în problema continuității dinainte de data apariției articolului). Vezi și idem, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV—XIII*, București, 1958, unde autorul aduce dovezi despre „permanența populației” în Dacia. După plecarea sa din țară, Kurt Horedt și-a mai schimbat opiniile în noua sa carte *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986; vezi observațiile Ligiei Bârză, în „Dacia”, 1988, p. 247—250.

265. *Die wichtigsten Ergebnisse der archäologischen Forschung über den Zeitraum vom 5.—10. Jh. östlich der Karpaten* (D.R., 1973, p. 162—173).

266. *Dovezile arheologice despre menținerea stăpînirii romane la nord de Dunăre, după evacuarea aureliană a Daciei (sec. III—V)* („Historica”, III, 1974, p. 93—109).

267. *Sursele arheologice ale continuității daco-romane* („Apulum”, XII, 1974, p. 279—294).

268. *Probleme privind formarea poporului român în lumina cercetării arheologice recente* (R. Ist., 28, 1975, nr. 8, p. 1155—1169); idem, *Problèmes concernant la formation du peuple roumain à la lumière des recherches archéologiques récentes* (R.P.H., I/1, 1976, p. 7—26); idem, *Continuitatea — factor de bază al etnogenezei și unității poporului român* (E.S., 1976, nr. 7, p. 41—44); idem, *Dovezi arheologice ale continuității* (SAI, 32, 1976, p. 27—32).

Vezi și Ligia Bârză, *Dovezi ale continuității populației autohtone în fosta provincie Dacia în secolele IV—V e.n.* (SAI, 30—31, 1975, (p. 5—12); H. Daicoviciu, *Considerații asupra problemei continuității* (M.N., III, 1976, p. 39—44); idem, *Problema continuității în Dacia* (E.S., 1978, nr. 1, p. 38—41, 55); I. H. Crișan, *Continuitatea poporului român în spațiul carpato-dunărean* (E.S., 1978, nr. 10, p. 28—30, 35); Aurelian Petre, *Dix années de recherches au sujet de la problème de la continuité (1970—1979). Monographies archeologiques concernant les IVe—X-e siècles et l'ethnogenèse du peuple roumain* (RESEE, 1980, nr. 2, p. 357—372, nr. 3, p. 437—442); Radu Harhoiu, *Noi contribuții semnificative ale arheologiei românești. Pe marginea unui colocviu de la Tirgu-Mureș* (E.S., 1981, nr. 13, p. 28—30); Gheorghe Diaconu, *Daco-romanii în spațiul carpato-ponto-danubian și relațiile lor cu unele populații în migrație* (E.S., 1982, nr. 7, p. 32—34); Mircea D. Matei, *Continuitate și originalitate. Statornicie de viață pe aceleași meleaguri străbune* (E.S., 1982, nr. 19, p. 27—30); Ștefan Pascu, *Continuitatea poporului român în vatra strămoșească* (E.S., 1988, nr. 21, p. 14 și urm.) etc. Citind aceste studii, nu înseamnă că ne însușim arsenalul de lozinci la modă în epoca respectivă!

269. D. Berciu, în R. Ist., 1975, p. 1155—1156.

270. Ligia Bârză, *Continuitatea creației materiale și spirituale a poporului român pe teritoriul fostei Dacii*, București, 1979; apărută și în limbile franceză și engleză.

271. D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, vol. I, *Dacia romană*, București, 1980. O lucrare importantă de sinteză este aceea datorată lui Ștefan Olteanu, *Societatea românească la cumpănă de milenii (secolele VIII—XI)*, București, 1983, care se ocupă de investigarea arheologică a structurilor medievale timpurii ale societății românești.

272. Fl. Constantiniu—V. Ciociltan, 1944—1974. *Trente années de recherche historique en Roumanie* (RRH, 1974, nr. 4, p. 631).

273. D. Protase, 1980, p. 8.

274. G. Stadtmüller, *Geschichte Südosteuropas*, München, 1950; idem, *Saeculum Weltgeschichte*, V, 1970. Replica lui C. Daicoviciu, *Dl. prof. G. Stadtmüller și continuitatea* („Tribuna“, 20 ian., 3 febr. 1972).

275. I. Hurdubețiu, p. 126—129, 183.

276. *A honfoglaláskori népesség és népsűrűség. A népgyarápodás a XI—XII században* [Populația și densitatea populației în epoca ocupării patriei. Creșterea populației în secolele XI—XII], în vol. *Magyarország történeti demografiája* [Demografia istorică a Ungariei], Budapest, 1963; idem, *Ein Wohnerszahl und Bevölkerungsdichte in Ungarn bis zum Anfang des XIV. Jahrhunderts*, în vol. *Etudes historiques*, Budapest, 1960, p. 186—187; idem, *Adatok a románok XIII századi*

történetéhez és a roman állam kezdeteihez [Contribuții la istoria românilor în sec. XIII și la originile statului român] (T.S., 1964, p. 1—25).

277. Într-un articol apărut în revista „Vizgádzálkodás“, 1974, nr. 6, se afirmă chiar că, la venirea ungurilor, Transilvania era „pământ pustiu, anonim și nelocuit. Strămoșii noștri, hunii și avarii, nu au întâlnit oameni pe întinderi de sute de mile ale acestor meleaguri minunate!“

278. C. C. Giurescu, *Istoria românilor în unele lucrări străine recente* (R. Ist., 28, 1975, nr. 6, p. 941—948). La replica lui L. Makkai din T.S., 1975, nr. 4, C. C. Giurescu a răspuns cu noi argumente sub titlul: *Răspuns la „nișel descntec“ al unui vraci al istoriografie maghiare* (R. Ist., 29, 1976, nr. 8; p. 1231—1235).

Vezi și Kristo Gyula, *Rómaiok és vlahak Nestor és Anonymus Krónikájában* [Romani și vlahi la Nestor și Anonymus] („Századok“, 1978, nr. 4), în care autorul neagă valoarea celor două izvoare în favoarea continuității și susține teza mai veche privind „infiltrarea păstorilor români în Transilvania“ în sec. XII, venind din Munții Balcani.

Pentru atitudinea istoricilor și etnografilor maghiari în problema continuității se pot cita numeroase alte lucrări, precum și faptul că, în 1978, s-a reeditat *De Ethnographie von Ungarn* a lui Hunfalvy Pal. unul din cei mai redutabili adversari ai continuității din secolul trecut! Vezi *Acta Ethnographica*, Budapest, 1978, p. 21—31. Este vorba, în chip evident, de reluarea, sub altă formă, a dogmei or rösleriene.

279. Vezi observațiile lui FJ. Constantiniu, H. Daicoviciu, Radu Popa, *Marginales historiques à un volume d'ethnographie anhistorique* (R R H, XVI, 1977, nr. 4, p. 751—761).

Pentru poziția istoriografiei maghiare contemporane față de problema continuității ni se pare elocventă recenzia făcută de Szekelyhidi Agoston lucrării lui Ștefan Pascu, *Ce este Transilvania*, tipărită la editura Kriterion în 1984, recenzie apărută în revista „Alföld“, 1985, nr. 9, în care se reiau tezele învechite din arsenalul roeslerian, teze la care istoriografia maghiară nu poate renunța. Vezi replica lui Ștefan Pascu, *Răstălmăciri și falsificări ale istoriei* (M.I., 1986, nr. 3, p. 33—40), în care acesta se întreabă de ce s-or fi supărînd unii istorici unguri din cauza originii noastre daco-romane, cînd noi nu le negăm originea lor tîrceică, cunoscută de toată lumea.

Despre lucrarea total neinformată și tendențioasă a lui André Du Nay, *The Early History of the Rumanian Language*, Jupiter Press, 1977, vezi critica severă făcută de Alexandru Niculescu, *Une histoire tendancieuse de la langue roumaine* (RRH, 1980, nr. 2—3, p. 555—583); Ligia Bîrzu, *Un nou „Anonymus“*. *Comentarii pe marginea lucrării lui André Du Nay, The Early History of the Rumanian Language* (R. Ist., 1980, nr. 5, p. 953—973); Stelian Brezeanu, *Comentarii pe*

marginia lucrării lui André du Nay (R.Ist., 1980, nr. 10, p. 1987–2001) și în RPH, 1981, nr. 3–4.

280. Despre modul cum prezintă autorii cărții *Erdély története* problema continuității daco-romanilor în general, vezi numeroasele luări de poziție ale istoriografiei române: Mircea Mușat, *Faptele istorice anulează teoriile reacționare* (M.I., 1987, nr. 4, p. 14–17); D. Berciu, Lucia Marinescu, Iancu Fischer, Gh. Tudor, *Teze false privind formarea poporului și limbii române* (M.I., 1987, nr. 5, p. 47–56); Radu Harhoiu, *Die Beziehungen zwischen Romannen und Barbaren in Siebenbürgen in der Sicht einer ungarischen Geschichte Transilvaniens* („Dacia“, 1987, p. 119–129) etc.

Spre deosebire de istoricii de la Budapesta, istoricii de origine maghiară din România admit în mod logic continuitatea daco-romanilor în vatra strămoșească. Am da ca exemplu pe Demény Lajos, care susține că toate naționalitățile conlocuitoare (inclusiv maghiarii!) s-au așezat „alături de poporul român, al cărui proces de formare era definitiv încheiat spre sfârșitul mileniului unu al erei noastre“ (*Studii de istorie a naționalităților conlocuitoare din România și a înfrățirii lor cu națiunea română. Naționalitatea maghiară*, București, 1976, p. 7–8).

281. Alf Lombard, *Destinele latinității orientale* („Ramuri“, 1976, nr. 3, p. 16). Vezi și G. Bulgăr, *Repere fundamentale: latinitatea, continuitatea, originalitatea limbii române*, în vol. *Omagiu lui Iosif Constantin Drăgan*, I, Roma, 1977, p. 112–114.

282. *Die Entstehung und Geschichte des Rumänischen (Das Dakische, rekonstruiert aus dem Rumänischen)*, Heidelberg, 1966.

283. *Historia Rumunii*, Wrocław-Warszawa-Krákov, 1970, p. 69–86.

284. Vezi „Steaua“, 1970, nr. 6, p. 78.

285. *Slaviane, vlahi, rimleane i rimskie pastuhi Vengreskogo „Anonyma“*, în vol. *Jugo-vostocinaia Evropa v srednie veka*, Kișinev, 1972, p. 139–159.

286. *Legăturile slavo-volohe*, Chișinău, 1978 (volum alcătuit de mai mulți istorici sub redacția lui N. Mohov).

Într-o altă lucrare a sa, *Studii privind istoria formării poporului moldovenesc*, Chișinău, 1978 (deși teoria despre acest „popor“ nu are nici o bază istorică!), Mohov susține continuitatea populației romanizate la nordul Dunării, unde aceasta a asimilat elementul slav.

287. I. Hurdubețiu, p. 200.

288. Paul Mac Kendrick, *Pietrele dacilor vorbesc*, București, 1978, p. 130.

289. John Mathley, *Romanian a profile*, New York, 1970, p. 26; Mușat-Ardeleanu, I, p. 77.

290. Alberti Arnaldo, *Pentru o nouă metodologie în cercetările istorico-lingvistice de românologie* („Anale de istorie“, 1979, nr. 3, p. 83).

291. R.Ist., 31, 1978, nr. 10, p. 1909.

292. De pildă, după opinia lui L. Tamás-Treml, *op. cit.*; p. 192, nu a avut loc o emigrare masivă și la un anumit moment, ci românii ar fi venit la nordul Dunării „successivement, par étapes“; din aceste motive, „il n'y a pas de qui nous etonner si les sources ne mentionnent pas l'exode des Roumains sud-danubiens“ (!!). Cu toate acestea, același autor (*op. cit.*, p. 257) susține „avant le XII-e siècle nous n'ayons aucun temoignage sur la presence des Roumains en Transylvanie“ (!!).

Despre deosebire de Tamás, Roesler, p. 119—121, susținea că există dovezi scrise despre transmigrarea românilor în Maramureș în sec. XIII. Este interesant de știut care sînt aceste dovezi despre a căror proveniență autorul nu spune nimic.

293. În timp ce majoritatea istoricilor maghiari susțin că românii au venit în Transilvania din celelalte două Țări Românești extracarpătice, istoricul francez F. Lot afirmă, dimpotrivă, că românii au trecut mai întîi în Transilvania, deoarece Muntenia era ocupată de cumani; apoi ar fi coborît spre cîmpia Dunării, unde sînt menționați de-abia la începutul sec. XIII! (Vezi prezentarea lui A. Oțetea, în „Însemnări ieșene“, 1938, vol. V, nr. 3, p. 534—535).

294. Trebuie să arătăm că *negarea existenței populației romanizate sau vlahe la sudul Dunării constituie o teză preferată a istoriografiei bulgare actuale*. Vezi Vasilka Tăpkova — Zaimova, *Genèse des peuples balkaniques et formation de leurs états*, co-raport la al III-lea Congres Internațional de studii sud-est europene, 1974, sau D. Angelov, *La formation de la nationalité bulgare* (E.B., IV, 1969, p. 14—37). Ultimul autor susține că, la venirea bulgarilor, exista la sudul Dunării doar un număr mic de traci, care își păstrau caracterul etnic original, restul fiind slavizați.

Unii cercetători, ca V. Beševliev, au afirmat că teoria romanizării tracilor, susținută de Tomaschek, Jung etc., nu are nici o bază temeinică (*Über manche ältere Theorien von den Romanisierung der Thraken*, în E.B., I, 1964, p. 147—158).

Alți autori susțin că, în sec. IX pînă la începutul sec. XI, exista totuși o populație romanizată în Peninsula Balcanică, ce nu reprezenta însă un „ansamblu unit“, trăind răspîndită în toată peninsula; o parte a acestei populații a fost împinsă de slavi în regiunile muntoase. Mai tîrziu, această populație s-a concentrat și a jucat un rol în viața economică și socială a peninsulei; în această concentrare și unire a „naționalității române“ din Balcani un rol de seamă ar fi jucat adoptarea limbii slave ca limbă de cultură! (Penio Rousev, *La civilisation bulgare et les peuples balkaniques aux IX—XI ss.*, în E.B., 1969, nr. 1, p. 27).

Mai grav ni se pare însă faptul că în *Istoria Bulgariei*, apărută în 1978 sub redacția lui Petăr Petrov, se susține, de pildă, că românii ar fi fost ciobani și că ar fi apărut în istorie de-abia în sec. X; ei nu ar proveni din romanizarea dacilor, ci ar fi venit la nordul Dunării la începutul sec. XIII, după cum a „demonstrat“ Roesler! Curat „enigmă“!

Recent, un alt istoric bulgar, Stanislav Stanilov, declară sentențios: „les daco-roumains (il n'y a aucune doute) n'ont jamais habité ces lieux“ (est: vorba de teritoriul dintre Dunăre și Balcani). Vezi vol. colectiv *Dobrudza. Etudes ethno-culturelles*, Sofia, 1987, p. 43. *Unde or fi dispărut strămoșii noștri?*

295. G. Brătianu, *Une énigme et un miracle historique*, p. 34.

296. E.S., 1976, nr. 7, p. 44.

297. C. Daicoviciu, *Observații privind romanizarea și continuitatea* („Tribuna“, 22 oct. 1970, p. 4).

PARTEA A II-A

DOVEZILE CONTINUITĂȚII

După cum rezultă din cele arătate, principalele argumente ale adversarilor continuității, rămase aproape aceleași de la Roesler încoace, ar fi următoarele:

1) dacii ar fi fost distruși ca popor în urma războaielor cu romanii;

2) Dacia nu a putut fi romanizată într-un timp atât de scurt de la Traian până la Aurelian;

3) toți locuitorii Daciei și-ar fi părăsit țara cu prilejul evacuării ordonate de Aurelian;

4) poporul și limba română s-ar fi format, ca urmare, la sudul Dunării, idee în sprijinul căreia se aduc următoarele argumente: a) fondul lexical comun din limbile română și albaneză; b) asemănarea dialectelor daco-român și macedo-român; c) influența slavă care nu putea fi primită decât la sudul Dunării, de unde românii ar fi adus și limba slavonă, utilizată în biserică; d) lipsa elementelor germanice din limba română; e) faptul că românii nu puteau deveni ortodocși decât la sudul Dunării;

5) nu există izvoare istorice care să ateste existența românilor la nordul fluviului înainte de secolul al XIII-lea sau, oricum, înainte de venirea maghiarilor (argumentul *ex silentio*); aceasta înseamnă că ei au venit târziu în nordul Dunării;

6) românii ar fi fost un popor de păstori nomazi;

7) vechea toponomie dacică sau daco-romană ar fi dispărut datorită exterminării populației.

În această parte a lucrării — folosind toate contribuțiile înaintașilor — vom încerca să strângem la un loc toate dovezile continuității, care arată cât de nefondate științifice sînt „argumentele” din arsenalul roeslerienilor. La răspunsurile date acestor „argumente”, vom adăuga contribuțiile aduse de cercetările arheologice, care constituie una dintre cele mai puternice dovezi în favoarea continuității, precum și alte argumente de ordin logic și istoric.

DACII NU AU FOST DISTRUȘI

Unul din argumentele celor care susțin lipsa de continuitate este acela să dacii ar fi dispărut ca popor, resturile lor topindu-se în masa goșilor, idee formulată de Robert Roesler ¹ și preluată în forme diferite de adversarii continuității (în special A. Alföldi), ca și de unii învățați români. din trecut, care doreau ca originea noastră să fie pur romană ²

De la început, trebuie să spunem că nici un izvor narativ nu vorbește de distrugerea dacilor ca popor, ci doar de înfrângerea și supunerea lor și de distrugerea puterii lor militare. O dovadă importantă în acest sens, pusă în lumină de Hadrian Daicoviciu, este textul unei inscripții care se referă la războaiele purtate de Traian, cel care „a învins neamul dacilor și pe regele Decebal” ³; nu este vorba deci de exterminare! De altfel, nicăieri, în nici o provincie a Imperiului, romanii nu au exterminat popoarele cucerite.

Roesler a formulat acest „argument” pornind de la afirmațiile lui Eutropius, după care Dacia pierduse prin lungul război împotriva romanilor populația sa bărbătească (*Dacia enim diuturno bello Decebali viris erat exhausta*).

Eutropius nu afirmă deci că Dacia a fost lipsită de orice populație, ci doar că, datorită războiului, a fost secătuită de bărbați. De aceea, pe bună dreptate, pe la 1862, referindu-se la textul lui Eutropius, francezul Felix Colson remarcă: „reproșăm comentatorilor pasajului de mai sus și istoricilor de a fi luat cuvântul *viris* în sensul de *hominibus*. Este evident că prin *viris*, Eutropius înțelegea războinicii, iar nu pe toți oamenii” ⁴. În plus, Eutropius făcuse această afirmație pentru a justifica intensă colonizare întreprinsă de Traian, care „a adus în Dacia învinsă din toate părțile Imperiului Roman o nenumărată mulțime de oameni” (*victa Dacia, ex toto orbe romano infinitas eo copias hominum transtulerat*) ⁵.

După cum a arătat A.D. Xenopol, Roesler și discipolii săi primesc fără control și fără critică numai afirmațiile care se împacă cu teoria lor ; „și aceasta se cheamă cercetare istorică, descoperirea adevărului“ ! ⁶.

Dispariția dacilor ca popor a fost susținută în istoriografia românească de Dimitrie Cantemir, dar a fost combătută de alți cronicari ca Miron Costin sau stolnicul Constantin Cantacuzino.

De la D. Cantemir teza dispariției dacilor a fost preluată de Școala Ardeleană, care urmărea să demonstreze că românii sînt numai urmașii romanilor, „români adevărați din romani adevărați“, cum spunea Petru Maior ⁷.

După cum a remarcat în mod just Hadrian Daicoviciu, „corifeii Școlii Ardelene erau ei înșiși, într-o anumită măsură, prizonieri ai mentalității feudale, pentru care popoarele, ca și indivizii, trebuiau să-și dovedească originea nobilă dacă voiau să-și afirme dreptul la existență. Așa se explică insistența asupra originii nobile, pur romane, a poporului român... Așa se explică de ce acești învățați, apărînd teza justă a continuității romane după abandonarea oficială a Daciei, o slăbeau ei înșiși prin negarea continuității dacice sub stăpînirea Romei“ ⁸.

Această teză a fost apoi reluată și amplificată de așa-numita școală latinistă din secolul trecut, care a ajuns la unele exagerări prin reprezentanții ei Timotei Cipariu, August T. Laurian și Massim ⁹.

Primul savant român care s-a ridicat împotriva exagerărilor școlii latiniste a fost B.P. Hasdeu într-un articol tipărit în 1860 cu titlul *Perit-au dacii?* ¹⁰. El a demonstrat netemeinicia afirmațiilor învățaților latinizanți, dovedind, pe de o parte, slaba valoare a unui izvor ca *Breviarul* lui Eutropius, iar, pe de alta, greșita interpretare dată pasajului aflat în discuție. El a dovedit, totodată, supraviețuirea populației autohtone (pe care romanii nu aveau interes să o extermine), bazîndu-se pe izvoare mult mai valoroase decît Eutropius (în primul rînd pe Dio Cassius) și a susținut persistența elementului băstinaș cu argumente lingvistice ¹¹. Deși lucrarea lui Hasdeu a stîrnit numeroase proteste, ideile sale aveau să cîștige teren încetul cu încetul, renunțîndu-se treptat la exagerările școlii latiniste.

Ulterior, însă, teoria exterminării dacilor a fost reluată și repetată ca o axiomă de unii istorici străini (în primul

rînd de A. Alföldi), care au făcut din aceasta o premisă a negării oricărei continuități daco-romane la nordul Dunării; în această discuție, patima și interesele politice șovine au umbrit adeseori obiectivitatea științifică¹².

Întrucît dispariția dacilor constituie una dintre tezele de bază ale adversarilor continuității, ea a fost reluată în unele lucrări recente ale istoriografiei ungare, unde se poate citi: „pierderile de vieți cauzate de război, zecile de mii de prizonieri vînduți ca sclavi și fugarii care, mai tîrziu, trebuiau să constituie tribul dacilor liberi, lăsară în urma lor un veritabil vid demografic. Pătura aristocraților a trebuit să fi pierdut mult sînge... Dar supraviețuirea însăși a poporului dac a trebuit să fie profund compromisă, căci regiunile muntoase, odinioară foarte populate, se goliră literalmente; în jurul cetăților dărmate, agricultura dispăru, astfel încît arheologii nu mai descoperă acolo actualmente nici o urmă de viață. Nu se știe cu certitudine nici măcar dacă în populația din văile rîurilor, prezentînd trăsăturile civilizației La Tène, trebuie să vedem pe daci și, în caz afirmativ, în ce măsură”¹³.

Un prim argument în favoarea persistenței dacilor este de ordin logic: problema trebuie considerată ținînd seama de situația similară din celelalte provincii romane, în primul rînd de Galia și Spania. „A dispărut oare populația galică din Galia sau cea iberică din Spania după cucerirea romană? Nimeni n-a susținut o asemenea enormitate. De ce ar fi dispărut atunci populația dacică din Dacia?”, se întreba pe drept cuvînt C.C. Giurescu, combătînd unele puncte de vedere recente ale istoriografiei ungare. Un popor vechi și numeros cum au fost daci nu putea fi distrus. Același istoric a subliniat faptul că, chiar dacă o parte a bărbaților a căzut în lupte, nu au pierit femeile și copiii lor. În plus, „romanii nu aveau nici un interes să extermine populația rămasă, fiindcă ar fi exterminat, odată cu ea, și pe viitorii contribuabili, soldați și producători, de care Imperiul avea nevoie”¹⁴.

După cum arăta Mihai Macrea, „cu greu s-ar putea imagina cum un popor numeros, ajuns la un înalt nivel de dezvoltare economică, socială și culturală, cum era acela al dacilor în preajma cuceririi romane, ar fi putut să dispară pînă la unul în cursul a două războaie, oricît de aprige și de nimicitoare ar fi fost ele sau după terminarea lor...; era chiar în interesul romanilor cuceritori de a nu extermina sau alunga populația dacică, ci dimpotrivă, de a o păstra și menține pe loc, pentru a o folosi ca masă de producători, de

care ei aveau nevoie pentru exploatarea bogățiilor teritoriului cucerit“¹⁵.

Tot ca argument de ordin logic se poate aduce și acela că, Transilvania, care alcătuia una dintre regiunile cele mai populate de daci, nu putea rămâne tocmai ea deșartă de locuitori! Datorită faptului că dacii se găseau pretutindeni în munții Transilvaniei, pe care i-au apărut cu îndrjire, scriitorul antic Florus, care a trăit în vremea lui Traian și Decebal, susținea că „dacii se țin strîns lipiți de munți“ (*Daci montibus inhaerent*)¹⁶.

Nu este desigur o simplă întimplare că, peste un mileniu și jumătate, în secolul al XVI-lea, italianul Ascanio Centorio va face o remarcă asemănătoare despre români, urmașii dacilor: „le montagne de la Transilvania sono tutte habitate da Valacchi“¹⁷ (toți munții Transilvaniei sînt locuiți de români).

În afară de aceste argumente de simplă logică, există dovezi certe că dacii nu au fost distruși și că au continuat să trăiască sub noua administrație romană. Este, mai întii, mărturia lui Dio Cassius care arată că, la începutul războiului din 105—106 d.Hr., mulți daci au trecut de partea romanilor¹⁸.

Afirmația sa este confirmată de cîteva scene (7 la număr) de pe Columna lui Traian, care înfățișează acte de supunere a dacilor; în plus, după cum au arătat Reinach și Patsch, sculpturile finale, care înfățișează daci mînd turme de vite, se referă la revenirea populației dacice la locuințele părăsite¹⁹.

Așa cum arăta H. Daicoviciu, pe monedele bătute de Traian după cucerirea Daciei, împăratul apare călare, în galop, cu lancea îndreptată spre un dac, căzut în fața calului său, dac care, cu un genunchi și cu o mînă sprijinite de pămînt, cere îndurare cu cealaltă mînă, scene deosebit de grăitoare, care dovedesc supunerea și nu exterminarea dacilor. În mod sigur, această populație care s-a supus cuceritorilor a continuat să trăiască sub noua stăpînire, care avea nevoie de locuitori în țara cucerită²⁰.

Este adevărat că inscripțiile păstrate în Dacia îi atestă în primul rînd pe coloniști, deoarece aceștia aveau mijloace să ridice monumente cu inscripții. Populația nevoiașă, mai ales aceea din lumea satelor a rămas anonimă, fiind foarte rar amintită în inscripții sau în alte izvoare scrise. „Situația de populație supusă, menită doar a susține prin munca ei istovitoare întreg edificiul măreț al stăpînirii romane, nu i-a

permis să se manifeste decât rareori în formele superioare de cultură introduse de noii stăpîni. Acei dintre autohtoni care se ridică la situații mai bune, își iau nume romane ²¹. De aceea, „prezența populației autohtone în Dacia a putut fi numai cu greu sesizată, și nu de la început în documentarea privitoare la epoca romană“, arăta M. Macrea ²².

Cu toate acestea, o serie de nume dacice apar în inscripțiile latine păstrate. Amintim aici că Arpadus Dobó a strîns cca 80 de atestări epigrafice referitoare la peste 130 de nume de persoane civile și militare, originare din Dacia (este vorba de coloniști și autohtoni încadrați în trupe auxiliare și trimiși în alte provincii)²³. Iată cîteva dintre numele dacice întîlnite în inscripții: Brasus, Costas, Diales, Dizo, Drigiza, Duras, Eptala, Mucatra, Mucapor, Mucatralis (fiul primului), Mucasenus Cesorini, Rescuturma, Scorilo, Tarsa, Tzinto etc. ²⁴.

Numeroși alți locuitori poartă nume romane și dacice, acest fenomen dovedind modul cum se desfășura procesul de romanizare: Valeria Dula, Aurelius Duda, Aurelius Denzi etc., iar alții chiar nume romane pure ca Iulius Secundinus, despre care inscripția afirmă totuși că era „natione dacus“.

Prezența unei puternice populații geto-dace în Dacia romană mai este dovedită de numeroși ostași recrutați de romani din această regiune intens populată, ostași care ajung pînă în Britannia, Africa, Siria, Moesia etc.²⁵ și care sînt reprezentanți și pe arcul de triumf al lui Galerius, la Salonic, ridicat după luptele cu persii ²⁶.

Astfel, în Panonia (Ungaria de azi) se găseau *Cohors II Aurelia Dacorum* și *Cohors II Augusta Dacorum*; în Moesia, *Cohors Gemina Dacorum Milliaria*; în Cappadocia, *Ala I Ulpia Dacorum*; în Macedonia, *Cohors III Dacorum equitata*; lângă Tigru și Eufrat, *Vexillatio Dacorum Parthica*, ce păzea hotarul cu părții; în Siria, *Cohors I Ulpia Dacorum*; în Britannia exista o altă cohortă de daci, *Cohors I Aelia Dacorum*, care purtau nume caracteristice dacice (Decibalus, Dida etc.) și care luptau cu sabie încovoiată, specific dacică.

Se admite existența a 15 asemenea corpuri de armată formate din daci, dar nu este exclus ca numărul lor să fie și mai mare²⁷. Ele dovedesc prezența unei numeroase populații bărbătești de vîrstă tînă în Dacia Traiană, care constituia, începînd din vremea lui Hadrian, una dintre principalele furnizoare de trupe auxiliare pentru Imperiu²⁸. „Recrutarea unui mare număr de militari din rîndul popu-

lației dace, la scurt timp după cucerirea Daciei, infirmă aserțiunile potrivit cărora Dacia ar fi fost secătuită de bărbați în urma lungului război al lui Decebal²⁹.

Persistența dacilor sub ocupația romană este dovedită apoi de numeroase *descoperiri arheologice*. Nu le vom putea aminti aici pe toate³⁰, mulțumindu-ne doar cu câteva mai importante, și anume cele făcute la: Cașolț (jud. Sibiu)³¹, Soporu de Cîmpie (jud. Cluj)³², Ocna Sibiului³³, Roșia (jud. Sibiu), Brețcu și Comalău (jud. Covasna), Dedrad, Lechința de Mureș și Iernut (jud. Mureș), Obreja³⁴, Ciunga și Noșlac (jud. Alba), Mehadia și Văradia (jud. Caraș-Severin), Mugeni (jud. Harghita), Orheiu Bistriței (jud. Bistrița-Năsăud), Stolniceni (jud. Vâlcea), Bucium (jud. Sălaj)³⁵, Bologna (jud. Cluj)³⁶, Slimnic (jud. Sibiu)³⁷ etc.

După cum a remarcat M. Macrea, „așezările dacilor în epoca romană, cercetate sau sesizate arheologic, se găsesc mai ales în jumătatea de est a Daciei, unde orașele lipsesc, colonizarea romană a fost mai puțin intensă, iar trupele sînt masate în castre de-a lungul hotarului provinciei”³⁸. Unele dintre aceste așezări dăinuiesc mai departe pe locul celor vechi (Slimnic, Noșlac, Ciunga etc.), altele se întemeiază ca urmare a deplasării unor grupuri de daci în timpul sau după terminarea războaielor, iar în altele (de pildă, la Cristești, jud. Alba), populația dacică trăiește alături de coloniști³⁹.

Așezările dacilor erau neîntărite, de mărimi variabile, cătune mici sau localități mai mari, dintre care nici una nu a ajuns la stadiul de oraș, care era rezervat numai așezărilor locuite de coloniști romani. Locuințele variau după climă și relief: case de lemn, colibe de nuiel, lipite cu lut și semi-bordeie. Nelipsite în toate așezările erau gropile de bucate sau provizii, care dovedesc că populația era formată din agricultori sedentari. Inventarul așezărilor era destul de sărăcăcios, fiind alcătuit din ceramică (dacică și romană), unelte agricole și meșteșugărești, obiecte de uz casnic-gospodăresc, piese de podoabă etc. Durata acestor așezări nu depășește în general 2—3 secole în același loc, după cum a demonstrat Dumitru Protase.

Deosebit de importante sînt descoperirile de la Slimnic (jud. Sibiu), unde, la distanțe de 4 și 5 km de vechea așezare preromană, care și-a continuat existența în tot timpul stăpînirii romane, au luat ființă alte două așezări daco-romane, a căror apariție se explică atît prin sporul demografic firesc, cit și prin transferarea populației dacice din sudul Transil-

vaniei în interiorul provinciei, unde putea fi mai bine supravegheată și putea valorifica bogățiile existente ⁴⁰.

Foarte grăitoare sînt descoperirile, privind păstrarea ritualului de înmormîntare al dacilor, incinerarea, care era diferit de cel al romanilor, care practicau cu precădere înhumarea.

Ținînd seama de inventarul funerar al mormintelor de la Cașolț (jud. Sibiu), cei mai mulți cercetători au fost de părere că acestea au început a fi utilizate în epoca Daciei libere și că cimitirul a continuat să funcționeze în timpul ocupației romane, moneda de la Antoninus Pius (138—161 d.Hr.) datînd necropola ca *terminus ante quem*.

Cît despre cimitirul de la Soporu de Cîmpie (jud. Cluj), cercetat de D. Protase, importanța sa „constă în primul rînd în certitudinea cu care el poate fi atribuit, sub raport etnic, populației dacice care a rămas și a trăit, în condiții schimbate, pe teritoriul noii provincii romane. Ceramica dacică, reprezentată printr-un număr de șase urne funerare și printr-un produs specific culturii materiale dacice, ceașca dacică — folosită drept capac pe urnă — unică pînă acum într-o necropolă din epoca romană pe cuprinsul Transilvaniei, arată că cei care se înmormîntau la poalele dealului Cuntent, în general după ritul tradițional al incinerăției, erau dacii din epoca romană, care trăiau într-o modestă așezare rurală... Prezența în același mormint a ceramicii romane provinciale, alături de urne de autentică factură dacică, constituie o dovadă indiscutabilă că aceste morminte datează... din epoca dominației romane în Dacia. Acest fapt este integral confirmat, de altfel, atît de monede, cît și de totalitatea obiectelor de inventar funerar“.

Descoperirile de la Soporu de Cîmpie constituie deci „mărturia de neînlăturat că... în secolele II—III d.Hr. se înmormînta o populație dacică locală, care și-a păstrat o bună parte din patrimoniul culturii sale materiale și spirituale, preluînd și asimilînd totodată multe din produsele și formele de civilizație romană aduse în Dacia de coloniștii ajunși aici din diferite părți ale imperiului“ ⁴¹.

Studiînd riturile funerare ale dacilor pe baza descoperirilor arheologice, arheologul D. Protase a constatat perpetuarea acestora, după abandonarea Daciei de către administrația romană, incinerarea fiind predominantă în mediul rural, iar înhumarea în vechile centre urbane ⁴².

Un aspect important relevat de descoperirile arheologice este perpetuarea în Dacia Traiană, prin numeroșii daci aflați aici, a tehnicilor vechi de lucru utilizate de populația autohtonă. Un exemplu grăitor îl oferă ceramica provincială romană din Dacia care este rezultatul unei sinteze între ceramica dacică autohtonă și aceea romană, sinteză realizată în timpul stăpînirii romane.

Este demn de subliniat faptul că ni s-a păstrat o bogată ceramică autohtonă în așezările civile romane, ceea ce dovedește continuitatea de viață a dacilor sub noua stăpînire ⁴³. După cum sublinia Dumitru Tudor, „ceramica dacică din epoca romană constituie cel mai puternic document arheologic despre persistența autohtonilor sub stăpînirea Imperiului, atît la orașe, cît și la sate“ ⁴⁴.

O altă dovadă a continuității populației dace sînt *tezaururile monetare din secolele I—III d.Hr.* „Admițînd că procesul de acumulare a acestor tezaure a început înainte de cucerirea Daciei, posesorii lor nu puteau fi decît reprezentanți ai populației dace, care continuă să trăiască și să-și sporească avutul bănesc și în epoca romană“, arăta Constantin Preda ⁴⁵.

Analizînd toate descoperirile arheologice cunoscute, D. Protase a demonstrat clar că prezența populației băștinașe se reflectă în numeroase asemenea descoperiri „făcute în așezări civile și cimitire rurale, *villae rusticae*, în castelele trupelor auxiliare și în cabanele dependente de acestea, ori, sporadic chiar în mediul urban“. După opinia sa, în afară de orașe, caste și stațiuni balneare, urmele unor astfel de așezări sînt cunoscute în circa 300 de locuri ⁴⁶.

La rîndul său, un alt specialist în problemă, Hadrian Daicoviciu, a arătat că „descoperirea așezărilor dacice din epoca romană de la Cașolț, Obreja și Șlimnic, necropolele autohtone datînd din aceeași perioadă de la Soporu de Cîmpie și Obreja, descoperirea materialelor dacice în ansamblurile arheologice romane, precum *villa rustica* de la Cinciș sau taberele fortificate de la Bologa, Brețcu, Orheiul Bistriței etc., confirmă din plin continuitatea populației dace sub dominația Romei și coexistența ei cu coloniștii romani, condiții esențiale ale procesului de romanizare“ ⁴⁷.

Argumentul filologic este și el convingător ; dacă dacii ar fi pierit cu toții, nu s-ar putea explica faptul că în limba română se păstrează 160—170 de cuvinte de origine geto-dacă.

După cercetările făcute de I.I. Russu, acești termeni îmbrățișează o arie foarte largă, începînd cu mediul fizic (baltă, mal, măgură), faună (balaur, barză, mistreț, șopîrlă, viezure), floră (brad, copaci), îndeletnicirile principale ale omului (țarină, mazăre, butuc și curpen de viță, strugure, baci, mînz, strungă, țarc, urdă, zară), corpul omenesc (buză, ceafă, burtă, beregată, grumaz, gușă), familia și relațiile sale (copil, prunc, moș, băiat, zestre), diverse acțiuni (a răbda, a speria, a zburda) etc.⁴⁸.

Tot de la daci s-au păstrat o serie de nume de ape și localități, pe care romanii nu aveau cum să le preia dacă ar fi ucis toată populația; mai întii apele: Dunărea (Dunaris)⁴⁹, Argeșul (Argessos)⁵⁰, Birzava (Berzobis), Someșul (Samus), Crișul, Timișul⁵¹, Oltul, Tisa, Motru, Cerna, Buzău⁵², Jiu etc.; apoi așezările: Apulum, Potaissa, Porolissum, Napoca, Drobeta⁵³, ca și numeroasele dave (Arcidava, Cumidava, Sucidava, Buridava, Ramidava, Rusidava etc.).

După cum remarcă pe bună dreptate A.D. Xenopol, „topografia acestei țări n-ar fi putut rămînea dacă poporul ce i-a dat naștere ar fi fost înlocuit în totul cu un altul”⁵⁴.

Un argument important în sprijinul persistenței unei numeroase populații dacice sînt și *răscoalele* acestei populații, precum și ale dacilor liberi, împotriva stăpînirii romane. Dintre aceste răscoale amintim pe cele din vremea împăraților Hadrian și Antoninus Pius sau marea răscoală din 166—175⁵⁵.

Intrucît prin anii 1950 importanța acestor răscoale împotriva așa-zișilor „cotropitori” romani a fost mult exagerată, ne raliem opiniei lui D. Protase care susține, pe bună dreptate, că „lupta băștinașilor daci împotriva dominației romane, pe măsura angajării lor în procesul inevitabil al romanizării și-a pierdut treptat ascuțișul și caracterul ei etno-politic inițial, încadrîndu-se în lupta întregii populații asuprite, autohtoni și coloniști deopotrivă, contra claselor dominante ale sistemului sclavagist roman”⁵⁶.

„Toate aceste categorii de fapte, și anume mărturiile cronicilor, prezența în armata romană de «cohorțe» și de «ale» formate din daci, onomastica păstrată de inscripții, resturile arheologice, numele de ape și orașe, precum și răscoalele repetate dovedesc în mod clar, fără putință de îndoială sau de răstălmăcire, existența unei numeroase populații dacice în cuprinsul provinciei romane Dacia”, conchidea C.C. Giurescu⁵⁷.

Nu trebuie să uităm apoi că, în afară de dacii aflați sub stăpânire romană în Dacia Traiană, o numeroasă populație geto-dacă a rămas în afara acestei provincii, ale cărei hotare nu corespundeau cu acelea ale vechii Dacii ⁵⁸.

În secolele III—IV d.Hr., după retragerea aureliană, au pătruns pe teritoriul Daciei Traiane numeroși daci liberi venind din vest ⁵⁹, precum și carpi, veniți din est ⁶⁰, populații care au reîmprospătat și întărit elementul dacic romanizat sau în curs de romanizare.

Se poate spune deci că „substratul geto-dacic din provincie va fi în permanență alimentat din punct de vedere demografic prin pătrunderea dacilor liberi peste frontierele Daciei romane. În vremea stăpînirii romane a Daciei, atari pătrunderi au avut caracter sporadic și neorganizat, dar, după retragerea aureliană, fenomenul a căpătat proporții de masă“ ⁶¹.

*

În *concluzie*, putem afirma împreună cu D. Protase: „teoria perimată a discontinuității unui popor mare, cum era cel al dacilor pe vremea lui Decebal, capabil să creeze o civilizație originală înfloritoare și să alcătuiască pe meleagurile străvechi un stat propriu, întins și puternic a trecut definitiv în domeniul legendei. Teoria exterminării de populații ori a alungării lor în masă din teritoriile de baștină și înlocuirea dezvoltării interne, firești, prin imagineare migrațiuni este incompatibilă cu evoluția istorică reală“ ⁶².

NOTE

1. R. Roesler, p. 47.

2. Pentru istoricul problemei, bibliografia și argumentele privind continuitatea dacilor sub stăpînirea romană a se vedea îndeosebi C. Daicoviciu, în AISC, III, 1941, p. 200—233, și idem, *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucarest, 1945, p. 104—126.

3. M.N., III, 1976, p. 39—40. Vezi și D. Protase, 1980, p. 13—16.

4. F. Colson, *Nationalité et régénération des pays moldo-valaques*, Paris, 1862, p. 34—35.

5. Eutropius, VIII, 6, 2, în FHDR, II, 37.

6. A.D. Xenopol, p. 30.

7. I. Lupaș, *Scrierile istorice ale lui Petru Maior*, în I. Lupaș, *Scrieri alese*, I, Cluj-Napoca, 1977, p. 153—154.

8. H. Daicoviciu, în E.S., 1978, nr. 1, p. 38.

O bună prezentare a modului cum a fost înfățișată problema dacilor de la Miron Costin la B.P. Hasdeu la Ovidia Babu-Buznea, *Dacii în conștiința romanticilor noștri*, București, 1979, p. 10—114.

9. M. Ruffini, *La scuola latinista romana (1780—1871). Studio storico-filologico*, Roma, 1941.

August Treboniu Laurian, de pildă, în *Istoria românilor*, Iași, 1853, considera istoria poporului român ca o continuare a istoriei romanilor; „secțiunea S” din vol. II al operei sale trata epoca „de pe timpul cruciferelor (cruciații stabiliți la Constantinopol — N.S.) pînă la Ștefan I., domnul Moldovei”.

10. Apărut în „Foiță de istorie și literatură”, 1860, nr. 2—5; retipărit în *Scrieri istorice*, I, București, 1973, p. 78—106. Vezi și lucrarea aceluiași, intitulată *Strat și substrat. Genealogia popoarelor balcanice*, București, 1892.

11. De aceea se poate spune că B.P. Hasdeu a fost „primul care a sesizat valoarea substratului traco-dac ca factor de continuitate și element esențial în dinamica formării limbii și poporului nostru” (D. Berciu, în E.S., 1976, nr. 7, p. 42). Vezi și I.H. Crișan, *Contribuția lui B.P. Hasdeu la istoria daco-geților* (AIIC, 20, 1977, p. 357—368) și Gr. Brâncuș, *Substratul limbii române în opera lui B.P. Hasdeu* (T.D., IX, 1988, p. 9—14).

12. M. Macrea, p. 257.

13. *Histoire de la Hongrie*, Paris, 1974, p. 20. Vezi critica făcută de C.C. Giurescu, în R.Ist., 28, 1975, nr. 6, p. 941 și urm. Un alt istoric maghiar, László Gyula, susține însă că „armata romană nu i-a nimicit pe daci în întregime”! (Vezi *ibidem*, p. 941.)

14. R.Ist., 29, 1976, nr. 8, p. 1233. Vezi și C.C. Giurescu, p. 40, unde se arată că, chiar dacă o parte a bărbaților a căzut în lupte, nu au pierit femeile și copiii lor; în plus, „romanii n-aveau nici un interes să extermine populația rămasă, fiindcă ar fi exterminat, odată cu ea, și pe viitorii contribuabili, soldați și producători, de care imperiul avea nevoie”.

După cum a arătat D. Protase, 1980, p. 251, în provinciile Imperiului Roman din Europa „romanizarea s-a realizat pe fondul continuității etnice autohtone. Nicăieri băștinașii nu au fost exterminați de romanii cuceritori”. Vezi și Jan Trynkowski, *Urmările demografice ale cuceririi Daciei de către romani* (AMN, 13, 1976, p. 81—86).

15. M. Macrea, p. 257. Să mai amintim și concluzia geografului Simion Mehedinți, *Coordonate etnografice. Civilizație și cultură*, București, 1930, p. 94: „Un popor de dimensiunile celui dac, răspândit pe

o arie geografică atât de întinsă și ocrotită de un relief atât de variat (atât din punct de vedere orografic, cât și din punctul de vedere al hainei vegetale), nu putea fi desființat. Concepția aceasta catastrofală e în contradicție cu tot ce cunoaștem din istoria altor popoare“.

16. *Siegenbürgen*, I, Bukarest, 1943, p. 175; FHDR, I, p. 524.

17. C. C. Giurescu, p. 20; C. Daicoviciu, *Dacica*, p. 529.

18. Dion Cassius, LXXVII, 11, 1, în FHDR, I, p. 691. Vezi și I. I. Russu, *Daco-geții în Dacia romană* („Sargetia“, III, 1956, p. 35—36).

19. C. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Traian*, p. 88, 176; C. C. Giurescu, p. 56. Vezi și H. Daicoviciu, în „Dacia“, III, 1959, p. 311—323; D. Protase, 1980, p. 17—23.

20. H. Daicoviciu, *Monedele traiane și cucerirea Daciei* („Steaua“, 1978, nr. 2, p. 43. De altfel, „o încercare de exterminare a populației geto-dace nici nu era în spiritul politicii de cucerire a romanilor, care aveau neapărată nevoie de localnici la exploatarea bogățiilor solului și subsolului provinciei“, remarca pe bună dreptate C. Preda (E.S., 1976, nr. 27, p. 36).

21. Pornind de la numărul mic de nume dacice întâlnite în inscripții, L. Galdi, *La romanité dace et les Roumains* (N R H, 1940, p. 324), susține, ca și A. Alföldi, că dacii ar fi fost distruși, deși este vorba în realitate, de dispariția lor prin romanizare, despre care vezi cap. următor.

22. M. Macrea, p. 256. Faptul că inscripțiile latine din timpul stăpînirii romane în Dacia (cunoscute pînă la acea dată) nu poartă decît nume de divinități greco-latine l-a determinat pe istoricul italian R. Paribeni să susțină că dacii ar fi fost exterminați sau alungați din țară (*Optimus Princeps. Saggio sulla storia e sui tempi dell'Imperatore Traiano*, I, Messina, 1926, p. 199).

23. Arpadus Dobó, *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res aerundem pertinentes*, Budapest, 1975. Vezi completările lui Nicolae Gostar, *Inscripțiile grecești și latine privind istoria provinciilor panonice și a provinciei Dacia* (A.M., IX, 1980, p. 125—138) și recenzia lui I. I. Russu, în RRH, 1977, nr. 1, p. 173—178.

24. M. Macrea, p. 256—269. Vezi și I. I. Russu, *Onomasticon Daciae* (AISC, IV, 1941—1943, p. 217—222); C. C. Giurescu, p. 57—58; *Inscripțiile Daciei romane*, vol. I—III, București, 1975, 1984 (indice).

25. K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau*, Bern, 1952; D. Protase, 1980, p. 196—200.

26. W. F. Kinch, *L'arc de triomphe de Galère*, Paris, 1890; Constantin Iordache, *Traco-dacii în sculpturile arcului de triumf al lui Galeriu* („Săptămîna“, 26 martie 1976); Victor Stancu, *L'arc de triomphe de Galère à Salonique et ses métopes représentant des troupes de Daces*, în *Actes*, II, p. 399—409.

27. *Istoria României*, I, p. 394; *Din istoria Transilvaniei*, I, ed. a III-a, p. 54; C.C. Giurescu, *Transilvania în istoria poporului român*, p. 24; I.I. Russu, *Geto-dacii în Imperiul Roman*, București, 1980, p. 23—45; C. Petolescu, *Dacii în armata romană* (R.Ist., 1980, nr. 6, p. 1043—1061); Vasile Manole, *Contribuția Daciei la completarea efectivelor armatei romane* (R.A., 1986, nr. 3, p. 241—246) etc.

Opinia lui L. Makkai, după care aceste corpuri „erau formate probabil din motive de securitate din daci trimiși departe de patria lor“, nu are importanță în această discuție; important este că ele existau și că erau formate din tineri originari din Dacia (R.Ist., 1976, nr. 8, p. 1232).

28. M. Macrea, p. 266—267.

29. C. Preda, în E.S., 1976, nr. 17, p. 36.

30. Vezi D. Protase, 1966, p. 16—84; D. Protase, 1980, p. 32—170 și harta fig. 23.

31. Nicolae Lupu, *Istoricul cercetărilor necropolei de la Cașolț-Sibiu* („Studii și cercetări științifice“, Cluj, Științe sociale, 6, 1955, nr. 3—4, p. 97—126).

32. D. Protase, *Cimitirul de la Soporu de Cimpie și importanța lui pentru problema persistenței băștinașilor în Dacia romană*, în *Omagiu lui C. Daicoviciu*, București, 1960, p. 455—465. Vezi și MCA, V, 1959, p. 425—434, și VI, 1959, p. 383—395; D. Protase, *Le cimetière de Soporu de Cimpie un nouveau témoignage de la présence des Daces en Dacie Romaine* („Dacia“, 13, 1969, p. 291—318); idem, *Un cimitir dacic din epoca romană la Soporu de Cimpie. Contribuție la problema continuității în Dacia*, București, 1976.

33. D. Protase, *O așezare dacică din epoca romană la Ocna Sibiului* („Apulum“, VII, 1968, p. 229—239); Protase, 1980, p. 63—64.

34. D. Protase, *Așezarea și cimitirul daco-roman de la Obreja (Transilvania). O nouă dovadă despre permanența populației autohtone în Dacia romană și postromană* (A M N, VIII, 1971, p. 135—160); idem, *L'établissement et le cimetière daco-romain d'Obreja (Transylvanie) et leur importance pour le problème de la continuité dans la Dacie romaine et postromaine*, în *Actes du VIII-e Congrès international des sciences prehistoriques et protohistoriques*, t. III, Belgrad, 1973, p. 214—219; D. Protase, 1980, p. 57—63.

35. N. Gudea, *Ceramica dacică din castrul roman de la Bucium (jud. Sălaj)* (S C I V, 21, 1970, nr. 2, p. 299—311).

36. Idem, *Ceramica dacică din castrul roman de la Bologa (jud. Cluj)* (A M N, 10, 1973, p. 503—508).

37. I. Glodariu, *Așezarea dacică și daco-romană de la Slimnic* (A M N, 9, 1972, p. 119—140); D. Protase, 1980, p. 71—74; I. Glodariu, *Așe-*

zări dacice și daco-romane la Slimnic (jud. Sibiu). *Contribuții la continuitatea dacilor în Dacia Romană*, București, 1981.

Pentru alte descoperiri vezi: Florea Costea, *Persistența elementului autohton în sud-estul Transilvaniei în timpul stăpînirii romane în Dacia* („Cumidava“, IX, 1976, nr. 1, p. 15—24); Sever Dumitrașcu, *Descoperiri arheologice dacice din epoca romană la Biharea* („Ziridava“, XI, 1979, p. 195—213); Gh. Lazin-I. Nemeti, *Descoperiri dacice din sec. II—IV e.n. în zona Carei* („Crisia“, 1972, p. 199—213); M. Macrea, I. Glodariu, *Așezarea dacică de la Arpașu de Sus*, București, 1976 etc.

Pentru Muntenia și Dobrogea descoperirile sînt foarte numeroase: M. Babeș, *Necropola daco-romană de la Enisala* (SCIV, 1971, nr. 1, p. 19 și urm.); L. Bârz, p. 40—41 (care citează numeroase lucrări). Vezi și G. Popilian, *Contribuții privind persistența populației autohtone în provincia Dacia Inferior (sec. II—III e.n.)*, care prezintă rezultatele săpăturilor de la Locusteni, unde s-a descoperit un cimitir asemănător cu cele de la Obreja și Sopor de Cimpie, o nouă și elocventă dovadă despre continuitatea viețuirii dacilor sub stăpînirea romană. Vezi „Steaua“, mai 1980, p. 55, și G. Popilian, *Necropola daco-romană de la Locusteni*, Craiova, 1980.

38. M. Macrea, p. 261.

39. D. Protase, *Sur les établissements ruraux de la Dacie Romaine* (R R H, 8, 1969, nr. 1, p. 1—14). Vezi și considerațiile lui I. Glodariu, *Aspecte ale politicii demografice romane în zona de sud a Transilvaniei* (A M N, 14, 1977, p. 95—109).

40. Vezi D. Protase, *Le problème de la colonisation de Daces libres et des Carpes en Dacie romaine*, în *Actes du XII-e Conférence internationale d'études classiques, Cluj-Napoca, 1972*, Bucarest, 1975, p. 583—587; Gh. Diaconu, *Dacii din nord-vest în epoca romană. Carpii în teritoriul intracarpatic* (SCIV, 1986, nr. 4, p. 296—308).

41. D. Protase, *Un cimitir dacic*, p. 83.

42. D. Protase, *Considérations sur les rites funéraires des Daces* („Dacia“, VI, 1962, p. 196). Vezi și idem, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971, unde se descriu toate descoperirile făcute pînă la acea dată, precum și M. Macrea, p. 262—265 și D. Protase, 1980, p. 85—136.

Vezi și L. Bârz, p. 73, unde se afirmă: „unele detalii de ritual surprinse la Brateiu (cimitirul 1), cum sînt: depunerea resturilor de la incinerare în gura gropii, starea fragmentară a ceramicii, marea cantitate de ofrande de carne, prezența vetrelor, explicabilă prin practica ospetelor funebre pe mormînt, preferința pentru unele categorii ceramice constituie ansamblul de tradiții spirituale și materiale pe care daco-romanii le-au încorporat în cultura provincială romană din Dacia și le-au conservat pînă în primele decenii ale secolului al V-lea“.

43. G. Popilian, *Traditions autochtones dans la ceramique provinciale romaine de la Dacie méridionale* (T.D., 1976, p. 279—286). Vezi M. Macrea, p. 259—260, care arată că „o bună parte a ceramicii provinciale din epoca romană poartă pecetea tradițiilor dacice, atât în ceea ce privește formele de vase, cât și ornamentarea lor“; Székely Zoltan, *Date referitoare la cucerirea sud-estului Transilvaniei de către romani și persistența elementului dacic* („Cumidava“, IV, 1970, p. 49—55); N. Gudea, *Ceramica dacică din centrul roman de la Bologa* (AMN, VI, 1969, p. 503—508; idem, *Contribuții la istoria economică a Daciei romane. Despre producția ceramică* („Apulum“, 16, 1978, p. 135—147); L. Mărghită, II, p. 50; D. Protase, 1980, p. 137—154; despre preluarea ornamenticii dacice de către meșterii care au realizat ceramica provincială romană, vezi Teodor Cioflan, *Ceramică romană ștampilată ornamental descoperită în castrul Jidava-Cimpulung* (RMM, 1986, nr. 9, p. 53—55).

La ceramică, trebuie adăugat: tradițiile spirituale dacice (credințe, practici funerare, superstiții), păstrate mai ales în mediul rural, ca și unele inovații în artă (decorație, costum, podoabe). Vezi L. Bârbu, p. 51.

44. D. Tudor, *Introducere* la G. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976. Vezi și E. Beninger, *Der westgotisch — alanische Zug nach Mitteleuropa*, Leipzig, 1931, p. 12—13.

45. E.S., 1976, nr. 17, p. 37. Vezi și D. Protase, 1980, p. 171—195, care prezintă 40 de tezaure ce încep înainte de cucerirea romană și continuă și sub această stăpânire.

46. D. Protase, 1980, p. 32, 34.

47. R R H, 1977, nr. 4, p. 758—759.

48. I.I. Russu, *Limba traco-dacilor*, ed. a II-a, București, 1967, p. 199—222; idem, *Elemente autohtone în terminologia așezărilor* (AMET pe 1962—1964, Cluj, 1966); C.C. Giurescu, p. 51. Vezi și Vl. Georgiev, *Le dace comun substrat de la langue roumaine* (R R L, X, 1965, nr. 1—3, p. 75—89), precum și I.I. Russu, *Die autochtonen Elemente im Wortschatz des rumänischen Dialekte* (D.R., 1973, p. 189—196), care constată că numărul elementelor moștenite din traco-dacă este cu o treime mai mare în dialectul daco-român decât în dialectele sud-dunărene luate la un loc, ceea ce dovedește că la nordul Dunării elementul autohton s-a păstrat cu mai multă tenacitate.

Vezi și considerațiile generale ale lui I.I. Russu, *Formarea poporului și a limbii române (Romanitatea și elementele autohtone traco-dace)* („Transilvania“, V, 1975, nr. 6, p. 36—39); idem, *Limba geto-dacilor și limba română* (E.S., 1978, nr. 6, p. 29—30, 35—36); idem, *Ereditația dacică și romană la români* („Steaua“, 1980, nr. 7, p. 10—11; idem,

Moștenirea traco-dacică oglindită în terminologia românească (SCIV, 1980, nr. 1, p. 91—99); Rupprecht Rohr, *Zum dakischen des Rumänischen* („Zeitschrift für Balkanologie“, 1979, p. 154—160).

Pentru unele exagerări cu privire la rolul limbii dace a se vedea precizările lui Mircea Babeș și Dan Slușanschi, *Cu privire la formarea poporului și a limbii române* (E.S., 1978, nr. 1, p. 33—37).

Vezi de asemenea: Arition Vraciu, *Limba daco-geților*, Timișoara, 1980 (cu o bogată bibliografie și cu istoriografia problemei); recenzia lui I.I. Russu, în SCL, 1982, nr. 3; Iohannes Hubschmidt, *Die Erhorschung sprachlicher Substrate, besonders im Rumänischen*, în *Actes*, III, p. 61—66; Grigore Brâncuș, *Considerații asupra lexicului autohton al limbii române* („Transilvania“, 1980, nr. 6, p. 33—35); Alex. Rosetti, *Sur la langue des Daces et des Getes* (RRL, 1981, nr. 6, p. 499—501); Grigore Brâncuș, *Vocabularul autohton al limbii române*, București, 1983, care admite existența a 89 cuvinte sigur dace și 44 probabile; G. Ivănescu, *Elementele traco-dace păstrate în limba română* (ALIL, 1983—1984, p. 5—9); Aurel Berinde, Simion Lugoian, *Contribuții la cunoașterea limbii dacilor*, Timișoara, 1984 etc.

Asupra tendinței unora de a înmulți numărul cuvintelor de origine dacică a atras atenția Iorgu Iordan, *Despre lat. femina s.a.* (L.R., 1981, nr. 1, p. 75—79), care admite existența în limba noastră a 80—90 de cuvinte dace.

Vezi și precizările lui Dan Slușanschi, *Limba daco-geților în cadrul ei indo-european* (*ibidem*, 1981, nr. 3, p. 297—300); *idem*, *Substratul daco-moesian al limbii române* (*ibidem*, nr. 4, p. 339—342); Liviu Franga, *Suffixes daco-roumains de substrat dans la perspective comparée indo-européenne* (RESEE, 1982, nr. 3, p. 297—318).

49. Bibliografia privind numele Dunării este foarte bogată. Deosebit de importantă rămâne lucrarea lui V. Pârvan, *Considerațiuni asupra unor de nume riuri daco-scitice*, București, 1923 (din AARMSI, s. III, t. 1923). Amintim aici și părerea savantului bulgar Vl. Georgiev, după care forma românească continuă, fără intermediare străine, o formă daco-moesică (*Zur dakischen Hydronomye*, în „Acta Antiqua Acad. Scientiarum Hungariae“, XI, 1962, fasc. 1—3, p. 115—117). Vezi și Liviu Franga, *Pe marginea unor hidronime din Dacia* (SCL, 1981, nr. 5, p. 487—498, și nr. 6, p. 621—634).

50. N. Antonovici, *Codrii și numele de Prut și Argeș în continuitatea românilor în sud-estul Carpaților*, București, 1937; C. Cihodaru, *Sensul unor hidronime, toponime și onomastice daco-gete* (AȘUC, Istorie, 19, 1973, fasc. 1, p. 25—34).

51. I. D. Suci, *Contribuții la problema continuității : castrul Timiș* (R.Ist., 29, 1976, nr. 7, p. 1051—1058); C. Răileanu, *Tabula Peutina*.

girană și „Tivisco“ — Timișoara (*ibidem*, 1977, nr. 12, p. 2225—2249).
Vezi și cap. X, nota 41.

52. V. Pârvan, „Buzăul“ („Analele Dobrogei“, IV, 1923, nr. 4, p. 46—48). După unele opinii, și numele altor riuri ar fi dacice. Vezi Vasile Bologa, *Vișeu, Iza, Vaser - riuri ce-au „izvorit“ de la traco-geto-daci*, în vol. *Strămoșii poporului român geto-dacii și epoca lor*, București, 1980, p. 140—143. Vezi și Emil Petrovici, *Istoria poporului român oglindită în toponimie*, București, 1964.

53. Cicerone Poghirc, *Etimologia și semnificația toponimului dac Drubeta și relația lui cu drui, druete, dirmoz din românește* („Drobeta“, 1976, p. 30—33).

54. A.D. Xenopol, p. 36. Vezi și D. Protase, 1980, p. 24—26, și Dan Slușanski, *La géographie historique et l'hydronymie dace*, în *Actes*, III, p. 121—129. Despre necesitatea de a se extinde cercetarea și la alte toponime, probabil de origine dacă (Vertiporus, Gargheta, Orleta, Lueta, Buleta etc.), vezi C. Cihodaru, *Continuitatea populației băștinașe romanizate în regiunile nord-dunărene și urmele ei în toponimie* (C.I., 1977, p. 249—266).

Mai amintim că nomenclatura dacică a unor plante a fost preluată în tratate medievale grecești sau romane (C. Vaczy, *Nomenclatura dacică a plantelor la Dioscorides și Pseudo-Apuleius*, în AMN, 1972, p. 107 și urm.).

55. D. Tudor, *Răscoale și atacuri „barbare“ în Dacia Romană*, București, 1957; M. Macrea, p. 278—282.

56. D. Protase, 1980, p. 206—216.

57. C.C. Giurescu, p. 57. Vezi și considerațiile lui C. Preda, *Factorul autohton și romanizarea în formarea poporului român* (E.S., 1976, nr. 17, p. 35—38).

58. *Bibliografia privind pe dacii liberi este imensă*. Amintim lucrările mai noi: Sever Dumitrașcu, T. Bader, *Așezarea dacilor liberi de la Medieșul Aurit*, Oradea, 1967; M. Macrea, *Dacii liberi în epoca romană* („Apulum“, VII, 1968, p. 171—200); Ioan Horațiu Crișan, *Continuitatea dacică în cîmpia Aradului* (*ibidem*, p. 241—251); G. Bichir, *Relations entre Daces libres et Romains au II-e—V-e siècles de n.è. à la lumière des recherches archéologiques*, în *Actes du VII-e Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, Praga, 1966, II, p. 1034—1037; idem, *Dacii liberi din zona extracarpatică a României în secolele II—IV e.n.* (M.N., 1974, p. 23—34); Sever Dumitrașcu, *Stadiul cercetărilor privind istoria și arheologia dacilor-liberi în Crișana* („Sargetia“, 11—12, 1974—1975, p. 263—267); Gh. Bichir, *Les Daces libres de l'époque romaine à la lumière des données archéologiques* (T.D., I, 1976, p. 287—308); Sever Dumitrașcu, *Dacii liberi din vestul și nord-estul României* („Crisia“, 1977, p. 65—76); idem, *Teritoriul dacilor*

liberi din vestul și nord-vestul României în vremea Daciei romane, București, 1978 (rezumatul tezei de doctorat); Mioara Turcu, *Geto-dacii în Cimpia Munteniei*, București, 1979; Gh. Bichir, *Dacii liberi din secolele II—IV e.n., factori de permanență și continuitate în spațiul carpa-to-danubian*, în vol. *2050 de ani de la fûurirea de către Burebista a primului stat independent și centralizat al geto-dacilor*, București, 1980, p. 135—158; idem, *Les Daces libres aux II—IV-e siècles de n.ère*, în *Actes*, p. 323—329; S. Dumitrașcu, *Les Daces libres de Crișana (II-e—IV-e siècles de notre ère*, în același volum, p. 351—357; I. Ioniță, *Din istoria și civilizația dacilor liberi. Dacii în spațiul est-carpatic în secolele II—IV e.n.*, Iași, 1982; Gh. Bichir, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, București, 1984; idem, *Vestigii ale geto-dacilor din epoca romană la Scornicești, jud. Olt* (T.D., VII, 1986, p. 12—128); idem, *Continuitatea dacilor la granița de sud-est a Daciei romane* (R.Ist., 1986, nr. 9, p. 835—842) etc.

Despre civilizația dacilor liberi din Muntenia vezi Gh. Bichir, *Chronologie et datation de la civilisation Militari-Chilia* („Dacia“, 1980, p. 157—180).

59. N. Vlassa, *O pătrundere din vest a dacilor pe teritoriul fostei provincii Dacia în sec. IV e.n.* (SCIV, 16, 1965, nr. 3, p. 501—518). Vezi și D. Protase, *Problema colonizării de daci liberi și carpi în Dacia romană* (*ibidem*, 23, 1972, nr. 4, p. 593—607).

60. M. Macrea și D. Protase, *Tezaurul de monede romane de la Geomal și invazia carpilor din anul 242 în Dacia* („Studii și cerc. științifice“, Cluj, V, 1954, nr. 3—4, p. 552—559).

Numeroase așezări de carpi și daci liberi sînt dovedite arheologic în sec. IV d.Hr. atît în Moldova, cît și în estul Munteniei. Vezi Magda Tzony, *Descoperirile carpice de la Gura Nișcovului* („Carpica“, 1978, p. 147—158); idem, *Les Carpes de Muntenie à la lumière des decouvertes de Gura Nișcovului (dep. Buzău)* („Dacia“, 1978, p. 289—298); Gh. Bichir, *Dacii liberi din zona extracarpatică a României în secolele II—IV e.n.* (M.N., I, 1974, p. 23—34) etc.

Mai amintim că, în vremea împăratului Theodosius, carpo-dacii aliați cu hunii au atacat pe bizantini, care, „înfrîngîndu-i în război, i-au făcut să se întoarcă peste Dunăre, la locuințele lor“, adică în vechea Dacie (G. Popa-Lisseanu, *Românii în izvoarele istorice medievale*, București, 1939, p. 17—18).

61. Gh. Diaconu, *Unitatea culturii materiale și spirituale a populației daco-romane în sec. III—VI* (R.Ist., 30, 1977, nr. 2, p. 310). Vezi și Gh. Bichir, *Les Daces libres de l'époque romaine à la lumière des données archéologiques* (T.D., 1976, p. 287—307), care trage aceleași concluzii cu privire la reîmprospătarea elementului daco-roman din Dacia Traiană prin dacia liberi din afara provinciei.

62. D. Protase, 1966, p. 15. Vezi și C. Daicoviciu, în vol. *Unitate și continuitate...*, București, 1968, p. 86, care consideră extirparea dacilor „în contradicție totală nu numai cu rațiunea istorică..., dar și cu faptele concret dovedite”. Cf. și L. Bârzu, p. 38, care conchide „continuitatea dacică, locul pe care-l ocupă dacii în configurația etnică a provinciei, a fost demonstrată nu pe bază de logică istorică și pe interpretarea forțată a textelor antice, ci pe documente materiale indiscutabile și databile din întreaga perioadă de existență a administrației romane”.

De altfel, amintirea dacilor și a teritoriului pe care locuiau s-a păstrat și în cartografia și istoriografia medievală. Vezi Al. Bărcăcilă, *Dacia și Dania în istoriografia și cartografia medievală* („Studii și mat. de istorie medie”, III, 1959, p. 341—357); idem, *Dacia de la Dunăre a analelor france din sec. IX*, 1947.

ROMANIZAREA DACIEI

Un alt „argument“ utilizat de adversarii continuității, începînd cu R. Roesler, a fost acela al unei slabe romanizări a Daciei. Negarea romanizării avea drept scop să justifice teza sa principală: evacuarea totală a elementului latinofon de către Aurelian. După cum susținea părintele teoriei care-î poartă numele, „în Dacia, pe un teritoriu slab populat, înconjurat de o populație răuvoitoare, s-a format o țară pur colonială, în care romanismul n-a avut rădăcini adînci, pentru că nu se sprijinea pe baza largă și sigură a unei populații cucerită și sufletește. De aici ușurința cu care romanismul dintr-însa a putut să fie îndepărtat mai tîrziu și să dispară fără să lase măcar atîtea urme cîte au rămas în Britannia sau în Noricum, unde el s-a șters după cum se șterge o lustruială“¹.

Ideea a fost reluată și de alți adversari ai continuității (Hunfalvy, Buday, Tamás-Tremel etc.)², care nu au ținut seama de realitatea evidentă, aceea că *românii sînt un popor de origine romană*, singurul care-și mărturisește această origine prin numele său: român de la romanus și a cărui origine romană a fost recunoscută de numeroși învățați străini care au venit în contact cu poporul nostru începînd din secolul al X-lea³.

Cu ani în urmă, C. Daicoviciu remarca inconsecvența roeslerienilor în judecata fenomenelor istorice: „se neagă posibilitatea romanizării Daciei, dar se admite fără rezerve romanizarea Munților Balcani, a Traciei și Macedoniei“⁴, și aceasta cu toate că în Tracia și Macedonia s-au găsit circa 800 de inscripții latine, în timp ce în Dacia s-au descoperit circa 3000!⁵.

La argumentul lui Hunfalvy că romanizarea Daciei nu avea cînd să se producă în 165 de ani, A.D. Xenopol a re-

plicat că „timpul întrebuințat pentru romanizarea tuturor provinciilor nu a fost nicăierea mai lung și pentru câteva din ele chiar cu mult mai scurt“, și a dat ca exemplu Gallia și Hispania⁶.

După cum s-a arătat de curînd, pentru transformarea Galliei Narbonensis „în cea mai latină dintre provincii au fost suficienți 191 de ani și chiar mai puțin. . . , deci aproximativ tot atît cît a durat existența provinciei Dacia“⁷.

La aceasta trebuie să adăugăm argumentul adus de C. Patsch despre „intensitatea extraordinară“ a procesului de romanizare petrecut în Dacia⁸. În plus, „nu trebuie să uităm că Dacia, fiind cea din urmă din șirul provinciilor romane, toată experiența cîștigată în celelalte provincii a perfecționat mijloacele de romanizare ale stăpînirii“⁹. De aceea, după cum remarcă M. Macrea, „succesul deplin al romanizării Daciei, în timpul relativ scurt de-abia 165 de ani cît a durat stăpînirea romană în nordul Dunării, este în primul rînd o consecință a colonizării masive de la început a provinciei cu elemente romanizate, aduse din tot imperiul, acțiune conștient continuată și sprijinită apoi de împărații următori“.

Pe lîngă aceasta, trebuie neapărat să amintim aici faptul că „romanizarea efectivă a dacilor supuși se exercită asupra unei populații la care civilizația romană începuse să pătrundă cu cel puțin o sută de ani mai devreme“¹⁰, adevăr susținut de numeroși învățați români (V. Pârvan, N. Iorga, Radu Vulpe etc.), dintre care unii admit chiar un contact mai îndelungat înaintea cuceririi. „Cele dintîi semănături cu sămînță romană la Dunărea noastră au fost cu două sute de ani mai vechi (decît supunerea Daciei). Și atunci cînd Traian a supus și Dacia, tot malul drept al Dunării, de la izvoare și pînă la vărsarea în Marea Neagră, era plin de orașe și sate și cetăți romane“¹¹.

† După cum a arătat marele învățat V. Pârvan, „românii pătrunseseră mai întîi ca agricultori și negustori, în cele mai multe cazuri pe urmele grecilor și pe drumurile folosite de ei“. „Nivelul de dezvoltare atins de lumea dacică în preziua cuceririi ei explică penetrația la influența civilizației romane și rapiditatea cu care s-a desfășurat procesul de romanizare. Deschiderea spiritului dacic față de tot ceea ce înseamnă element de civilizație romană, nu ar fi fost posibilă fără cele trei secole de contacte prealabile victoriei lui Traian“¹².

Acest proces lent de pătrundere a elementelor romane, care a premers cuceririi Daciei de Traian, a fost numit de N. Iorga romanizarea „populară”; el ar explica faptul că limba română nu este rezultatul exclusiv al unei romanizări oficiale, în ea găsiindu-se „o întreagă parte adînc populară, păstorească și plugărească romană”¹².

Procesul de pătrundere a civilizației romane în Dacie înainte de cucerirea militară romană a fost cercetat de numeroși istorici și arheologi, ca Nicolae Lupu, I.H. Crișan etc. Studiind totalitatea obiectelor de proveniență romană descoperite prin săpăturile arheologice (obiecte de uz casnic, ceramică, podoabe, unelte etc.), N. Lupu a subliniat importanța penetrației civilizației romane în cele două secole dinaintea cuceririi ei de către Traian, civilizație care a pregătit condițiile pentru romanizarea propriu-zisă¹⁴, iar I. H. Crișan a dovedit că procesul de romanizare a durat în realitate 6 secole și că asimilarea limbii latine a avut loc la sfîrșit, fiind precedată și pregătită de însușirea modului de viață roman, în dualitatea aspectului său de cultură materială și spirituală¹⁵.

Relațiile dacilor cu lumea romană înainte de războaiele ce au dus la supunerea Daciei sînt ilustrate mai întîi de numeroasele tezaure monetare care dovedesc intense schimburi economice între daci și romani în secolele II î.Hr. — Id. Hr.¹⁶ (după cum arăta C. Preda, pînă în 1976 s-au descoperit cca 3000 de monede de tip roman republican!)¹⁷, ca și de folosirea scrierii și a limbii latine înainte de cucerirea romană¹⁸. Aceste aspecte ale relațiilor daco-romane au înlesnit procesul de romanizare a populației autohtone ce a urmat după cucerirea romană.

De altfel, trebuie să spunem că procesul nu este specific numai Daciei romane; după cum arăta de curînd savantul francez Guy Barruol, „romanizarea lentă prin comerț a precedat și pregătit colonizarea romană a Galliei de sud”¹⁹.

După cum declara I.I. Russu, „romanizarea acestei țări nu poate fi înțeleasă just și integral decît luînd în considerare tot ce este greco-roman în perioada « preromană » de aproape două veacuri a țării, nu niște realități social-economice care se leagă direct, fiind continuate nemijlocit de acțiunea... anexării Daciei carpato-danubiene la Imperiu în anii 101 și 106”²⁰.

Ceea ce nu trebuie iarăși pierdut din vedere este faptul că procesul de romanizare nu a încetat odată cu retragerea legiunilor și administrației romane din Dacia Traiană ci a continuat încă vreme de câteva secole, timp în care populația autohtonă și-a creat o limbă și o civilizație proprie ²¹. „Inexistența limes-ului dacic a creat posibilitatea răspîndirii unei părți din populația daco-romană a fostei provincii Dacia și în teritoriile vecine, unde a contribuit nu numai la înmulțirea elementului romanic, ci și la generalizarea obștii sătești“ ²².

Pe lângă continuarea procesului de romanizare în cuprinsul Daciei Traiane, avea loc romanizarea dacilor liberi, a carpilor și costobocilor, care au pătruns în interiorul fostei provincii romane, precum și a acelora care au continuat să trăiască la marginile ei, în regiunea Aradului ²³, Careilor ²⁴, sau în Moldova, de pildă ²⁵.

După cum a arătat Ligia Bârză, au existat trei zone în care procesul de romanizare a avut nuanțe diferite: zona rămasă sub administrație romană după anul 275, care păstrează un mod de viață urban; zona în care Imperiul și-a exercitat în continuare autoritatea nominală și unde nu se constată prezența masivă a barbarilor pînă în a doua jumătate a secolului al IV-lea și zona care nu a cunoscut stăpînire romană directă, dar care s-a aflat sub influența Imperiului. După cum a precizat mai departe aceeași autoare, „gradul de asimilare a civilizației romane de către diferitele grupuri de populație dacică rămase în afara provinciei nu este identic“; intensitatea lui a fost condiționată de „poziția lor geografică, de care a depins intensitatea legăturilor culturale și economice, natura relațiilor politice și gradul de control exercitat de autoritățile romane“ ²⁶.

Cît privește situația din Moldova, unde romanizarea a fost un proces efectiv, admis și de istoricii sovietici, amintim opinia lui Nicolae Gostar, care arăta că, în acest proces, un rol de seamă l-au avut așezarea romană de la Barboși ²⁷, păstorii daci romanizați și războaiele dintre romani și „barbarii“ de la periferia lumii romane, în cursul cărora mulți romani au fost capturați și au rămas în această regiune; spre deosebire de Dacia Traiană, unde romanizarea a fost oficială, în restul Daciei romanizarea a fost „barbară“, ea s-a făcut prin intermediul provincialilor romani.

La rîndul său, un alt cercetător al problemei, Silviu Sanie, remarcă: „integrarea în viața economică și socială, politică și militară romană a populației de origine dacică

din sudul zonei est-carpătice reprezintă premisa și fundamentarea aserțiunii, că ea se găsea la sfârșitul secolului al III-lea într-o etapă avansată de ireversibilă romanizare. Perioada relativ scurtă a adoptării limbii și civilizației romane poate fi mai lesne admisă dacă avem în vedere vecinătatea Moesiei, intensele contacte (comerciale — N.S.) anterioare, numărul mare de militari din legiuni“. Același autor a subliniat faptul că în secolele II—III d.Hr. în Moldova centrală „influența culturii materiale romane este evidentă în toate așezările“²⁸.

În lumina cercetărilor arheologice întreprinse în ultimele decenii, a devenit limpede faptul că procesul de romanizare a cuprins nu numai Dacia Traiană dar și pe dacii liberi și carpii ce locuiau restul teritoriului Daciei. După cum s-a arătat recent, „delimitarea complexelor culturale aparținând dacilor liberi, ca și analiza impactului provocat de cucerirea romană și de intensificarea influenței civilizației romane este o realizare excepțională a arheologiei postbelice“. Cercetările lui R. Vulpe de la Poieniști (jud. Vaslui), ale lui Gh. Bichir de la Pădureni (jud. Vrancea), Poiana Dulcești (jud. Neamț), Mătășaru (jud. Dîmbovița) și Scornicești (jud. Olt) etc., ale lui I. Ioniță și V. Ursachi la Văleni (jud. Bacău), unde a fost descoperit cel mai întins cimitir carpic (peste 1000 de morminte), ale lui S. Morintz la Chilia (jud. Olt), ale Margaretei Constantiniu la Militari și Străulești (îngă București), cercetările lui I.H. Crișan și Sever Dumitrașcu în zona dacilor liberi din vest, ca și apariția unor lucrări de sinteză cum este aceea a lui Gh. Bichir asupra culturii carpic, apărută și într-o traducere engleză la Londra, au modificat substanțial înțelegerea procesului de romanizare la dacii liberi

Trebuie să mai arătăm apoi că populația de la nordul Dunării nu a întrerupt contactul cu Imperiul de la sudul fluviului, care continua să-și exercite influența fie prin capetele de pod rămase (Drobeta, Sucidava-Celei, Turris, Ledetrata etc.), fie, și mai viguros, după recucerirea teritoriilor pierdute de la nordul fluviului în timpul lui Constantin cel Mare²⁹ sau Justinian³⁰. Biruințele lui Constantin cel Mare și recucerirea unei părți din teritoriul de la nordul Dunării au determinat pe unii istorici din antichitate să afirme, exagerînd, că împăratul ar fi recîștigat pentru Imperiu vechea Dacie a lui Traian. De aceea, se poate spune că „o a doua etapă importantă a procesului de romanizare s-a desfășurat

În cursul secolului al IV-lea d.Hr., cînd puterea romană revine viguros la nord de marele fluviu, anexînd o parte însemnată a teritoriului de la sud de Carpați³¹.

După cum s-a arătat, „castrele romane de pe malul stîng al Dunării, ca și valul și podurile lui Constantin cel Mare nu au fost construite, desigur, în pustiu, ci în mijlocul unei populații romane și romanizate, iar raza de acțiune a castrelor și fortificațiilor romane a fost totdeauna mult mai întinsă decît zidurile lor propriu-zise”³².

Limita nordică a acestui teritoriu a fost puternic fortificată printr-un val, care traversa Cîmpia Română și care era întărit cu castre ca cele de la Hinova sau Pietroasele^{32bis}. „Importanța și marea durată a acestui sistem defensiv este demonstrată de ansamblul arheologic de la Pietroasele (jud. Buzău), constînd din castru, terme și mai multe necropole sigur date din perioada constantiniană pînă la Valens”³³.

Pe de altă parte, arheologii au constatat că aglomerarea și bogăția așezărilor populației autohtone „au fost considerabil crescute în perioadele în care Imperiul era stăpîn pe linia Dunării, cum ușor se poate observa în secolul al IV-lea, în timpul lui Constantin cel Mare, în secolul al VI-lea, în vremea împăratului Justinian, și apoi în secolele X—XI, în vremea împăraților Ioan Tzimiskes și Vasile al II-lea și în genere în toată perioada în care Imperiul și-a reășezat granița la Dunăre”³⁴.

După cum spunea C. Daicoviciu, argumentul timpului scurt al romanizării trebuie înlăturat categoric, dacă ținem seama de scopul cuceririi Daciei de către Roma și de organizarea conștientă a provinciei ca un bastion sigur al romanității, împlîntat în miezul „barbaricum”-ului³⁵.

„Intervențiile cu caracter durabil sau trecător ale Imperiului în regiunile de dincoace de marele fluviu, în cursul acelor 3—4 veacuri de după abandonare..., legăturile continue între cele două maluri ale Dunării, răspîndirea creștinismului în limba latină între populațiile din fosta Dacie, caracterul limbii latine ca mijloc de comunicare între diferitele populații eterogene au făcut ca această limbă să se răspîndească și mai departe, iar procesul romanizării să continue și după părăsirea provinciei.

Istoria, arheologia și lingvistica arată o puternică romanitate la Dunărea de Jos și în Dobrogea, pînă la sfîrșitul veacului al VI-lea. Această romanitate a jucat un rol hotă-

ritor în răspîndirea și întărirea romanizării ținuturilor din cuprinsul fostei provincii și după abandonarea ei oficială”³⁶.

Tot lui C. Daicoviciu îi aparțin considerațiile următoare cu privire la romanizarea Daciei: în Dacia au fost aduși numeroși coloniști romani „*ex toto orbe Romano*”³⁷, cum spunea Eutropius. Populația dacă nu s-a izolat de acești numeroși coloniști, ci a trăit în cadrul civilizației romane aduse de ei în Dacia, fapt dovedit de descoperirile arheologice³⁸.

Limba dacilor, cu graiurile ei diferențiate de la o regiune la alta, nu constituia o stavilă în fața limbii latine; dimpotrivă, nevoile zilnice ale populației locale și ale coloniștilor impuneau cu necesitate folosirea unei limbi comune, limbă înțeleasă de toți, și aceasta nu putea fi decît limba latină³⁹, care era limba administrației, a armatei, a justiției și a vieții social-economice. Intensitatea folosirii limbii latine este ilustrată de numărul mare (cca 3000) de inscripții descoperite pe teritoriul fostei Dacii. Nici religia dacilor nu constituia un factor de izolare, deoarece încă înainte de cucerire se făcuse o apropiere între divinitățile dacilor liberi și cele greco-romane.

După cum au arătat numeroși autori, procesul de romanizare a fost impulsionat de „*Constitutio Antoniniana*” din anul 212 d.Hr., prin care locuitorii Daciei deveneau cetățeni romani.

Ca în tot Imperiul Roman, un rol de seamă în romanizarea Daciei l-au avut trupele romane provenind în majoritate din provinciile occidentale, supuse de mai multă vreme romanizării: „lagărele militare constituiau, prin durata lungă de serviciu, nu numai școli de limbă latină pentru soldați, dar, împreună cu nelipsitele canabae din preajma lor, și adevărate focare de răspîndire a graiului simplu latinesc. Așezarea normală a veteranilor în regiunile unde au servit, încuscririle cu băștinașii continuau și dădeau caracter de perpetuitate acestei acțiuni”. Se poate spune deci că, pe lângă orașe și centrele economico-comerciale⁴⁰, „așezările rurale, împinzite cu militari și veterani, devin al doilea canal prin care în Dacia se propagă o limbă de înțelegere pentru toți, limba latină rustică”⁴¹.

O dovadă convingătoare în acest sens o constituie inscripția descoperită de Gornea, în Banat, care „probează faptul că ostașii grăniceri, acei limitanei, vorbeau la sfîrșitul secolului al III-lea sau la începutul celui următor o

limbă latină destul de bună, asemănătoare cu cea vorbită în oricare alt colț al Imperiului“, după cum constatau descoperitorii inscripției, arheologii N. Gudea și I. Dragomir ⁴². După cum au dovedit-o descoperirile de la Biertan (jud. Sibiu), Socetu (jud. Teleorman) și Curcani (Ilfov) în secolul al IV-lea d.Hr. localnicii foloseau scrisul în limba latină; după secolul al V-lea, limba dacă dispare, lăsând o parte din fondul ei limbii noi, vorbită de daco-romani.

„Numărul veteranilor așezați în Dacia trebuie să fi fost considerabil, de vreme ce, în limba română, noțiunea de om în vîrstă, cu mulți ani, este exprimată tocmai de acest cuvînt. Fiindcă bătrîn nu este altceva decît veteranus, modificat după regulile limbii române“, afirma C.C. Giurescu ⁴³.

Și alți istorici sau arheologi, ca M. Zahariade sau A. Aricescu, au subliniat rolul important al armatei romane în procesul de romanizare a Daciei: „armata romană, atît prin partea ei activă (trupele), cît și prin veterani, a constituit o punte de legătură stabilă între populația autohtonă și noua administrație“.

Pe de altă parte, nu trebuie să uităm nici faptul că limba latină a fost adoptată la scurtă vreme, pentru că numai folosirea latinei populare făcea posibilă înțelegerea între autohtoni și administrație, între autohtoni și diverse grupuri de coloniști proveniți din diverse părți ale Imperiului Roman.

După cum sublinia I.I. Russu, acest idiom oficial a fost adoptat de localnici în decurs de cîteva generații: „Învățarea noii limbi trebuie să fi fost defectuoasă; acel *sermo rusticus et provincialis* s-a generalizat cu multe lipsuri și reduceri, sesizabile și azi în limbile romanice, dar mai ales în românește, unde substratul lexical preroman este mai puternic decît oriunde; dovadă că, învățînd și vorbind treptat latina, localnicii noștri autohtoni n-au putut să uite dintr-odată, total, idiomul strămoșesc care a dus o luptă dîrză cu limba oficială și din care (în epoca bilingvismului) s-au păstrat cele 160 (inițial desigur mai multe) cuvinte integrate în noua limbă a populației provinciale“ ⁴⁴.

Ca și în alte colonii romane, înflorirea vieții economice, promovată cu consecvență de stăpînirea romană, a constituit un puternic mijloc de atragere a populației autohtone la romanizare ⁴⁵.

„Noile forme de viață romană, stabilite în cea mai mare parte pe vechile temelii ale așezărilor geto-dacice (cu păs-

trarea vechilor numiri de localități, ape, munți), a cunoscut o intensitate excepțională, de ale cărei dimensiuni ne putem da seama cu adevărat din marele număr de orașe și sate, castre și așezări mărunte, de drumuri și clădiri publice, cariere, mine și variate alte întreprinderi și exploatări — produse ale unui uriaș proces de muncă, susținut cu dîrzenie într-un efort colectiv înnoitor de țară“. Bogăția deosebită a produselor din Dacia Traiană „constituie dovada optimă a unei intense și impozante desfășurări a vieții social-economice și a romanismului provincial“, remarca I.I. Russu ⁴⁶.

Procesul de romanizare a Daciei a fost intens și rapid ; el este ilustrat prin cîteva exemple caracteristice, din care rezultă că numele localnicilor au ajuns curat romane după două-trei generații ^{46bis}. „În Dacia romană, asimilarea a fost tot așa de rapidă și de completă ; se poate afirma că pe la jumătatea secolului al III-lea, deci înainte de retragerea legiunilor, Dacia era o țară deplin romanizată“, arăta C.C. Giurescu ⁴⁷.

Foarte instructive în acest sens sînt evenimentele din anul 251 d.Hr., cînd armatele romane au fost înfrînte de goți, iar împăratul Decius a fost ucis. Deși era un prilej nimerit pentru răscoală, populația daco-romană nu s-a mai răscolat, deoarece „după cîteva generații crescute în cultura romană și bucurîndu-se de avantajele civilizației romane, după ce construiseră ei înșiși atît, erau prea legați de munca lor pe pămîntul Daciei ca să nu privească atacurile goților cu aceeași îngrijorare ca și conducătorii lor locali“. La această dată, deci, populația din Dacia devenise solidară cu civilizația romană.

„Romanismul a biruit în Dacia, fiindcă el a cîștigat pe autohtoni. Dacă romanii nu izbuteau să cîștige pentru civilizația și cultura lor pe daci, s-ar fi întîmplat și în ținutul carpato-danubian ceea ce s-a întîmplat în Panonia și în Britania: dispărea adică treptat romanismul. Pentru că numai cu funcționari și cu oameni veniți din altă parte nu poți imprima unui ținut un nou aspect, o nouă viață. Trebuie să ai neapărat și concursul băștinașilor, care să se simtă atrași de această nouă viață“ ⁴⁸.

Se poate spune deci că cele șase veacuri de stăpînire efectivă romană pe ambele maluri ale Dunării au fost suficiente pentru a-i da populației daco-romane „convingerea apartenenței la o formă de civilizație superioară, singura în

măsură să-i asigure supraviețuirea fizică, conservarea ființei etnice și a limbii latine“.

„Dacă procesul romanizării nu s-ar fi petrecut pe loc, în mediul geto-dac băștinaș, nu ar fi luat naștere civilizația daco-romană pe care o descoperă arheologii pretutindeni, nu numai în provincia Dacia, ci și în Dacia liberă, în Maramureș, Crișana, Bucovina, Basarabia, fără a mai vorbi de Muntenia, care a fost, ca și sudul Moldovei, mereu în legătură cu romanitatea. Civilizația daco-romană este rezultatul cel mai de preț și cel mai concret al continuității“, remarcă D. Berciu ⁴⁹.

Romanizarea Daciei a fost recunoscută și de numeroși învățați străini (Julius Jung, Th. Mommsen, F. Chapot, Fr. Altheim etc.). V. Duruy o considera „la plus grande oeuvre de colonisation que l'histoire connaisse“ ⁵⁰; C. Patsch o socotea un proces de o intensitate extraordinară ⁵¹ etc.

Concluzia ce se poate trage din cele spuse mai sus este una singură: *Dacia a fost romanizată efectiv, creîndu-se o populație daco-romană, care a constituit nucleul singurului popor romanic în estul romanității.*

După cum a dovedit A. Armbruster în lucrarea sa despre romanitatea românilor, poporul nostru a avut de-a lungul veacurilor conștiința originii sale latine ⁵², conștiință strîns legată de aceea a continuității sale pe pămîntul strămoșesc și exprimată cu claritate de cronicarii Grigore Ureche, Miron Costin, Constantin Cantacuzino, de marele învățat Dimitrie Cantemir, ca și de corifeii Școlii Ardelene. Originea latină a poporului român și a limbii sale a fost recunoscută, de asemenea, de numeroși străini care au venit în contact cu poporul nostru începînd încă din secolul al X-lea.

Întrucît în ultima vreme unii istorici au încercat să acrediteze ideea că românii sînt numai urmașii dacilor, nu și ai romanilor, care ar fi fost „cotropitori“, amintim că întrucît nici un popor de origine latină nu-și reneagă strămoșii romani, ar fi straniu să apreciem drept negativ un fenomen istoric al cărui rezultat final a fost însăși existența poporului român.

Poporul român s-a mîndrit întotdeauna cu originea sa romană, iar Școala Ardeleană a făcut din această origine nobilă o armă pentru emanciparea politică și națională a românilor.

La 1404 arhiepiscopul de Sultanieh nota în tratatul său de geografie: „românii se mîndresc a fi romani și lucrul acesta se vedește în limba lor căci ei vorbesc ca romanii”⁵³. La 1532 italianul Francesco della Valle aflase de la călugării de la mănăstirea Dealu că românii „își zic în limba lor romani, spunînd că au venit în vremuri străvechi de la Roma pentru a se așeza în această țară”⁵⁴. Mihai Viteazul el însuși, în împrejurări grele, își îmbărbăta ostașii, cerîndu-le „să se poarte vitejește pentru slava nației lor și a aceleia a romanilor, din care mărturiseau că se trag”⁵⁵. La 1829, un ofițer finlandez ajuns în Moldova arăta: „moldovenii sînt mîndri de originea lor romană... Aceasta dovedește cît prețuiesc băștinașii nobila lor origine. Alt nume decît cel de român îi jignește în mîndria lor națională”⁵⁶.

Nu trebuie să uităm, de asemenea, că una dintre ideile fundamentale ale gîndirii și conștiinței politice românești, care a slujit ca pavăză românilor împotriva încercărilor marilor puteri vecine de a-i cucerii și asimila, a fost conștiința romanității. „Am rămas români pentru că nu ne-am putut despărți de amintirea Romei”, spunea Nicolae Iorga.

Recunoașterea procesului de romanizare efectivă a Daciei nu înseamnă în nici un fel minimalizarea elementului autohton geto-dac în formarea poporului român și a continuității sale — alături și împreună cu coloniștii romani cu care s-a contopit în spațiul carpato-dunărean. Geto-dacii reprezintă baza etnică a poporului român. „Nu-i uităm nici un moment pe străvechii și bravii noștri înaintași geto-daci, pe care îi moștenim prin ființa noastră, prin strînsa legătură cu pămîntul patriei noastre, dar tocmai pentru că ei, primind limba latină și felul de viață roman, au asimilat cu desăvîrșire valorile spirituale ale civilizației romane și ni le-au transmis într-o neîntreruptă continuitate, noi le păstrăm și le cultivăm ca însușiri de căpetenie ale neamului nostru”, mărturisea Radu Vulpe⁵⁷.

NOTE

1. R. Roesler, p. 45. Nu putem să nu amintim aci judecata plină de logică a lui A. Ubicini, care aprecia acum aproape un secol: „este tot atît de nerațional să vezi în români un popor de pură rasă latină, precum să susții, ca un scriitor grec modern, că în prezent nu mai curge

în vinele lor nici o picătură de sînge latin. Adevărul se află între aceste două extreme, mai aproape totuși de prima opinie de cît de cea de a doua" (*Les origines de l'histoire Roumaine*, Paris, 1886, p. 84).

Pentru procesul general de romanizare a se vedea Ștefan Pascu, *La genese des peuples romans. L'origine et le developpement historique du peuple roumain*, București, 1980, p. 3—9; D. Protase, 1980, p. 246—250, care arată că romanizarea în Dacia a avut loc în condiții asemănătoare aceleia din Italia, Hispania și Gallia, și ele provincii ale Imperiului Roman.

Pentru modul cum a decurs procesul de romanizare în Dacia față de alte provincii ale Imperiului Roman vezi Al. Suceveanu, *În legătură cu unele discuții recente privind procesul de romanizare* (T.D., VI, 1985, p. 105—115).

2. Vezi mai recent L. Balla, *L'importance des colonisations en Dacie* („Acta Classica Universitatis Scientiarum Debrecenensis“, X—XI, 1974—1975, p. 139—143), care susține că procesul de colonizare nu a avut nici o importanță pentru romanizarea Daciei. Absurditatea unei asemenea teorii a fost dovedită de Nicolae Gudea, *Despre importanța colonizării în Dacia* (*Note critice în legătură cu lucrarea lui L. Balla*, S C I V, 1979, nr. 3, p. 393—398).

Opinia lui A. Alföldi, după care coloniștii ar fi fost traci aduși din Balcani, unde s-ar fi întors apoi, a fost combătută cu argumente serioase de C. Daicoviciu, *Încă o legendă risipită...* („Steaua“, 1968, nr. 1, p. 90—93).

Trebuie să amintim că și unii autori români au negat sau neagă romanizarea. De pildă, constatînd că „n-a îndrăznit nimeni“ (!) să pună „o problemă serioasă a dacismului“ și pornind de la ideile romantice ale lui N. Densușianu, care susține continuitatea limbii dacilor ca fiind înrudită cu limba latină, într-o lucrare recentă, V. Cărăbiș neagă procesul de romanizare și afirmă că „limba dacă e mama limbii române care s-a vorbit încontinuu pînă astăzi“, aceasta deoarece „limba dacilor era asemănătoare cu limba latină rustică și înrudită cu limba galilor și a iberilor“ (*Despre pierderea limbii dacilor*, București, 1978).

Vezi și Viorica Mihai, *Puncte de vedere privind scrierea dacilor* („Anale de istorie“, 1979, nr. 1, p. 95—129). Specialiștii au arătat însă netemeinicia acestei „teorii“. De pildă, R. Vulpe a condamnat „halucinanta fantezie despre latinitatea înăscută a geto-dacilor (independentă de romanizare), contrazisă categoric de toate datele și principiile lingvistice“ (vezi vol. colectiv *De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice și monumente de artă creștină*, Galați, 1977, p. 17).

Dacă cele două limbi ar fi fost asemănătoare, de ce i-ar mai fi trebuit lui Caracalla un interpret de limbă dacă (*interpretex dacorum*)

— cum apare într-o inscripție — sau de ce ar mai fi fost nevoie ca Ovidiu — exilat la Tomis — să învețe limba geților? Vezi R. Ist., 1979, nr. 9, p. 1772.

3. A. Armbruster, 1972, passim.

4. „Tribuna“, 3 febr. 1972, p. 12.

5. N.N. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului Roman*, București, 1960, p. 5.

6. A.D. Xenopol, p. 40.

7. L. Bârză, în R. Ist., 1980, nr. 5, p. 962.

8. C. Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, II, p. 213. Cf. M. Macrea, p. 255, care afirmă: „Succesul deplin al romanizării Daciei, în timpul relativ scurt, de-abia 165 de ani, cât a durat stăpânirea romană în nordul Dunării, este în primul rând o consecință a colonizării masive de la început a provinciei cu elemente romanizate aduse din tot imperiul, acțiune conștient continuată și sprijinită apoi de împărații următori“.

9. Sextil Pușcariu, în D.R., 8, 1934—1935, p. 298—299.

Dintre studiile mai noi despre romanizarea Daciei amintim: C. Daicoviciu, *Romanizarea Daciei* („Apulum“, VII, 1968, p. 261—271), reprodusă și în vol. *Dacica*, Cluj, 1969, p. 427—436; idem, *Principia — Începuturile (Romanizarea Daciei)* („Steaua“, 1968, nr. 2, p. 55—58); idem, *Romanisierung Daziens*, în *Beiträge zur Alten Geschichte und deren Nachleben. Altheim Festschrift*, I, Berlin, 1969, p. 535—547; C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *La Dacie et sa romanité*, în vol. *Sources archéologiques de la civilisation européenne*, Bucarest, 1970, p. 246—255; Andrei Aricescu, *Unitățile militare în procesul de romanizare a teritoriului dobrogean* (S C I V, 23, 1972, nr. 4, p. 581—592); Sever Dumitrașcu, *Romanizare, romanizare, românizare* („Crisia“, IV, 1974, p. 19—27); D. Tudor, *Romanizarea Munteniei* („Apulum“, 12, 1974, p. 111—117); Iudita Winkler, *Procesul romanizării în lumina monumentelor epigrafice și sculpturale din așezările rurale ale provinciei Dacia* (S C I V, 24, 1974, nr. 4, p. 497—515); Hadrian Daicoviciu, *Dacians and Romans in Trajan's Province*, în vol. *Relations*, p. 33—53; și în AMN, 1984, p. 81—93; Nicolae Gudea, *Citeva aspecte și probleme în legătură cu procesul de romanizare în Dacia* („Apulum“, 1975, p. 95—111); Ion Glodariu, *Aspecte ale politicii demografice romane în zona de sud a Transilvaniei* (AMN, 1977, p. 95—109), care conchide „în toate așezările autohtone preluarea culturii materiale romane este evidentă în inventarul fiecărei gospodării“; Gh. Bichir, *Date noi cu privire la romanizarea Munteniei* (S C I V, 1978, nr. 3, p. 385—393); N. Gudea, *Citeva observații privind procesul de romanizare. (În legătură cu cartea lui Marcel Bénabou)* (S C I V, 1978, nr. 2, p. 231—240); idem, *Despre importanța colonizării în Dacia* (ibidem, 1979, nr. 3, p. 393—398); Radu Vulpe,

Le processus de romanisation sur toute l'étendue des pays geto-dace (NEH, VI, 1980, p. 71—80); D. Protase, 1980, p. 228—252 (cap. *Romanizarea Daciei*); idem, *Die Romanisation des innerkarpatischen Dakien*, în *Actes*, II, p. 253—257; idem, *Romanizarea în Dacia* („Transilvania“, 1980, nr. 6, p. 53—56); și în „Marisia“, X, 1980, p. 53—64; D. Tudor, *Contribuții la problema romanizării în Dacia Inferior* (A.O., 1981, p. 59—67; *Enciclopedia civilizației romane*, coordonator D. Tudor, București, 1982, p. 268—320; Adrian Riza, „Romanizarea“ și istoria unică a spațiului „romanic“. Un model istoric al „romanizării“ („Transilvania“, 1983, nr. 5, p. 11—17); D. Protase, *Considerații privind continuitatea și romanizarea autohtonilor în Dacia Traiană* (AARMSI, s. IV, 1984, p. 9—23), care sintetizează rezultatele cercetărilor de până la această dată; C. Petolescu, *Simbioză daco-romană și romanitate carpato-dunăreană* (R.Ist., 1985, nr. 7, p. 635—649); N. Branga, *Italianii și veteranii din Dacia*, Timișoara, 1986.

Despre influența civilizației romane asupra dacilor liberi din Muntenia și romanizarea acestora vezi Gh. Bichir, *Dacii liberi din Muntenia și relațiile lor cu romanii* (T.D., II, 1981, p. 73—92); Henorian Ionescu, Flaminio Mirtzu, *O singulară mărturie a romanizării, în așezări ale dacilor liberi din Subcarpații musceleni* („Studii și comunicări“, Muzeul Cîmpulung-Muscel, 1987, p. 3—8).

Pentru situația din Dobrogea — aflată mai mult timp sub stăpânire romană — vezi: C. Scorpan, *La continuité de la population et des traditions gètes dans les conditions de la romanisation de la Scythia Minor* („Pontica“, 1973, p. 137—151); Al. Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană în secolele I—III e.n.*, București, 1977; idem, *Fondul getic autohton și procesul romanizării în Dobrogea secolelor I—III e.n. în lumina săpăturilor de la Straja și Fintinele* (T.D., II, 1981, p. 217—220); Adrian Rădulescu, *Dacia și Moesia (Scythia), părți constitutive ale etnosului românesc* („Pontica“, XVII, 1984, p. 101—107); Octavian Bounegru, Puiu Hașotti, Actuan Murat, *Așezarea daco-romană de la Hîrșova și unele aspecte ale romanizării în Dobrogea* (SCIV, 1989, nr. 3, p. 273—294).

Despre influența romană asupra portului dacilor vezi Lucia Marinescu, *Despre îmbrăcămintea populației din provincia Dacia* (M.N., III, 1976, p. 125—132).

Despre influența daco-romană în viața cotidiană a românilor (îndeosebi în mobilier, alimente etc.) vezi Maria Comșa, *Quelques données relatives à la vie quotidienne chez les Daces, les Romaines et les Roumains* (T.D., II, 1981, p. 93—109), care subliniază faptul că „la romanisation de la Dacie a été un processus de profondeur“.

Vezi și Maria Comșa, *Quelques conclusions historiques concernant le I-er millénaire de n.é. fondées sur l'origine des mots se rapportant à*

la famille et aux liens de parenté dans la langue roumaine (T.D., III 1982, p. 76—84), care arată că termenii de origine latină sînt cei mai numeroși, o nouă dovadă că „le processus de romanisation a marqué profondément non seulement la vie sociale, mais la vie familiale aussi“.

10. C. Daicoviciu, *Romanizarea*, p. 263.

11. V. Pârvan, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, p. 14. Vezi și idem, *Castrul de la Poiana*, p. 13.

12. L. Bârză, p. 104.

13. N. Iorga, *Istoria românilor*, I, partea a II-a, p. 15; vezi și p. 263—264, unde se spune că nu numai oamenii inscripțiilor din Dacia au putut crea un popor ca cel românesc și că limba latină a venit „gata pregătită de la Dunăre“. Vezi și idem, *Les Latins d'Orient*, Paris, 1921, unde se arată că ocuparea militară a Daciei a fost precedată de o infiltrație lentă de populație romanizată.

14. Nicolae Lupu, *Civilizația dacică și influențele romane exercitate asupra ei în sec. I î.e.n. și sec. I e.n.* („Apulum“, 1978, p. 73—89). Vezi și Iudita Winkler, *Expansiunea economică a Romei înainte de cucerirea (sic!) Daciei* (SRIR, I, 1954, p. 147—158); Ion Glodariu, *La pénétration économique romaine en Dacie préromaine* (D.R., 1977—1978, p. 17—26).

15. I.H. Crișan, *Noi coordonate ale procesului romanizării și ale formării poporului român* („Ziridava“, VIII, 1977, p. 29—40). Vezi și Ioan Glodariu, *L'intensité de l'influence romaine en Dacie pré-romaine* (T.D., V, 1984, p. 150—155).

Despre rolul culturii în procesul de romanizare vezi Mihai Bărbulescu, *La culture spirituelle romaine et la romanisation des Daco-Gètes*, în *Actes*, II, p. 259—264.

16. Bucur Mitrea, Szekely Zoltan, *Tezaurul monetar de la Fotoș și pătrunderea comercială romană în estul Daciei în sec. I î.e.n.* (MCA, II, 1956, p. 643—683); B. Mitrea, *Moneda republicană romană și unitatea lumii geto-dace*, în vol. *Unitate și continuitate*, p. 53—64; V. Căpitanu și C. Buzdugan, *Un tezaur de monede republicane romane descoperit la Cornii de Sus* („Carpica“, II, 1969, p. 131—144); Maria Chițescu și V. Ursachi, *Două tezaure romane imperiale descoperite în Moldova* (*ibidem*, p. 145—156); Constantin Buzdugan, *Tezaurul de monede republicane romane de la Vișina, jud. Galați* (M. Ant., III, 1971, p. 455—468); Bucur Mitrea, *Reconsiderări istorice. Tezaurul de la Prejmer și pătrunderea economică romană republicană în estul Daciei* („Aluta“, 1971, p. 97—117); idem, *Spre o revalorificare a tezaurelor de monede romane republicane descoperite în Dacia: tezaurul de la Ilieni (jud. Covasna)* (SCN, V, 1971, p. 81—90); Viorel Căpitanu și V. Ursachi, *Două tezaure de denari romani republicani și imperiali, descoperite la Răcățidu și Pânreț (jud. Bacău)* („Carpica“, IV, 1971, p. 167—195); M. Chi-

țescu, *Citeva tezaure monetare republicane din Moldova* (ibidem, p. 159—166); M. Chițescu — N. Anghelescu, *Le trésor de monnaies romaines républicaines découvert à Jegălia (dep. de Ialomița)* („Dacia“, 1972, p. 303—316); Marius Moga, *Tezaurul de monede republicane romane de la Secusigiu (jud. Arad)* (RMM, 1971, nr. 4, p. 321—325); Bucur Mitrea, Dinu Rosetti, *Un tezaur de denari romani republicani și imperiali de început descoperit la Cetățeni — Muscel* („Studii și comunicări“, Pitești, 1972, p. 221—228); Em. Moscalu și C. Beda, *Tezaurul de monede republicane romane de la Orbeasca de Sus (jud. Teleorman)* (SCIV, 25, 1974, nr. 2, p. 265—275); Maria Chițescu, Eugenia Popescu, *Tezaurul monetar imperial de la Simburești (jud. Olt)* (SCN, VI, 1975, p. 223—227); Vasile Drimboceanu, *Un tezaur de denari romani republicani și imperiali descoperit în satul Homești, com. Greabănu (jud. Buzău)* (ibidem, p. 219—222); Viorel Căpitanu, *Tezaurul de denari romani imperiali descoperit la Dealul Perjului (com. Oncești, jud. Bacău)* („Carpica“, X, 1978, p. 195—204); Gh. Popilian, *Un nou tezaur de monede romane descoperite în Oltenia* („Drobeta“, 1978, p. 33—46); Bucur Mitrea, Gh. Untaru, *Date noi despre tezaurul roman republican de la Conțești* („Carpica“, X, 1978, p. 137—145) etc.

Pentru circulația monedei romane în Moldova (sec. I î.Hr. — sec. V d.Hr.) vezi lucrarea de sinteză a lui Virgil Mihăilescu-Bîrliba, *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, Bucarest, 1980, care strânge a un loc 55 de descoperiri de emisiuni romane republicane și 292 imperiale.

17. E.S., 1976, nr. 17, p. 38. Trebuie să ținem seama și de faptul că, din porunca împăratului Traian, o bună parte din monedele vechi au fost retrase din circulație pentru a fi topite, ceea ce motivează scăderea numărului acestor monede. (D. Protase, 1980, p. 187.)

Despre dezvoltarea acestor schimburi comerciale vezi I. Glodariu, *Relațiile comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj-Napoca, 1974, precum și considerațiile aceluiași, *Comerțul roman și cucerirea Daciei* („Sargetia“, 11—12, 1974—1975, p. 237—249, cu hărți), unde se arată că interesele comerciale romane au apărut cu două veacuri înainte de cucerirea Daciei. Vezi și Al. Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană în secolele I—III e.n.*, București, 1977.

18. D. Berciu, *Scrieri cu litere latine în complexul dacic de la Ocița (Ocnele Mari), jud. Vâlcea* (S C I V, 24, 1973, nr. 4, p. 611—620); I.I. Russu, *Scrierea greacă și latină în Dacia preromană* (A I I C, 19, 1976, p. 29—44); H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 224—242 etc.

19. Guy Barrauol, *La résistance de substrat preromain en Gaule*, în vol. *Assimilation et résistance à la culture greco-romaine dans le monde ancien*, Bucarest-Paris, 1976, p. 400—401.

20. I.I. Russu, recenzie la lucrarea lui I. Glodariu amintită în nota 17 (R.Ist., 1975, nr. 8, p. 1275). Vezi și D. Berciu, *Continuitatea, factor de bază al etnogenezei și unității poporului român* (E.S., 1976, nr. 7, p. 43), unde se afirmă că săpăturile arheologice făcute în Cimpia Română și în Subcarpați „au dus la concluzia că zona extracarpatică se afla nu numai sub înfrigurarea economică și culturală romană, ci și sub controlul roman încă din vremea lui Augustus“.

21. Maria Comșa, *Sur la romanisation des territoires nord-danubiens aux III-e—VI-e siècles de n.é.* (NEH, III, 1965, p. 23—40); eadem, *Zur Romanisierung der Gebiete nördlich der Donau (Muntenien, Südmoldau) im 4. Jh. u.z.* („Dacia“, IX, 1965, p. 283—298).

22. Maria Comșa, în S C I V, 1967, nr. 3, p. 432—433.

23. Egon Dörner, *Dacii liberi în cimpia Aradului și stadiul lor de romanizare în secolele II—IV e.n.* („Ziridava“, III—IV, 1974, p. 93—106).

24. Gh. Lazin, I. Nemeti, *Descoperiri dacice din sec. II—IV e.n. în zona Carei* („Crisia“, II, 1972, p. 200—202).

25. Pentru situația din Moldova vezi: Radu Vulpe, *La Valachie et la Basse-Moldavie sous les Romains* („Dacia“, 1961, p. 365—393); Nicolae Gostar, *Vechimea elementului roman la răsărit de Carpați* (E.S., 1979, nr. 6, p. 34—37, 52); idem, *Situația Moldovei în timpul stăpânirii romane* (SAI, 19, 1972, p. 79—87); Ion Ioniță, *Unele probleme privind populația autohtonă din Moldova în secolele II—V* („Crisia“, 1972, p. 183—198); idem, *Quelques problèmes concernant la continuité dace à l'est des Carpates au cours des II-e — IV-e de n. ère*, în *Actes*, II, p. 331—338; Silviu Sanie—Ioan T. Dragomir, *Aspects de la cohabitation de Daces et des Romains dans le Midi romain de la Moldavie*, în același volum, p. 339—349; Dan Gh. Teodor, *Romanitatea în Moldova în a doua jumătate a mileniului I* (E.S., 1981, nr. 11, p. 36—38) și îndeosebi lucrarea de sinteză a lui Silviu Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (secolele II î.e.n.—III e.n.)*, Iași, 1981.

Despre procesul de romanizare reflectat în toponimie vezi C. Cihodaru, *Date toponimice relative la procesul de romanizare dintre Carpați, Dunăre și Nistru* (AIIAI, 1983, p. 371—381).

26. L. Bârză, p. 59.

27. Despre simbioza daco-romană din așezarea de la Barboși, vezi mai nou Ion T. Dragomir, *Recente mărturii arheologice referitoare la coabitarea daco-romană, descoperite la Tirighina-Barboși* (T.D., III, 1982, p. 160—180).

28. S. Sanie, *op. cit.*

29. M. Macrea, p. 466. Vezi și D. Tudor, *Constantin cel Mare și recucerirea Daciei Traiane* (R I R, XI—XII, 1941—1942, p. 134—148 +

+ 1 h); Octavian Toropu, *La frontière nord-danubienne de la Dacie Ripensis depuis l'abandon de la Dacie Trajane jusqu'aux invasions hunniques*, în *Actes du IX-e Congrès international d'études sur les frontières romaines*, Bucurest, 1974, p. 71—81; Maria Comşa, *Dacia în epoca lui Constantin cel Mare şi a urmaşilor săi* („Pontica“, X, 1977, p. 215—228); I. Barnea, Octavian Ilescu, *Constantin cel Mare*, Bucureşti, 1982 (Îndeosebi p. 92—154); I. Barnea, *La politica dell'Impero romano nell Basso Danubio dopo il ritiro d'Aureliano (sec. IV—VI)*, în vol. *La Dacia preromana e romana, i rapporti con l'Impero*, Roma, 1982, p. 39—44.

30. Sofia Pahoura-Hatzopoulos, *L'oeuvre de reconstitution du Limes Danubien à l'époque de l'empereur Justinien I-er* (R H S E E, 18, 1980, nr. 1, p. 95—109).

31. Gh. Diaconu, *Unitatea culturii materiale şi spirituale a populaţiei daco-romane în sec. III—VI* (R. Ist., 30, 1977, nr. 2, p. 310). O constatare asemănătoare la L. Bârzu, p. 51: „menţinerea unui imperiu de limbă latină la Dunăre pînă la începutul secolului al VII-lea a asigurat, în condiţiile permanenţei legăturilor de pe ambele maluri ale Dunării, continuitatea procesului de romanizare“. Vezi şi harta de la p. 24.

Vezi şi N. Iorga, *Istoria românilor*, II, cap. III, intitulat *Reromânizarea politică*.

32. D. Macrea, *Probleme de lingvistică română*, p. 15.

32 bis. Gh. Diaconu, Magda Tzony, Marius Constantinescu, Vasile Drîmbocianu, *L'ensemble archéologique de Pietroasele* („Dacia“, 21, 1977, p. 199—220); Radu Harhoiu, *Componenta romană tîrzie a orizontului cultural Pietroasa (sec. V e.n.)*, în vol. *2050 de ani*. Universitatea Bucureşti, 1980, p. 183—191; Gh. Diaconu, *Gräber des V. Jhs. a. Z. von Pietroasele* („Dacia“, 1986, p. 177—182) etc.

33. L. Bârzu, p. 54—55.

34. Eugenia Zaharia, *Cîteva observaţii despre arheologia şi istoria sec. VIII—XI pe teritoriul R.S. România* („Aluta“, I. 1969, p. 116).

35. C. Daicoviciu, *Romanizarea*, p. 263. Vezi şi M. Muşat—I. Ardeleanu, p. 59—62.

36. C. Daicoviciu, în *Istoria României*, I, p. 779. Vezi şi Ştefan Pascu, *op. cit.*, p. 14, care enumeră printre căile de continuare a procesului de romanizare: propagarea pe scară largă a creştinismului în limba latină (despre care vezi mai jos cap. V); legăturile permanente economice şi etno-culturale ale daco-romanilor cu romanitatea sud-dunăreană; comunitatea vieţii economice, bazată pe sistemul monetar roman; dominaţia romano-bizantină la nord de Dunăre în vremea domniilor lui Constantin cel Mare şi Justinian; menţinerea unor capete de pod la nordul Dunării.

37. După cercetările lui I.I. Russu, din cele cca 2600 de nume cunoscute din inscripțiile din Dacia, marea majoritate (cca 1920, adică 74%) sînt romane sau de tip italic. Vezi discuția la M. Macrea, p. 254—255.

38. D. Protase, *Etablissements ruraux de la Dacie romaine* (RRH, 1969, nr. 1, p. 13). Despre conviețuirea autohtonilor daci cu coloniștii romani vezi și Hadrian Daicoviciu, *Continuitate și romanizare în Dacia Traiană* („Steaua”, 1971, nr. 6, p. 25) și L. Mărghitan, II, passim.

39. H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului Roman*, București, 1960.

Despre romanizarea numelor dacilor — îndeosebi după anul 212 — vezi A. Kerenyi, *Die Personennamen von Dazien* („Dissertationes Pannonicae ex Instituto Numismatico et Archaeologico Universitatis Petro Pazmany”, s.I. fasc. 9, Budapest, 1941), care arată mulțimea numărului de nume ca: Aelius, Aurelius, Septimius, Severus, Flavius, Ulpius etc., utilizate în Dacia.

Pentru romanizarea așezărilor rurale a se vedea îndeosebi: D. Protase, *Observații asupra așezărilor rurale din Dacia romană și post-romană (sec. II—VI) pînă la venirea slavilor* („Banatica”, I, 1971, p. 93 și urm.); idem, *Autohtoni*, passim, unde se arată că în fiecare localitate dacică s-au găsit numeroase produse romane; Ioan Glodariu, *Așezările dacice și politice de urbanizare romană* („Apulum”, 1987, p. 133—137).

Procesul de romanizare a locuitorilor din regiunea Apulum este ilustrat în mod pregnant de monumentele funerare descoperite la Răhău, jud. Alba, unde — la numai zece ani după cucerirea Daciei — apare cea dintîi familie de daco-romani: tatăl, veteranul Titus Flavius Rufus, mama, Iulia Maxima, și fiii lor: o fetiță, Venusta, și doi băieți: Maximus și Rufinus. Pietrele funerare romane din Răhău — prima cu datare precisă în anul 116 d.Hr., iar a doua cu datare aproximativă, cca 130 d.Hr. — pot fi considerate drept *primele dovezi scrise despre începutul procesului de romanizare în Dacia*. Vezi Romul Grecu, *Monumentele funerare romane de la Răhău-Alga* („Îndrumător pastoral”, Episcopia Alba Iulia, II, 1978, p. 75—76). La Răhău exista în această epocă un pagus („Apulum”, 1967, p. 18—19).

Despre importanța așa-numitelor *villae-rusticae* în procesul de romanizare vezi studiul lui I. Mitrofan în vol. *In memoriam C. Daicoviciu*, 1974, p. 245—256.

40. Despre rolul acestora vezi: C. Daicoviciu — H. Daicoviciu, *Développement urbain et romanisation dans la province de Dacie*, în *Centenar muzeal orădean*, 1972, p. 153—160; H. Daicoviciu, *Orașele și romanizarea provinciei traiane* („Steaua”, 1974, nr. 3, p. 37); I. Berciu, C. Băluță, *Apulum, centru de iradiere a romanității în Dacia* („Apulum”, 1975, p. 643—649); L. Mărghitan, II, p. 68—108 (cap. *Orașele*

și trgurile din sud-vestul Daciei romane, înfloritoare centre meșteșugărești), care sintetizează rezultatele descoperirilor arheologice făcute la Dierna și Tibiscum, unde daco-romanii au adus un aport însemnat la înflorirea provinciei Dacia; despre rolul asemănător jucat de un alt mare oraș roman, Porolissum, în partea de nord a Transilvaniei, vezi Nicolae Gudea, *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman* (AMP, 1989, p. 241—340). Interesante considerații despre rolul urbanizării în etnogeneza poporului român la Radu Florescu, *Urbanizarea Daciei* („Sargetia“, 1984—1985, p. 149—166), care cuprinde și o amplă bibliografie.

După cum s-a arătat recent, limba latină a fost adoptată în scurtă vreme „pentru că numai folosirea latinei făcea posibilă înțelegerea între autohtoni și administrație, între autohtoni și diverse grupuri de coloniști“ (L. Bârzu, p. 51).

41. C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 268.

42. „Banatica“, III, 1975, p. 99—121.

Pentru o limbă cultă vorbită în aceste părți vezi N. Mihăescu, *Scrisoarea lui Auxentius din Durostor, izvor pentru latinitatea balcanică*, în vol. *Omagiu Iorgu Iordan*, București, 1958, p. 607—610. Vezi și I. Fischer, *Aspectul lingvistic al romanizării Daciei* (L.R., 1978, nr. 2, p. 189—191).

43. C.C. Giurescu, p. 88. Vezi și M. Zahariade, *Factorul militar și procesul simbiozei daco-romane*, în vol. colectiv *Armata și societatea românească*, București, 1980, p. 42—63. Pentru situația din Dobrogea vezi Andrei Aricescu, *Unitățile militare în procesul de romanizare a teritoriului dobrogean* (SCIV, 23, 1972, nr. 4, p. 581—592); idem, *Armata în Dobrogea romană*, București, 1977.

Rolul armatei în procesul de romanizare a fost subliniat și de B. Gerov, *La romanisation entre le Danube et les Balkans, d'Auguste à Hadrien* („Annuaire de l'Université de Sofia“, Fac. Histoire — philosophie, 1948—1949).

După cum sublinia Alexandru Suceveanu, *Cu privire la procesul de romanizare* (E.S., 1982, nr. 17, p. 29—32), „acest proces s-a desfășurat nu numai prin urbanizare și militarizare, ci și prin perpetuarea unor structuri economico-sociale, în primul rând obștea teritorială, care au putut prelua și transmite mai departe mesajul romanității“. Vezi și idem, *În legătură cu unele discuții recente privind procesul de romanizare* (T.D., 1985, p. 105—115).

44. I.I. Russu, *Etnogeneza*, p. 135.

45. Unii autori au exagerat urmările negative ale cuceririi romane, deși au acceptat preluarea de către daci a limbii și spiritualității latine. Vezi, de pildă, Ilie Ceaușescu, *Rezistența poporului român împotriva invadatorilor în secolele II—XIV* („Anale de istorie“, 1979, nr. 5,

p. 68—71). Vezi mai recent Hadrian Daicoviciu, *Considerații asupra semnificației stăpînirii romane în Dacia* (E.S., 1980, nr. 3, p. 42—45), care susține că „stăpînirea romană a însemnat în Dacia o reală și puternică dezvoltare economică și culturală“.

46. I.I. Russu, *op. cit.*, p. 226.

46 bis. — Procesul este asemănător cu acela petrecut în Dalmația, unde, datorită romanizării, au dispărut aproape total numele indigene (G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg, 1969). Pentru detalii vezi: I. Winkler, *Procesul romanizării în lumina monumentelor epigrafice și sculpturale din așezările rurale ale provinciei Dacia* (SCIV, 25, 1974, p. 497—517); V. Wollmann, *Epigrafia și problema romanizării în provincia Dacia* (AIIC, XVIII, 1975, p. 281—289); Claudia Luca, Zaharia Milea, *Onomastica inscripțiilor de la Potaissa* (AMN, 15, 1978, p. 189—194).

47. C.C. Giurescu, p. 91—92. Aceeași concluzie la D. Protase, *Les rapports entre Romains et Daces dans la province de Dacie*, în vol. *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien*, Bucurest, 1976, p. 499: „La romanisation des Daces a été un processus réel, rapide et puissant, assuré essentiellement par la colonisation massive et par l'armée“.

După cum au dovedit descoperirile de la Biertan, Socetu și Curcani, în sec. IV d.Hr. localnicii foloseau scrisul în limba latină (D. Berciu, în E.S., 1975, nr. 12, p. 42). Folosirea limbii latine de către autohtoni în Moldova este dovedită de descoperirea altarului votiv de la Șendreni (L. Bârz, p. 52).

Cît privește pe dacii liberi, aceștia și-au păstrat cultura (probabil și limba) pînă în sec. V d.Hr. (Mircea Rusu, în AIIC, 1978, p. 125); după această dată, limba dacă dispare.

48. C.C. Giurescu, p. 88. Vezi și M. Macrea, p. 385—386; C. Preda, *Factorul autohton și romanizarea în formarea poporului român* (E.S., 1976, nr. 17, p. 38—40).

49. E.S., 1976, nr. 7, p. 43. Vezi și L. Bârz, p. 58, care arată că cele șase veacuri de stăpînire efectivă romană pe ambele maluri ale Dunării au fost suficiente pentru a-i da populației daco-romane „convîngerea apartenenței la o formă de civilizație superioară, singura în măsură să-i asigure supraviețuirea fizică, conservarea ființei etnice și a limbii latine“.

Pentru Banat, aceleași concluzii la L. Mărghitan, II, p. 174: „urmele arheologice de pe cuprinsul bănățean atestă cu claritate că procesul de romanizare a început foarte de timpuriu..., s-a desfășurat cu deosebită intensitate pe toată durata celor peste 165 de ani ai existenței Daciei romane, continuînd fără întrerupere încă două secole după retragerea aureliană“.

Despre legătura dintre romanizare și continuitatea populației în Dacia Traiană vezi precizările lui H. Daicoviciu, în „Steaua”, 1971, nr. 6, p. 25.

50. V. Duruy, *Histoire des Romains*, IV, Paris, 1882, p. 758.

51. C. Patsch, *op. cit.*, p. 213. Vezi opiniile invocate de C. Daicoviciu, *Romanizarea*, p. 261—262 și D. Protase, 1980, p. 230—231.

Romanizarea Daciei a fost acceptată, de asemenea, și de istoricii sovietici. De pildă, E.A. Rikman, *Unele probleme ale romanizării populației de pe malul stîng al Dunării inferioare în prima jumătate a mileniului I e.n.*, în vol. *Legăturile slavo-volohe*, Chișinău, 1978, susține „romanizarea intensă” a Daciei.

52. După cum a arătat într-un excelent studiu Alexandrescu, *Le paradoxe roumain* („International Journal of Rumanian Studies”, I, 1976, nr. 1—2, p. 3—19), în secolele XVII—XIX cultura română a urmărit să se integreze în cultura romanității occidentale, căutînd să realizeze astfel un „mit al identității”.

53. *Călători străini*, I, p. 39.

54. *Ibidem*, p. 323.

55. Hurmuzaki, *Documente*, III/2, p. 530.

56. R.V. Bossy, *Mărturii finlandeze despre România*, București, 1937, p. 27.

57. Radu Vulpe, *Romanitate și creștinism, coordonate ale etnogenezei române*, în vol. *De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice și monumente de artă creștină*, Galați, 1977, p. 16.

Capitolul III

ABANDONAREA ȘI EVACUAREA DACIEI DE ADMINISTRAȚIA ROMANĂ

Adversarii continuității (Roesler, Hunfalvy, Tamás etc.) au folosit ca principal argument al lor afirmații unor istorici romani (în special ale lui Flavius Vopiscus), după care Aurelian ar fi retras toată populația din Dacia.

Pentru a da greutate acestor afirmații, Roesler susținea că Vopiscus a fost „un istoric prea înțelept, care-și întemeiază păreri sale pe o cercetare conștiințioasă a faptelor și care dispunea de un bogat material istoric”¹, afirmație cu totul neîntemeiată. Autorul uită că Vopiscus însuși mărturisește că a scris istoria lui Aurelian la stăruințele unei rude a împăratului, Iunius Tiberianus, care l-a sfătuit că nu trebuie să spună adevărul „căci ar avea tovarăși de minciună pe niște autori a căror elocință istorică o admirăm” (*habitus mendaciorum comites quos historia eloquentiae miramur auctores*)². În secolul nostru, erudiții germani Hermann Dessau și Ernst Hohl au ajuns la concluzia că autorii așa-zisei opere „*Historia Augusta*” ar fi niște anonimi din epoca împăratului Theodosius și din care s-au inspirat, în secolul al IV-lea d.Hr., Eutropius și Rufinus Festus.

După cum s-a arătat, deosebirea de păreri dintre istorici își are originea în felul ambiguu, prea rezumativ și nu îndeajuns de precis în care evenimentul abandonării oficiale a Daciei a fost prezentat de scriitorii antici, care nu sînt contemporani cu acest eveniment. Întreaga discuție a fost de multe ori viciată de unele tendințe inspirate din interese politice, ceea ce a dăunat lămuririi pe baze științifice a problemei³.

Adversarii continuității nu au ținut seama nici măcar de faptul că în Dacia locuiau numeroși daci liberi (în afara provinciei romane), care nu trebuiau să asculte de porunca lui Aurelian de a-și părăsi țara.

Izvoarele literare relative la părăsirea Daciei au fost supuse unor atente analize de numeroși cercetători⁴; cei mai mulți dintre ei au arătat că acestea exagerează, că sînt scrise tîrziu, din poruncă, pentru a liniști spiritele și a salva onoarea împăratului, susținînd că acesta ar fi pus la adăpost populația.

Înainte de a discuta problema izvoarelor, va trebui să arătăm că Dacia nu a fost părăsită de administrația romană într-un moment de panică generală, care să fi determinat evacuarea provinciei, ci, dimpotrivă, într-o perioadă relativ calmă: momentele dificile de la mijlocul secolului al III-lea d.Hr. fuseseră depășite, grupuri mari de carpi fuseseră colonizate în Imperiu, iar agresivitatea carpo-getică era în declin. După cum sublinia Ligia Bîrzu, în ultimul sfert al secolului al III-lea d.Hr. și în cea mai mare parte a secolului următor „nu se constată în provincia Dacia Superioară și la apus de limes-ul transalutan nici o mișcare de populație demnă de a fi luată în considerare”⁵. „Dacia a fost pierdută de romani nu în urma unor înfrîngerii militare la nordul Dunării, ci ea a fost pur și simplu abandonată, fără a fi cedată în stăpînirea cuiva”, este și convingerea lui D. Protase; reputatul specialist clujean își bazează convingerea pe faptul că toate vestigiile ce pot fi atribuite goților în Dacia sînt ulterioare anului 300⁶.

„Istoriile cele mai vechi n-au scris ce vedeau, ci ce auzeau, remarca Vasile Pîrvan. Învățații aceia de atunci, scriind și ei numai după cărți, nu și după viață, au pus în povestea lor știrea ce li s-a spus la Roma, care era așa de departe de Dacia noastră: «Dacia lui Traian a fost părăsită și toți locuitorii ei au fost mutați la miazăzi de Dunăre». Ar fi fost o rușine mare și pentru Roma și pentru împăratul care a făcut isprava să se spună adevărul, că locuitorii nu s-au mutat, ci au rămas dincolo de hotar, cu barbarii stăpîni peste ei și peste țara și munca lor. Pe urmă însă, cum la miazăzi de Dunăre nu se întîmplase nimic nou, căci totul fusese numai praf în ochii lumii, firește nimeni n-a mai scris nimic și nici pe pietre, nici în cărți, n-a mai rămas nici o știre despre ceea ce ar fi fost să fie viața cea nouă a noastră, în Peninsula Balcanică”⁷.

Iată textul lui Vopiscus: „Văzînd că Illyricum e devastat și Moesia ruinată, (Aurelian) a părăsit provincia întemeiată de Traian peste Dunăre, Dacia, pierzînd speranța de a o

mai putea menține, retrăgînd din ea armata și pe provinciali (*sublato exercitu et provincialibus*). Oamenii luați de acolo i-a așezat în Moesia și a numit (noua provincie) Dacia sa (adică Aureliană), care acum desparte cele două Moesii“⁸.

După cum s-a observat, afirmațiile lui Vopiscus conțin unele contradicții flagrante, astfel încît el nu poate constitui un izvor sigur despre retragerea „provincialilor“ din Dacia. Mai întîi, dacă Illyricul era devastat și Moesia „ruinată“, cum ar fi putut Aurelian să retragă locuitorii într-o provincie „pierdută“? Apoi, dacă și sudul Dunării era mereu prădat și nesigur, din cauza aceluiași barbari, ce siguranță putea prezenta această regiune pentru locuitorii veniți din nordul Dunării?⁹

De altfel, așa cum s-a remarcat recent, după anul 275 viața în regiunile de la nord de Dunăre era mai sigură decît la sud, deoarece aici s-au așezat goții pînă la trecerea în Italia; tot în nord-vestul Peninsulei Balcanice și în Panonia s-a aflat centrul de greutate al hunilor, mai apoi al gepizilor și avarilor; tot la sud de Dunăre sînt pustiite spații întinse „în perioada celor trei mari catastrofe care au zguduit jumătatea orientală a imperiului — înfrîngerea de la Adrianopole, ruperea pactului cu hunii și marea slavă“¹⁰.

Vopiscus nu este însă singurul izvor despre abandonarea Daciei; mai sînt și altele care se contrazic în privința elementelor retrase din provincia lui Traian. Astfel, Eutropius vorbește vag de „romani din orașe și de pe ogoare“ (*abductosque Romanos ex urbibus et agris Daciae in media Moesia collocavit*); Rufius Festus¹¹ se mulțumește cu simplul nume de „romani“ (*translati exinde Romanis*), în timp ce bine-informatul Iordanes nu menționează decît „legiunile“ (*evocatis exinde legionibus*)¹².

După Rufius Festus și Eutropius ar fi fost retrași romanii în general; după Flavius Vopiscus (*Historia Augusta*), armata și provincialii, iar după Iordanes numai legiunile. În plus, Eutropius, Festus și Iordanes admit o dublă abandonare a Daciei (una sub Gallienus și alta sub Aurelian), Aurelius Victor și Orosius susțin că Dacia a fost pierdută încă de Gallienus, iar autorii lucrării *Historia Augusta*, de Aurelian. Este vorba deci de o lipsă evidentă de precizie a acestor izvoare care a dat posibilitatea unor autori — forțînd textul — să accepte ideea unei evacuări totale a Daciei Traiane, deși nici un izvor nu afirmă aceasta.

De curînd s-a remarcat faptul că atât Eutropius, cît și Vopiscus „nu afirmă decît că Aurelian a retras numai ceva, o parte din populația din Dacia“, și aceasta deoarece ei nu folosesc adjectivele *totus* sau *omnis* (= tot); „nefolosind niciodată aceste adjective în pasajele privind retragerea lui Aurelian din Dacia, înseamnă că nu au vrut în nici un fel să se refere la o retragere totală a populației“, ceea ce ni se pare perfect întemeiat ^{12bis}.

După cum s-a arătat, „nodul discuției îl constituie mai ales termenul *provinciales* ¹³ din *Historia Augusta* și expresia *ex urbibus et agris* de la Eutropius ¹⁴, interpretate într-un mod simplist și absolut. Or, aceste cuvinte, scrise fugitiv, în rezumate extrem de concise, de către autori trăind cu mult mai tirziu decît faptele pe care le pomenesc, sînt din capul locului lipsite de o adevărată autoritate documentară. Pe de altă parte, chiar acordîndu-le atenție, în lipsă de știri mai circumstanțiale pe care unii se simt ispițiți să li-l acorde, ele nu prezintă nici o precizie care să oblige la o asemenea accepțiune. Există în schimb o variantă care chiar i se opune categoric. Este expresia *evocatis exinde legionibus* a lui Iordanes, care se abține să vorbească de populația evacuată, limitîndu-și aserțiunea la armată“ ¹⁵.

Foarte interesante ni se par precizările filologului italian Alberti Arnaldo, care, pornind de la faptul că Eutropius vorbește mai întîi de aducerea de coloni în Dacia (*ex toto orbe romano infinitas eo copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas*) și apoi de retragerea acestora (*abduosque Romanos ex urbibus et agris Daciae*), arată că Eutropius „se referă la transferarea și la chemarea acelorași persoane“, adică a coloniștilor aduși în Dacia. Au fost retrase deci numai contingentele de trupe (*evocati exinde legionibus*) și un număr mai mic sau mai mare de funcționari (*provinciales*) ¹⁶.

Cît privește pe Iordanes — care era mult mai bine informat asupra realităților din regiunile dunărene, de unde era originar — acesta, „știind că în secolul IV e.n. exista o populație romană în Dacia, refuză să preia de la înaintași povestea cu «provincialii» și «mulțimile», rezumîndu-se deliberat la armată“, remarcă pe bună dreptate arheologul D. Protase.

De altfel, așa cum s-a observat de curînd, retragerea legiunilor s-a făcut cu multă discreție, astfel încît nici un izvor literar contemporan sau din anii următori nu o menționează. „Mai mult chiar, o inscripție datată în anul 275,

descoperită la Orléans (Franța), în al cărei text numele împăratului Aurelian e însoțit de titlul *Dacicus Maximus* (semn că a repurtat o victorie în această provincie), denotă că în Gallia, în anul înălțării acelei epigrafe, nu se cunoscuse nimic în legătură cu evacuarea Daciei¹⁷. Ori, nu este posibil ca un asemenea eveniment important să treacă neobservat de contemporani.

Cercetări mai noi au dovedit existența a două tradiții istorice cu privire la retragerea aureliană: prima, care vorbește de o evacuare totală, atât a armatei cât și a populației, este greșită și tendențioasă, în timp ce a doua, care indică doar o evacuare parțială sau oficială, reprezintă tradiția cea bună sau corectă, îndreptînd în mod conștient tradiția greșită despre evacuarea totală a Daciei. Eutropius urmărea să atenueze impresia produsă de marea pierdere teritorială suferită de Imperiul Roman și să salveze atât prestigiul compromis al acestuia, cât și pe acela al lui Aurelian, pe care-l idealiza.

Analizînd textul referitor la intenția lui Hadrian de a evacua Dacia, Vladimir Iliescu preciza: „Pe vremea lui Hadrian era greu de conceput o evacuare a cetățenilor romani din Dacia, drept care împăratul a renunțat la ideea sa, deși ne aflăm doar la cîțiva ani după cucerire și de aceea numărul cetățenilor era în orice caz mai mic decît după 165 de ani de romanizare¹⁸. Înseamnă că sub Aurelian, cînd imperiul era mult mai slab, iar populația romană mai numeroasă, operația ar fi fost imposibilă, cel puțin după logica lui Eutropius“. Acesta „nu și-a dat seama de contradicția ireconciliabilă a argumentării sale, care este ambiguă; căci din moment ce Hadrian vroia cu adevărat să plece din Dacia, trebuia să retragă puțini cetățeni, dacă Aurelian a putut să-i retragă pe toți; iar dacă a rămas, fiindcă n-a putut să-i scoată pe cei puțini, nici Aurelian n-ar fi putut să procedeze la fel cu toată populația“¹⁹.

*

Ideea abandonării Daciei de către întreaga populație daco-romană a fost respinsă de istoricii români care s-au ocupat de această problemă și care au susținut cu toții că este vorba de retragerea legiunilor, administrației și a unei minorități înstărite a populației civile. Iată cîteva din părerile expuse în această problemă: „Un popor așezat nu fuge niciodată în întregimea lui înaintea unei năvăliri. Numai

nomazii care își duc viața în cărúțele lor, umblînd din loc în loc, se pot strămúta cu totul. Se poate oare găsi un singur exemplu în istorie unde un popor așezat să fi părăsit țara sa pentru a căuta scăpare aiurea?... Pentru ce oare singură Dacia să fi făcut excepție de la această obștească lege?“, arăta A.D. Xenopol ²⁰.

„Condamnată de critica izvoarelor, teza unei evacuări totale a populației din Dacia este respinsă și mai mult de realitățile generale ale vieții omenesti și de ordinea firească a lucrurilor. Teritoriile Daciei Aureliene de pe malul drept al Dunării și din Balcani nu ofereau nici întinderea, nici mijloacele de trai ale Daciei Traiane și nici nu erau depopulate pentru a-i primi pe toți locuitorii acesteia pînă la ultimul om“, susținea Radu Vulpe ²¹.

C.C. Giurescu afirma la rîndu-i: „părăsirea Daciei sub Aurelian trebuie înțeleasă în sensul că s-au retras peste Dunăre legiunile, funcționarii și o minoritate a populației civile, aceea bogată, care, cu banii ei, putea trăi oriunde. Marea majoritate însă a populației satelor și orașelor, plugarii, păstori, meseriași, micii negustori, descendenții direcți ai dacilor autohtoni romanizați și ai veteranilor, au rămas pe loc, sub noii stăpîni, goții, cărora le-au plătit dări și dijme. De altfel, goții luaseră în stăpînire Dacia în calitate de «federati», adică aliați, obligîndu-se să nu mai atace Imperiul, ba chiar să-i dea ajutor împotriva altor năvălitori. Nu e vorba, așadar, de o părăsire în mîna unor adversari neîmpăcați, care să distrugă totul, așezări și oameni, în țara cucerită“. Și mai departe: „Istoria ne arată că, în toate timpurile și la toate popoarele, mulțimea, aceea legată prin îndeletnicirile ei de pămîntul care o hrănește, mulțimea nu fuge. N-au fugit nici galo-romanii în fața francilor, n-au fugit nici italicii în fața goților și apoi a longobarzilor, n-au fugit nici daco-romanii în fața goților, cum nu vor fugi, un mileniu mai tîrziu, în fața tătarilor“²².

La rîndul său, I.I. Russu constata: „dacă trupele romane vor fi căutat și izbutit să constrîngă chiar și pe cei mai îndărătnici și excentrici «cetățeni» a se evacua în Moesia, în schimb apare destul de puțin probabil că se va fi încercat și reușit a îndupleca și culege de prin sate, de la stîne și «sălașuri», de pe văi și plaiuri pe autohtonii daco-romani legați de glie și de codru spre a-i face să-și părăsească vetrele, luînd calea pribegiei... Bunul simț practic și logica istorică împiedică pe oricine să-și imagineze o evacuare integrală,

absolută a populației, indiferent de condiția ei socială, juridică și economică, din câmpiile, văile, plaiurile și munții Daciei”²³.

În sfârșit, de curînd, Ștefan Pascu enumera motivele pentru care Dacia nu a putut fi părăsită de locuitorii săi: „O populație care a trăit de milenii în aceleași locuri — populația dacă — nu-și părăsește locurile ancestrale în nici o împrejurare. În al doilea rînd, nu se cunoaște nici un caz în istoria omenirii cînd o populație să-și fi părăsit, în totalitate, căminele, gospodăriile, în fața unor invazii. În al treilea rînd, de la părăsirea Daciei de oficialitatea romană și pînă la așezarea goților — primul val de populație în migrație — au trecut mai multe decenii. În al patrulea rînd, chiar noii veniți ar fi împiedicat această evacuare, avînd nevoie de sprijinul material al autohtonilor — obligații în natură — și colaborarea militară a acestora. În al cincilea rînd, teritoriile sud-dunărene nu erau prea liniștite și mai ferite de primejdii decît cele nord-dunărene. În al șaselea rînd, germanicii, așezați în fostele teritorii ale Imperiului, erau socotiți «aliați» (*foederati*) ai acestuia, ceea ce înseamnă o colaborare politică și militară. În al șaptelea rînd, nu există nici un izvor care să ateste venirea românilor de la sudul la nordul Dunării într-o vreme mai tîrzie. În al optulea rînd, populația daco-romană, devenită poporul român, ar fi trebuit să aibă o memorie neobișnuită pentru a se așeza, după 600—800 de ani, exact pe locurile „părăsite” cu 8—9 secole înainte”²⁴.

Nu numai istoricii români au respins ideea părăsirii Daciei de către întreaga populație daco-romană, ci și numeroși istorici și învățați străini. Iată doar cîteva exemple din numeroasele ce se pot da:

Mitropolitul Ștefan Stratimirovici de Karlovitz — contemporan cu Petru Maior — susținea cu justete la 1806: „mărturia lui Vopiscus din această expresie «*sublato exercitu et provincialibus*» și a lui Eutropius «*abductos Romanos ex urbibus et agris Daciae*» cel mai bine și probabil așa se poate înțelege dacă spunem că romanii și-au retras de acolo armata lor, toate garnizoanele și toți funcționarii care au aparținut armatei sau conducerii, și poate pe toți cetățenii romani care s-au distins prin proprietăți și prestigiu, care au putut și au vrut să plece. Acolo au lăsat întreaga mulțime (*vulgus, ignobile, colluviem*) a aceluia popor, care întotdeauna

a alcătuit cea mai mare parte a locuitorilor, neputînd afirma că ei (romanii) au retras, în afară de funcționari, orășeni și familiile ilustre, și marele număr al mulțimii de acolo, răs-pîndită pretutindeni prin acei munți și dumbrăvi, majorată în timp de mai mult de un secol și jumătate (între 106—272 cît timp romanii au stăpînit acolo), obișnuită cu acele regiuni, cu clima, cu felul și obiceiurile sale, decît să fie retrasă vrînd sau nevrînd. Această ultimă eventualitate este aproape imposibilă la oricare popor, mai ales în timp scurt, numai dacă este întrebuițată forța, despre care, însă nu știm nimic. Totuși, putem presupune că acea mulțime, după exemplul celorlalte, din Italia și din alte regiuni ale Imperiului Roman invadate de barbari, a vrut să rămînă pe loc și să se unească cu „prostimea“ invadatorilor. A fost imposibil ca romanii să nu dorească ca pe întreg poporul colonizat acolo de Traian să-l transfere în acea vastă provincie, ci, dimpotrivă, au transferat funcționarii, orășenii și poate pe niște coloniști, pe care i-au așezat în dreapta Dunării, în Moesia, așa încît cel mai mare număr al poporului simplu a rămas pe locurile lui“. Învățatul mitropolit considera mai departe că numai astfel pot fi acceptate în mod firesc „expresiile istoricilor romani“²⁵. Am insistat asupra acestui punct de vedere deoarece este mai puțin cunoscut și, în plus, este foarte apropiat de acela al istoriografiei românești.

La mijlocul secolului trecut, francezul A. Ubicini se întreba: „*guard ils n'ont fuit ni d'Espagne ni des Gaules, comment admettre qu'un peuple entier des Romains, trois millions d'âmes peut être, aient consenti à s'expatrier? Cela n'est pas possible*“²⁶.

Marele istoric E. Gibbon afirma că Aurelian a retras numai armata din Dacia, dar că aici „a rămas, totuși, un număr considerabil din locuitorii săi, care se îngrozeau mai mult de pribegie decît de stăpînul got. Acești romani decăzuți au continuat să slujească imperiul, atrăgînd la viața civilizată pe barbari, pe care i-au făcut să se lege chiar de Roma“, însușindu-și graiul lor²⁷.

De aceeași părere se declara și J. Jung, care considera că românii din Dacia sînt fără îndoială urmașii dacilor romanizați care au rămas în țara lor; Aurelian nu a retras din Dacia decît o parte din coloniști, mai ales dintre cei bogați, însă marea majoritate a populației, care cunoscuse destule greutăți în timpul stăpînirii romane, a continuat să trăiască sub noii stăpîni, goții²⁸.

L. Homo, unul dintre cei mai buni cunoscători ai epocii lui Aurelian, susține și el că nu a fost posibilă părăsirea Daciei de către toată populația daco-romană: „Toute la partie de la population qui vivait à proximité des camps légionnaires: familles des soldats, vétérans retirés du service, marchands etc., a suivi l'armée sur la rive droite du Danube. Mais il dut rester dans les campagnes un grand nombre d'anciens habitants qui vivaient en bon accord avec les Goths, et n'avaient aucun intérêt à abandonner la province. D'ailleurs, une évacuation complète eût probablement été inexecutable, sans une nouvelle guerre; les Goths ne se seraient pas prêtes au départ de toute la population civile. Si cette population s'accommodait du nouveau régime, Aurélien n'avait aucune raison de se montrer plus intransigeant qu'elle“²⁹.

C. Patsch — considerat drept „cel mai bun cunoscător al romanității orientale“ — invocă faptul că viața în Dacia Traiană a fost destul de neliniștită înainte de retragerea aureliană, astfel încât cei ce au reușit să se acomodeze cu acest fel de viață au rămas pe loc; cei care-și temeau averile vor fi părăsit provincia chiar înainte de evacuarea oficială. El citează cazul mamei viitorului împărat Gallienus care a plecat din Transilvania, refugiindu-se în fața invaziei carpilor, în apropiere de malul drept al Dunării, gata să se înapoieze imediat ce situația politică s-ar fi schimbat și regretând provincia părăsită³⁰.

Un mare medievist francez, F. Lot — care se declarase inițial împotriva tezei continuității — susținea în 1943: „l'assertion que toute la population de la Dacie nord-danubienne a été ramenée au Sud du fleuve peut n'avoir pas plus de réalité que l'assertion que la population romaine au Nord des Alpes (en Norique) a été ramenée en Italie. A priori il est plus que probable qu'une bonne partie de la population est demeurée sur place“³¹, concluzie cu care sintem întrutotul de acord.

*

Unul dintre argumentele cele mai convingătoare pentru dovedirea imposibilității strămutării unei populații atât de numeroase la sudul Dunării este faptul că această strămutare nu a lăsat nici o urmă materială în locurile unde se presupune că s-ar fi făcut, nici urme scrise, nici urmele sau

amintirea unor așezări noi care trebuiau să adăpostească pe noii veniți.

Acest argument a fost formulat deosebit de convingător de marele învățat care a fost Vasile Pârvan, care spunea: „Povestea începuturilor nației noastre românești a încăput, de vreo sută de ani încoace, pe mîna unor învățați străini, care citiseră multe cărți despre noi, dar țara, viața și firea noastră nu le cunoșteau. Și ei au scris așa cum au găsit în niște istorii vechi, că acum șaisprezece sute de ani strămoșii noștri daco-romani au plecat, în urma unei porunci împărătești, din țara aceasta ce o locuim..., și s-au dus dincolo de Dunăre pînă în fundul Balcanilor și nu s-au întors înapoi decît acum șase sute de ani, cînd adică hrisoavele vechi vorbesc iară de ei ca fiind aici, în România. Dar numai cu cărțile nu se poate dovedi nimic hotărît... Căci aici trebuie întrebată și viața, nu numai cărțile, care pentru zece veacuri nu știu să spună mare lucru despre noi în țara noastră de azi“.

Pornind de la această constatare și ținînd seama de desimea așezărilor omenești (sate și orașe) din Dacia Traiană (fără a mai socoti Muntenia și Moldova!), marele savant considera că la o suprafață de cca 100 000 km² și o densitate de minimum 10 locuitori pe km², „avem pentru Dacia lui Traian un milion de locuitori³² la anul cînd a venit porunca să părăsească toți țara“. „Și zicem noi: dacă milionul ăsta de oameni a trecut tot la miazăzi de Dunăre, cum spun cele vreo două-trei scrieri vechi după care s-au luat învățații cei noi, atunci nu se poate să nu găsim dincolo de Dunăre, în ruinele și pe pietrele scrise, ce ni s-au păstrat destul de multe din vremea aceea, semne că la anul 270 după Hristos populația de acolo s-a înmulțit dintr-o dată cu un milion. Dacă nu orașe, măcar sate mai multe, dacă nici sate nouă, măcar lărgirea celor vechi, trebuie s-o întîlnim în semnele scrise ale vremii aceleia. Și totuși. Toate știrile ce avem de la miazăzi de Dunăre: ruine, pietre scrise, cărți vechi cu nume de orașe și sate de atunci, nu arată, în afară de botezarea de către stăpînire a unor bucăți de pămînt de aici cu numele Daciei pierdute, nici o schimbare în anii de după 270. Tot atîtea sate, tot atîtea orașe, tot atîta bogăție și sărăcie și înainte și după anul așa-zisei noastre strămutări. Atunci, unde a intrat mulțimea aceea de oameni? Că nu

un milion, ci numai cinci sute de mii, ba chiar și numai o sută de mii să fi fost și tot s-ar fi păstrat vreo urmă“.

Mai departe, V. Pârvan arată că orice mișcare mare de populație din acea vreme a lăsat urme scrise, în afară de aceea, inexistentă, a mutării daco-romanilor la sudul Dunării: „Căci iată: sînt așezați aici cu de-a sila, tot prin veacurile acestea, niște barbari carpi, rude cu dacii noștri, și istoriile vechi ne-au păstrat numele satului lor, cum ne-au păstrat și numele unor sate ale sarmaților, mutați în diferite timpuri, la miazăzi de Dunăre. Și tot așa avem păstrate o mulțime de nume de ale satelor dace ori barbare de la miazăzi de Dunăre, precum pietrele scrise ne dau știre bună și dreaptă despre atîtea mutări de popoare de la miazănoapte la miazăzi de Dunăre, încă dinainte de vremea lui Hristos și apoi mereu pînă în vremurile nouă“³³.

O serie de alți istorici au dovedit că și în alte provincii ale Imperiului, părăsite de administrația romană, locuitorii au rămas pe loc, ceea ce se va fi întîmplat și în Dacia. Astfel, Jung și Friedwagner au invocat analogia cu situația provinciilor Noricum și Vindelicia, unde stăpînirea romană a durat de trei ori mai mult decît în Dacia; deși la anul 488 d. Hr. s-a dat poruncă pentru părăsirea acestor provincii de către toți locuitorii (*universi*), mulți dintre ei au rămas pe loc, astfel încît în secolul al IX-lea se găseau aici numeroși țărani care vorbeau o limbă romanică, trăind în satele lor denumite „*vici Romanisci*“³⁴.

Un alt exemplu invocat de N. Iorga este acela al coloniștilor romani din orașul Nisibis de la granița persană, care, cu toate amenințările stăpînirii, s-au împotrivit ordinului de a părăsi orașul în vremea lui Iovianus, în anul 363 d. Hr.³⁵.

De altfel, așa cum au remarcat numeroși istorici (D. Cantemir, P. Maior, A. T. Laurian, A. Sacerdoțeanu etc.), locuitorii Daciei Traiane nu se puteau muta de pe locurile străbune într-o regiune săracă și nesigură, pentru că și la sud de Dunăre aveau loc dese incursiuni barbare. „În Dacia Aureliană, ca și în toată Moesia, barbarii puteau să străbată fără nici o dificultate atît în secolul III cît și în IV, după cum se probează prin devastarea generală a Imperiului, de unde rezultă că și în dreapta Dunării viața romanilor era tot așa de expusă ca și în Dacia“³⁶.

Așa cum s-a mai observat, barbarii înșiși aveau nevoie de o populație stabilă în Dacia, în propriul lor interes. „Ger-

manii — scria Ernst Gamillscheg — care au venit înaintea gepizilor în Dacia și Panonia, vandali, goți etc., nu se puteau dispensa de brațele populației autohtone, care trăia din munca pământului. Ei erau siliți s-o cruțe, întocmai ca francii în Galia și goții și longobarzii în Italia. Acești daci romanizați, panoni și iliri erau pe jumătate liberi; deposezați fură numai marii proprietari³⁷. Și, într-adevăr, după cum vom arăta într-un alt capitol, cercetările arheologice au dovedit o coabitare a populației băștinașe cu unii dintre migratori.

De altfel, trebuie să menționăm faptul că istoriografia europeană mai nouă a atenuat mult caracterul distrugător al primelor invazii „barbare“, subliniind mai ales procesul de osmoză dintre cele două lumi³⁸.

Pentru a ilustra interesul pe care-l aveau popoarele migratoare față de populația băștinașă care-i furniza hrana, s-a citat conflictul dintre Attila și Bizanț din pricina populației romanizate fugite în Imperiu. „Regele hunilor amenință cu război pe împăratul bizantin dacă nu i se vor restitui și nu vor fi expulzați acei «romani» care îi cultivă pământul cucerit de el“³⁹. (Să nu uităm cele spuse de Ammianus Marcellinus că hunii nu arau și nu se atingeau de coarneaule plugului.)

Un alt argument adus de C. C. Giurescu în favoarea rămînerii populației autohtone în Dacia îl constituie faptul că, sub dominația mai mult nominală a unor barbari, obligațiile acestei populații față de noii stăpîni erau mai suportabile decît acelea față de administrația bine organizată a romanilor. „Că viața în noile împrejurări din ținutul carpato-dunărean era suportabilă, mai mult chiar, că, în unele privințe, era mai ușoară decît aceea dusă sub perceptorul și militarul roman, ne-o dovedesc anumite pasaje ale scriitorilor epocii imperiale tîrzii și în special pasajul următor din Salvianus: „Într-un glas se roagă țărani romani să-l lase a trăi cu barbarii... Și apoi să ne mirăm că nu pot fi învinși goții, cînd sătenii sînt mai bucuroși să fie cu ei decît cu noi“⁴⁰.

Alți învățați au evocat cuvintele lui Engippius, care afirma că romanii trăiau în înțelegere cu barbarii⁴¹, sau au citat spusele unui cronicar sirian care mărturisea că avarii și slavii spuneau populației supuse: „semănați și secerați, noi avem să vă luăm numai o parte“⁴².

Se mai pot evoca și alte mărturii ale cronicarilor din antichitate. De pildă, Procopius afirmă că Totilas, regele goților,

asediind niște cetăți, „țăranilor nu le pricinui nici o neplăcere... și le porunci să lucreze pământul mai departe, după obicei, plătindu-i tributurile“⁴³, iar Paulus Orosius constata la începutul secolului V că „se află romani care preferă să trăiască săraci dar liberi între barbari, decât să suporte, între romani, greutatea dărilor“⁴⁴.

La toate acestea trebuie să adăugăm și constatările lui M. Macrea pentru a înțelege de ce marea masă a populației a rămas pe loc: „populația săracă și pînă aici exploatată, care reprezenta majoritatea populației provinciei, nu era deloc interesată să urmeze pe foștii ei stăpîni. Rămînînd pe loc, ea scăpa de foștii ei exploataitori, de plata impozitelor, de vexațiile de tot felul ale funcționarilor fiscali. Totodată, ea putea profita de pe urma plecării celor bogați, luînd în stăpînire pământul și tot ceea ce aceștia nu puteau duce cu ei“ (ultimul aspect are o deosebită importanță)⁴⁵.

Se înțelege că nu trebuie să idealizăm situația Daciei după retragerea aureliană, care a avut și urmări negative. După cum preciza I. I. Russu, întreruperea muncii și producției organizate după sistemul roman a fost însoțită de recesiunea economică a provinciei: „În primul rînd, s-a dezorganizat viața urbană și producția meșteșugărească, strălucirea orășenească a celor vreo 17 decenii a căzut în uitare, s-au înțelenit drumurile pietruite și s-au surpat treptat castrele, fortificațiile și alte construcții publice și private (temple, palate, bazilici și terme), nefiind întreținute și reparate, nici locuite și utilizate în chip adecvat de oameni cu necesități și posibilități materiale-pecuniare corespunzătoare; tehnica constructivă nu mai intervenea nicăieri față de acțiunea corosivă și distructivă a intemperiiilor vremii, a ploilor și frigului, a cutremurelor și inundațiilor, la care se adăugau stricăciunile năvălitorilor“⁴⁶. *Retragerea aureliană a avut deci ca urmări negative distrugerea treptată a orașelor și a drumurilor și ruralizarea societății daco-romane rămase în Dacia, care a fost obligată să caute singură mijloace de supraviețuire.*

*

Dacă nu au trecut Dunărea la ordinul lui Aurelian ce vor fi făcut atunci strămoșii noștri? Răspunsul este simplu: au rămas pe loc, la adăpostul munților și pădurilor foarte întinse, unde popoarele migratoare pătrundeau mai greu.

Foarte elocventă în această privință este constatarea făcută de Ligia Bârză, după care descoperirile arheologice dovedesc că goții evitau zona de la nord de dealurile subcarpatice; în Țara Românească cele mai multe din aceste descoperiri se găsesc în regiunea Dunării, iar în Moldova între Siret și Prut ⁴⁷.

Putem spune împreună cu geograful Vintilă Mihăilescu: „între teza păstrării autohtonilor în cel mai ferit loc al răspîntiei de la Dunărea de Jos (cetatea Carpaților cu anexele ei deluroase și cu mantia de păduri ocrotitoare) și cealaltă teză a emigrării din Balcani pe cale ocolită și expusă năvălirilor, oricare om normal se oprește la prima“ ⁴⁸.

Întrucît istoriografia din trecut făcea mare caz de retragerea la munte, în locuri unde hrana se găsea cu greu, C. C. Giurescu a susținut că retragerea daco-romanilor s-ar fi efectuat mai ales în întinsele păduri ce acopereau părți mari din teritoriul țării și care ofereau — pe lângă adăpost — și posibilități de hrană; „cum pădurea acoperea nu numai munții, dar și dealurile și o bună parte a cîmpiei, rezultatul a fost că romanicii s-au putut păstra deopotrivă și la deal și la șes“ ⁴⁹.

Ideea că daco-romanii și românii ar fi locuit în munți a fost respinsă și de arheologul Th. Năgler, care arată că așezările și necropolele descoperite prin săpături arheologice nu se găsesc în munți, ci pe terasele riurilor mai mari sau mai mici, unde se putea practica o economie mixtă, agricolă și pastorală. Locuirea relativ scurtă în aceeași așezare dovedește că „retragerea spre munți în fața dușmanului a fost o realitate, dar că locuitorii reveneau mereu după ce pericolul trecuse, de regulă în același loc“. Este vorba deci de o „pendulare“ a populației din regiunile adăpostite spre cîmpie ⁵⁰.

Nu trebuie să ne închipuim că populația a stat tot timpul ascunsă în locuri adăpostite; între autohtoni și migratori relațiile au fost mai complexe: după ce trecea perioada primului contact dominată în general de violență, neîncredere și teamă, aceste relații nu au exclus buna vecinătate, conviețuirea sau chiar colaborarea cu unii dintre ei ⁵¹. De asemenea, aceste relații nu au fost aceleași cu toate popoarele migratoare.

Teza părăsirii Daciei la 275 d.Hr. a fost infirmată total pe cale arheologică. După cum s-a arătat, din secolul al IV-lea datează „foarte numeroase așezări și cimitire, dove-

dind o locuire intensă și oarecum uniformă ca aspect cultural⁵², concluzie ce nu are nevoie de nici un comentariu. (Asupra dovezilor arheologice ale continuității vom reveni pe larg într-un alt capitol.)

Faptul că daco-romanii, apoi românii s-au retras în locuri mai adăpostite este dovedit și de toponimie care este mai bogat românească în asemenea regiuni. Studii speciale au demonstrat astfel pe baza toponimiei că citadela muntoasă din sud-vestul Transilvaniei, cu părțile limitrofe din Banat și Oltenia, „a fost teritoriul cu condiții geografice optime pentru o continuitate daco-romană la nordul Dunării“⁵³.

Pe de altă parte, cercetările lui I. Donat au dovedit că regiunea deluroasă și subcarpatică era cea mai populată regiune în feudalismul timpuriu⁵⁴, iar arheologul Panait I. Panait a demonstrat că a existat în secolul al XIV-lea o puternică pulsație demografică din rezervorul care devenise zona subcarpatică, pulsație care a dus la îndesirea așezărilor umane din Cîmpia Română, după constituirea statului feudal Țara Românească⁵⁵. Nu este desigur întâmplător faptul că cercetările arheologice au constatat continuitatea vieții autohtonilor mai ales în locurile adăpostite; de pildă, pe văile închise dintre dealurile de la Budureasca — Prahova, locuirea este atestată din vremea dacilor pînă în secolul al VIII-lea⁵⁶.

Alte dovezi există în folclorul și etnografia românească. Zicala „codru-i frate cu românul“ sau cîntecele care încep cu „frunză verde“ amintesc, după opinia unor savanți români, vremea cînd poporul nostru găsea adăpost în pădurile mari ce acopereau o bună parte din teritoriul țării⁵⁷.

Obiceiul ca populația să se retragă în locuri adăpostite (munți, păduri) a fost înregistrat și de cronicari (Miron Costin, D. Cantemir) pentru marea năvală a tătarilor din 1241. Retragera locuitorilor din cîmpie spre regiunile adăpostite cu ocazia acestei mari năvăliri a fost verificată, de altfel, și pe cale arheologică⁵⁸. Putem presupune deci că așa s-au petrecut lucrurile și în secolele precedente.

Din nenumăratele dovezi ce se pot aduce cu privire la modul cum se adăposteau românii în vremuri de restriște în veacurile trecute vom evoca aci doar cîteva. Despre Mircea cel Bătrîn se spune că — în timpul invaziei trupelor lui Baiazid în 1394 — „cu multă grijă și-a pus la adăpost în muntele Brașovului (= Bucegi) femeile și copiii“; la 1462,

cînd Țara Românească a fost invadată de oștile otomane ale lui Mahomed al II-lea, Vlad Țepeș „a trimis sus la munte toate femeile și copiii”; la 1596 Mihai Viteazul arăta că din cauza tătarilor, „țara a fugit toată și s-a dus la munți” ⁵⁸. ^{bi s}

Mai tîrziu, în secolul al XVII-lea, cînd Țările Române nu mai aveau mijloace să se apere, cînd se dădea semnalul de alarmă, „țărani fugeau în vîrfurile munților spre a se adăposti”. Paul de Alep a înregistrat opinia lui Preda Brincoveanu, mare vornic, care declara: „în loc de castele și de cetăți, avem acești munți și aceste păduri, împotriva cărora nici un dușman nu poate birui” ⁵⁹. Munții și pădurile au constituit deci adăpostul sigur al poporului român în vremuri de restriște, îndeplinind rolul unor adevărate cetăți naturale.

Retragerea locuitorilor în locuri mai adăpostite în timpul migrațiilor barbare nu este, de altfel, un fenomen specific țării noastre; la fel se petreceau lucrurile și în alte părți. De pildă, în Alsacia, părăsită și ea de legiunile romane, cînd se apropiau invaziile germanice, populația romanizată se refugia în locuri adăpostite, iar după un timp intra în legătură cu invadatorii, care aveau tot interesul să o menajeze, pentru că din munca ei își asigurau aprovizionarea și realizau venituri ⁶⁰. Iată ce spune marele istoric Th. Mommsen despre situația din Raetia (Elveția): „muntele apărător era locul de scăpare cel mai apropiat al provincialilor care fugeau în aceste timpuri pline de tulburări înaintea germanilor, atît din țările Dunării, cît și din Noricum sau din valea Padului” ⁶¹. De altfel, chiar unele popoare barbare căutau scăparea în locuri mai adăpostite cînd erau atacate de altele mai puternice. Se știe, de pildă, că, la 376, goții lui Athanaric s-au ascuns în Caucaland (regiunea Buzăului) „*locum altitudine silvarum inaccessum et montium*” ⁶².

Mai adăugăm aici și constatările marelui medievist Henri Pirenne privind situația din Tirol și Bavaria: „se știe că romanii s-au menținut multă vreme în munții din Tirol și din Bavaria” (este vorba de epoca ocupării lor de către neamurile germanice) ⁶³. Iată deci că în numeroase alte foste provincii romane, populația romanizată s-a retras și a rezistat în locuri adăpostite în timpul migrațiilor.

„Concluzia care se impune — arăta Radu Vulpe — e că oficialitatea romană a evacuat din Dacia numai ceea ce îi aparținea direct, armata și funcționarii, precum și ceea ce

simțea de datoria sa să ocrotească în primul rînd: clasele bogate, cuprinzînd pe marii proprietari agricoli, pe bancheri, pe negustori, pe oamenii de afaceri, pe exploataatorii de mine și de mari ateliere. Cît despre masele de muncitori, mai ales de țărani, oameni prin excelență legați de pămînturile lor, ei au preferat să rămînă în cîmpiile și în munții lor, neavînd nici un motiv să le părăsească. Protecția oficială nu le apărea neapărat indispensabilă acestor plugari și păstori, care, în timpul diverselor invazii din ultimul secol, fuseseră de atîtea ori siliți să se descurce singuri în fața năvălitorilor, pe cînd soldații și orășenii se apărau la adăpostul zidurilor lor, fără să le poată veni în ajutor... Rămăși singuri, nimic mai rău nu-i putea aștepta“⁶⁴.

Nu putem să nu cităm aici și opinia lui A. Ubicini, care spunea cu mai bine de un secol în urmă: „În decursul acestui lung interval, românii au dăinuit refugiați în munți, la adăpost de șuvoiul invaziilor. Barbarii își aveau calea lor bine trasată, etapele stabilite dinainte, de la răsărit la apus. Dacă, din întimplare, se aventurau spre nord, se loveau de Carpați ca de o barieră de netrecut. Acești munți erau, de altfel, excelent plasați pentru acest rol defensiv, datorită unui sistem de posturi militare organizate de romani și formînd o linie neîntreruptă de puncte fortificate, care se întindea de la Porțile de Fier pînă la vărsarea Nistrului... Timpul n-a avut darul să știrbească forța, nici să slăbească speranța daco-romanilor. Rămăsese aceeași rasă rezistentă, răbdătoare, întrucît se considera nemuritoare: *românul nu piere* sună un dicton popular în toate părțile României. Mai este și un altul, aproape la fel de răspîndit: *apa trece, pietrele rămîn*; apa era năvălirea barbară, românii erau pietrele“⁶⁵.

De altfel, nu trebuie să uităm niciodată concluzia unui mare filolog român, Sextil Pușcariu, care arăta: „istoria ne învață că migrațiunea popoarelor a sfîrșit cu dispariția celor mai multe popoare năvălitoare, iar nu cu a populației invadate de ei“⁶⁶.

NOTE

1. R. Roesler, p. 68.
2. A.D. Xenopol, p. 22—23. Vezi și FMIL, 1842, p. 275—276.
3. M. Macrea, p. 445.

4. N. Iorga, *Le problème de l'abandon de la Dacie par l'empereur Aurélien* (R H S E E, I, 1924, p. 37—58); N. Vulič, *Quand la Dacie a-t-elle été perdue*, Belgrad, 1935; C. Daicoviciu, *La problème de la continuité en Dacie. Observations et précisions d'ordre historique et archéologique* (R.Trans, VI, 1940, nr. 1, p. 41—57); idem, *Dacica*, Cluj, 1969, p. 379 și urm., 476—487; Șt. D. Marin, *Părăsirea Daciei Traiane în izvoarele literare antice* („Bul. Inst. Al. Philippide“, X, 1943, p. 163—187); idem, *I „provinciales“ ritirati della Dacia sotto Aureliano* (RER, III—IV, 1957, p. 170—219); M. Macrea, p. 445—456; A. Bodor, *Împăratul Aurelian și părăsirea Daciei* („Studia Historica“, 17, 1972, fasc. 1, p. 3—16); idem, *Emperor Aurelian and the Abandonment of Dacia* (D.R., I, 1973, p. 29—40); Radu Vulpe, *Considerații istorice în jurul evacuării Daciei de către Aurelian* (SAI, 23, 1973, p. 5—14); idem, *Considérations historiques autour de l'évacuation de la Dacie par Aurélien* (D.R., I, 1973, p. 41—51); D. Protase, 1980, p. 253—265 (cu bibliografie); Constantin Petolescu, *Izvoarele antice privind părăsirea Daciei* (T.D., V, 1984, p. 188—192), care susține că „afirmația despre evacuarea populației romane provinciale din Dacia de către Aurelian este unul din numeroasele falsuri patriotice din istoriografia română“ (subl. ns. — N.S.).

5. L. Bârză, p. 71.

6. D. Protase, 1980, p. 262.

7. V. Pârvan, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, București, 1923, p. 10. Cf. și A.D. Xenopol, p. 26, care remarcă: „toți istoricii romani.... copiază cu mai mult sau mai puțină credință o expunere oficială, întocmită după ordinul împăratului Aurelian. Cine nu cunoaște valoarea unor asemenea acte, menite tocmai a ascunde adevărul! Pe de altă parte, potrivirea aproape identică a spuselor întrebuițate arată că toți acești autori nu se îndeletniceau pe atât cu controlarea așezărilor găsite, dar că ținta lor de căpetenie era de a da o față mai puțin rușinoasă retragerii împăratului“.

Vezi și G. Popa-Lisseanu, *Flavius Vopiscus și părăsirea Daciei*, în vol. *Fraților I. și Al. Lapedatu*, București, 1936, p. 709—728. Despre „lipsa de adevărată informație“ și falsurile lui Vopiscus vezi și N. Iorga, *Istoria românilor*, I/2, p. 330 și urm.

După cum remarcă Radu Harhoiu (E.S., 1981, nr. 13, p. 28), spre deosebire de presupusa trecere a populației daco-romane la sudul Dunării, care nu este înregistrată de nici un izvor contemporan, trecerea vizigoților în dreapta fluviului, în anul 376 d.Hr., este consemnată cu lux de amănunte, ceea ce dovedește că asemenea mișcări de populație nu puteau rămâne neobservate de cronicarii vremii.

8. F H D R, II, București, 1970, p. 108; G. Popa-Lisseanu, *Românii în izvoarele istorice medievale*, p. 12. Textul a fost reprodus și comentat de numeroși autori.

9. C.C. Giurescu, p. 102. Alți „învățați” au considerat însă că locuitorii din Dacia ar fi fost retrași la sud de Dunăre pentru „a repara” pierderile de populație ale provinciilor lipsite de locuitori datorită invaziilor barbare „imediat anterioare” (L. Tamás, *Romains, Romans et Roumains*, p. 80). Cum ar fi fost posibil un asemenea „transfer” de populație în locul uneia dispărute datorită aceluiași barbari? Autorul nu ne spune nimic.

10. Ligia Bârză, în R.Ist., 1980, nr. 5, p. 972.

11. Aceasta afirmă că Dacia a fost pierdută (*amissa*) de Gallienus și că Aurelian ar fi mutat locuitorii (N. Iorga, *op. cit.*, p. 337). Vezi și M. Macrea, p. 446—447.

Cît privește opinia lui Orosius (sec. V) că Dacia ar fi fost definitiv pierdută în vremea împăratului Gallienus (*nam Dacia trans Danubium in perpetuum aufertur*), aceasta „este lipsită de interes și deci nu poate fi avută în vedere” (M. Macrea, p. 447). Pierderea Daciei în timpul lui Gallienus a fost susținută de unii istorici străini ca A. Alföldi. Vezi precizările lui C. Daicoviciu, *Dacica*, Cluj, 1969, p. 378 și urm. și K. Horedt, *Interpretări arheologice. Dacia Amissa* (SCIV, 1974, nr. 4, p. 555—558) care susține că această opinie nu este întemeiată. Vezi și H. Daicoviciu, *Gallienus și „pierderea” Daciei* („Steaua”, 1977, nr. 6, p. 46), care susține și el că Gallienus a fost învinuit pe nedrept de pierderea Daciei, care a rămas mai departe romană.

După cum a arătat C. Daicoviciu, *Gallieno e la Dacia*, în vol. *Miscellanea in onore di Eugenio Manni*, Roma, 1979, p. 651—660 (și în „Steaua”, 1977, nr. 7, p. 47), „amissa Dacia” înseamnă pierderea autorității lui Gallienus asupra Daciei în condițiile rebeliunii din anii 258—260. La rîndul său, Protase, 1980, p. 257—260, susține că toate izvoarele directe, din epocă, arată că Dacia nu a fost pierdută de Gallienus, în domnia căruia „a avut loc doar o retragere din anumite teritorii din nordul și estul Daciei transilvane”; cea mai mare parte a Daciei a rămas însă sub stăpînirea romană.

Afirmația lui R. Festus i-a făcut pe unii autori să admită că Dacia ar fi fost pierdută de Gallienus și de Aurelian (L. Tamás-Tremblay, *Romains*, p. 5). La p. 7—15, același autor urmează opinia lui A. Alföldi, după care Dacia ar fi fost pierdută în realitate de Gallienus (așa cum afirmă Aurelius Victor și Orosius).

12. Radu Vulpe, *Considerații istorice...*, p. 11.

12 bis. Vezi Virgiliu Ștefănescu-Dragănești, *Dovezi de ordin lingvistic ale continuității poporului român în mileniul I al erei noastre* („Contemporanul”, 14 martie 1986).

Tot o problemă de interpretare a textului lui Eutropius tratează și Gheorghe I. Șerban, *Problema continuității în Dacia în lumina unei noi interpretări a istoriei lui Eutropius* („Istros“, V, 1987), care susține că *intermisit*, tradus prin „golire“, a fost utilizat de cronicar o singură dată; termenul are însă mai curînd sensul de interpunere a unui teritoriu între romani și barbari. Vezi și considerațiile lui Artur Silvestri, „*Retragerea aureliană*“, o *dezlegare gramaticală* („Pentru Patrie“, 1987, nr. 7, p. 28).

13. Amintim aci că, după opinia lui I.D. Marin, prin *provinciales* ar trebui să se înțeleagă numai cetățenii romani cu reședința provizorie într-o provincie, adică funcționarii romani aflați la acea dată în Dacia (*I „provinciales“...*).

14. După opinia lui N. Iorga, lucrarea lui Eutropius „arată nedumerire și nu poate servi de bază a unor concluzii sigure“ (*op. cit.*, p. 336—337).

15. R. Vulpe, *op. cit.*, p. 11.

16. „Anale de istorie“, 1979, nr. 3, p. 84.

17. René Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, Paris, 1914, p. 228, nota 1.

18. Observație făcută și de G. Bariț încă din 1842, cînd spunea: „Dacă Aurelian urma a face aceea ce n-au făcut Adrian, nu era pentru dînsul necinstea și pata cu atît mai mare cu cît de la Adrian și pînă la el populația în colonii se înmulțise foarte“ (FMIL, 1842, p. 276).

19. Vladimir Iliescu, *Părăsirea Daciei în lumina izvoarelor literare* (SCIV, 22, 1971, nr. 3, p. 425—441). Vezi și idem, „*Evocatis exinde legionibus*“. *Zu Jord. Rom. 217* (S.C., XIV, 1972, p. 149—160). Amintim aici și alte opinii; de pildă, Andrei Aricescu, *Despre o recentă interpretare a izvoarelor literare privind părăsirea Daciei* (SCIV, 24, 1973, nr. 3, p. 485—493), consideră fără temei că „autorul care trebuie urmat și cercetat cu mai multă atenție este Eutropius“. Vezi, de asemenea, precizările făcute de H. Daicoviciu, *În legătură cu retragerea aureliană* („Steaua“, 1972, nr. 6, p. 22, nr. 8, p. 23), care susține că relatarea lui Iordanes „nu reprezintă o dovadă a continuității dacoromane“. Acesta însă, „știind că în sec. IV e.n. exista o populație romană în Dacia, refuză să preia de la înaintași povestea cu «provincialii» și «mulțimile», rezumîndu-se deliberat la armată“, afirmă pe bună dreptate D. Protase, 1980, p. 263. Să nu uităm că Iordanes era mult mai bine informat despre realitățile din regiunile dunărene, de unde era originar.

20. A.D. Xenopol, p. 47.

21. R. Vulpe, *op. cit.*, p. 12.

22. C.C. Giurescu, *Transilvania în istoria poporului român*, p. 36; idem, *Elementul daco-roman în spațiul carpato-danubian în secolele III—XIII*, București, 1970, p. 9.

23. I.I. Russu, p. 199.

24. Șt. Pascu, *op. cit.* Vezi și M. Macrea, p. 455, care arată și el că „evacuarea Daciei nu a putut fi totală și că o populație romană a rămas în nordul Dunării și după Aurelian. Însăși logica istorică și bunul simț au impus o asemenea opinie”; L. Bârză, p. 53: „retragerea aureliană nu a însemnat nici evacuarea completă a populației romane sau romanizate din Dacia și nici schimbarea totală a statutului acestor regiuni”; M. Mușat-I. Ardeleanu, p. 64—69 etc.

25. BOR, 1975, nr. 3—4, p. 420.

26. A. Ubicini, *Provinces d'origine romaine*, seconde partie, p. 24.

27. E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, I, 1788, p. 226. Vezi și A. Sacerdoțeanu, 1936, p. 107—108, și R R H, IX, 1970, nr. 4, p. 712—713.

28. J. Jung, *Die Anfänge der Rumänen, Kritisch-etnographische Studien* (ZOG, XXVII, 1876, p. 87—88). Pentru părerile străinilor cu privire la evacuarea Daciei vezi N. Iorga, *op. cit.*, I/2, p. 339—353.

29. L. Homo, *Essai sur le règne de l'empereur Aurélien*, Paris, 1904, p. 316—317. Vezi și E. Gamillscheg, în „*Jahrbuch der preussischen Akademie*“, 1940.

30. C. Patsch, *op. cit.*, II, p. 206—213.

31. RHSEE, 1943, p. 52. Vezi și M. Besnier, *L'empire romain de l'avènement des Sévères au concile de Nicée*, Paris, 1937, p. 243 și urm., care arată că evacuarea Daciei „ne fût pas complète... la masse des paysans ne bougea pas... Ainsi s'explique la persistance si tenace de la race et de la langue latines dans la contrée que Trajan avait conquise“. O părere asemănătoare la Franz Altheim, *Die Soldatenkaiser*, Frankfurt am Main, 1939, p. 103, 201—202. Despre opiniile lui L. Schmidt, G. Röhlfs, W. von Wartburg etc., vezi Sextil Pușcariu, *Limba română*, p. 331—332.

32. Cifra ni se pare rezonabilă, ținând seama de faptul că populația Dalmației în această epocă a fost estimată la cca 600 000 — 700 000 persoane pentru o singură generație (G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapesta, 1965, p. 19—26; Pierre Salmon, *Population et dépopulation dans l'Empire romain*, Bruxelles, 1974, p. 77). Vezi și Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 12—13, care apreciază la cca 500 000 de oameni numărul colonilor aduși în Dacia, împreună cu acela al legionarilor din armata romană.

33. V. Pârvan, *op. cit.*, p. 7—9. Cu toate acestea, L. Tamás (Tremi), *op. cit.*, p. 81, putea să afirme, destul de naiv: „Nous ne comprenons par pourquoi on n'aurait pu, sous la protection d'une armée

concentrée et dirigée par l'empereur même, transporter jusqu'à un demimillion de colons d'une rive à l'autre mais n'insistons pas" (ca și când lucrul acesta ar fi fost așa de simplu în condițiile sec. III d. Hr. !)

34. M. Friedwagner, *Über die Sprache und Heimat der Rumänen*, p. 648—649. Cf. și G. Brătianu, *Une énigme et un miracle historique*, p. 40, care adaugă că este vorba de o regiune germanică, de o populație mai puțin numeroasă și mai săracă decât aceea din Dacia. Vezi și Sextil Pușcariu, *Limba română*, I, p. 330—331.

N. Iorga a arătat, de asemenea, că evacuarea Britaniei de către romani nu a împiedicat populația să rămână pe loc și să transmită nume de locuri celtice și romane (*La place des Roumains dans l'histoire universelle*, I, Bucarest, 1935, p. 54 și urm.).

35. D.R., 1934—1935, p. 300.

36. A. Sacerdoțeanu, 1936, p. 161.

37. D.R., 1934—1935, p. 303. Vezi și J. Jung, *Römer und Rumänen*, p. 183, care susține că goții n-au distrus populația nici unei țări din Imperiul Roman deoarece aveau nevoie de puterea ei de muncă. Vezi, de asemenea, Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 15, care arată că goții — foederati ai Imperiului Roman — ar fi împiedicat ei înșiși o asemenea evacuare, avînd nevoie de sprijinul material și de colaborarea militară a autohtonilor.

38. R. Latouche, *Les origines de l'économie occidentale*, Paris, 1956, p. 38.

39. *Istoria României*, I, p. 784. Vezi și I.I. Nistor, *Autohtonia dacoromânilor în spațiul carpato-dunărean*, București, 1942, p. 29.

40. C.C. Giurescu, *Transilvania în istoria poporului român*, p. 35 (citatul din Silvanus este luat din *De gubernatione Dei*, V, 8).

41. M. Friedwagner, *op. cit.*, p. 645.

42. Al. Philippide, 1925, p. 422. Vezi și I.I. Nistor, *op. cit.*, p. 29—30 și 40.

43. Procopius, *Bell. Goth.*, III, 13; cf. *Istoria dreptului românesc*, I, București, 1980, p. 129.

44. *Istoria României în date*, p. 47.

45. M. Macrea, p. 455.

46. I.I. Russu, p. 200. Despre aspectele pozitive și negative ale retragerii administrației romane (primele exagerate de unii autori), vezi precizările lui H. Daicoviciu, *Pozitiv și negativ în două fenomene istorice* („Steaua“, 1972, nr. 23, p. 16). Vezi și E. Lozovan, *Le „village“ dans la toponymie et l'histoire roumaines* (ZRP, 73, 1957, p. 124—144); idem, *Les „routes“ de la Romania Orientale* („Revue internationale d'onomastique“, 1957, p. 213—226).

47. R.Ist., 1980, nr. 5, p. 970.

48. „Transilvania“, 1943, nr. 9—10, p. 641.

49. C.C. Giurescu, *Istoria pădurii românești*, București, 1975, p. 29—30 (unde se reiau unele idei din discursul său de recepție la Academia Română intitulat *Românii în mileniul migrațiilor*) și idem, „Retragerea la pădure“, nu „retragerea la munte“ (M.N., III, 1976, p. 13—16). Vezi și Adrian Riza, *Autohtoni și „barbari“*. *Țările și pădurea* („Transilvania“, 1980, nr. 4, p. 14—22).

Pentru a dovedi mulțimea pădurilor de pe teritoriul Daciei se poate reproduce citatul din L. Annaeus Florus, după care, către anul 73 î.e.n., C. Scribonius Curio, guvernator al Macedoniei, „a înaintat pînă în Dacia, însă s-a înspăimîntat de bezna pădurilor de acolo“ (FHDR, I, p. 522—523).

Deosebit de interesante pentru relația dintre mediul natural și continuitatea populației autohtone sînt concluziile Mariei Comșa, *Rolul mediului natural (munți, păduri, bălți) în menținerea elementului autohton la nord de Dunăre în secolele III—VII* („Hierasus“, 1989, p. 259—268), care arată pe bună dreptate că nu numai pădurea a adăpostit populația daco-romană în epoca amintită.

50. Th. Năgler, *Cercetări arheologice în Țara Făgărașului privind feudalismul timpuriu* (AARNSI, s. IV, t. 2, 1977, p. 11).

51. *Suveranitatea și progresul*, București, 1977, p. 60.

52. Eugenia Zaharia, *Săpăturile de la Dridu. Contribuție la arheologia și istoria perioadei de formare a poporului român*, București, 1967, p. 100. Vezi și L. Bârză, p. 62, care constată că „la apus de limesul transalutan lipsesc aproape cu totul descoperiri care să ateste prezența unei populații germanice în secolele III—IV“ și că „așezarea goșilor în Muntenia și Moldova, cu o concentrare importantă de-a lungul Dunării, nu este dovedită decît pentru secolul al IV-lea“. Vezi și mai jos cap. IV.

O opinie asemănătoare la Mircea Rusu, *Aspects des relations entre les autochtones et les migrants (III-e-XI-e siècles)* (RRH, 1980, nr. 2—3, p. 251—252): „A mesure que les recherches archéologiques se multiplient, on constate qu'entre 275 et 375 la vie continua a se dérouler de façon normale sur tout le territoire de la Dacie, sans interruption et sans l'abandon des établissements et des nécropoles daco-romaines“. Această afirmație a fost întărită prin rezultatele cercetărilor arheologice care nu au constatat nici o schimbare în modul de viață al autohtonilor după retragerea aureliană. Vezi detalii la Eugen Chirilă — Nicolae Gudea, *Economie, populație și societate în Dacia intracarpatică în primul secol după abandonarea provinciei (275—380 e.n.)* (AMP, VI, 1982, p. 123—147 + 7 h.). Vezi și continuarea acestui studiu, cu interesante constatări privind evoluția societății daco-romane după retragerea aureliană, datorat lui Alexandru Diaconescu și Coriolan Opreanu, *Cîteva puncte de vedere în legătură cu evoluția societății autoh-*

tone în epoca romană târzie și în perioada migrațiilor (AIIC, 1988—1989, p. 571—595).

La rîndul său, Liviu Mărghită, II, p. 149, subliniază faptul că: „întreaga cultură materială din Dacia își păstrează și după anul 275 caracteristicile din deceniile anterioare acestui eveniment, încît o diferențiere netă între cele două etape istorice devine aproape imposibilă“. D. Protase a semnalat, în plus, și apariția a numeroase așezări noi datînd de la sfîrșitul secolului III și din secolele IV—V la Iernut (jud. Mureș), Noșlac (jud. Alba), Soporul de Cîmpie și Țaga (jud. Cluj) etc. (D.R., III, 1975—1976, p. 52).

53. I. Conea, L. Badea, D. Oancea, *Toponymie ancienne témoignant de la continuité daco-roumaine dans les Carpathes Méridionales de l'ouest de l'Olt*, în vol. VII *Congresso internazionale di scienze onomastiche*, Firenze-Pisa, 4—8 april, 1961, p. 327—362.

După cum arăta G. Giuglea, *Cuvinte românești și romanice. Studii de istoria limbii, etimologie, toponimie*, București, 1983, p. 351, „pătrunderea și circulația popoarelor sau a unor grupuri etnice străine se face mai ușor pe căile de comunicație ale șesurilor, ale văilor, decît pe plaiurile munților“. De aceea, „marile universități ale munților sînt menite, prin ființa lor, a păstra numiri vechi“.

54. I. Donat, *The Romanians south of the Carpathians and the migratory peoples in the tenth — thirteenth centuries*, în vol. *Relations*, p. 277—298.

55. Panait I. Panait, *Cercetarea arheologică a culturii materiale din Țara Românească în secolul al XIV-lea* (SCIV, 1971, nr. 2, p. 247—262).

56. SCIV, 1964, nr. 4, p. 485.

57. B.P. Hasdeu, *Frunză verde*, în *Scrieri istorice*, II, București, 1973, p. 30—45.

58. Maria Comșa, *Types d'habitations de caractere rural de la région comprise entre les Carpates Méridionales et le Danube aux XIII-e—XVII-e siècles* („Dacia“, XXI, 1977, p. 317).

Despre „pendularea“ populației autohtone în sec. V—VIII e.n. între cîmpie și zonele împădurite vezi eadem, *Unele date privind regiunile din nord-vestul României în secolele V—VIII e.n.*, în *Centenar muzeal orădean*, 1972, p. 209—213.

Vezi și Doina Benea, în „Tibiscum“, 1986, p. 256, care arată că la venirea hunilor „se constată o oarecare retragere a așezărilor de pe căile principale de acces înspre zone de deal și pădure“.

58 bis. Laonic Chalcocondil, *Expuneri istorice*, ed. V. Grecu, București, 1959, p. 64, 286; *Călători străini*, I, p. 176; „Columna lui Traian“, 1883, p. 36.

59. *Călători străini*, VI, p. 217.

60. R. Forrer, *L'Alsace romaine*, Paris, 1935, p. 200 și urm. Pentru o epocă mai nouă vezi A.E. Vacalopoulos, *La retraite des populations grecques vers les régions éloignées et montagneuses pendant la domination turque* („Balkan Studies“, IV, 1963, p. 265—276).

61. A.D. Xenopol, p. 46.

62. RRH, 1980, nr. 2—3, p. 573—575.

63. H. Pirenne, *Mahomet et Charlesmagne*, ed. a V-a, Paris—Bruxelles, 1937, p. 17.

64. R. Vulpe, *op. cit.*, p. 12.

65. A. Ubicini, *Les origines de l'histoire roumaine*, Paris, 1886, p. 116—117. Vezi și M. Mușat, *Izvoare și mărturii străine despre strămoșii poporului român*, București, 1980, p. 132.

66. Sextil Pușcariu, *Limba română*, p. 334.

UNDE S-AU FORMAT LIMBA ȘI POPORUL ROMÂN. INFLUENȚELE STRĂINE. ARGUMENTELE FILOLOGICE ALE CONTINUITĂȚII

După cum s-a văzut în partea I a lucrării, cei mai mulți dintre adversarii continuității au utilizat ca principal argument al lor, pe lângă părăsirea Daciei de locuitori, afirmația că poporul român s-ar fi format la sudul Dunării, acolo unde s-ar fi refugiat străbunii săi. Susținerea originii exclusiv sud-dunărene a limbii și poporului român a fost strâns legată de ideea părăsirii totale a Daciei de către populația romană și romanizată, idee a cărei netemeinicie am arătat-o în capitolul precedent.

Asupra regiunii unde s-ar fi format acest popor mare și viguros, cel mai numeros din sud-estul Europei, adversarii continuității sale nu au ajuns la un consens: după opinia unora, s-ar fi născut în Munții Haemus (= Balcani); după alții, între Haemus și Dunăre; alții îl mută în regiunea sudică a acestor munți; alții (în primul rând Miklosich) consideră că „patria primitivă” a românilor a fost Illyricum; după opinia lui G. Weigand, „leagănul” românilor ar fi fost „în împrejurimile orașelor Sofia, Niș și Skoplje, (regiune) numită de cei vechi Dacia Mediterranea... și Dardania”¹ etc.

După cum arăta C. Daicoviciu, învățații respectivi „nu au reușit pînă acum să demonstreze unde s-a format și unde s-a menținut poporul român în Peninsula Balcanică, mulțumindu-se doar de a afirma că infiltrarea elementelor românești la nordul Dunării și în special în Transilvania s-a făcut în cursul mai multor veacuri. Nu mai e nevoie de a releva că și celebrul triumghi Naissus-Scupi-Serdica (adică Niș-Skoplje-Sofia — N.S.) rămîne și el o ipoteză cu nimic susținută”².

Un alt învățat român, filologul Emil Petrovici, a dovedit că în faimosul triumghi al lui Weigand nu se găsește nici un

toponim de origine românească, iar toponimele minore „nu pot servi drept dovadă că regiunea respectivă a constituit «leagănul» poporului român”³.

Ceea ce nu trebuie pierdut din vedere cînd se studiază spațiul în care s-a format limba și poporul român este faptul că acestea nu s-au putut forma într-o regiune restrînsă (situată indiferent unde, la nordul sau la sudul Dunării), ci într-o arie mult mai vastă, aceasta deoarece *românii sînt singurii urmași ai romanității orientale*. Cei care au studiat problema au arătat că nu este posibil ca de pe mica suprafață muntoasă, unde s-ar fi format poporul român după opinia adversarilor continuității, să se reverse apoi atîta mulțime de oameni în tot spațiul carpato-dunărean. Problema nu poate fi înțeleasă decît dacă admitem că românii s-au format ca popor pe o arie mult mai mare, atît la nordul cît și la sudul Dunării (L. Diefenbach).

Această idee a fost expusă în numeroase lucrări ale savanților români Nicolae Iorga, Vasile Pârvan, Th. Capidan, Sextil Pușcariu și ciștigă tot mai mulți adepți.

Primul a arătat în mai multe rînduri că românii sînt urmașii unei „romanități cu mult mai întinse”⁴. La rîndu-i, Sextil Pușcariu menționa: „poporul nostru este singurul supraviețuitor al romanității care se întindea odinioară între cele două mări — Adriatică și Neagră — pe ambele maluri ale Dunării și ale afluenților ei”⁵; „patria străromânilor trebuie să fi avut o întindere mare, cuprinzînd teritorii locuite de strămoșii bulgarilor, sîrbilor și albanezilor de azi”⁶ (Se știe că primele două popoare au venit mult mai tîrziu pe aceste meleaguri, în secolul al VII-lea e.n.).

„Noi, românii de azi, sîntem nu numai urmașii romanilor din Dacia, ci, în aceeași vreme, urmașii, și ca sînge și ca suflet, ai întregii împărății romane de răsărit, care alcătuiau o singură țară de limbă latină, peste toate ținuturile care astăzi se cheamă: Slavonia, Croația, Dalmația, Bosnia și Muntenegru, Serbia, Ungaria de pe partea dreaptă a Dunării, România cu tot cu Dobrogea și, în sfîrșit, Bulgaria cea dintre Balcani și Dunăre”, susținea V. Pârvan⁷.

O opinie asemănătoare a susținut și A. Sacerdoțeanu: „la început un singur popor, cu o singură limbă, cuprindea întreaga Românie orientală. Căzută pradă unor popoare migratoare, populația veche s-a restrîns rînd pe rînd în

ținuturi care îi puteau asigura viața proprie, de o parte și de alta a Dunării sau sub protecția văilor din Munții Carpați, Haemus sau Alpii Dinarici. Ei au ajuns aici împinși de alții și nu retrași de bună voie”⁸.

În sfârșit, E. Petrovici arăta, în 1942: „Serbia, vestul Bulgariei, nordul Macedoniei, împreună cu Banatul, Oltenia și Transilvania de vest trebuie considerate ca patria străveche a românilor, în care s-au format — la nord și la sud de Dunăre, considerată «șira spinării» romanității de est — limba și poporul românesc”⁹. (Mai tirziu, E. Petrovici a exclus Serbia din teritoriul de formare a limbii române.)

Cît privește istoriografia românească contemporană, aceasta „a conturat mai puternic concepția despre poporul român ca descendent al întregii romanități răsăritene”¹⁰.

„Faptul că cele mai tipice trăsături ale limbii române se găsesc în toate dialectele dovedește că, în epoca de formare a limbii, strămoșii noștri nu erau încă despărțiți, că între cei ce vorbesc exista o comunitate geografică. Această unitate geografică a fost observată și de străini, care au numit pe români «valahi» oriunde se găsesc ei, în Pind, la Dunăre sau în Carpații nordici”, observa I. I. Russu¹¹.

Pentru o arie largă de formare a poporului român s-au pronunțat și numeroși învățați străini. După opinia lui C. Jireček, „centrul limbii românești primitive” l-a constituit sud-estul Panoniei, Moesia superioară, Syrmia, Serbia, vestul Bulgariei (este așa-numita linie Jireček). „Ramuri din acest domeniu de limbă cuprindeau, pe de o parte, țărmul drept al Dunării pînă la gurile acestui riu, iar pe de altă parte Dacia Traiană”¹².

Aceeași arie mare, care cuprindea atît nordul cît și sudul Dunării, a fost acceptată și de alți lingviști din vremea noastră ca Alf Lombard¹³ sau Carlo Tagliavini¹⁴, care afirma că „majoritatea filologilor străini recunosc că locul de formare al limbii române trebuie să fie stabilit aproximativ în ținuturile sud-vestice limitrofe la nord și la sud de Dunăre”.

O altă constatare de care trebuie să ținem seama este aceea că Dunărea nu a constituit un hotar între populația romanizată de la nordul ei și cea de la sud. Faptul acesta a fost arătat de numeroși învățați, atît istorici, cît și geografi și filologi, atît români, cît și străini (Sandfeld, Friedwanger etc.).

Invocînd întinderea statului lui Burebista, stăpînirea romană, dominația statului bulgar sau aceea pecenego-

cumană la nordul și la sudul Dunării, Sextil Pușcariu arăta: „de câte ori în istorie putem constata o epocă de înflorire în viața uneia din națiunile care s-au afirmat în sud-estul Europei, vedem că statul riveran cuprindea amîndouă malurile fluviului“ ¹⁵.

„Ni dans l'antiquité et ni au Moyen Âge, le Danube n'a été un fleuve séparant des nations. De même que le Danube n'a point séparé les Germains et plus tard les Magyars, il n'a point isolé les Roumains Carpathiques de ceux des Balkans et, de cette façon, les éléments linguistiques ont pu circuler sans interruption au delà de ce fleuve, conservant dans leurs éléments essentiels l'unité de la langue roumaine“, arăta I. Moga ¹⁶.

La rîndu-i, V. Pârvan consemna: „de altă parte însă învățații care cercetează chipul cum s-a alcătuit limba noastră românească ziceau că trebuie să aibă dreptate cei ce spun că nu sintem aici acasă și că am venit de la miazăzi de Dunăre. Căci, ziceau ei, românii din Macedonia, albanezii și românii din România au trebuit odată să trăiască alătura, fiindcă limba lor e sau aceeași sau cu multe vorbe înrudite. Și atunci mulți dintre învățații aceștia au fost de părere că undeva prin Serbia de azi ar fi leagănul nației și limbii noastre“. După opinia lui Pârvan, acești învățați „cu multă știință“ au uitat „că granița pusă la Dunăre de împăratul roman care a părăsit la 270 (de fapt 275 — N.S.) Dacia lui Traian n-a fost niciodată ținută cum se cade de romani după anul acesta. Cînd erau barbarii mai tari, ei stăpîneau pînă în Grecia; cînd erau romanii mai tari (ca, de pildă, pe vremea împăratului Constantin cel Mare și a fiilor lui, în veacul al patrulea, ori pe vremea împăratului Justinian, în veacul al șaselea), atunci se întindeau ei dincolo de Dunăre, stăpînind și în fosta Dacie a lui Traian. Lucrul acesta nu e spus de știrile vechi așa de lămurit, dar se vede bine din înțelesul adevărat al vieții ascunse de acele știri. Astfel, nu e nevoie să mutăm pe strămoșii noștri din Oltenia, din Banat și din Transilvania tocmai în Serbia ori în Bulgaria ca să înțelegem de ce limba lor e aceeași cu a românilor din Macedonia. Iar cît despre asemănarea cu limba albaneză, mai e și altă poveste, pe care nu o mai depănăm aici, fiind de-ajuns ce am spus mai sus. E, adică, și după anul 270, aceeași singură țară romană, trăind în aceleași nenoro-

ciri, de la munții de răsărit ai Ardealului și pînă la granițele Greciei“¹⁷.

În sfîrșit, geograful S. Mehedinți susținea: „Dunărea n-a fost hotar, ci axa vieții poporului nostru încă din epoca geto-dacă“¹⁸.

După cum a dovedit P. P. Panaitescu, populația romană din care a rezultat poporul român se întindea din nordul Dunării pînă în Pind și Salonic ca o „pînză de populație“, aflată într-o simbioză cu o altă „pînză de populație“, cea slavă. În timp ce populația romană de la nordul fluviului a rezistat tendinței slave de asimilare, reușind să-i asimileze pe slavii din acest spațiu, cea din sudul Dunării nu a izbutit să se impună în fața celei slave, în mijlocul căreia a dispărut în cea mai mare parte; nu este vorba deci de un transfer de populație, ci de un proces de asimilare reciprocă, cîștigat la nordul fluviului de populația romanizată care a constituit poporul român¹⁹.

Procesul de asimilare a slavilor nord-dunăreni — proces început în secolul VI și încheiat la constituirea poporului român — este asemănător cu acela petrecut în Gallia, unde, la așezarea triburilor germanice, în special a francilor, romanitatea era deplin consolidată, „astfel încît populația galoromană a putut să asimileze elementele alogene“²⁰.

Un moment important în acest proces îl reprezintă secolul al VII-lea, cînd — după ce limesul dunărean a fost distrus la anul 602²¹ — șapte triburi de slavi au trecut la sudul Dunării și au împins treptat populația romanizată de aici spre Haemus, Pind și Adriatica, spărgînd unitatea populației romanizate de pe ambele malurile Dunării. Cu acest prilej este posibil ca o parte a populației de la sudul fluviului să fi trecut la nordul lui, idee exprimată de filologul Al. Philippide²² și acceptată de arheologul C. Daicoviciu²³.

Trecerea unei mase mari de slavi la sudul Dunării a împușinat elementul slav de la nordul fluviului și a ușurat astfel asimilarea acestuia de către populația daco-romană mai numeroasă.

Importanța deosebită a anului 602 pentru istoria poporului nostru a fost subliniată și de alți istorici români. Recent, I. H. Crișan arăta: „părăsirea Daciei de către romani n-a avut loc pe vremea lui Aurelian ..., ci la începutul secolului al VII-lea, cînd va cădea limes-ul dunărean, iar autoritățile romano-bizantine se vor retrage la sud de Dunăre“²⁴. La rîndu-i, Ligia Bîrzu consideră că momentul 602

a fost „crucial“ pentru istoria romanității orientale, deoarece de la această dată „romanitatea nord-dunăreană a fost lăsată la discreția propriei sale capacități de apărare“²⁵.

„Așezarea slavilor la sud de Dunăre — menționa C. C. Giurescu — a avut un efect considerabil asupra populației romanice din răsăritul Europei. În afară de faptul că a împuținat-o prin luptele ce însoțeau repetatele lor expediții, a împărțit-o în două mari grupe: una spre miază-noapte, cuprinzând pe daco-romani, și alta spre miazăzi, cuprinzând pe macedoromâni“²⁶.

După opinia unor învățați ca C. Daicoviciu, am avea două faze în formarea poporului român: pînă în secolul al VI-lea, cînd procesul de romanizare a fost activ, plămădirea poporului român s-a făcut pe o arie largă balcanocarpatică; începînd din secolul următor, ea se restrînge la teritoriul fostei provincii Dacia, care a devenit astfel „centrul de greutate“ al procesului. C. Daicoviciu face o deosebire netă între faza întâi: romanitate, ca rezultat al romanizării (pînă în secolul VI) și faza a doua: poporul român și limba română, formate în ultimele două — trei secole ale primului mileniu (secolele VIII—X)²⁷. O opinie asemănătoare formulase ceva mai înainte și N. Iorga, după care așezarea slavilor la sudul Dunării a adus „concentrarea romanității în părțile noastre“²⁸.

Unitatea populației romanizate de la nordul și sudul Dunării este confirmată și de rezultatele săpăturilor arheologice, în primul rînd de existența culturii Dridu, care, „romanică și autohtonă în esența ei..., acoperă aproape întreg teritoriul românesc cît și unele regiuni din sudul Dunării, fiind singura cultură materială locală atestată în spațiul carpato-dunărean în secolele VIII—XI“ și care aparține astfel pînzei de populație românească (valahă) ce se desfășura la nordul și la sudul Dunării²⁹.

Unul din argumentele aduse de R. Roesler și de partizanii săi în favoarea ideii formării poporului român în sudul Dunării a fost existența unui fond lexical comun în limbile albaneză și română: „Unde aiurea decît în peninsula sudică a putut primi limba daco-română cuvinte albaneze?“, se întreba Roesler³⁰.

La rîndul său, un alt adversar al continuității, L. Tamás-Tremel, susținea: „l'argument tiré de la nature des rapports

linguistiques albano-roumaines suffit, à lui seul, pour prouver l'origine balkanique de la langue et du peuple roumains" ³⁰ bis.

„O asemenea simbioză — arăta I. I. Russu — apare tot atît de justificată ca, de exemplu, ideea ce ar putea să aibă cineva de a explica numeroasele trăsături comune dintre limba italiană și română printr-o « simbioză » italo-română în perioada feudală" ³¹, ceea ce ni se pare perfect logic.

Timp de mai bine de un secol problema înrudirii limbilor albaneză și română a fost discutată de numeroși lingviști și istorici, începînd cu B. P. Hasdeu ³² și Fr. Miklosich ³³, care au arătat că este vorba de un fond lexical comun, dacii fiind traci, iar albanezii iliri ³⁴.

Asemănarea dintre limbile română și albaneză se explică deci prin înrudirea dintre tracă și iliră.

Supunînd unei atente analize relațiile dintre limbile română și albaneză, Al. Philippide a demonstrat că asemănările dintre cele două limbi se datoresc unui fond etnic și lingvistic comun și că cele două limbi s-au dezvoltat separat, după cum o dovedește „marele număr de cuvinte latinești proprii limbii albaneze, care lipsesc limbii române... Deosebirea dintre fonetismul acestei limbi și cel românesc sînt mai mari decît asemănările" ³⁵. (Diferențele mari dintre albaneză și română fuseseră semnalate încă din 1914 de filologul W. Meyer-Lübke.)

Lingvistul danez Kristian Sandfeld a explicat, la rîndu-i, aceste asemănări prin influența reciprocă dintre cele două limbi, ca și prin dezvoltarea lor în condiții istorice asemănătoare: după opinia sa, limbile balcanice (în care include greșit și româna) ar forma o unitate comparabilă cu a limbilor slave, germane etc. ³⁶. Lingviștii români n-au acceptat această teorie, pe motiv că cele patru limbi (româna, bulgara, albaneza și greaca) sînt de obîrșie și structură diferite, astfel încît ele nu permit a se vorbi de o lingvistică balcanică". În plus, „această disciplină, construită artificios, cu rezultate vagi, neconcludente, este de prea puțină utilitate în studiul capitolelor obscure ale istoriei și limbii românilor, nu promovează prin nimic elucidarea problemelor etimologice ale elementului autohton în relațiile lui cu albanezii", arăta recent I. I. Russu ³⁷.

Pe lângă numeroși alți savanți care au studiat problema ³⁸, contribuții însemnate au adus lingviștii români: Theodor Capidan ³⁹, Alexandru Rosetti ⁴⁰, A. Balotă ⁴¹, I. Siadbei ⁴² și Sextil Pușcariu.

Primul a arătat că toate cuvintele preromane provin dintr-o moștenire comună, traco-iliră, nu dintr-un împrumut din limba albaneză. După opinia lui Al. Rosetti, teritoriul pe care s-a format poporul român atingea în limita sa sudică regiunea locuită de strămoșii albanezilor ⁴³, influența limbii grecești asupra limbilor română și albaneză s-a exercitat în moduri diferite, ceea ce dovedește că cele două limbi s-au format și dezvoltat separat. I. Șiadbei a precizat că tratamentul fonetic al elementelor latine diferă în limbile albaneză și română, dovedind astfel că cele două limbi s-au format pe teritorii diferite.

Au fost însă și unii lingviști străini din veacul XX, ca Gustav Weigand, care s-au declarat împotriva continuității pe baza elementelor albaneze din limba română, ceea ce ar constitui un indiciu că albanezii și românii au trăit la sudul Dunării pînă în secolele XI—XII, cînd albanezii au emigrat spre sud, iar românii au emigrat spre nord, pe valea Moravei, în Banat și Transilvania, de unde au venit apoi în Muntenia și Moldova ⁴⁴.

Numeroși savanți români au dovedit netemeinicia unui asemenea argument. Iată ce spunea C. Daicoviciu: „Argumentul adus de unii cercetători străini din existența în limba română a unor cuvinte comune cu limba albaneză, fenomen explicat cu o patrie comună, în Balcani, nu poate trage nici el în cumpănă, deoarece aceste cuvinte comune se justifică ușor prin fondul străvechi indo-european (traco-iliric) al ambelor limbi, iar — pe de altă parte — după cum just s-a remarcat de învățatul bulgar D. Decev ⁴⁵, în cazul unei patrii comune albanezo-române în Balcani, ar fi trebuit să ia naștere și o limbă comună și nu două limbi total diferite una de cealaltă” ⁴⁶.

De altfel, în ultima parte a activității sale, însuși G. Weigand a revenit asupra părerilor sale mai vechi, susținînd că limba română se înrudește structural cu albaneza prin substratul tracic comun acestor limbi ⁴⁷.

La rîndul său, Sextil Pușcariu, după ce arăta că filologii străini au subliniat mai ales asemănările și mai puțin deosebirile dintre albaneză și română, spunea: „albanismele noastre — în parte, desigur, străvechi — și coincidențele lingvistice cu albanezii dovedesc un singur lucru, mai presus de orice îndoială, și anume că strămoși de-ai noștri au locuit împreună cu strămoși de-ai albanezilor actuali” ⁴⁸.

După cum a precizat I. I. Russu, faptul că nu există împrumuturi lexicale din albaneză în română și nici invers după anul 600 anulează teoria neștiințifică a conviețuirii albano-române și unul din principalele argumente ale susținătorilor teoriei lui Roesler ⁴⁹.

Cei mai mulți filologi români din vremea noastră (I. I. Russu, A. Vraciu, Cicerone Poghirc etc.) au admis o moștenire directă din substratul comun tracic; comunitatea de substrat etnic, social și lingvistic explică deci asemănările dintre cele două limbi.

I. I. Russu a dovedit că există cca 70 de cuvinte comune albanezei și românei, care nu constituie însă împrumuturi dintr-o conviețuire româno-albaneză, ci provin dintr-un fond comun traco-moesic ^{49bis}; în schimb, există alte cca 100 de cuvinte proprii numai limbii române, ceea ce constituie o dovadă certă că cele două limbi *nu* s-au format împreună.

„Prin elucidarea acestui aspect al problemei «albano-române» a căzut cel mai important argument invocat pentru acreditarea ideii că limba și poporul român s-ar fi format în teritoriul din sudul Dunării... Atare ipoteză (luată de unii drept axiomă) trebuie abandonată integral și definitiv, ca ceva contrar tuturor documentelor istorice și lingvistice, ca și aparențelor și logicii, fiind una din ereziile învechite, generate de insuficiența cunoștințelor și a mijloacelor de investigație istorică și filologică din secolul XIX, dar avînd unele dedesubturi național-politice, preocupări și obiective propagandistice“ ⁵⁰.

*

Un alt argument al adversarilor continuității, începînd cu Sulzer, este acela că, datorită asemănării dialectelor daco-român și macedo-român, nu se poate admite o dezvoltare aparte a românilor.

După opinia unor filologi, asemănarea se datorește faptului că macedonenii „au coborît în locurile pe care le ocupă astăzi prin secolele VIII, IX și X, de prin părțile dunărene“ ⁵¹, ceea ce explică asemănarea celor două dialecte, sau că „în epoca de formațiune a poporului român, strămoșii macedonenilor trăiau în strîns contact cu elementul românesc din nordul Dunării ⁵², prin mijlocirea populației românești de pe amîndouă malurile acestui fluviu“ (Th. Capi-dan) ⁵³. După așezarea slavilor și bulgarilor, contactul

acesta a fost întrerupt, iar cele două dialecte s-au dezvoltat separat, așa cum am explicat mai sus.

După cum s-a arătat, „bazindu-se pe faptul că dialectul aromân este, față de celelalte dialecte sud-dunărene, mai deosebit de dialectul daco-român, toți lingviștii români sînt de acord că aromânii sînt cei dinții care s-au rupt de grupul român primitiv“⁵⁴. Este vorba deci de o origine comună și de două dialecte care s-au format în condiții istorice diferite, fapt mărturisit de cronicarul bizantin Kekaumenos, care știe că vlahii din Macedonia au venit din regiunea Dunării.

Studiind opiniile exprimate în această problemă, Valeriu Papahagi sublinia faptul că „toți filologii sînt de acord că aromânii sînt veniți de la nord“⁵⁵. Pentru a ilustra teza lui Theodor Capidan despre „coborîrea“ dinspre nord a macedonenilor, Octavian Răuț amintește cîteva toponime bănățene, dar încă vii la aromâni, precum: Agriș, Ciumu, Robu, Sturu, Sumig, Zana etc.“⁵⁶.

Alți cercetători au arătat că sînt cuvinte în limba română necunoscute de aromâni: aceră (aquilă), Negoiu, Crăciun, bour, păcură, papură, negustor, negoț, ban etc.⁵⁷, așa cum există în aromână unii termeni bizantini care nu există în daco-română⁵⁸.

Cercetînd vocabularul dialectelor daco și macedo-român, G. G. Giuglea a dovedit că un număr de cca 400 de cuvinte de origine latină se găsesc numai în daco-română, lipsind din macedo-română, ceea ce dovedește că cele două dialecte s-au dezvoltat separat după anul 800⁵⁹.

*

Unul din cele mai slabe argumente din arsenalul lui Roesler este acela că limba română nu putea primi influența slavă decît în dreapta Dunării, deoarece în stînga fluviului „locuiau slavi de viță ruteană“⁶⁰. Același argument este utilizat și de alți adversari ai continuității: Sulzer, Engel sau Tamás (Tremł).

Netemeinicia acestei afirmații a fost dovedită încă din secolul trecut de numeroși învățați, în primul rînd de Paul Joseph Shafarik, care a arătat că în secolele V—VII slavii ocupau în mare număr și fosta Dacie Traiană, unde au exercitat o oarecare influență asupra populației daco-romane; după părerea lui Shafarik, toți românii (*vlahii*) au aceeași

origine, trăgându-se dintr-un amestec traco-geto-roman asupra căruia s-a exercitat influența slavă ⁶¹.

Mai târziu, un alt specialist, Al. Iațimirski, într-o lucrare intitulată *Împrumuturile slave în limba română ca o dovadă în problema teritoriului de formare a poporului român*, a respins teoria lui Roesler, arătând, la rîndu-i, că populația romanică a primit influența slavă la nordul Dunării, într-o regiune muntoasă, unde au găsit-o slavii. „Lumea plantelor de pădure și de grădină, a ierburilor de pe marginea rîurilor, a florilor de platou și de munte, a buruienilor și ciupercilor sînt în mare parte de origine slavă“ ⁶².

Savanții români care au reluat problema influenței slave (nu ne interesează aici intensitatea acestei influențe, exagerată de unii învățați) au arătat că aceasta nu s-a putut exercita decît la nordul Dunării, unde slavii au găsit o numeroasă populație daco-romană cu care au conviețuit și care i-a asimilat.

Astfel, Emil Petrovici — unul din cei mai buni cunoscători ai problemei — a arătat că „simbioza [slavo-română din Transilvania a existat înainte de venirea ungurilor“, ea fiind o dovadă a continuității populației autohtone pe acest teritoriu; dacă românii ar fi venit pe acest teritoriu în secolul al XII-lea și al XIII-lea, ar fi trebuit să împrumute unele toponime de la unguri, „care aveau un prestigiu deosebit ca popor stăpînitor, și nu de la slavii sporadici, pe cale de a dispărea“.

Același Emil Petrovici a mai precizat: „avînd în vedere înrudirea apropiată a slavei din Dacia cu cea din Moesia, caracterul bulgăresc al influenței slave mai vechi asupra limbii române nu poate servi drept dovadă împotriva continuității“ ⁶³.

La rîndul său, un alt slavist, P. P. Panaitescu, arăta: „din cercetarea particularităților daco-slave rezultă că românii au primit aceste influențe în limba lor la nordul Dunării“, de la populația slavă de acolo. Referindu-se la influența slavă asupra limbii maghiare, același învățat preciza: „limba maghiară a suferit și ea înfrîurirea aceleiași limbi slave și nimeni nu poate afirma că patria primitivă maghiară ar fi în Bulgaria sau Macedonia“ ⁶⁴ (așa cum se afirmă despre poporul român).

Dintre cercetările mai noi amintim pe cele întreprinse de arheologii Dan Gh. Teodor ⁶⁵ și Maria Comșa ⁶⁶ și de lingviștii G. Mihăilă ⁶⁷, I. Pătruț ⁶⁸ etc.

Putem spune în concluzie că influența slavă asupra limbii române — îndeosebi toponimia de origine slavă, preluată de maghiari în Transilvania de la populația română aflată aici — este unul din cele mai puternice argumente în favoarea continuității. (Asupra acestei probleme vom reveni în capitolul consacrat toponimiei.)

Un alt argument la fel de neîntemeiat al adversarilor continuității — dar pe care nu-l putem neglija în această prezentare — este acela că limba română nu s-a putut forma decât la sudul Dunării, deoarece nu cuprinde elemente germanice; acest argument a fost invocat de Sulzer, Eder, Melich și alții.

Învățații români au răspuns în diverse feluri acestei probleme; de pildă, Petru Maior a susținut că asemenea elemente nu există datorită lipsei de afinități între cele două limbi, cea germană și cea română, de origine latină⁶⁹.

Mai târziu, filologul C. Diculescu a exagerat în sens invers, afirmând că influența germană veche asupra limbii române a fost însemnată, putînd fi comparată cu aceea a francilor asupra galo-romanilor; el a alcătuit o listă de cca 300 de cuvinte, precum și o serie întreagă de nume de locuri și de persoane care ar fi fost de origine veche germană⁷⁰.

Alți savanți, ca Ernst Gamillscheg⁷¹ sau Sextil Pușcariu⁷², au redus mult numărul cuvintelor de origine germană (tufă, pungă, rapăn, stinghe, nasture, targă etc.).

Întrucît deci asemenea cuvinte există, și cum, pe de altă parte, P. Skok a arătat că „este sigur că elemente germane s-au găsit și în latina balcanică”⁷³, acest argument nu mai are nici o valoare.

Cu toate acestea, el a fost reluat recent de André du Nay, făcînd necesare observațiile Ligiei Bârzu, care a precizat că puținătatea cuvintelor germane vechi în limba română trebuie căutată, în primul rînd, în durata scurtă a șederii germanilor pe teritoriul Daciei.

a) Vizigoții par să se fi instalat între cca 313—319 (cînd are loc lichidarea puterii militare a dacilor liberi din Moldova) și 332 (data încheierii foedus-ului cu Constantin cel Mare). Ei se așază, în grupe compacte, în principal la est de Siret și în jumătatea estică a Cîmpiei Munteniei, de unde presează asupra Dunării. Nu se cunosc așezări sau

cimitire vizigote în fosta Dacie Romană (Transilvania, Banat, Oltenia) și nici la vest de limesul transalutan, cu excepția unui mic grup, care se infiltrează poate pe la 350, în valea superioară a Mureșului. Trec în masă la sudul Dunării, la 376/377, iar la 381 trece partida tradiționalistă în frunte cu Atanarich.

b) Ostrogoții, atestați arheologic între cca 420/430—488, reprezintă, se pare, o foarte subțire pătură conducătoare. Părăsesc sediul lor din Panonia în 488 și se instalează în Italia.

c) Ca și ostrogoții, gepizii au avut centrul politic la vest de Carpații Apuseni. Instalarea unor grupuri gepidice mai importante în Transilvania are loc abia după cca 568. Monumentele care le aparțin încetează între cca 630—650. Această mișcare nu afectează Banatul și regiunile extracarpătice. Deci, în Transilvania, singurul grup germanic mai însemnat numericeste l-au constituit gepizii.

Tabloul schițat mai sus rezultă din delimitarea culturilor materiale reprezentând diversele valuri germanice (Cerneahov pentru vizigoți, seria mormintelor princiare pentru ostrogoți, grupul Bandu-Brateiu, cimitirul 3, pentru gepizi) de aceea a populației autohtone, daco-romane (Brateiu, cimitirul 1, Hărman, Verbița — Gropșani, Băleni, Costișa pentru secolele IV—V și Brateiu — așezare, Sighișoara, Ipotești-Cîndești-Ciurelu-Botoșana II) pentru secolele V—VI/VII.

După cum a arătat aceeași autoare, contactele între cele două grupe de populație au fost îngreuiate de:

a) caracterul închis al comunităților germanice, organizate după legile și tradițiile lor proprii;

b) nivelul diferit de dezvoltare social-economică, de organizare politică și de tradiții spirituale;

c) deși contacte și influențe reciproce se înregistrează, rezistența pe care germanii timpurii au opus-o tendințelor de asimilare a civilizației romane, materializată, între altele, și în adoptarea creștinismului de rit arian, nu a favorizat o simbioză daco-romană-germanică și, în consecință, împrumuturile în limbă ⁷⁴.

În plus, după cum a arătat Sextil Pușcariu, românii au împrumutat de la germani verbul *a cotropi*, care „e unul din cele dintii cuvinte auzite de noi de la germani și cea mai caracteristică urmă din epoca invaziilor. Faptul că „a co-

tropi „se găsește numai la românii din nordul Dunării e și o dovadă elocventă a continuității noastre“ ⁷⁵ (subl. ns.).

De altfel, mai trebuie spus că nici în alte regiuni stăpinite temporar de goți nu s-au păstrat urme în limbă sau în instituții; este cazul Italiei, citat de P. P. Panaitescu, unde a existat un regat al ostrogoților ⁷⁶. C. Daicoviciu a făcut chiar o paralelă între situația provinciei Raetia de pe teritoriul de astăzi al Elveției, rămasă negermanizată, și situația Daciei ⁷⁷. De aceea lingvistul Alf Lombard afirma: „mi se pare că o limbă germanică a putut pătrunde într-o țară muntoasă fără a lăsa în limba acestei țări trăsături durabile, perceptibile încă“ ⁷⁸, iar italianul Alberti Arnaldo sublinia faptul că limba daco-romană și poporul român, etnogeneza și continuitatea sa nu pot fi „suspectate de infracțiuni“ din această cauză. „După acest criteriu, am putea pune sub acuzare alte limbi romanice, în care elementul germanic de adstrat și superstrat este, hotărît, în cantitate redusă“ ⁷⁹.

Cît privește vechea influență greacă asupra limbii române, studiile lui H. Mihăescu au dovedit că aceasta arată clar că românii nu au venit din Peninsula Balcanică ⁸⁰.

*

Din cele relatate mai sus rezultă că poporul român — ca urmaș al romanității orientale — s-a format pe o arie largă, greu de delimitat cu precizie, dar din care nu poate lipsi, în nici un caz, fosta Dacie romană ⁸¹.

Începutul secolului al VII-lea marchează o dată importantă în acest proces, prin ruperea unității romanității orientale datorită trecerii slavilor la sudul Dunării: vlahii rămași la sudul Dunării au fost treptat asimilați de slavi, în timp ce populația romanizată de la nordul fluviului a asimilat pe slavii din această regiune.

Nu este în intenția noastră de a discuta aici procesul complex care a dat naștere poporului român și nici data la care s-a încheiat procesul de etnogeneză ⁸². După opinia lui C. Daicoviciu, „procesul de formare a poporului român și a limbii românești are loc în ultimele două sau trei veacuri din mileniul I al erei noastre“ ⁸³.

După unele opinii mai noi, poporul român și limba sa s-ar fi format în secolele VII—VIII, iar de curînd Dan Gh. Teodor a subliniat faptul că în secolul al VIII-lea se petrec două evenimente importante: are loc procesul de uniformizare a civilizației locale (așa-numita cultură Dridu

sau cultura veche românească) care concordă cu încheierea procesului de etnogeneză a poporului român și formarea limbii române comune ⁸⁴.

Trebuie să mai arătăm că nici asupra datei când s-au format celelalte limbi romanice nu s-a ajuns la un consens, lingviștii considerînd că acest proces a avut loc între secolul V și secolul VIII, deci într-o perioadă în care se poate încadra și formarea limbii române ⁸⁵.

Pornind de la constatarea făcută de filologul K. Jaberg: „ce qui, au point de vue de la geographie linguistique, caractérise les régions colonisées, ce sont des grandes nappes unitaires qui ce sont formées grâce à l'action des centres colonisateurs et grâce au mélange des dialectes parlés par les immigrants“ ⁸⁶, Sextil Pușcariu a susținut că „unitatea lingvistică din Moldova și Muntenia, față de varietatea de cuvinte și forme din Ardeal, e un indiciu mai mult că leagă-nul poporului nostru e Ardealul, din care s-a coborît mereu surplusul de populație românească“ ⁸⁷.

Hărțile *Atlasului lingvistic român* constituie o dovadă puternică pentru susținerea continuității în Transilvania. Ele arată prezența unor termeni de origine latină (nea, păcurar, pedestru, aiu, june etc.) numai în părțile de apus ale Transilvaniei, din Maramureș și Crișana pînă în Banat, lipsind în restul regiunilor carpato-dunărene. Dacă stră-românii ar fi venit din sudul Dunării, lucrul acesta nu ar fi fost cu putință.

Feromonul a fost relevat de lingviștii români Sextie Pușcariu ⁸⁸ și Emil Petrovici ⁸⁹, ca și de unii filologi străini. Astfel, romanistul K. Jaberg susține că hărțile amintite „vorbesc o limbă limpede: cum erau să se păstreze atît de bine elementele latine în nord-vestul actualei Românie dacă românii ar fi venit din Moesia? ⁹⁰. O părere asemănătoare susține și romanistul Ernst Gamillscheg, care consideră — tot pe temeiul hărților amintite — că unu dintre centrele de formare a limbii române a fost regiunea Munților Apuseni ⁹¹.

După cum a precizat Sextil Pușcariu, „ar fi cel puțin curios ca o populație venită în evul de mijloc din sudul Dunării, unde era aria centrală și deci inovatoare a romanismului, să aducă cu sine elementele vechi, și, mai curios, ca ea să se așeze tocmai în ținuturile vestice, unde știm că romanitatea fusese mai intensă înainte de părăsirea Daciei“ ⁹².

Un fapt important — relevat de Emil Petrovici — este acela că în apusul Transilvaniei se păstrează atât numele antice ale râurilor Timiș, Mureș, Criș, Ampoi, Olt, Someș, „al căror fonetism românesc dovedește că în preajma acestor râuri au viețuit neîntrerupt, din antichitate pînă astăzi, strămoși ai românilor“, dar și o seamă de termeni de origine latină dispăruți în alte regiuni: nea (zăpadă), june (flăcău), aiu (usturoi), a custa (a trăi), pedestru⁹³, cuminecătură etc., dovedind astfel că în părțile apusene ale Transilvaniei romanizarea a fost cea mai intensă⁹⁴. De altfel, aceste considerații de ordin filologic au fost confirmate de cele etnografice de care va fi vorba în alt capitol.

Un puternic argument filologic — pus în valoare de C. C. Giurescu — este existența cuvîntului „păcură“, care derivă din latinul *picula*. „Acest cuvînt, care nu există în celelalte limbi romanice, nici în franceză, nici în italiană, nici în spaniolă, nici în portugheză, nu s-a putut forma și păstra decît în stînga Dunării, unde păcura e cunoscută și exploatată din vremi îndepărtate, iar nu în dreapta ei, unde nici romanii, nici popoarele evului mediu n-au avut asemenea exploatare... Originea latină a cuvîntului păcură și continua exploatare a acestui produs exclusiv în ținutul carpatic — în Balcani n-a existat —, exploatare atestată documentar în prima jumătate a secolului al XV-lea, duc, cu necesitate, la concluzia continuității populației romanice în amintitul ținut“⁹⁵.

Un alt argument de ordin filologic îl constituie utilizarea termenului de „voloh“ de către slavii orientali. După cum se știe, denumirea de vlah a fost preluată de bizantini de la slavii de sud, vecinii lor. Pentru slavii de est românii sînt volohi; cu acest nume apar în *Cronica vremurilor trecute*, atribuită lui Nestor, care arată că ungurii, după ce au trecut munții, „Începură să se lupte cu volohii și cu slavii care locuiau aceste țări“. „Dacă românii ar fi venit prin secolele X—XIII din Balcani, ei ar fi fost numiți și de slavii de est tot cu numele de vlahi, luat de la slavii de sud. Slavii de est numindu-i însă pe români volohi, deci în forma proprie graiului lor, înseamnă că ei, slavii de est, au cunoscut populația românească aici, la nordul Dunării, în imediata apropiere, încă dintru început“⁹⁶.

Tot un argument de același fel a fost adus de slavistul I. Pătruț, care a arătat că absența vocativului în „o“ în

nordul României dovedește existența aici a poporului român în secolele X—XI ⁹⁷.

În sfârșit, să mai amintim și constatarea slavistului Emil Petrovici, după care elementele romanice din limba și toponimia bulgară nu sînt românești, cum ar fi trebuit să fie dacă românii ar fi venit din mediul bulgăresc în secolele X—XII, ci de origine latină ⁹⁸.

*

În *concluzie*, se poate spune că „teoria roesleriană, cu formarea limbii și poporului român în Balcani, cu imigrarea poporului român de la sudul Dunării în Dacia, nu poate fi considerată ca o teorie bazată pe analiza științifică și obiectivă a datelor de ordin arheologic, istoric și lingvistic.

În schimb, toate argumentele pledează pentru respingerea acestei teorii simpliste, care în mod cu totul de neînțeles caută să fixeze patria românilor nu acolo unde toate premisele istorice o așezau, adică în Dacia, ci, prin interpretările forțate și absolut neverosimile, căuta spațiul de formare a poporului român în interiorul Peninsulei Balcanice, sprijinindu-se doar pe existența în Balcani a unor frînturi de romanitate și neluînd în seamă masiva existență în nordul Dunării a maselor românești” ⁹⁹.

NOTE

1. D.R., IV, 1926, p. 1335—1336.

2. C. Daicoviciu, *Originea poporului român după cele mai noi cercetări*, în vol. *Unitate și continuitate*, p. 86.

Despre modul eronat în care pun unii autori străini problema formării poporului român și a limbii sale, vezi observațiile lui Emil Vrabie, *Linguistic Aspects of the Question of the Romanians Continuity in Dacia. A Critical Study* (RRL, 1981, nr. 3, p. 213—236).

3. Emil Petrovici, *Studii de dialectologie și toponimie*, București, 1970, p. 243. Vezi, de asemenea, P. P. Panaitescu, p. 115, care afirmă la rîndu-i „teoria unor filologi care susțin că cel mai mare popor al Europei sud-estice s-ar fi format în triunghiul muntos Sofia, Niș, Skoplje apare absurdă”.

4. N. Iorga, *Români și slavi. Români și unguri. Două conferințe ale Institutului pentru studiul Europei sud-orientale*, București, 1922; idem, *La „Romania“ danubienne et les barbares au VI-e siècle* („Revue Belge de philologie et d'histoire“, III, 1924, p. 35—50). Vezi și Emil

Condurachi, N. *Iorga și problema romanității orientale* (R.Ist., 1965, nr. 6, p. 1233—1239).

5. D.R., 1934—1935, p. 340; vezi și idem, *Limba română*, I, 1940, p. 255.

6. D.R., 1926, p. 1380. Vezi și idem, *Roumain et roman*, în *Etudes de linguistique roumaine*, Cluj, 1937, p. 55 și urm.

7. V. Pârvan, *op. cit.*, p. 14.

8. A. Sacerdoțeanu, 1970, p. 5.

9. E. Petrovici, în „Transilvania“, 1942, nr. 11, p. 865. Vezi și N. Drăganu, în „Balcania“, 1938, p. 25—46. Mai târziu, E. Petrovici a exclus Serbia din teritoriul de formare a limbii române (*Studii de dialectologie și toponimie*, p. 241).

10. I. Nestor, *Continuitate în istoria poporului român* (M.I., 1969, nr. 5, p. 5). Vezi și C. Daicoviciu, *O problemă de bază a istoriografiei noastre: Cînd și unde s-au format limba și poporul român?* („Tribuna“, 21 și 28 april. 1957); E. Condurachi — G. Ștefan, *La romanité orientale* (NEH, IV, 1970, p. 7—22); E. Lozovan, *Unité et dislocation de la Roumanie Orientale* („Orbis“, 3, 1954, p. 123—137) etc.

Vezi, de asemenea, P. P. Panaitescu, p. 106, care afirmă „noi sîntem urmașii romanității orientale întregi“, și D. Berciu, *Continuitatea, factor de bază al etnogenezei și unității poporului român* (E.S., 1976, nr. 7, p. 41—44), unde se arată că vatra formării poporului român a fost vastă, cuprinzînd regiunea dintre pantele nordice ale Munților Haemus (Balcani), Carpații Păduroși, Tyras (Nistru) și Tissos (Tisa), înglobînd și ținuturile din nord-vestul Bulgariei și estul Serbiei vechi. „Cu alte cuvinte, este vorba de întreaga romanitate orientală“. Vezi și idem, *Procesul formării poporului român și a limbii române. Elemente constitutive, aria geografică și perioada istorică* (E.S., 1977, nr. 2, p. 39—44).

11. I. I. Russu, p. 226.

12. C. Jireček, *Die Romanen in die Städten Dalmatiens während des Mittelalters* („Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften im Wien“, Phil.-hist. Klasse, 48, 1901). Vezi și prezentarea lui Al. Philippide, 1925, p. 774, care o consideră „un mare progres în istoriografia românească“. Vezi, de asemenea, E. Petrovici, *Problema limitei sud-vestice a teritoriului de formare a limbii românești*, în *Studii de dialectologie și toponimie*, p. 56—60 + 1 h.; idem, *Les éléments sud-slaves orientaux de l'istiro-roumain et le territoire de formation de la langue roumaine*, în *Actes du premier Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, VI, Sofia, 1968, p. 203—210 + 1 h.; V. Arvinte, *Limita de vest a teritoriului romanizat de la baza limbii române* (ALIL, 20, 1969, p. 5—18).

13. *Destinele latinității orientale* („Ramuri“, 1976, nr. 3, p. 16).

14. *Originile limbilor neo-latine. Introducerea în filologia romanică*, București, 1977, p. 300.

15. D.R., 1934—1935, p. 339. Vezi și S. Pușcariu, *Limba română*, I, p. 337—338.

16. I. Moga, 1944, p. 130.

17. V. Pârvan, *op. cit.*, p. 11—12.

18. S. Mehedinți, *Unde s-a născut poporul român* („Tribuna românilor de peste hotare“, 1923, nr. 3, p. 3—5). Vezi și T. Papahagi, *Din epoca de formațiune a limbii române* („Grai și suflet“, 1, 1923, nr. 2, p. 201—234), care arată: „poporul român s-a format în neîntreruptă unitate teritorială în sudul ca și în nordul Dunării“.

Pentru teritoriul de formare a poporului român preponderent la nordul Dunării pledează și unele motive folclorice vechi. Vezi, de pildă, I. Oprișan, *Locul de formare a poporului român în lumina unui motiv folcloric (alăptarea de sub talpa casei)* (REF, 1988, nr. 3, p. 215—220).

19. P. P. Panaitescu, p. 120—121.

20. D. Protase, 1980, p. 250.

21. Maria Comșa, *Directions et étapes de la pénétration des Slaves vers la Péninsule Balcanique aux VI-e—VII-e siècles* („Balcanoslavica“, I, 1972, p. 9—28 + 2 h.); eadem, *Unele considerații privind situația de la Dunărea de Jos în secolele VI—VII* (A M N, 12, 1974, p. 300—318 + 1 h.); Jovan Kovacevič, *Contributions archéologiques à la précision de la chronologie de l'inslataion des Slaves dans les Balkans*, în *Publications spéciales*, Sarajevo, 1969, p. 57—83; Petre Diaconu, *Autour la pénétration des Slaves au sud de Danube*, în *Rapports du III-e Congrès International d'Archéologie slave*, Bratislava, 7—14 septembre 1975, tome I, Bratislava, 1979, p. 165—169. Pentru alte studii vezi Mircea Rusu, în AIIC, 1978, p. 126, nota 23.

22. Al. Philippide, 1925, p. 857.

23. C. Daicoviciu, *Der Ursprung des rumänischen Volkes im Lichte der neuesten Forschungen und Augrabungen* (FVL, 10, 1967, nr. 2, p. 14); lucrare reprodusă și în vol. *Dacica*, Cluj, 1969, p. 544—557.

24. Ion Horațiu Crișan, *Continuitatea poporului român în spațiul carpato-dunărean* (E.S., 1978, nr. 10, p. 35).

25. L. Bârză, p. 58, 79.

26. C. C. Giurescu, p. 128.

27. Vezi precizarea lui C. Daicoviciu din „Steaua“, 1971, nr. 4, p. 77—78. Într-un articol intitulat *Observații privind romanizarea și continuitatea* („Tribuna“, 5 nov. 1970, p. 5), C. Daicoviciu a susținut că „până în sec. VII se poate vorbi de o limbă romană comună daco-moesică“ și că „în secolele VII—VIII comunitatea lingvistică se des-

tramă în romanitate balcanică (macedoromânii) și carpatică (daco-românii)“.

Amintim și considerațiile lui Vladimir Iliescu, *Observații despre romanitatea dunăreană în jurul anului 600 e.n.*, în vol. *Antichitatea și moștenirea ei spirituală*, București, 1980, p. 249—274, care susține că, în epoca respectivă, populația din stînga și din dreapta Dunării se afla în faza general romanică, ca și populațiile din alte regiuni ale Europei, unde se vor dezvolta popoare și limbi neolatine, ca și în cazul celui român.

Vezi și excelentul articol despre formarea limbii și poporului român din *Dicționarul de istorie veche a României*, sub redacția D. M. Pippidi, București, 1975, p. 271—284 (autori Al. Graur și Gh. Ștefan).

Despre formarea limbii și poporului român s-a scris foarte mult, îndeosebi în ultima vreme. Din imensa literatură amintim: E. Lozovan, *Unité et dislocation de la Romanie Orientale* („Orbis“, III, 1954, p. 123—137); D. Macrea, *Contribuție la studiul fondului principal de cuvinte al limbii române* (SCL, V, 1954, p. 7—18); C. Daicoviciu, *O problemă de bază a istoriografiei noastre: cînd și unde s-au format limba și poporul român?* („Tribuna“, 21 și 28 aprilie 1957); V. Arvinte, *Formarea limbii și poporului român în lumina cercetărilor recente* (ALIL, 17, 1966, p. 13—32); E. Condurachi, G. Ștefan, *La romanité orientale* (NEH, IV, 1970, p. 7—22); Alexandru Rosetti, *Considérations sur la formation de la langue roumaine* (D.R., 1973, p. 177—182); Gheorghe Ștefan, *Formarea poporului român și a limbii sale*, București, 1973; I. I. Russu, *Formarea poporului și a limbii române (Romanitatea și elementele autohtone traco-dace)* („Transilvania“, 1975, nr. 6, p. 36—39); Dumitru Berciu, *Probleme privind formarea poporului român în lumina cercetării arheologice recente* (R.Ist., 1975, nr. 8, p. 1155—1169, și E.S., 1977, nr. 2, p. 39—41); Mircea Babeș, Dan Slușanschi, *Cu privire la formarea poporului și a limbii române* (E.S., 1978, nr. 12, p. 33—37); Dumitru Berciu, *Formarea limbii și poporului nostru. Continuitatea românească pe cuprinsul vechii Dacii* (E.S., 1978, nr. 23, p. 33—36); Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, ed. a II-a, București, 1978, p. 357—421; I. I. Russu, *Limba geto-dacilor și limba română* (E.S., 1978, nr. 6, p. 29—30, 35—36); Ștefan Pascu, *Le processus d'ethnogenèse du peuple roumain et de formation de la langue roumaine* (MSI, 1978, p. 71—82); idem, *Daces-Romains-Roumains* (RPH, 1980, nr. 1, p. 5—21); idem, *La genèse des peuples romans. L'origine et le développement historique du peuple roumain*, Bucarest, 1980; și în RPH, 1980, nr. 3—4, p. 34—63; Dan Gh. Teodor, *Unele considerații privind încheierea procesului de formare a poporului român* (A.M., IX, 1980, p. 75—84); idem, *Probleme actuale ale etnogenezei poporului român* (AIIAI, 1980, p. 105—115);

I. I. Russu, *Etnogeneza românilor. Fondul autohton tracic și componenta latino-romanică*, București, 1981 (lucrare capitală); Dan Gh. Teodor, *Contribuția cercetărilor arheologice de la est de Carpați privind problema etnogenezei românești* (AMM, 1981—1982, p. 99—109); Constantin Preda, *L'ethnogenèse des Roumains* („Revue roumaine“, 1983, nr. 11—12, p. 56—67); H. Mihăescu, *De la limba latină la limba română* (AȘUC, Filologie, 1982—1983, p. 105—108); Hadrian Daicoviciu, *Etnogeneza românilor*, în vol. *Națiunea română. Geneză. Afirmare. Orizont contemporan*, București, 1984, p. 136—171; Tache Papahagi, *Din epoca de formațiune a limbei române. Probleme fonetice și morfologice*, București, 1985; I. Fischer, *Latina dunăreană. Introducere în istoria limbii române*, București, 1985; Ion Gheție, *Româna primitivă* (L.R., 1986, nr. 6, p. 516—528) (care expune și părerile predecesorilor).

Un loc aparte ocupă studiile lui Ion Coteanu, *Despre „formarea“ limbii și formarea poporului român. Un punct de vedere* (AUB, Limba și literatura română, 1979, p. 63—68) și idem, *Originile limbii române*, București, 1981 (și în limba germană, 1985), care admite o primă fază (plină în sec. VII) de formare a limbii române și apoi o a doua romanizare, când popoarele migratoare de pe teritoriul Daciei au asimilat limba română.

Să amintim și opinia lingvistului Tache Papahagi, potrivit căreia, odată cu încheierea secolului VII, „limba română era încheată definitiv“ (*Din epoca de formațiune a limbei române*, p. 12). Vezi și mai sus cap. I și II privind elementele autohtone din limba română și procesul de romanizare a dacilor.

28. N. Iorga, *Români și slavi. Români și unguri...*, p. 11.

29. *Istoria poporului român*, p. 108. Vezi și M.I., 1969, nr. 6, p. 25—27.

30. R. Roesler, p. 126. Pentru discuțiile purtate în acest domeniu vezi I. I. Russu, *Elemente autohtone în limba română. Substratul comun româno-albanez*, București, 1970, p. 13—47.

30 bis. L. Tamás, *Romains, Romans et Roumains*, p. 156—170.

31. I. I. Russu, p. 106.

32. *Istoria critică a românilor*, I, p. 294. Vezi și Al. Philippide, p. 692—694 și C. Poghir, *B. P. Hasdeu, lingvist și filolog*, București, 1968, p. 169—170.

33. *Über die Wanderungen der Rumunen in den dalmatischen Alpen und den Karpaten*, Wien, 1879.

34. Vezi mai recent *Les Ilyriens et la genèse des Albanais. Travaux de la Session du 3—4 mars 1969*, Tirana, 1971. Vezi și Radu Vulpe, *Considérations sur l'origine du peuple albanais* („Studia Albanica“, 1973, p. 199—205).

35. Al. Philippide, *Originea românilor, II, Ce spun limbile română și albaneză*, Iași, 1927. Vezi și A. Ubicini, *Les origines de l'histoire Roumaine*, Paris, 1886, p. 108, unde se spune: „Afinitatea pe care o oferă limbile română și albaneză se explică în mod firesc prin preexistența unei limbi primitive autohtone, ale cărei urme le întâlnim în toate graiurile folosite azi de către popoarele Peninsulei Balcanice, și anume traca veche, pe care o vorbeau deopotrivă strămoșii albanezilor moderni și daco-geții, părinții românilor de astăzi. Analogia lingvistică ar rezulta în cazul acesta de pe urma comunității de origine a albanezilor și românilor, iar nu, cum se pretinde, de pe urma stabilirii acestora din urmă, din secolul al III-lea până în secolul al XII-lea, în ținuturile vecine Albaniei“.

36. Kristian Sandfeld, *Linguistique balkanique. Problèmes et résultats*, Paris, 1930.

37. I. I. Russu, p. 97—102. Vezi și Nicolae Saramandu, *Raporturile dintre romanitatea nord și sud-dunăreană în lumina cercetărilor recente* (AICED, seria A, I, 1979, p. 283—288).

38. G. Meyer, *Etymologisches Wörterbuch der albanischen Sprache*, Strassbourg, 1890; W. Meyer-Lübke, *Rumänisch, Romanisch, Albanesisch* („Mitteilungen des rumänischen Instituts an der Universität Wien“, 1, 1914, p. 1—42); el este primul care a subliniat diferențele mari dintre albaneză și română; L. Spitzer, *Zu den linguistischen Beziehungen der Albanesen und Rumänen* (*ibidem*, p. 43—80); Carl Treimer, *Albanisch und Rumänisch* (ZRP, 38, 1914, p. 385—411); H. Barić, *Albano-rumänische Studien*, Sarajevo, 1919 etc.

39. *Raporturile albano-române*, Cluj, 1923 (din D.R., II, 1922—1923, p. 444—544); *idem*, *Romanitatea balcanică*, București, 1936.

40. *Albano-romanica* („Bulletin linguistique“, 10, 1942, p. 82—86).

41. *Le problème thraco-illyrien et les origines albano-roumaines*, în vol. *Le problème de la continuité. Contributions linguistiques*, Bucarest, 1941, p. 69—118 (comunicare ținută la Zürich în 1938).

42. *Albanais et Roumain commun* (RRL, 3, 1938, t. II, p. 446—461).

43. O opinie asemănătoare a susținut H. Mihăescu, după care, în antichitate, albanezii se învecinau spre nord-est cu populația romanizată din valea Dunării și din Dacia (*Les éléments latins de la langue albanaise*, în RESE, 4, 1966, nr. 1—2, p. 5—34 și nr. 3—4, p. 323—353). Vezi și Alberti Arnaldo, *Pentru o nouă metodologie în cercetările istorico-lingvistice de românologie* („Anale de istorie“, 1979, nr. 3, p. 84), care arată că „vetrele dacoromanilor și albanezilor erau, până la impactul cu civilizația romană, vecine“.

44. Gustav Weigand, *Albanische Einwanderung in Siebenbürgen* (B.A., 3, 1927, p. 208—226); vezi observațiile lui Sextil Pușcariu, în D.R., 4, 1924—1926, p. 1333—1356, și în *Limba română*, p. 270. Wei-

gand a revenit asupra problemei în studiul *Sind die Albaner die Nachkommen der Ilyrer oder der Thraken?* (B.A., 4, 1928, p. 227—251). Vezi, de asemenea, G. Stadtmüller, *Forschungen zur albanischen Frühgeschichte*, Budapest, 1941 (extras din AECO, 7, 1941, p. 1—196).

45. Este vorba de lucrarea *Charakteristik der thrakischen Sprache*, Sofia, 1952, în care se spune, printre altele: „concordanțele limbii române cu albaneza pot fi explicate în chip mulțumitor prin faptul că prima s-a dezvoltat ca o limbă romană pe un fond tracic“ (p. 112).

46. C. Daicoviciu, în vol. colectiv *Din istoria Transilvaniei*, I, p. 51. Vezi și considerațiile aceluiași în „Tribuna“, 3 febr. 1972, p. 12, unde se susține „nu putem accepta pretinsa simbioză a vlahilor cu albanezii, de natură a duce la o înrudire lingvistică“, și se citează din nou opinia lui Decev despre două limbi diferite.

Vezi și *Istoria limbii române*, II, București, 1969, p. 365, unde se spune că „cel mai adesea este vorba de fapte moștenite independent în cele două limbi și a căror asemănare se explică prin originea comună indo-europeană și veche balcanică, și nu prin identitatea substratului limbii române cu protoalbaneza“.

47. D. Macrea, *Studii de istorie a limbii și a lingvisticii române*, București, 1965, p. 243—245.

48. D.R., 1934—1935, p. 330. Vezi și idem, *Limba română*, I, p. 263—272.

49. „Astra“, martie 1967, p. 4. Vezi, de asemenea, I. Petkanov, *Lat. amurga, murga, murgē, Murgas. Une mise au point*, în *XI-e Congrès international des sciences onomastiques*, Sofia, 1970, p. 170, unde se arată: „la partie des Balkans comprise entre Bitolja et le Danube, Sofia et Montenegro... jusqu'à l'arrivée des Slaves, pouvait être considérée comme le bastion de l'albanité et de la romanité“.

În această problemă vezi mai nou: Vl. Georgiev, *Sur l'ethnogenèse des peuples balkaniques. Le dace, l'albanais et le roumain* (S.C., III, 1961, p. 23—27); I. I. Russu, *Elemente autohtone în limba română. Substratul comun româno-albanez*, București, 1970; recenzie A. Vraciu, în SCL, 1971, nr. 1, p. 85—92; Arion Vraciu, *Limba română și limbile balcanice, problema substratului*, în *Actele celui de al XII-lea Congres internațional de lingvistică și filologie romanică*, II, București, 1971, p. 965—973; Gr. Brâncuș, *Albano-romanica, I. Metoda comparației româno-albaneze* (SCL, 1971, nr. 4, p. 411—416); idem, *II, Cuvinte autohtone probabile* (SCL, 1972, nr. 3, p. 299—308); C. Poghir, *Réflexions sur les problèmes du daco-moesien* (S.B., V, 1971, p. 171—177), care arată că e greu de stabilit gradul de înrudire între proto-albaneză și substratul românei; este posibil să fie vorba de două dialecte ale aceleiași limbi (daco-moesiana) sau de două limbi diferite (ilirica și daco-moesiana). Vezi și *Istoria lingvisticii românești*, București, 1978,

p. 191—192; Cătălina Vătășescu, *Romanitatea orientală în raporturile ei cu limbi autohtone din sud-estul Europei. Comparație între istoria limbii române și a limbii albaneze* („Cercetări de istorie și civilizație sud-est europeană“, I, 1985, p. 62—65, II, 1986, p. 204—209); eadem, *Les dénominations des parties de l'instrument aratoire en roumain et en albanais* (RESEE, 26, 1988, nr. 3, p. 237—244).

Încercarea lui G. Reichenkron („Romanisches Jahrbuch“, 1958 și 1960) de a explica unele trăsături comune între albaneză și română printr-o influență armeană a fost respinsă de filologi. Vezi Eric Hamp, *Deux fantômes de l'ethnogenèse balkanique* (S.B., V, 1971, p. 243—246).

49 bis. Referindu-se la conservarea unor elemente autohtone în două arii laterale — tot așa după cum s-au păstrat elemente și forme romane comune în regiuni de margine, izolate ale României, adică în Dacia și în Iberia — G. Giuglea, *Fapte de limbă. Mărturii despre trecutul românesc*, București, 1988, întreba pe susținătorii teoriei lui Roesler: faptul că româna și spaniola au păstrat o serie de termeni pe care celelalte limbi romanice nu-i au, poate determina pe cineva să emită ipoteza că poporul român s-a format în Peninsula Iberică? Este vorba deci de un conservatorism al ariilor laterale, atât pentru elementele autohtone, cât și pentru cele romanice, acceptat de toți specialiștii. Vezi și Gabriel Țepelea, *Argumente de limbă în demonstrarea continuității* („România literară“, 15 dec. 1988).

50. I. I. Russu, p. 102—112. Vezi și Viorica Pamfil, *Despre elementele latine păstrate numai în limba română* (C. Ling., 1977, nr. 2, p. 205—208).

De curînd s-a arătat că există unele asemănări între portul popular albanez și cel românesc datorită „afinităților strînse“ ce au existat între traci și ilirici (Andromaqi Gjerji, *Analogies albano-roumaines dans les costumes populaires*, în *Actes du premier Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, VII, Sofia, 1971, p. 629—638).

51. Asupra datei cînd a avut loc despărțirea între daco- și macedo-români părerile sînt împărțite: Al. Philippide susține că acest fapt s-a produs în sec. VI—VII; Ovid Densusianu în sec. IX—XIII; E. Petrovici consideră că „aromâna s-a despărțit de dacoromână prin sec. IX—X, cînd strămoșii aromânilor s-au mutat spre sud, în Pind, Thesalia și Epir, din partea sud-estică a teritoriului de formație al limbii și poporului român“ („Transilvania“, 1942, nr. 11, p. 872). Vezi mai nou: V. Romalo-Guțu, *Stabilirea datei de separație a aromânei de dacoromână cu ajutorul glotocronologiei* (SCL, X, 1959, nr. 4, p. 573—586); Elena Scărlătoiu, *Nouvelles contributions à l'étude des emprunts slaves dans le lexique aroumain* (RESEE, 15, 1977, nr. 3, p. 535—549) și eadem, *Relații lingvistice ale aromânilor cu slavii de sud. Cuvinte de origine*

slavă, București, 1980, care susține că întreruperea contactelor între romanitatea nord-dunăreană și cea sud-dunăreană nu a putut avea loc înainte de secolul al XI-lea.

Despre dialectele limbii române vezi mai nou: Ion Gheție, *Originea dialectelor române* (L.R., 1987, nr. 2, p. 136—146); idem, *Diferențieri dialectale în româna primitivă* (ibidem, nr. 1, p. 79—84 (cu bibliografie și expunerea opiniilor mai vechi); Andrei Avram, *Cele mai vechi mențiuni referitoare la deosebirile dialectale în cadrul daco-românei* (AICED, seria A, 1979, p. 279—281).

52. Th. Capidan, *Macedo-romanii. Vechimea și însemnătatea lor istorică în Peninsula Balcanică* (AIINC, IV, 1926—1927, p. 177). Vezi și idem, *Aromânismele din dialectul daco-român și problemele care se leagă de ele* („Junimea literară“, 14, 1925, nr. 8—10, p. 275—291).

53. AIINC, 1926—1927, p. 183.

54. D. Macrea, *Probleme de lingvistică română*, București, 1961, p. 55.

55. Valeriu Papahagi, *Originea geografică a aromânilor. Note bibliografice* („Rev. aromânească“, 1929, p. 56—66).

56. O. Răuț — Vasile Ioniță, *Studii și cercetări de istorie și toponimie*, Reșița, 1976, p. 22—24.

57. P. Papahagi, *Dovezi din studiul limbii noastre despre continuitatea românilor în Dacia Traiană* („Dunărea“, I, 1923, p. 105—112, 143—153).

58. Idem, în „Peninsula Balcanică“, 2, 1924, p. 29—30; vezi și idem, *Quelques influences byzantines sur le dialecte aroumain ou macédo-roumain* (RHSEE, 1925, p. 185—196) și A. Sacerdoțeanu, 1968, p. 120.

59. G. Giuglea, *Urralte Schichten und Entwicklungsstufen in der Struktur der dakoromanischen Sprache*, Sibiu, 1944; publicată și în limba română în vol. *Fapte de limbă. Mărturii despre trecutul românesc*, București, 1988. Referindu-se la concluziile trase de G. Giuglea, romanistul E. Bourciez se întreba: cum s-ar fi putut naște în nordul Dunării aceste elemente latine, după secolul XII, când au vrut uni să-i aducă pe daco-români din sudul Dunării aici în nord? („Revue des Langues Romanes“, 1947).

60. R. Roesler, p. 127.

61. P. J. Schafarik, *Slavische Alterthümer*, Leipzig, I, 1843, p. 32.

62. Al. Iațimirski, *Slavjanskije zaimstrovanija v rumînskom jazike kak dannije dlja voprosu o rodine rumînskogo plemeni*, în *Sbornij Lamanskomu*, St. Petersburg, 1908, și în *Rumâno-slavjanskije ocerki*, I/2, St. Petersburg, 1905.

63. Emil Petrovici, *Daco-slava* (D.R., 10, 1943, partea a II-a, p. 233—277).

64. P. P. Panaitescu, p. 83, 109.

65. *Natives and Slavs in the East-Carpathian regions of Romania in the 6th — 10th centuries*, în vol. *Relations*, p. 155—170.

66. *Socio-economic organization of the Daco-Romanic and Slaw populations on the lower Danube during the 6th — 8th centuries*, în vol. *Relations*, p. 171—200. Vezi și Mircea Rusu, *Note asupra relațiilor culturale dintre slavi și populația romanică din Transilvania (sez. VI—X)* („Apulum“, IX, 1971, p. 713—730).

După opinia arheologilor noștri, slavii alcătuiau o pătură subțire de populație, avind o cultură inferioară celei daco-romane de tip Ipotești-Cindești, motive pentru care au fost asimilați cu ușurință în masa populației romanice (E.S., 1982, nr. 21, p. 17).

67. *Criteriile determinării împrumuturilor slave în limba română* (SCL, 22, 1971, nr. 4, p. 353 și urm.); *Studii de lexicologie și istorie a lingvisticii românești*, București, 1973; idem, *Emprunts vieux-slaves propres au daco-roumain* (RRL, 1980, nr. 5, p. 569—576); idem, *Aspecte teoretice și istorice ale studierii raporturilor lingvistice slavo-române* (SCL, 1982, nr. 1, p. 57—66); idem, *Împrumuturi vechi slave în româna comună* (SCL, 1983, nr. 1, p. 43—53) etc.

68. *Referitor la cronologia elementelor de origine sud-slavă ale limbii române* (C. Ling., 1967, nr. 1, p. 21—27); idem, *Studii de limba română și slavistică*, Cluj, 1974 (recenzie în E.B., 1975, nr. 3, p. 130—133); idem, *Din nou despre vechimea influenței slave în limba română* (C. Ling., 1986, nr. 2, p. 113—115) (cu discutarea unor opinii mai noi). Vezi și: Sanda Ripeanu-Reinheimer și Oana Sălișteanu, *Împrumuturile slave vechi în română în perspectivă romanică — numele de unelte* (SCL, 1985, nr. 2, p. 103—114).

Vezi și *Istoria limbii române*, II, București, 1969, p. 15, unde se afirmă că nu s-au adus dovezi concludente că vreun cuvânt sau vreo formă slavă ar fi intrat în limba română înainte de sec. IX (I. Pătruț susține că influența slavă ar fi început de-abia în sec. X, adică după transformarea latinei dunărene într-o limbă deosebită de latină și de celelalte limbi romanice, în timp ce G. Mihăilă consideră că limita inferioară a pătrunderii împrumuturilor slave în limba română este sec. VI—VII; vezi SCL, 22, 1971, nr. 4, p. 353).

69. Vezi mai sus partea I.

Într-un articol intitulat *Zina Filma, goții și gepizii în Dacia*, București, 1877, B. P. Hasdeu a combătut teoria lui Roesler, susținând prezența elementului vechi german în limba română. Hasdeu este considerat primul savant care pune în mod științific această problemă. Vezi E. Lozovan, *B. P. Hasdeu et les dieux nordiques* (RER, 15, 1975, p. 187—194).

70. C. Diculescu, *Die Gepiden. Forschungen zur Geschichte Daziens im frühen Mittelalter und zur Vorgeschichte des rumänischen Volkes*,

Leipzig, 1922. Vezi și recenzia lui N. Iorga, în RHSEE, 1925, p. 55—64.

71. *Romania Germanica, Sprach-und Siedlungsgeschichte der Germanen auf dem Boden des alten Römerreichs*, Berlin-Leipzig, 1934—1935, p. 233—266. Vezi și observațiile lui Kniezsa Istvan în AECO, 1937, nr. 1—3, p. 208—227.

72. *Pe marginea cărților* (D.R., 8, 1934—1935, p. 276—358) și *Limba română*, I, p. 272—274. Pentru alte opinii vezi: Al. Philippide, 1925, p. 349—352; Vasile Arvinte, *Cu privire la elementele vechi germanice ale limbii române* (ALIL, 18, 1967, p. 5—20); *Istoria limbii române*, II, p. 368—370; Vasile Arvinte, *Zu den altgermanischen Wörtern im Rumänischen*, în *Romanische Etymologien*, I, Heidelberg, 1968, p. 7—26.

73. P. Shok, *Gibt es altergermanische Bestandteile im Rumänischen?* (ZRP, 50, 1930, p. 257—279).

74. R.Ist., 1980, nr. 5, p. 970.

75. D.R., 8, 1934—1935, p. 292.

76. P. P. Panaitescu, p. 79.

77. C. Daicoviciu, *Un paralelism istoric și o lecție de istorie* („Steaua“, 1969, nr. 8, p. 72—73). Despre supraevaluarea acestui argument vezi W. Bahner, *Die lexikalischen Besonderheiten des Frühromanischen in Südsteuropa*, Berlin, 1970, p. 40—44.

78. „Ramuri“, 1976, nr. 3, p. 16. Vezi și I. Hurdubețiu, *Alf Lombard — continuitatea și romanitatea românilor* („Astra“, 1983, nr. 3).

79. Aberti Arnaldo, *op. cit.*, p. 89. După unele opinii, goții ar fi împrumutat la rindu-le unele cuvinte de la populația daco-romană. Vezi Vittoria Corazza, *Un'altra prova della continuità daco-romana: le parole latine in Ulfila* („Acta Historica“, München, VIII, 1968, p. 41—48); eadem, *Le parole latine in gotico*, Roma, 1969; Virgiliu Ștefănescu-Drăgănești, *Daco-Roman Borrowings in Gothic. (Ethnolinguistic and Historical Implications)* („Ethnologica“, 1982, p. 41—49). Vezi și „Contemporanul“, 14 martie 1986.

80. H. Mihăescu, *L'influence grecque sur la langue roumaine jusqu'au XV-e siècle*, Bucarest, 1966; recenzia lui V. Horejs, în „Byzantinoslavica“, 1969, nr. 2, p. 300—301.

81. Au fost și unii învățați ca B. P. Hasdeu care au susținut că poporul român s-a format pe un spațiu restrâns din Dacia (Oltenia și Hațeg). Reluând ideile lui B. P. Hasdeu, Ilie Bărbulescu afirma că poporul român s-ar fi format în sud-vestul Daciei, într-un „loc strîmt... iar acel loc strîmt n-a putut fi decît sigur o porțiune din Dacia Traiană, obîrșia românismului“ (*Problemele capitale ale slavisticii la români*, Iași, 1906; prezentarea lui Philippide, 1925, p. 804—824).

La rîndul său, C. Daicoviciu susține: „spațiul central în care se petrece și se desăvîrșește acest fenomen de etnogeneză nu putca fi decît regiunile de deal și de munte ale fostei Dacii romane” (*Originea poporului român după cele mai noi cercetări*, p. 95). Revenind la această problemă în 1973, C. Daicoviciu susținea că unitatea limbii românești se datorește expansiunii populației românești din regiunile de deal și munte de o parte și pe cealaltă a Carpaților, unde s-ar fi format această limbă unitară („Steaua”, 1973, nr. 13, p. 4).

Analizînd toate mărturiile geografilor despre concentrarea deosebită a satelor vechi românești în regiunile de deal și munte ale României, geograful I. Conea a afirmat, la rîndu-i, că aceste regiuni ar fi constituit „teritoriul nucleu” unde s-a format poporul român (*Cu privire la „teritoriul nucleu” de formare a poporului român*, în „Studii și cercetări de geografie”, 1967, nr. 1, p. 3—14). Vezi și O. Toropu, *Aria de formare a poporului român* („Analele Univ. Craiova”, 1978, p. 45—48).

Alți cercetători adaugă în chip firesc la această arie de deal și munte o zonă „arhaică” danubiană, unde exista o numeroasă populație romană și romanizată, a cărei amintire s-a păstrat în toponimele Vlașca și Codrii Vlăsiei (E. Lozovan, *Byzance et la romanité scythique*, în RER, V—VI, 1960, p. 244).

82. Despre această problemă vezi lucrările citate mai sus la nota 27.

83. C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 95. În *Istoria limbii române*, vol. II, se vorbește însă de româna comună în sec. V—VIII, în timp ce Sorin Stati consideră româna comună limba vorbită în sec. VIII—XI (*Le latin oriental et la reconstruction du roumain commun*, în D.R., 1973, p. 210—214).

84. AIIAI, 1980, p. 105—115.

85. H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului Roman*, București, 1960, p. 55—56.

86. K. Jaberg, *Aspects géographiques du langage*, Paris, 1936, p. 31.

87. D.R., IX, 1936—1938, p. 446. Cf. și Emil Petrovici, care afirmă: „fărîmițarea dialectală a Transilvaniei dovedește că aici n-a avut loc o colonizare mai nouă, ci că populația e așezată din timpuri străvechi în aceleași locuri, astfel încît limba a avut timp să se diferențieze după unități geografice, determinate de sol, în nenumărate celule dialectale” (*Transilvania, vatră lingvistică a românismului nord-dunărean*, în „Transilvania”, 1941, nr. 2, p. 102—106). Vezi și articolul aceluiași, *Românii veniți recent în Transilvania? Ce ne spune lingvistica* (*ibidem*, nr. 7, p. 467—470), unde se susține, pe baza hărților lingvistice, că „un curent de migrațiune românească din principate în Transilvania n-a existat niciodată” (subl. ns. — N.S.). Această concluzie cores-

punde cu aceea trasă de istoricul D. Prodan pe baza documentelor istorice.

88. *Les enseignements de l'Atlas linguistique de Roumanie* (R. Trans., 3, 1936, nr. 1, p. 13—22 + 15 h.); idem, *Le rôle de la Transylvanie dans la formation et l'évolution de la langue roumaine*, în vol. *La Transylvanie*, 1938, p. 339—348; idem, *Limba română*, I, p. 339.

89. *Siebenbürgen als Kernland der nördlich der Donau gesprochenen rumänischen Mundarten*, în vol. *Siebenbürgen*, I, București, 1943, p. 309—317.

90. *Die Rumänische Sprach-Atlas und die Struktur des dacorumänischen Sprachgebiets* („Vox Romanica“, V, 1940, p. 73 și urm.). Vezi și idem, *Romanidad oriental y romanidad occidental* („Cahiers S. Pușcariu“, 1953, nr. 1, p. 1—11).

91. *Über die Herkunft der Rumänen*, Berlin, 1940; recenzie la lui M. Macrea, în „Transilvania“, 1941, nr. 4, p. 320. Vezi și Bogdan Marinescu, *Țara Hațeguului, vatră lingvistică, martor al continuității* (AICED, seria A, II, 1980, p. 181—191).

92. D.R., 1934—1935, p. 326. Vezi și D. Macrea, *Limbă, istorie și continuitate* (L.L., 1976, nr. 2, p. 389), care consideră păreri de mai sus drept „cele mai convingătoare... în problema locului de formare a limbii și poporului român și a continuității noastre neîntrerupte în România de astăzi“.

93. Valeriu Rusu, *Dr. Pedestru* (SCL, 1970, nr. 4, p. 491—493).

94. Em. Petrovici, *Dovezile filologice ale continuității* („Transilvania“, 74, 1943, nr. 3, p. 11—12). Aceste considerații de ordin filologic sînt confirmate și de cele etnografice. Vezi R. Vuia, *Studii de etnografie și folclor*, București, 1975, p. 49—50, 80, 98 etc.

95. C. C. Giurescu, *Vechimea exploatării petrolului și a „cerii de pămînt“ în țările românești* („Cibinium“, 1967—1968, p. 15—22); idem, *Elementul daco-roman în spațiul carpato-danubian în secolele III—XIII*, București, 1970, p. 21—23. Întrucît autorul nu a amintit și de topicele derivînd de la cuvîntul păcură existente în Transilvania, istoricul L. Makkai afirma că „în Ardeal, pînă în timpurile cele mai recente, nu s-a găsit petrol, deci acolo nu se putuse forma cuvîntul păcură nici în timpul dominației romane, nici după aceea, așa că adversarii continuității pot să-i mulțumească lui C. C. Giurescu pentru un argument excelent“. În răspunsul său, istoricul român a citat și toponime transilvănene legate de păcură din sec. XVI, arătînd, la rîndu-i, că „adversarii continuității au o nouă și... «excelentă» dovadă că teza lor e greșită“ (R.Ist., 1976, nr. 8, p. 1235).

O concluzie asemănătoare la G. Giuglea, *op. cit.*, p. 206: „termenii păstrați la noi (de zăcămintele subterane, păcură, aur, sare etc.) mai ales în locurile unde există zăcămintele respective, constituie argumente

pentru persistența și continuitatea limbii daco-române în nordul Dunării“.

96. *Din istoria Transilvaniei*, I, p. 50.

97. I. Pătruț, *Referitor la cronologia elementelor de origine sud-slavă ale limbii române* (C. Ling., 1967, nr. 1, p. 21—27).

Despre unele împrumuturi vechi făcute de limbile nord-slave din zona Carpaților din limba română vezi P. V. Kravciuk, *Iz Karpatskoi lexiki*, în vol. colectiv *Karpatskaia dialektologhia i onomastika*, Moscova, 1972, p. 118—139, care arată că aceste împrumuturi constituie o dovadă a vechimii românilor în acele locuri. Prezentarea lui Petru Zugun, *Argumente ale continuității limbii și poporului român* („Cronica“, 2 sept. 1977).

98. „Tribuna“, 10 febr. 1972, p. 12. Vezi și Elena Scărlătoiu, *Rapports linguistiques bulgaro-roumaines (IX-e — XI-e siècles)* (RESEE, 1989, nr. 1—2, p. 171—184).

99. C. Daicoviciu, *Originea poporului român după cele mai noi cercetări*, p. 93—94.

CREȘTINAREA DACO-ROMANILOR

Un alt argument adus de adversarii continuității — începînd cu Sulzer — a fost acela că românii nu au putut îmbrățișa credința ortodoxă decît la sudul Dunării, aceasta explicînd faptul că și-au putut-o păstra în mijlocul unor popoare catolice¹; la acest argument, Roesler a adăugat folosirea limbii slavone în biserică, datorită faptului că românii ar fi stat mult timp în Bulgaria².

După cum am arătat într-un alt capitol, în Dacia Traiană au fost aduși coloniști din toată lumea romană; printre ei se vor fi găsit desigur și numeroși creștini, fapt mărturisit de scriitorul Tertulian, care susține că creștinismul pătrunsese în stînga Dunării înainte de retragerea legiunilor romane³.

Intrucît libertatea creștinismului nu fusese încă recunoscută oficial (va fi recunoscută la 313), se poate spune că retragerea administrației romane din Dacia a ușurat răspîndirea noii religii care nu mai era persecutată de autorități; în plus, după retragerea legiunilor și administrației s-a desființat și cultul împăratului, astfel încît populația daco-romană a fost liberă să îmbrățișeze creștinismul care la începuturile sale era anti-roman și anti-statal.

În această vreme (secolele II—III), mare parte a locuitorilor Daciei erau încă păgîni⁴, după cum o dovedește chiar acest termen din limba română, derivînd din latinescul *paganus*, care înseamnă „locuitor al satului“ (de la *pagus* = sat); populația rurală la care se referă acest termen s-a creștinat deci mai tîrziu, și anume în secolul al IV-lea și la începutul secolului al V-lea⁵. (De altfel, și în Gallia creștinismul nu a pătruns la sate decît la sfîrșitul secolului al IV-lea.)

„Absența unor elemente creștine sigure în aria culturii Sîntana de Mureș — arăta Ligia Bîrzu — și constatarea

faptului că toate descoperirile cu caracter creștin (opaițe, gemme, donarium) provin din foste centre romane, ne obligă să admitem ideea că singurul mediu propice difuziunii creștinismului rămîne mediul urban și populația romană sau romanizată. Există o serie de fapte care ne fac să credem că în secolul al IV-lea satul rămîne eminentemente păgîn, iar cimitirul de la Brateiu de rit păgîn pare să confirme această presupunere“⁶.

Unii cercetători atribuie o mare importanță cuceririlor teritoriale de la nordul Dunării din vremea domniei împăratului Constantin cel Mare, care „au transplatat“ creștinismul în sudul Daciei (M. Macrea); P. P. Panaitescu afirmă, la rîndu-i, despre creștinismul daco-roman că este „urmarea firească a continuității imperiale la nordul Dunării în veacurile IV—VI“.

Creștinarea daco-romanilor rămași pe teritoriul fostei Dacii Traiane este în parte opera misionarilor veniți îndeosebi din dreapta Dunării, unde existau numeroase episcopii (Tomis, Durostorum, Naissus etc.), ce căutau să răspîndească noua credință⁷. Un rol deosebit în răspîndirea creștinismului în această regiune l-a avut episcopul Niceta din Remesiana, care a predicat și a scris în limba latină vreme de aproape o jumătate de secol (367—414)⁸.

Faptul că misionarii predicau la nordul Dunării în limba latină este o dovadă că ei se adresau unei populații care vorbea această limbă, adică populației romanizate rămase aici⁹. Astfel, scriitorul Auxentius ne-a păstrat știrea că episcopul Ulfila predica în limba gotă și în limba latină. „Pe seama cui a putut predica episcopul amintit, în limba latină, dacă nu pe seama dacilor romanizați și creștinați?“, se întreba pe bună dreptate I. Moga¹⁰.

La aceasta trebuie să adăugăm și constatarea lui P. P. Panaitescu, care arată că în secolul al VI-lea ținuturile de la nordul Dunării „sînt legate de mitropolia de limbă latină de la Justiniana Prima, ceea ce arată și limba populației de acolo“¹¹. (Novela XI a lui Justinian punea sub autoritatea arhiepiscopului diocesei Justiniana Prima cu centrul la Caričin Grad două „civitates“, Recidiva (Vărădia în Banat) și Lederata (Litterata) (Palanca Nouă — în Banat), „care sînt peste Dunăre“) ¹² (adică pe malul stîng al fluviului).

O altă dovadă că populația daco-romană s-a creștinat încă din epoca în care se forma poporul român este faptul că

termenii care exprimă noțiunile fundamentale ale credinței sînt de origine latină¹³: biserică (*basilica*), Dumnezeu (*Dominus Deus*), cruce (*cruz*), a cumineca (*communicare*), a boteza (*baptizare*), creștin (*christianus*), înger (*angelus*), rugăciune (*rogationem*), tîmpla (*templum*) etc. Numeroase sărbători creștine au, de asemenea, denumiri de origine latină: Rusaliile (*Rosalia*), Floriile (*Floralia*), Paștele (*Paschae*), Crăciun de la *creatio* = creare)¹⁴.

După cum a arătat A. Sacerdoțeanu, faptul că daco-romanii au adoptat termenul latin *biserică*, nu pe cel slav corespunzător, dovedește „că daco-romanii erau creștini cînd au intrat în contact cu slavii și că instituția lor bisericească era consolidată și nu a mai putut fi influențată de limba slavă”¹⁵. Pe de altă parte, după opinia lui C. Daicoviciu, faptul că românii au păstrat termenul de biserică (de la *basilica*) și nu au adoptat termenul grecesc *ecclesia*, introdus în secolul al IV-lea d.Hr., „dovedește că ei nu se găseau la acea dată în Peninsula Balcanică, ci se aflau la nordul Dunării”¹⁶.

Cît privește termenii slavi privind organizarea bisericii, iată ce spunea Sextil Pușcariu: „Între lipsa unei terminologii creștine care să dovedească o organizare bisericească în epoca latină și lipsa unei terminologii citadine de origine latină este un paralelism perfect și dovedește că creștinismul nostru a fost eminentamente rural. Și precum multe dintre numele orașelor latine din nordul Peninsulei Balcanice ni s-au păstrat în formă slavă, tot astfel termenii latini în legătură cu organizația bisericească ne-au venit prin filieră greco-slavă, un nou indiciu că pe strămoșii românilor nu avem să-i căutăm în orașele din sudul Dunării”¹⁷.

Descoperirile arheologice au adus o contribuție hotărîtoare la stabilirea vechimii creștinismului pe teritoriul fostei Dacii Traiane începînd din secolul al IV-lea d.Hr., infirmînd teza că românii s-ar fi creștinat la sudul Dunării. Numeroși cercetători care s-au ocupat de această problemă, K. Horedt^{17bis}, C. Daicoviciu¹⁸, M. Macrea¹⁹, D. Protase²⁰, Cloșca L. Băluță²¹, I. I. Russu²² etc., au studiat și inventariat un număr impresionant de materiale arheologice paleocreștine descoperite pe teritoriul patriei noastre, îndeosebi în Transilvania. Nu le vom putea prezenta aici pe toate, ci ne vom mulțumi doar cu cîteva.

Între cele mai vechi dintre aceste descoperiri trebuie amintită gemma descoperită la Turda (jud. Cluj), care atestă pătrunderea creștinismului în Dacia, încă de la sfârșitul secolului al III-lea — începutul secolului al IV-lea d.Hr.²³.

Fără îndoială că una dintre cele mai importante descoperiri de acest gen este inscripția descoperită la Biertan (jud. Sibiu), care cuprinde monogramul lui Hristos și textul: „*Ego Zenovius votum posui*“ (Eu, Zenobius, am pus (această) danie). După forma literelor și a monogramului, specialiștii au datat inscripția din secolul al IV-lea d.Hr. „Motivul pentru care se așază la Biertan această danie — arăta C. Daicoviciu — nu poate fi altul decât acela că aici se afla o comunitate creștină în jurul unui sanctuar sau loc de cult creștin“²⁴. Faptul că inscripția e scrisă în limba latină dovedește că autorul ei era un daco-roman care se adresa contemporanilor săi într-o limbă cunoscută acestora. Inscripția de la Biertan este în același timp o dovadă incontestabilă a continuității populației daco-romane ca și o dovadă peremptorie despre vechimea creștinismului daco-roman²⁵.

Inscripția de pe *donarium*-ul descoperit la Biertan nu este singura de acest fel; cu câțiva ani în urmă, un obiect asemănător, cu monogram creștin și cruci încrustate, a fost descoperit la Moigrad (fostul *Porolissum*) (jud. Sălaj). Datind din același timp cu cel de la Biertan, vasul cuprinde o inscripție asemănătoare, completată de N. Gudea astfel: „*ego <Pa>ulus vot<um> p<osui>*“²⁶. Aceste două descoperiri constituie documente indiscutabile ale organizării creștinismului strămoșilor noștri în limba latină.

Tot în Transilvania s-au mai descoperit inscripții cu caracter creștin la Tg. Secuiesc, Poian, județul Covasna etc.²⁷.

În Oltenia numeroase descoperiri epigrafice cu caracter creștin s-au făcut la Sucidava-Celeiu (jud. Olt) — unde exista un puternic centru creștin — ca și la Slăveni și Romula — Reșca (jud. Olt), unde au ființat în secolele V—VI comunități creștine mai mici²⁸. La Sucidava a existat încă din secolul al VI-lea o bazilică creștină, după cum a dovedit Dumitru Tudor²⁹.

O decsebită însemnătate prezintă descoperirea unui vas din secolul al VI-lea, avind pe el încrustată (după piatra tiparului) o cruce, care este fără îndoială simbolul creștin. „Prezența tiparului de cruce în modesta așezare rurală de la Străulești-Lunca (lingă București) — arăta Margareta Constantiniu — constituie încă o dovadă a fondului profund autohton

daco-roman al așezărilor Ciurelu, iar factura lui reflectă legăturile strânse cu Imperiul în timpul lui Justinian“. Tipare asemănătoare s-au mai descoperit și în alte așezări aparținând culturii Ipotești-Ciurelu, la Olteni — jud. Teleorman și Cîndești — jud. Vrancea, iar vase cu semnul crucii la Brateiu, Dulceanca — jud. Teleorman, Poian și Sălașuri — Covasna, deci pe o arie foarte întinsă ³⁰.

De o deosebită importanță sînt și *vechile cimitire creștine descoperite pe teritoriul României*, dovedind existența unei populații creștine înainte de cucerirea maghiară (secolele IX—XII); asemenea cimitire s-au descoperit la Ciumbrud și Blandiana (jud. Alba), Deta (jud. Mureș), Galoșpetreu (jud. Bihor), Sălacea (jud. Bihor) etc. ³¹.

Dintre provinciile românești, Dobrogea (Scythia Minor) ³² — rămasă mai multă vreme sub stăpînire romană, apoi bizantină — a cunoscut un proces mai timpuriu și mult mai intens de creștinare. Aici a existat în secolele IV—VI un episcop cu reședința la Tomis ³³ și tot aici ni s-au păstrat numele a numeroși martiri din timpul persecuțiilor lui Diocletian, dintre care: Chiril, Chindeas și Dasios din Axiopolis-Cernavodă ³⁴, Epictet și Astion din Halmyris (lingă Histria ³⁵). Cu două decenii în urmă, în 1971, în nordul Dobrogei, la Niculițel (jud. Tulcea), s-a descoperit mormintul-criptă al altor patru martiri din vremea persecuțiilor din a doua jumătate a secolului al IV-lea: Zoticos, Attalos, Camasis și Filippus ³⁶.

În Dobrogea au fost descoperite numeroase bazine, dintre care cea mai veche pare a fi cea de la Piatra Frecăței (jud. Tulcea), atribuită epocii lui Constantin cel Mare și considerată cea mai veche bazilică din întreaga Europă sud-estică, după oficializarea creștinismului ³⁷.

Tot pe teritoriul Dobrogei s-au găsit peste 200 de inscripții și însemne cu caracter creștin. Multe dintre acestea se află pe stele funerare sau sarcofage din secolele IV—VII descoperite la Tomis, Callatis, Histria, Lazu și în alte locuri ³⁸; numeroase altele se găsesc pe gemme, opaițe și diverse vase ³⁹, iar altele au aparținut unor vechi bazine ca cea de la Tomis (secolele V—VI) ⁴⁰. În afară de acestea, s-au descoperit inscripții cu caracter creștin și la diverse construcții laice: în zidul de incintă al cetății Tomis (sfîrșitul secolului V — începutul secolului VI) ⁴¹, pe un capitel de la Callatis ⁴², în zidurile cetăților Histria și Axiopolis etc. ⁴³.

Toate aceste date — și se mai pot aduce și altele — dovedesc că *poporul român s-a creștinat la nordul Dunării și în Dobrogea, acolo unde s-a format, și în timpul procesului de etnogeneză*. „Creștinismul românesc, ca și graiul românesc, este de caracter latin. Românii sînt, în această parte a Europei, cei mai vechi creștini. Toate popoarele vecine: bulgarii, sîrbii, ungurii, slovaci, polonii, rușii au fost creștinate mult în urma lor“, remarca C. C. Giurescu ⁴⁴.

*

Cît privește limba slavonă folosită în biserică pînă în secolul al XVII-lea, aceasta nu a fost adusă de români de la sudul Dunării — cum susținea Roesler — ci a constituit limba „sfîntă“ a locuitorilor din această parte a Europei, așa cum latina era limba sacră, utilizată în slujbele religioase, în Apusul Europei.

După cum arăta P.P. Panaitescu, istoricii care susțin că românii ar fi venit ca păstori de la sudul Dunării de unde ar fi adus liturghia slavă „uită că păstorii nomazi și incultți nu puteau cunoaște o limbă literară, nici nu puteau aduce cu ei din țările slave cărțile traduse de Metodie și Chiril. Dimpotrivă, liturghia slavă la noi este o dovadă că românii, în vremea cînd au primit-o, erau un popor așezat, cu o clasă superioară învățată“ ⁴⁵.

„Caracterul oriental și slav al bisericii daco-romanilor, observa Emil Petrovici, nu poate servi ca dovadă a venirii acestora de la sud de Dunăre, căci misionarii slavi au cutreierat, începînd din secolul al X-lea, regiunile de la nord de Dunăre (pînă în stepele sarmate), aducînd cu ei liturghia slavă și terminologia creștină slavonă la populațiile de aici, deci și la populația... din Dacia“ ⁴⁶.

După cum rezultă dintr-un interesant document pus de curînd în circulație, acești misionari slavi au fost precedați de misionari vlahi (români), care predicau în limba lor. Este vorba de un document de la mijlocul secolului al IX-lea, din care aflăm că Rostislav, regele Moraviei Mari (846—870), a trimis o solie la Mihail al III-lea, împăratul Bizanțului (842—867), cerîndu-i misionari care cunosc limba slavă, motivînd: „la noi au venit numeroși misionari din partea vlahilor, grecilor și germanilor, învățîndu-ne în diferite feluri; dar slavii, oameni simpli, nu-i pricep și cer misionari în limba poporului“ ^{46 bis}. Acest document atestă nu numai existența românilor, care foloseau o limbă deosebită de cea sla-

vonă în secolul al IX-lea, dar și faptul că vlahii (foarte probabil cei de la nordul Dunării, mai apropiați de Moravia Mare) — creștinați de multă vreme — puteau fi misionari pentru slavii necreștinați încă.

După cum o dovedesc inscripțiile citate, ca și mărturiile cronicarilor și fondul de cuvinte creștine de origine latină din limba română, este sigur că în primele secole de creștinare daco-românii au folosit în biserică limba latină ⁴⁷.

Am aminti aici informația mai puțin utilizată pe care ne-o oferă Paisie din Hilandar, care — bazându-se pe informații mai vechi — afirma că vlahii de la nordul Dunării citeau și scriau în limba latină, iar cu biserica țineau de Roma, fiind de același neam cu italienii; ulterior, au adoptat limba slavonă și alfabetul chirilic ^{47 bis}.

Asupra datei când au adoptat românii limba slavonă în biserică, P.P. Panaitescu susținea pe bună dreptate că, întrucât această limbă a fost adoptată de toți românii, inclusiv de cei din Transilvania, este de presupus că adoptarea ei este anterioară cuceririi Transilvaniei de către maghiari, „căci această mare reformă religioasă nu s-ar fi putut produce sub scutul coroanei apostolice a Sf. Ștefan“; ar fi vorba deci de secolele X—XI, epoca de expansiune a liturghiei slave care tocmai atunci pătrundea și în Rusia ⁴⁸.

O părere similară are A. Sacerdoțeanu, care — pornind de la faptul că, în vremea coabitării româno-slave, limba română s-a îmbogățit cu un vocabular slav, dar a rămas latină și a contribuit la asimilarea slavilor, afirmă că „acest lucru nu ar fi fost posibil dacă în secolul al IX-lea biserica românilor ar fi întrebuințat limba slavă. Introducerea limbii slave în slujba bisericească a avut loc mai târziu“ ⁴⁹.

Cît privește faptul că în organizarea bisericii ortodoxe române se simte o oarecare influență slavonă (vlădică, stareț etc.), aceasta nu înseamnă că creștinismul daco-romanilor este împrumutat de la slavi. După cum a sugerat A. Sacerdoțeanu, „una este să fii creștin și să trăiești într-o organizare religioasă primitivă cu horepiscopi și pseudoepiscopi (cum trăiau daco-romanii în primele secole de la creștinare — N.S.) și alta să ai o ierarhie bisericească stabilă și canonică, gen monarhie ecleziastică. În prima formă avem de-a face cu un misionarism creștin, care nu cunoaște divergențe confesionale, în timp ce în a doua domină contradicțiile confesionale, însoțite de o propagandă viguroasă în vederea cîști-

gării de prozeiți. În ce privește poporul nostru, aceste condiții nu au putut apărea decât mult ulterior schismei (1054) și ca un rezultat al acesteia“. Întrucît ierarhia bisericească nu funcționează independent de puterea laică, în Țara Românească și Moldova nu s-au creat condiții de organizare a bisericii decât tîrziu, după constituirea statelor feudale ⁵⁰.

*

Un alt argument utilizat de adversarii continuității în sprijinul faptului că poporul român s-ar fi format la sudul Dunării a fost presupusa dependență a bisericii române de patriarhia de Ohrida. După cum a arătat M. Lascaris, nu a existat nici o legătură de dependență între această patriarhie și biserica ortodoxă de la nordul Dunării ⁵¹. Legenda despre această așa-zisă dependență provine din traducerea slavă a *Syntagmei* lui Matei Vlastares, unde se afirmă că Dacia Mediterranea (de la sudul Dunării) ar fi fost subordonată arhiepiscopiei Justiniana Prima, devenită mai tîrziu, în secolul al XII-lea, de Ohrida.

Lucrurile au fost lămurite de curînd în mod definitiv de Mihail Maxim pe baza a două documente turcești din anul 1544. Din primul rezultă că—plătind vistieriei imperiale 4100 de galbeni, cu 100 de galbeni mai mult decât plătea patriarhul Constantinopolului — întreprinzătorul arhiepiscop Prohor al Ohridei obținuse de la sultanul Soliman cel Măreț jurisdicția asupra mitropoliilor Țării Românești și Moldovei. La 22 septembrie 1544 — după ce patriarhul Ieremia al Constantinopolului a promis că plătește și el hazinei sultanului aceeași sumă de 4100 de galbeni — Soliman a poruncit „ca patriarhatul vilaietelor Moldovei și Țării Românești să fie dezlipit de patriarhia lui Prohor, care este acum patriarhul Ohridei, și să se anexeze la patriarhia numitului Ieremia, așa cum s-a obișnuit din vechime“. Este vorba, în mod evident, de o dependență temporară, obținută prin mită, cu puțin înainte de 1544, deci fără nici o legătură cu „emigrarea“ românilor în secolul al XIII-lea ⁵².

În legătură cu acest așa-zis „argument“, ni se pare demnă de relevat observația făcută recent de Ligia Bîrzu, după opinia căreia „este foarte dificil să se presupună o legătură absolută între patria de origine a unor credincioși și sediul capului bisericii. Pornind de la un asemenea argument, se poate ajunge la concluzii absurde de genul originii italice a

catolicilor africani în virtutea dependenței lor de scaunul papal sau a originii grecești a tuturor ortodocșilor dependenții de patriarhia de la Constantinopol“⁵³.

*

În *concluzie*, putem spune că nici unul dintre argumentele privind creștinarea românilor la sudul Dunării nu rezistă unei critici științifice, deoarece ele nu corespund realității istorice cunoscute. „Originea romană a creștinismului daco-roman, păstrarea și răspîndirea lui pe bază populară, prin instituții strict locale, în vremea popoarelor în migrațiune și organizarea ierarhiei bisericești proprii, cînd ierarhia laică a trecut la crearea statelor românești, demonstrează o perfectă unitate etnică și o continuitate de cultură, mereu în dezvoltare“, sublinia A. Sacerdoțeanu⁵⁴.

NOTE

1. Pentru rezistența opusă de români la încercările de catolici-zare, deosebit de grăitoare ni se par constatările iezuitului Antonio Possevino: „este uimitor cît au fost de îndărătnici pînă acum (românii din Transilvania); împreună cu cei din Țara Românească și Moldova, în schisma lor și în ritul grecesc“ (*Călători străini*, II, p. 567).

2. A. D. Xenopol, p. 69—90.

3. C. C. Giurescu, p. 116; D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, ed. a II-a, București, 1967, p. 481—496.

Întrucît unii autori au exagerat răspîndirea creștinismului în Dacia în sec. II—III, C. Daicoviciu a precizat că acesta s-a generalizat numai în sec. IV (*Există monumente în Dacia traiană din sec. II—III?*, în AISC, 1933—1935; reprodus în vol. aceluiași, *Dacica*, Cluj, 1969, p. 505—516). Vezi și idem, *În jurul creștinismului în Dacia* („Studii“, I, 1948, nr. 1, p. 122—127).

Dintre numeroasele lucrări relative la vechimea creștinismului la români a se vedea: V. Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911; J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris, 1918; Milan Șesan, *Creștinismul vechi carpatic* (M.A., III, 1958, nr. 11—12, p. 813—828); E. Lozovan, *Aux origines du christianisme daco-scythique*, în Franz Altheim — *Geschichte der Hunnen*, vierter Band, Berlin, 1962, p. 146—165; D. M. Pippidi, *Niceta din Remesiana și originile creștinismului daco-roman*, în vol. aceluiași *Contribuții la istoria veche*

a României, București, 1967, p. 497—516; Mircea Păcurariu, *Creștinismul daco-roman la nordul Dunării în secolul IV* (M.A., 1972, nr. 3—4, p. 191—200); P. P. Panaitescu, p. 96—105; Ioan Rămureanu, *Noi considerații privind pătrunderea creștinismului la traco-geto-daci* („Ortodoxia“, 1974, nr. 1, p. 164—178; și în RPH, I, 1976, nr. 3—4, p. 64—84); C. Alexandrescu, *Procesul răspîndirii creștinismului pe teritoriul Daciei* (BOR, 1975, nr. 9—10, p. 1090—1097); Ion N. Mailat, *Răspîndirea creștinismului la nord de Istros, continuitatea traco-romană în Cimpia Dunării* (G.B., 1976, nr. 5—6, p. 547—554); Nicolae Branga, *Aspecte și permanențe traco-romane*, Timișoara, 1978, p. 107—114 (cap. *Creștinismul și continuitatea*); Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, București, 1980, p. 51—62 (cu bibliografie); Emilian Popescu, *Continuitatea daco-romană. Procesul de formare a poporului român. Rolul creștinismului* (G.B., 1980, nr. 6—9, p. 573—588); I. Barnea, *Romanismul și creștinismul daco-romanilor* (T.D. IX, 1988, p. 119—125); idem, *Le christianisme sur le territoire de la République Socialiste de Roumanie au III-e—XI-e siècles* (E.B., 1985, nr. 1, p. 92—106) etc.

4. Vezi: I. I. Russu, *Religia geto-dacilor. Zei, credințe, practici religioase* (AISC, V, 1944—1948, p. 61—139); Emilian Vasilescu, *Problema religiei geto-dacilor în lumina noilor cercetări istorice și arheologice* („Ortodoxia“, V, 1953, nr. 4, p. 634—650); Gh. I. Neagoe, *Aspecte ale continuității religiei geto-dacilor în Dacia romană* (S.T., 1978, nr. 1—2, p. 140—148); Ștefan Reșceanu, *Credințe daco-romane în Dacia Malvensis și pătrunderea creștinismului în aceste părți* (M.O., 1976, nr. 1—2, p. 50—55); Ioan G. Coman, *Scriitori bisericești din epoca străromână*, București, 1974, p. 20—55 etc.

5. C. Daicoviciu, în AISC, 1936, p. 192—209 și în „Tribuna“, 24 febr.—2 martie 1972; C. C. Giurescu, p. 117. Vezi și M. Macrea, p. 476, care consideră că cuceririle din epoca lui Constantin cel Mare „au transplatat creștinismul în sudul Daciei“. Vezi și cap. II, nota 31.

6. L. Bârză, p. 70.

7. După opinia lui P. P. Panaitescu, p. 101, „misionarii trecuți în nordul Dunării urmăreau creștinarea barbarilor, ei nu stau așadar la temelia creștinismului daco-roman“; acesta este „urmarea firească a continuității imperiale la nordul Dunării în veacurile IV—VI“. Vezi și Ioan Coman Gh., *Misionari creștini în Scythia Minor și Dacia în secolele III—VI* (M.O., 1979, nr. 4—6, p. 255—275).

8. D. M. Pippidi, *op. cit.*; Ștefan C. Alexe, *Sfântul Niceta din Remesiana și ecumenicitatea patristică în secolele IV și V* (S.T., XXI, 1969, nr. 7—8, p. 453—587). Vezi și I. Ionescu, *Sansala, primul preot creștin daco-roman atestat documentar* (M.O., 1970, nr. 5—6, p. 485—490).

9, Despre legătura dintre procesul de romanizare și cel de creștinare — desfășurate în același timp și în strinsă legătură — vezi considerațiile lui Radu Vulpe, *Romanitate și creștinism, coordonate ale etnogenezei române*, în vol. *De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice și monumente de artă creștină*, Galați, 1977, p. 16—22, și M. Rusu, *Paleocreștinismul nord-dunărean și etnogeneza românilor* (AIIC, 1983—1984, p. 35—84). După cum s-a arătat, menținerea unității lingvistice a populației nord-dunărene în sec. IV—VI se datorește în mare măsură propagării creștinismului în forma sa latină (L. Bârză, p. 70).

Vezi și interesantul studiu al lui Alexandru Diaconescu — Coriolan Opreanu, *Cîteva puncte de vedere în legătură cu evoluția societății autohtone în epoca romană tirzie și în perioada migrațiilor* (AIIC, 1988—1989, p. 592), unde se susține că succesul creștinismului în Dacia reflectă continuarea existenței unei societăți de factură romană.

Propagarea noii religii în limba latină a fost admisă chiar de unii adversari ai continuității ca W. Tomaschek, *Über Brumalia und Rosalia*, p. 398, care afirmă: „nu există nici o îndoială că religia creștină a fost propovăduită traților în limba latină“.

10. „Transilvania“, 1943, nr. 3, p. 15. După opinia cercetătoarei italiene Vittoria Corazza, cuvintele latine din *Biblia* lui Wulfila (Ulfilas) de la mijlocul sec. IV d.Hr. au fost împrumutate de la populația daco-romană aflată la nordul Dunării, unde a fost alcătuită opera respectivă. (*Un'altra prova della continuità Daco-romana: Le parole latine in Ulfila*, München, 1968, și *Le parole latine in gotico*, Roma, 1969.)

11. P. P. Panaitescu, p. 72—73.

12. B. Grandić, *Die Gründung des autokefalen Erzbistums von Justiniana Prima durch Kaiser Justinian I im Jahre 535 n.Chr.* („Byzantion“, II, 1925, p. 123—140); J. Zeiller, *La site de Justiniana Prima*, în *Melanges Charles Diehl*, Paris, 1927; Alexandru Munteanu, *Arhiepiscopia Justiniana Prima și jurisdicția ei* (S.T., 1962, nr. 7—8, p. 441—470); Gheorghe Ștefan, *Justiniana Prima și stăpînirea bizantină la Dunărea de Jos în sec. VI* („Drobeta“, 1976, p. 65—70); Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 159—168.

13. C. Diclescu, *Vechimea creștinismului la români. Argumentul filologic*, București, 1910; I. Ionescu, *Privire asupra cuvintelor cu sens religios din fondul principal lexical al limbii române* (M.O., 1968, nr. 3—4, p. 341—359); Dumitru Stăniloae, *Vechimea și spiritualitatea termenilor creștini români în solidaritate cu ale limbii române, în general* (BOR, 1979, nr. 3—4, p. 563—590); Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii*, I, p. 63—73.

14. D. Bălașa, *Cuvîntul românesc Crăciun în antroponimie, toponimie, folclor și etimologie* (M.O., 1973, nr. 1—2, p. 97—140) (cu biblio-

grafia mai veche); Gerhard Rohlf, *Romănescul Crăciun* (C. Ling., 1981, nr. 1, p. 55—57) (trad. din l. germană).

15. Al. Sacerdoțeanu, 1968, p. 128.

16. „Steaua“, 1967, nr. 7, p. 113.

17. D.R., 1934—1936, p. 335.

17 bis. *Ein christliche Denkmal aus Potaissa* („Mittheilungen aus den Baron Brukenthalischen Museum“, XI, 1946, p. 13 și urm.).

18. *Au sujet des monuments chrétiens de la Dacie Trajane*, în *Mélanges offerts à J. Marouzeau*, Paris, 1948, p. 120—121; reproduș în vol. *Dacica*, p. 517—521.

19. *À propos de quelques découvertes chrétiennes en Dacie* („Dacia“, XI—XII, 1945—1947, p. 281—302); idem, *Viața în Dacia Romană*, p. 476—479; primul studiu a fost reproduș în volumul postum *De la Burebista la Dacia postromană*, Cluj-Napoca, 1978, p. 202—226.

20. *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966; p. 141—158.

21. *O lucernă paleocreștină din Dacia* („Apulum“, VI, 1967, p. 619—623).

22. *Materiale arheologice paleocreștine din Transilvania* (S.T., X, 1958, nr. 5—6, p. 311—340). Vezi și Marius Moga, *Vestigiile paleocreștine în Banat*, în vol. *In memoriam C. Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 259—266; N. Vlassa, *Două piese paleocreștine din Transilvania* (AMN, 1976, p. 215—230); C. Răileanu, *Un vestigiu paleocreștin la Caransebeș* (M.B., 1978, nr. 4—6, p. 261—267); Al. Nemoianu, *Trei obiecte paleocreștine descoperite la Veșel (jud. Hunedoara)* (ibidem, 1979, nr. 1—3, p. 127—133); N. Vlassa, *Piese paleocreștine inedite din Dacia intracarpatică* (AMN, 1979, p. 171—187 + 5 fig.); Nicolae Gudea, *Vasul cu inscripție și simboluri creștine de la Moigrad. Contribuții la istoria creștinismului daco-roman* (AMP, 1979, p. 515—523 și „Dacia“, 1980, p. 255—260); L. Mărghită, II, p. 162—168, care prezintă „vestigiile paleocreștine din Banatul postaurelian“; Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 83—93; Ion Barnea, *Continuitatea elementului daco-roman după părăsirea aureliană, pe baza descoperirilor paleocreștine din Transilvania în lumina ultimelor cercetări* („Sargetia“, 16—17, 1982—1983, p. 259—266); Mihai Bărbulescu, *Vechi urme creștine*, în vol. *Monumente istorice și de artă religioasă din Arhiepiscopia Vadului, Feleacului și Clujului*, Cluj-Napoca, 1982, p. 55—74; Nicolae Dănilă, *Considerații asupra noilor materiale arheologice paleocreștine din Transilvania* (BOR, 1982, nr. 7—8, p. 730—740); Alexandru V. Matei-Dan Tamba, *O nouă descoperire paleocreștină la Porolissum* (AMP, 1987, p. 191—197).

Principala lucrare este acum aceea datorată lui Nicolae Gudea-Ioan Ghiurco, *Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheo-*

logice, Oradea, 1988, care cuprinde o introducere despre vechimea și răspîndirea creștinismului și un repertoriu complet de obiecte paleocreștine cunoscute pînă la acea dată.

Unele dintre aceste inscripții sînt chiar mai vechi decît sec. IV, după cum a dovedit D. Protase, *Observații privind inscripția „creștinată” de la Napoca* (SCIV, 1985, nr. 4, p. 332—336).

Despre unele descoperiri de materiale creștine datînd din secolul al III-lea d.Hr. vezi C. Chera-Mărgineanu, V. Lungu, *Noi descoperiri din necropolele tomitane* („Pontica”, XVII, 1984, p. 109—130).

23. Emilian Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV—XIII descoperite în România*, București, 1976, p. 391—392; Constantin C. Cojocaru, *Monumente paleocreștine la Potaissa (Turda)* (M.A., 1979, nr. 7—9, p. 589—601).

24. C. Daicoviciu, *O senzațională descoperire arheologică în Transilvania* („Transilvania”, 1941, nr. 8, p. 577).

25. C. C. Giurescu, *Însemnătatea inscripției creștine în limba latină de la Biertan (jud. Sibiu)* (M.O., 1970, nr. 5—6, p. 473—478).

26. „Flacăra”, 1978, nr. 35. După cum s-a arătat recent, vasul de la Moigrad a fost declarat fals „în virtutea unor hilare argumente” de către autorii sintezei *Erdély története* (MSI, 1987, p. 141).

Discutînd, la rîndu-i, aceste inscripții, Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 16, arată că, în secolele IV—V, numai populația daco-romană de la nordul Dunării cunoștea limba latină, deoarece neamurile germanice nu ajunseseră încă să facă cunoștință cu ea.

27. Emilian Popescu, *op. cit.*, p. 385 și urm.

28. *Ibidem*, p. 310—311, 314—321, 328—330, 333, 339—344, 346, 350.

29. D. Tudor, *Prima bazilică creștină în Dacia Traiană*, Iași, 1948; E. Popescu, *op. cit.*, p. 311. Despre bazilica de la Slăveni din secolul al IV-lea d.Hr. vezi Dumitru Tudor, *Biserica paleocreștină de la Slăveni-Olt* (SCIV, 1979, nr. 3, p. 453—458), care arată că descoperirea „documentează cimentarea puternică a creștinismului la nord de Dunăre în secolele IV—VI e.n.”. Vezi și idem, *Biserica castrensis de la Slăveni pe Olt* („Drobeta”, 1974, p. 47—53).

30. Margareta Constantiniu, *Elemente romano-bizantine în cultura materială a populației autohtone din partea centrală a Munteniei, în secolele VI—VII e.n.* (SCIV, 17, 1966, nr. 4, p. 674—675). Vezi și Nicolae Dănilă, *Tipare de turnat cruci din secolele IV—VI descoperite pe teritoriul României* (BOR, 1983, nr. 7—8, p. 557—561).

Despre crucile de proveniență bizantină descoperite în Banat — considerat un culoar de trecere a acestora spre centrul Europei — vezi

„Studii și comunicări“, Etnografie, istorie, Muzeul Caransebeș, IV, 1982, p. 213—225.

31. Pentru necropolele din Transilvania vezi Îndeosebi Mircea Rusu, în vol. *Relations*, p. 207, cu harta de la p. 214 și lista de la p. 215—217. Vezi și idem, *Transilvania și Banatul în secolele VI—IX* („Banatica“, 1977, p. 182—183), unde se arată că cimitiarele descoperite prin săpături prezintă ritul creștin de înmormântare.

Pentru celelalte provincii vezi: C. Preda, *Callatis. Necropola romano-bizantină*, Buc., 1980; Mircea Nicu, Stela Țau, *Necropola birituală din secolul al IV-lea e.n. de la Barcea, jud. Galați* (MCA, XIV, 1980, p. 373—397); Vasile Palade, *Necropola din secolul IV și de la începutul secolului V e.n. de la Birlad-Valea Seacă* (ibidem, p. 407—416); Constantin Chera-Mărgineanu, Virgil Lungu, *Contribuții la cunoașterea unor necropole creștine ale Tomisului (I—II)* („Pontica“, 1982, p. 175—199, 1983, p. 217—230); idem, *Noi descoperiri din necropolele tomitane* (ibidem, 1984, p. 109—130); Stela Țau, Mircea Nicu, *Ein beschrifteter Glasbecher aus der Nekropole von Barcea-Tecuci (IV, Jahrhundert u.z.)* („Dacia“, 1985, p. 165—166 + pl.).

Pentru situația din cîmpia munteană deosebit de importantă este necropola de la Sultana, despre care vezi Bucur Mitrea, *Le nécropole birituelle de Sultana. Résultats et problèmes* („Dacia“, 32, 1988, p. 91—139). Pentru o epocă mai târzie, cînd creștinismul se generalizează, vezi Silvia Baraschi, *Observații asupra necropolelor din epoca feudală timpurie din Dobrogea* (SCIV, 1977, nr. 3, p. 403—417).

32. S. Nicolae, *Pătrunderea și dezvoltarea creștinismului în Scythia Minor*, în vol. *De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice și monumente de artă creștină*, Galați, 1977, p. 23—33, care subliniază continuitatea vieții creștine pînă în secolul al XI-lea; I. Barnea, *Creștinismul în Scythia Minor după inscripții* (S.T., VI, 1964, p. 65—112).

33. A. Ghimpu—Boșacov, *Organizarea bisericii din Scythia Minor în secolul al VI-lea* (G.B., 1970, nr. 9—10, p. 971—977); idem, *Scythia Minor, prima mitropolie a țării noastre* (ibidem, 1969, nr. 11—12, p. 1223—1225); Nicolae Șerbănescu, *1600 de ani de la prima mărturie documentară despre existența episcopiei Tomisului* (BOR, 1969, nr. 9—10, p. 966—1026); Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 130—144 (cu bibliografie) etc.

Vezi și Emilian Popescu, *op. cit.*, p. 30, unde se spune: „Inscripția inedită de la Callatis, conexată cu știrile literare și arheologice, a permis să se conchidă că în Scythia Minor au existat, în secolele V—VI, 15 episcopate, în frunte cu Tomis, metropola provinciei. Multe din aceste episcopate funcționau în cetățile de pe malul drept al Dunării, iar aria lor misionară se întindea și în Muntenia și Moldova“.

Vezi și L. Bârză, p. 71, care arată: „apariția unor puternice centre religioase în Dobrogea și de-a lungul Dunării, atestată prin construirea de lăcașuri de cult (Sucidava, Troesmis, Beroe) și prin organizarea unor episcopate cum sint cele de la Tomis sau de la Iustiniana Prima, au creat condițiile desăvârșirii procesului de creștinare în spațiul carpato-dunărean“.

34. I. Barnea, *Date noi despre Axiopolis* (SCIV, XI, 1960, nr. 1, p. 69—80); idem, *O inscripție creștină de la Axiopolis* (S.T., 1954, p. 219—228). Vezi și Ene Braniște, *Martiri creștini la Dunăre în timpul persecuțiilor: Martiriul sfântului Dasius* („Almanahul parohiei ortodoxe române din Viena“, 1976, p. 85—95); idem, *Martiri și sfinți pe pământul Dobrogei de azi*, în vol. *De la Dunăre la Mare...*, Galați, 1977, p. 34—62 (cu o bogată bibliografie); Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 74—82 (cu bibliografie).

35. G. Moisesescu, Șt. Lupșa, Al. Filipașcu, *Istoria bisericii române*, I, București, 1957, p. 48—51.

Nu trebuie să uităm, se înțelege, *literatura patristică*, ilustrată de figuri remarcabile ca Sf. Ioan Cassian (sec. 4—5) și cel care a creat noțiunea de eră creștină—Dionisie cel Mic (Dionysius Exiguus) (sec. 6), despre care s-a scris foarte mult. Vezi: Ioan Coman, *Scriptori teologi în Scythia Minor*, în vol. *De la Dunăre la Mare*, Galați, 1977, p. 63—83; idem, *Literatura patristică de la Dunărea de Jos în secolele IV—VI, ca geneză a literaturii și culturii daco-romane și române: Ioan Casian și Dionisie cel Mic* (BOR, 1981, nr. 7—8, p. 775—782); Nestor Vornicescu, *Scrieri patristice în Biserica Ortodoxă Română pînă în secolul XVII*, Craiova, 1983; Sfântul Ioan Casian, *Scrieri alese*, București, 1990 etc.

36. Victor H. Baumann, *Bazilica cu „martyricon“ din epoca romanității trzii descoperită la Niculișel (jud. Tulcea)* (BMI, 1972, nr. 2, p. 17—26); I. Barnea, *Un martyrium descoperit la Niculișel (jud. Tulcea)* (SCIV, 24, 1973, nr. 1, p. 123—126); V. H. Baumann, *Cîteva precizări rezultate din cercetarea monumentului paleocreștin din comuna Niculișel (jud. Tulcea)* (AMN, 14, 1977, p. 245—267), care citează și alte studii; vezi și bibliografia de la Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 82.

Pentru alte descoperiri vezi: Epifanie Norocel Tomitanul, *Bazilicile din Tomis*, în vol. *De la Dunăre la Mare*, p. 84—89; Adrian Rădulescu, *Bazilicile creștine de la Axiopolis, Callatis și Tropaeum Traiani*, în același volum, p. 90—97; I. Barnea, *Atriile bazilicilor paleocreștine de la Tropaeum Traiani* (SCIV, 26, 1975, nr. 1, p. 57—67); Gavrilă Simeon, *Vestigii și mărturii creștine din zona gurilor Dunării*, în vol. *De la Dunăre la Mare*, p. 105—109 (bazilicile de la Ibida-Slava Rusă și Argamum-Jurilovca); V. H. Baumann, *De la Turcoaia la*

Niculitel. Mărturii și monumente vechi creștine, în același volum, p. 111—116 (bazilicile din Troesmis-Iglița, Garvăn-Dinogetia, Noviodunum-Isaccea etc.); Adrian Rădulescu, *Bazilici și monumente creștine în contextul etnogenezei românești în secolele III—VII în Dobrogea*, în vol. *Monumente istorice și izvoare creștine, mărturii de străveche existență și de continuitate a românilor pe teritoriul Dunării de Jos și al Dobrogei*, Galați, 1987, p. 7—77 (cu o bogată bibliografie); I. Barnea, *Monumente creștine și viața bisericească în secolele VII—XIV*, în același volum, p. 81—124; A. Rădulescu, *Noi dovezi ale existenței creștinismului în Dobrogea* (sec. III—VII d.Chr.) („Tomisul ortodox“, april. 1990).

37. Petre Aurelian, *Beroe I. Necropola din veacurile II—VII e.n. de la Piatra Frecăței*, București, 1975 (rezumatul tezei de doctorat).

38. Emilian Popescu, *Inscripțiile grecești și latine*, p. 51—55, 56—57, 64—68, 71—86, 140—141, 154, 187—188 *passim*.

39. *Ibidem*, p. 89—96, 120—124, 146, 155—156, 158—159, 161, 163—173, 196 *passim*.

40. *Ibidem*, p. 46—47.

41. *Ibidem*, p. 42—43.

42. *Ibidem*, p. 134.

43. *Ibidem*, p. 151—153, 209.

Pentru Moldova există o bogată bibliografie, din care amintim: Coman Ghenuță, *Mărturii arheologice privind creștinismul în Moldova secolelor VI—XII* („Danubius“, V, 1971, p. 75—100 + 8 pl.); Dan Teodor Gh., *Cele mai vechi urme creștine din Moldova* (M.M., 1974, nr. 7—8, p. 561—573); V. Palade, *Un vas de cult din secolul al IV-lea e.n. în Moldova* (SCIV, 1978, nr. 2, p. 283—288); I. Mitrea, *Dovezi ale prezenței creștinismului în secolul al VI-lea în Moldova* (M.M., 1979, nr. 3—6, p. 400—403); Silviu Sanie, Ion Dragomir, *Începuturile creștinismului în sudul roman al Moldovei*, în vol. *De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice și monumente de artă creștină*, ed. a II-a, Galați, 1979, p. 117—122; Ghenuță Coman, *Unele considerații privind evoluția vieții religioase din teritoriul est-carpatic în contextul etnogenezei românești* (AMM, II, 1980, p. 121—154); I. Barnea, *Considerații privind vechimea creștinismului în nord-estul Munteniei și sudul Moldovei* („Îndrumător bisericesc, misionar și patriotic“, Episcopia Buzău, 1986, p. 22—27).

44. Ț. C. Giurescu, p. 118. Nu trebuie să uităm nici faptul că pătrunderea creștinismului la geto-daci a fost ușurată de credința acestora în nemurire și într-un singur zeu. Vezi Vasile Lica, *Observații asupra „nemuririi“ getice* (AȘUC, 1976, p. 125—130); Ovidiu Popescu, *Credința geto-dacilor în nemurire, element de continuitate* („Sargetia“, 16—17, 1982—1983, p. 171—178).

Faptul că românii s-au născut creștini explică de ce nu se înregistrează la noi nici o opoziție față de noua credință, așa cum s-a întâmplat la popoarele unde aceasta a fost impusă de conducătorii politici, de pildă în Franța sau în Ungaria. Vezi H. Daicoviciu, *Persistența elementului păgîn la franci între secolele VI—VIII* (AMN, XXI, 1984, p. 175—180).

45. P. P. Panaitescu, p. 197.

46. Emil Petrovici, *Daco-slava* (D.R., 10, 1943, p. 277).

46 bis. *Dokumenti za borbata na Makedonskiot narod za samostoynosti i za nacionalna drzava*, I, p. 67. Documentul a fost pus în evidență de Nicolae Ciachir, *Pasionante revelații despre prezența culturală a românilor în Balcani într-un document din secolul IX* („Contemporanul“, 14 martie 1986).

47. P. Șt. Năsturel, *Une réminiscence romaine de la messe latine à l'époque de la liturgie slave* („Romanoslavica“, I, 1958, p. 198—209); Alexandru Madgearu, *Românii în secolul al IX-lea în lumina scrisorii papei Nicolae I către împăratul Mihail III* (SCIV, 1986, nr. 4, p. 318—325).

47 bis. „Contemporanul“, 14 martie 1986.

48. P. P. Panaitescu, *La littérature slavo-roumaine et sa importance pour l'histoire des littératures slaves*, Praga, 1931, p. 2. Vezi și idem, *Introducere la istoria culturii românești*, p. 185 și urm., unde se arată că „liturgia slavă a fost adoptată de români în sec. X“.

49. Al. Sacerdoțeanu, 1968, p. 129.

50. Al. Sacerdoțeanu, 1970, p. 11.

51. M. Lascaris, *Joachim, Métropolit de Moldavie, et les relations de l'église avec le patriarchat de Peć et archevêché d'Archis au XV-e siècles*, Bucarest, 1927. Iată concluzia acestui învățat: „il n'y a jamais eu ni dépendance canonique, ni relations culturelles étroites entre l'église moldave et le patriarchat d'Archis. Quant à la Valachie, il est inutile même de discuter si elle a jamais dépendu de l'archevêché d'Archis, puisque rien n'autorise une pareille hypothèse“. Vezi și I. I. Nistor, *Legăturile cu Ohrida și exarhatul plaiurilor*, București, 1946; Tit Simedrea, *Unde și cînd a luat ființă legenda despre atrnarea canonică a scaunelor mitropolitane din Țara Românească și din Moldova de arhiepiscopia de Ohrida. Note pe marginea unei interpolări* (BOR, 1967, nr. 9—10, p. 975—1003).

Singura legătură cu arhiepiscopia de Ohrida a fost aceea a vlahilor de la sudul Dunării care aparțineau în secolul al XI-lea de această arhiepiscopie, avînd un episcop propriu care-i era subordonat (P. Șt. Năsturel, *Les Valaques balcaniques aux X-e—XI-e siècles*, în *Mouvements de population et colonisation dans la Roumanie grecque et latine*, Amsterdam, 1979, p. 101—102.

Cu toate acestea, și după data apariției articolului lui Lascaris, unii istorici maghiari au susținut ca un „loc comun“ în discuția problemei apartenența românilor la patriarhia de Ohrida (L. Tamás, *op. cit.*, p. 297, 301). Vezi și RHSEE, 1943, p. 96.

52. Mihai Maxim, *Les relations des Pays Roumains avec l'archevêché d'Ohrid à la lumière de documents turcs inédits* (RESEE, 1981, nr. 4, p. 653—671).

53. R.Ist., 1980, nr. 5, p. 970.

54. Al. Sacerdoțeanu, 1968, p. 129—130.

MĂRTURIILE ARHEOLOGICE, NUMISMATICE ȘI EPIGRAFICE ALE CONTINUITĂȚII

Mărturiile arheologice au fost utilizate mai puțin în trecut pentru dovedirea continuității daco-romanilor ¹, aceasta deoarece arheologia a luat o deosebită amploare în ultimele decenii, când descoperirile au devenit unul dintre cele mai convingătoare și palpabile argumente, că majoritatea populației autohtone a rămas pe loc în Dacia ².

În situația de acum o jumătate de secol, când tăcerea izvoarelor scrise despre populația autohtonă era coroborată cu pretinsa inexistență în Dacia a celorlalte materiale documentare (arheologice, numismatice, epigrafice) — inexistență datorită lipsei investigațiilor — era oarecum explicabil ca teoria lui Roesler și a adeptilor săi de mai târziu să găsească credit în anumite cercuri.

Constatarea a fost făcută încă de acum un secol de I.L. Pić, care spunea: „lipsa de izvoare pozitive istorice despre istoria cea mai veche a românilor a fost un rău, care totdeauna fu cauza că se născură atâtea teorii nouă despre această temă care mai mult încurcă obiectul chestionat, decât au contribuit la lămurirea lui...; sînt astăzi încă destui necredincioși, care, sau din cauze ușor de priceput naționale, sau în urma scrupulelor științifice, neagă adevărul luminat sau îl trag la îndoială și de aceea este necesar de a afla un argument mai palpabil pentru stabilirea și descălecarea cea mai veche și pentru continuitatea românilor în nordul Dunării” ³.

În lumina cercetărilor și descoperirilor cunoscute acum, putem spune că modul de a pune problema în spiritul discontinuității daco-romanilor și-a pierdut suportul științific ⁴. După cum s-a spus, „cînd pămîntul rîrbește, patimile ar trebui să amuțească” ⁵. Și totuși...

Nu vom putea enumera aici toate dovezile arheologice ale continuității, mulțumindu-ne să amintim pe cele mai importante, ca și unele concluzii ale specialiștilor.

O deosebită importanță pentru problema continuității o prezintă lucrarea arheologului D. Protase care a strîns toate mărturiile arheologice ale continuității (între anii 271—450 d.Hr.) descoperite pînă în anul 1966⁶. Repertoriul său cuprinde așezări, cimitire sau morminte răzlețe și diferite obiecte, asupra cărora nu e cazul să insistăm aici; ele sînt descrise în lucrare, unde se indică și bibliografia aferentă. Subliniem însă că sinteza „se referă exclusiv la teritoriile care alcătuiseră odinioară provincia Dacia (Transilvania, Banatul, Oltenia și Muntenia de vest)“.

Concluziile lui D. Protase sînt deosebit de importante: „Les découvertes archéologiques et numismatiques datées de la période comprise entre la retraite aurelienne et l'effondrement de la puissance des Huns en Europe centrale et sud-orientale confirment pleinement la justesse de la thèse, soutenue par des nombreux historiens, roumains et étrangers, de l'impossibilité d'une évacuation par les Romains de la totalité ou de la majorité de la population de la Dacie. Par leur fréquence et leur diffusion, ces découvertes attestent que nous ne sommes en présence, dans l'ancienne province, ni d'un vacuum ethnique autochtone, ni de simples restes d'une population romanisée qui se serait rapidement fondue dans la masse des « barbares », mais bien d'une population nombreuse. Celle-ci continuait d'habiter tout l'espace de l'ancienne Dacie romaine, soit dans les anciens établissements du temps de la province, soit dans d'autres établissements nouvellement fondés au cours des IV-e et V-e siècles ... Les sources directes d'information, l'archéologie et la numismatique, mettent une fois de plus en évidence cette vérité que l'argument du silence des sources littéraires au sujet de la population daco-romaine perd le crédit et la valeur qui lui ont été accordés d'une façon excessive et unilatérale par les adeptes de la discontinuité de la romanité nord-danubienne. Elles démontrent que le véritable fondement des transformations historiques qui survinrent dans l'ancienne province de Dacie c'est la romanité locale qui la constitue“.

Continuitatea populației daco-romane este probată și prin păstrarea vechilor ritualuri funerare ale dacilor (*incinerarea*) și romanilor (*inhumarea*). Numeroasele descoperiri de morminte sau de cimitire făcute la: Alba Iulia, Brateiu,

Cluj, Iernut, Lechința de Mureș, Moigrad (Porolissum), Proștea Mică, Sarmizegetusa, Sărățeni, Sf. Gheorghe, Sopor de Cîmpie, Turda (Potaissa) etc. i-au permis lui D. Protase să constate persistența principalelor forme funerare după abandonarea Daciei romane. „La persistance en Dacie post-romaine, prouvée maintenant jusqu'au V-e siècle, des principaux types de tombes d'inhumation et d'incinération du temps de l'occupation romaine ne s'explique historiquement que par la continuité de vie et de coutumes d'une nombreuse population daco-romaine“⁷.

Astfel, studiul riturilor și ritualurilor funerare la daci și la daco-romani aduce o contribuție substanțială în dovedirea continuității acestora sub romani și a persistenței populației romanice în Dacia de după Aurelian pînă la pătrunderea slavilor pe teritoriul României.

După publicarea de către D. Protase a repertoriilor de descoperiri arheologice care atestă continuitatea autohtonilor în Dacia Traiană s-au mai făcut numeroase alte asemenea descoperiri pe întinsul patriei noastre, îndeosebi în Transilvania⁸. Nu este scopul lucrării de față acela de a întocmi un inventar complet al acestor descoperiri, inventar greu de făcut datorită numărului extrem de mare al acestora, iar numărul lor crește mereu, astfel încît o evidență a acestora este greu de întocmit^{8 bis}; în plus, numeroase astfel de descoperiri nu au fost încă publicate, materialele aflîndu-se încă în studiu sau sub tipar.

Amintim doar unele descoperiri mai cunoscute în ordinea alfabetică a județelor din Transilvania:

— *jud. Alba*: Alba Iulia (sec. IV—XI, descoperiri deosebit de importante); Berghin (sec. VI—VII); Cicău (sec. VIII—IX); Daia Română; Ghirbom; Obreja (sec. III—IV); Sînmiclăuș (sec. V—VI); Șpălnaca (sec. IV); Turdaș (sec. VIII—IX); Vințu de Jos⁹;

— *jud. Arad*: Arad, cartierul Grădiște (sec. III—IV); Bulci (sec. X—XII); Felnac (sec. III—IV, VII—XIII); Arad-Vladimirescu (sec. III—IV, VI—XI); Zăbrani (sec. X—XII)¹⁰;

— *jud. Bihor*: Biharea (sec. IV—X și așezarea din sec. VIII—IX); Cociuba Mare, Curtuișeni, Ghenetea, Oradea (sec. IV—V); Mișca (sec. IV—VIII); Sînnicolau de Beiuș și Voievozi (sec. XI—XIII)¹¹ etc.;

— *jud. Bistrița*: Archiud (sec. IV—V, VII—VIII și X—XIII); Bistrița (sec. IX—X, XII—XIV); Galații Bis-

triței, Ocnîța (sec. IV); Șirioara (sec. X—XII), Șopteriu, Vermeș (sec. XI—XII) ¹²;

— *jud. Brașov*: Brașov (vezi mai jos); Comana de Jos (sec. VIII—IX); Cristian (sec. IV); Feldioara (sec. IV, VIII—IX); Hărman (sec. IV, VIII—IX); Rupea; Șercaia (sec. IV, descoperiri care constituie dovada extinderii populației romanizate din Dacia după retragerea aureliană) ¹³;

— *jud. Cluj*: Cluj-Napoca (sec. IV); Iclod (sec. VII); Turda (Potaissa); Țaga (sec. IV—V) ¹⁴ etc.;

— *jud. Covasna*: Cernat, Ghidfălău (sec. VII—X), Reci, Sf. Gheorghe, Sincrăieni etc., *descoperiri care dovedesc prezența populației românești în sec. IX—X și venirea populației maghiare și secuiești în sec. XI—XII*; Peteni (sec. XII) ¹⁵;

— *jud. Harghita*: Cristuru Secuiesc (sec. III—IV) ¹⁶ și altele;

— *jud. Hunedoara*: Deva, Luncani, Streisengeorgiu (sec. VIII—IX, XI—XII); Vețel-Micia (sec. IV) ¹⁷;

— *jud. Maramureș*: Mesteacăn (sec. IV) și numeroase altele ¹⁸;

— *jud. Mureș*: Bezid (sec. VI—VIII); Brincovenеști (sec. IV); Cristești, Morești (sec. V—VI); Sălășuri, Sighișoara (sec. III—XIII); Valea Lungă (sec. VII); Voivodeni (sec. III—VII) ¹⁹;

— *jud. Satu Mare*: Lazuri (sec. VI—IX); Săcășeni (sec. II—IV, VIII—IX) ²⁰;

— *jud. Sălaj*: Moigrad (sec. IV, IX—XI); Zalău (sec. IV) și în numeroase alte puncte (descoperiri din sec. VII—IX cele mai multe) ²¹;

— *jud. Sibiu*: Brateiu (vezi mai jos), Copșa Mică, Șura Mică (sec. IV, VII—XII) ²².

Rezultă din această listă (și ea este departe de a fi completă) că nu există regiune din Transilvania în care să nu se fi descoperit mărturii arheologice ale continuității de viață a daco-romanilor și urmașilor lor, românii.

După cum reiese din această listă și după cum au subliniat unii arheologi, continuitatea de viață în secolul al IV-lea d.Hr. se constată nu numai în numeroase sate, dar și în fostele orașe daco-romane Apulum, Napoca, Potaissa, Sarmizegetusa etc., unde populația s-a adăpostit; de pildă, în fosta capitală a Daciei s-au descoperit ziduri ridicate în sec. IV d.Hr., epocă în care porțile amfiteatrului au fost

blocate, iar cnstrucția a fost transformată în fortăreață în vederea arăorii ²³. Aceste orașe vor fi părăsite și distruse însă în secolele IV—VI.

Una dintre cele mai importante descoperiri arheologice care constituie „dovada de neînălăturat a continuității etnice daco-romane“ a fost făcută la Brateiu (jud. Sibiu) ²⁴. După cum s-a arătat, importanța excepțională a cimitirului descoperit aici „nu stă numai în documentarea existenței unui grup de daci romanizați, trăind în fosta provincie în a doua jumătate a secolului al IV-lea și la începutul secolului al V-lea“, ci și în dovedirea rămănerii în Dacia, după evacuarea acesteia, a unui număr relativ mare de coloniști, ceea ce confirmă ideea continuării procesului de romanizare și după încetarea stăpînirii romane la nordul Dunării ²⁵.

Cel de-al doilea cimitir descoperit la Brateiu datează din secolele VII—VIII și el dovedește continuitatea de locuire în această regiune ²⁶. Descoperirile de la Brateiu „sînt de importanță fundamentală pentru dovedirea continuității daco-romane la nordul Dunării, de-a lungul mileniului întîi, proces ilustrat de continuitatea de cultură materială, de caracterul său daco-roman, de riturile și ritualurile folosite, de continuitatea de locuire în aceeași vatră“ ²⁷.

Deosebit de importante sînt apoi rezultatele săpăturilor arheologice făcute în Țara Birsei, unde acestea au dovedit o continuitate de viață autohtonă neîntreruptă pînă în secolul al XI-lea ²⁸. Cercetările de aici au dovedit, de asemenea, că, în cursul secolului al XII-lea, comunitățile românești au părăsit așezările din cîmpie și s-au retras spre locuri mai ferite, apărute natural, unde și-au ridicat cetăți de pămînt ca cele de pe dealul Lempeș, sau dintre comunele Hărman și Sînpetru (jud. Brașov); aceste cetăți erau menite să le apere de primejdia înaintării maghiare spre Țara Birsei. Descoperirile din această regiune „constituie un argument în plus în combaterea învechitei teorii a unor istorici din trecut, după care, înainte de colonizarea germană, Țara Birsei, ar fi fost pustie și nelocuită. Materialul arheologic de care dispunem dovedește că această regiune a fost locuită și înainte de colonizare, aici existînd o numeroasă populație locală românească“, arăta arheologul Ioan Pop ²⁹.

De o deosebită importanță sînt apoi descoperirile arheologice care dovedesc prezența în Transilvania, în secolul al X-lea, a unei numeroase populații autohtone creștinate, des-

coperiri ilustrate de cimitirele de la Blandiana B, Alba Iulia și Ghibor (jud. Alba); Oradea (jud. Bihor) etc.³⁰.

De asemenea, cercetările arheologice întreprinse la cetățile: Morești (jud. Mureș), Dăbica (jud. Cluj)³¹, Moigrad (jud. Sălaj)³², Șirioara (jud. Bistrița-Năsăud)³³; Laz și Pianu de Sus (jud. Alba)³⁴ „au dovedit prin inventarul arheologic, prin tehnica de construcție..., asemănătoare celor de la Stara Kourim, Bina, Werla, Grünwald etc., că aceste cetăți datează din secolul al IX-lea; unele dintre ele prezintă semne de distrugere și incendii datorate impactului cu maghiarii la începutul secolului al X-lea”³⁵.

De o deosebită însemnătate pentru a dovedi prezența românilor în Transilvania la venirea maghiarilor sînt o serie de descoperiri arheologice făcute în cetățile de pămînt ridicate de populația autohtonă, dintre care unele sînt amintite și de Anonymus (Byhor, Sătmăr, castrul lui Gelu de pe Someș etc.). Astfel, materialul ceramic cules în cetatea de la Vladimirescu (Glogovăț), lângă Arad, probează existența cetății încă din secolul al IX-lea, iar observațiile stratigrafice au dovedit că, în prima jumătate a secolului al X-lea (atunci cînd Anonymus plasează rezistența opusă de Glad, voievodul acestei regiuni), primul nivel al fortificației de refugiu a fost distrus de un puternic incendiu, cetatea fiind abandonată în secolul următor³⁶.

Analizele asupra materialului ceramic descoperit la Biharia (jud. Bihor) de Sever Dumitrașcu au dovedit că această ceramică era ornamentată cu striuri, peste care, la partea superioară, s-a tras o bandă de linii în val. Întrucît acest decor este tipic ceramicii vechi românești de tip Dridu din spațiul carpato-dunărean (secolele VIII—XI), este logic să admitem că locuitorii de la Biharia aparțineau aceleiași arii de veche cultură românească³⁷. Descoperiri asemănătoare s-au făcut la Dăbica și în alte locuri.

Unii istorici maghiari susțin că aceste vechi cetăți de pămînt ar fi opera unor războinici nomazi, nu a unei populații sedentare de autohtoni. Dacă „descălecătorii” maghiari ar fi fost constructorii acestor cetăți — arăta M. Petrescu-Dîmbovița — ar fi fost firesc ca asemenea construcții să fi apărut și în Panonia, unde s-au așezat mai întîi maghiarii; ori, asemenea cetăți nu sînt cunoscute pînă acum, arheologii maghiari nereușind să descopere decît cetăți vechi rămase de la romani sau altele ceva mai noi, construite de slavi³⁸.

În plus, faptul că asemenea cetăți s-au ridicat în aceeași epocă și în alte regiuni ale țării noastre — de pildă, în Moldova—dovedește că procesul a fost general în societatea românească ^{38 bis}.

*

Am insistat mai mult asupra cercetărilor arheologice făcute în Transilvania, deoarece această provincie constituie partea cea mai contestată de către neoroeslerienii maghiari. Nu putem trece însă cu vederea nici rezultatele obținute în celelalte provincii, unde s-au făcut, de asemenea, numeroase și însemnate săpături arheologice. Ne vom mulțumi să amintim doar lucrările și concluziile mai importante.

Pentru regiunea învecinată, a Banatului, vom cita opinia Mariei Comșa, care arată: „mulțimea așezărilor (sătești) ce pot fi datate în secolul al IV-lea d.Hr., de pe întreg teritoriul Banatului demonstrează marea densitate a populației autohtone sedentare ce păstrează puternice legături cu romanitatea sud-dunăreană“ ³⁹, ca și constatările lui Florian Medeleț, care subliniază faptul că descoperirile din localitățile Pișchia, Buziaș, Bacova și Remetea (jud. Timiș), „unde s-au depistat o serie de mari așezări ce pot fi datate în secolele al IV-lea și al V-lea d.Hr. și care, prin materialul descoperit la suprafață (fragmente de chiupuri de mari dimensiuni, fragmente de rîșnițe foarte numeroase, zgură provenind de la reducerea minereului) atestă o populație sedentară“ ⁴⁰.

La rîndul său, Liviu Mărghitău a subliniat importanța descoperirii urmelor cuptoarelor de reducere a minereului de fier la Berzovia-Gherteniș, Ramna și Bocșa (jud. Caraș-Severin) etc., „deoarece este un fapt arhicunoscut și unanim acceptat de istorici că mineritul și ocupațiile corelate de obținerea în final a metalului (zidirea cuptoarelor, prepararea combustibilului, topirea propriu-zis etc.) n-au fost niciodată practicate de populațiile migratoare“ ⁴¹.

Pentru regiunea de la nordul Dunării (sudul Munteniei, Olteniei și Banatului) continuitatea este dovedită în numeroase localități, unde s-au construit sau reconstruit în secolele al IV-lea sau al VI-lea, în vremea lui Constantin cel Mare și Justinian, numeroase fortificații: Pojejena și Gornea (jud. Caraș-Severin); Șvinița, Orșova (Dierna), Drobeta-Turnu Severin ⁴² și Hinova (jud. Mehedinți), Sucidava-Celei (jud. Olt) etc.

Studiul acestor numeroase descoperiri l-a îndreptăţit pe D. Tudor să conchidă: „La 271 e.n. Dunărea nu a devenit un zid chinezesc, iar Aurelian n-a fost alungat din Dacia. Imperiul a rămas stăpîn pe multe capete de pod de pe malul stîng al fluviului, sub al căror control militar se găseau zone adînci din Munţii Banatului, din cîmpiile Olteniei şi ale Munteniei. Constantin cel Mare a extins stăpînirea romană pe întreaga cîmpie olteană şi munteană, reîntărind astfel romanitatea de la nord de Dunăre“ ⁴³. Această situaţie a durat pînă în vremea lui Attila (secolul al V-lea).

Concluzii asemănătoare se degajă şi din lucrarea lui D. Toropu, care a strîns rezultatele descoperirilor arheologice făcute în 159 localităţi din Oltenia din epoca 275—1025, dovedind că regiunea a fost populată fără întrerupere în această perioadă ⁴⁴.

Cît priveşte Moldova, amintim sinteza asemănătoare făcută de Dan Gh. Teodor care a demonstrat continuitatea populaţiei româneşti pe acest teritoriu în secolele V—XI ⁴⁵.

Nu putem neglija, fireşte, Dobrogea, aflată vreme de 7 secole sub stăpînire romană şi unde cercetările arheologice şi istorice au dovedit aceeaşi continuitate de viaţă ca pe întreg teritoriul patriei ⁴⁶.

Cercetările de antropometrie şi antropologie, făcute pe baza descoperirilor arheologice, au adus şi ele argumente despre originea autohtonă a majorităţii locuitorilor. De pildă, la cimitirul Blandiana B, datînd din secolul al X-lea, „predomină caractere mediteraneene, care denotă elemente băştinaşe“ ⁴⁷.

*

Pe lingă persistenţa populaţiei autohtone, daco-romane, cercetările arheologice au dovedit coabitarea acestei populaţii cu unii dintre migratori. Astfel, în necropolele aparţinînd culturii Sintana de Mureş-Cerneahov (Oinacu, Spanţov şi Olteni din Ilfov; Mogoşani—jud. Dimboviţa etc.) s-au găsit morminte de daci, goţi şi sarmaţi, fiecare păstrîndu-şi ritul şi ritualul funerar ⁴⁸.

În schimb, între huni şi localnici nu se constată asemenea relaţii. În vremea dominaţiei politice (nominale) a hunilor şi pînă la pătrunderea slavilor, în secolele V—VI ⁴⁹, se dezvoltă o cultură foarte bine reprezentată a populaţiei autohtone din Muntenia, denumită Ipoteşti-Cîndeşti-Ciurelu, în care se simte o puternică influenţă romano-bizantină ⁵⁰.

Urmașii hunilor, gepizii, au întreținut relații mai strânse cu autohtonii, ilustrate de complexe de tip Morești-Bandu din Transilvania ⁵¹. Merită să amintim că cercetările întreprinse cu ani în urmă la Morești de Kurt Horedt au pus în lumină vestigiile civilizației populației romanice din această regiune din secolele V—VI, asemănătoare celor cercetate în Muntenia (Ciurelu, Ipotești, Cîndești, Dulceanca etc.) sau în Crișana (Biharia). Descoperirile de la Morești dovedesc prezența daco-romanilor în Transilvania înainte de venirea slavilor ^{51bis}.

De la sfârșitul secolului al VII-lea și în secolul al VIII-lea este surprins și un amestec de elemente autohtone și avaroslave, amestec datorit în primul rînd contactului avarilor cu slavii, sub influența cărora primii și-au modificat modul de trai, trecînd la sedentarism ⁵².

Se poate spune că „sinteza culturală realizată pe parcursul secolelor VI—IX în tot bazinul carpato-dunărean reflectă în mod fidel etapele evolutive ale simbiozei dintre diverse populații, eterogene din punct de vedere etnic și cultural“, sinteză care a avut ca rezultat „o cultură materială, specifică acestui spațiu, fără ca diferențierile etnice să mai poată fi distinse cu certitudine“ (este vorba de așa-zisa cultură Dridu) ⁵³.

După cum s-a arătat, datorită contactului cu autohtonii găsiți pe acest teritoriu, popoarele migratoare ajunse în Dacia (goții, sarmații, iazigii) au trecut de la obștea gentilică la obștea teritorială. Contactele au fost mai intense în rîndul populației de rînd, între membrii liberi ai obștilor locale și membrii triburilor migratoare ⁵⁴.

Dar, dincolo de toate aceste numeroase descoperiri care atestă continuitatea de viață în diferite puncte ale țării, cercetările arheologice au mai dovedit un lucru deosebit de prețios: continuitatea civilizației materiale care presupune o continuitate etnică. „Par l'analyse du contenu, du développement et de l'expansion des civilisations de Brateiu, d'Ipotești-Cîndești ⁵⁵ et de Dridu ⁵⁶, ressortent les données suivantes d'ordre historique concernant la continuité des Daco-Romains en Dacie et la formation du peuple roumain:

1) le caractère daco-romain de la culture Brateiu et son intégration dans l'aire de développement de la culture matérielle romano-byzantine des IV-e—VII-e siècles;

2) cette aire étendue de la culture romano-byzantine est le territoire sur lequel s'est développée la civilisation

Ipothezi-Cindești et ensuite la civilisation Dridu, que nous considérons également comme provinciale-byzantine, qui s'est élevé sur place, sur un fondement daco-romain et thraco-romain ;

3) une continuité de civilisation matérielle implique aussi une continuité ethnique dans l'espace respectif" ⁵⁷.

*

Un alt argument utilizat de adversarii continuității (indeosebi F. Lot, A. Alföldi, Tamás-Tremblay) ⁵⁸ a fost încetarea circulației monetare romane la nord de Dunăre. Problema a fost studiată indeosebi de M. Macrea ⁵⁹, K. Horedt ^{59bis}, D. Protase ⁶⁰, C. Preda ⁶¹ și alții.

Primul a arătat că există, într-adevăr, un hiatus în ultimul sfert al secolului al III-lea, datorită reformelor monetare, dar că monedele reapar în număr mare începând din vremea lui Constantin cel Mare, aceasta fiind o nouă dovadă a continuității populației daco-romane. „Re luarea pe scară largă a circulației monetare nu poate fi explicată decât datorită populației daco-romane, singura obișnuită să aprecieze moneda ca mijloc de schimb, nu numai pentru valoarea ei intrinsecă. Ele lipsesc sau sînt foarte puține în așezările sau cimitirele atribuite goților“. Cît privește tezaurele, acestea constau aproape numai din monede de bronz și mai puțin din argint și ele au fost atribuite pe bună dreptate autohtonilor daco-romani, căci noii veniți nu aveau de unde să-și procure asemenea monede vechi, retrase din circulație, decât dacă am admite că și le-au însușit de la populația daco-romană cu care au intrat în contact. Același învățat a arătat că îngroparea de tezaure pe pămîntul Daciei, oricare ar fi cauzele care au determinat-o, „dovedește nu plecarea în masă a locuitorilor..., ci, dimpotrivă, că cei care le-au îngropat considerau trecătoare situația și că sperau în îndreptarea ei“.

D. Protase a alcătuit un repertoriu de 161 localități unde s-au făcut (pînă în 1966) descoperiri monetare dintre anii 271—450, perioadă în care a distins trei faze: 1) 271—305, care se remarcă printr-o pronunțată slăbire a circulației monetare ; 2) 305—392, cînd se poate vorbi de un reviriment general, de o remarcabilă amploare a circulației monetare în fosta Dacie romană și 3) 393—450, cînd are loc o impresionantă reducere a numărului monedelor de bronz — folo-

site de populația autohtonă — și o creștere a numărului monedelor de aur. Analiza circulației monetare din perioada 271—450, prin aria de difuziune, frecvența mare și compoziția tezaurelor, arată că circulația monetară este un argument puternic pentru continuitatea populației autohtone de la nordul Dunării care a întreținut strânse legături comerciale cu lumea romano-bizantină până în secolul al VI-lea.

C. Preda a dovedit, la rindu-i, că „fondul etnic al populației din secolele VI—VII, în special din regiunile extracarpate, este același care va genera pe cel din secolele XI—XII, atîta vreme cît și în procesul de circulație monedele apar în aceleași regiuni, în ambele perioade, și se concentrează pe aceleași arii geografice“. După același autor, „teoria imigraționistă n-ar putea să explice persistența unor centre aglomerate de locuire și nici repetarea unor fenomene de circulație monetară care se succed în același loc și în același condiții...; din felul cum se prezintă situația descoperirilor de monede din secolele X—XII, în regiunile carpato-dunărene, nu rezultă că în procesul de circulație s-ar fi produs anumite tulburări și cu atît mai mult că ar fi avut loc schimbări esențiale“. *Descoperirile numismatice pledează deci și ele în sprijinul continuității*⁶².

*

O altă categorie de izvoare obținute prin săpături arheologice sînt cele *epigrafice* care au fost strînse de curînd într-un volum de Emilian Popescu⁶³. După cum a observat editorul acestor izvoare, numărul inscripțiilor din secolele IV—XIII nu este prea mare în comparație cu perioada anterioară. Această constatare nu este însă valabilă numai pentru Dacia Traiană: „o scădere simțitoare sau chiar dispariție a documentelor epigrafice se constată în toate regiunile care au făcut parte cîndva din Imperiul Roman“. Această scădere se explică prin aceea că numărul inscripțiilor a fost totdeauna în strînsă legătură cu existența așezărilor urbane și a unei organizații statale înfloritoare. „Mai ales inscripțiile pe piatră au constituit întotdeauna o caracteristică a vieții orășenești și a bunăstării⁶⁴. La sate se săpau mai rar inscripții pe piatră, chiar și în perioadele de pace și avînt economic. Este normal deci ca în perioada care ne interesează, cînd orașele se ruralizează sau dispar și cînd organizația statală slăbește, să constatăm o diminuare a numărului de inscripții. Pînă către sfîrșitul secolului al VI-lea tradiția epigrafică

continuă, deși mai modest, în provinciile care au rămas în administrația directă sau sub influența Imperiului Roman de Răsărit, adică în Scythia Minor (Dobrogea) și o porțiune a Daciei (Oltenia și Banat). În secolele următoare, pînă spre sfîrșitul primului mileniu, numărul lor scade așa de mult că abia putem pomeni ici și colo cîte una. Este perioada de criză acută pentru tot sud-estul european, care se constată în toate domeniile. S-a vorbit de o cezură cu trecutul (*Bruch mit der Vergangenheit*) sub raport cultural, artistic-literar, dar nu de o întrerupere a continuității de populație... Această situație se constată, cu mai multă sau mai puțină intensitate, în toate țările europene“⁶⁵.

„Sub aspect numeric, cele mai multe inscripții provin din Dobrogea (Scythia Minor) și din Oltenia și Banat (pămîntul fostei Dacii romane). Provincia Scythia Minor a rămas neîntrerupt, pînă la începutul secolului al VII-lea, sub administrație romano-bizantină, pe cînd Dacia a fost, cu excepția sudului, de la Aurelian înainte, *extra imperium*, Muntenia și Moldova, regiuni dintotdeauna în zona de supraveghere a Imperiului, cu o mică excepție în Muntenia, au rămas și acum în aceeași stare, dar pe o porțiune mai restrînsă. Cu toate acestea, atît de aici, cît mai ales din Transilvania, Banat și Oltenia, provin inscripții datînd din secolele IV—VI, lucru care atestă continuitatea populației romanizate și după părăsirea Daciei de către armata și administrația romană. Materialul epigrafic vine astfel să completeze, în chip fericit, dovezile arheologice și literare în privința continuității“⁶⁶ (subl.ns. — N.S.) (Se știe că unul dintre argumentele adversarilor continuității pentru a dovedi că Dacia a fost complet părăsită de locuitori era acela că după Aurelian nu s-a păstrat nici o inscripție latină în Dacia)⁶⁷.

În afară de Dobrogea — unde nu se poate contesta continuitatea populației sub stăpînirea romano-bizantină de pînă în secolul al VII-lea — s-au mai făcut numeroase descoperiri epigrafice la: Sucidava-Celeiu, jud. Olt (după (275 — sec. VI); Slăveni, jud. Olt (sec. IV—V); Romula-Reșca, jud. Olt (sec. IV—V); Desa, jud. Dolj (sec. IV), Virvoru de Jos, jud. Dolj (sfîrșitul sec. III—începutul sec. IV); Drobeta-Turnu Severin (începutul sec. IV — sec. V); Dierna-Orșova, jud. Mehedinți (sec. IV), Băile Herculane și Mehadia, jud. Caraș-Severin (sec. IV); Dubova, jud. Mehedinți (sec. IV); Svinița, jud. Mehedinți (sec. IV); Gornea, jud. Caraș-Severin (sfîrșitul sec. III—sec. IV), Pojejena de

Sud, jud. Caraș-Severin (sec. IV); Cenad, jud. Timiș (sec. IV); Tg. Secuiesc, jud. Covasna (sec. IV—VI); Poian, jud. Covasna (sec. VI); Biertan, jud. Sibiu (sec. IV); Brateiu, jud. Sibiu (sec. IV—V); Potaissa-Turda (sfârșitul sec. III—începutul sec. IV), Cluj-Napoca (sec. III—IV); Micia, jud. Hunedoara (sec. IV); Turnu Măgurele, jud. Teleorman (sec. IV?); Socetu, jud. Teleorman (sec. IV); Curcani, jud. Călărași (sec. IV) ⁶⁸.

Materialul epigrafic foarte bogat descoperit în Oltenia și Banat dovedește că împărații din Imperiul Roman de Răsărit s-au preocupat intens de aceste teritorii, unde au construit drumuri și cetăți și au adus numeroase trupe; în două din cele mai importante cetăți, Sucidava și Dierna, au instalat chiar prefecturi militare ⁶⁹.

Continuitatea populației autohtone poate fi urmărită și sub aspect onomastic; în inscripțiile publicate se întâlnesc nume folcsite și azi: Pricopie, Petre, Constantin, Iosif, Gheorghe etc. ⁷⁰.

*

Dovezile arheologice, numismatice și epigrafice ale continuității reprezintă argumente științifice pentru mulți cercetători. Iată câteva din părerile mai recente: „Les découvertes de D. Protase (Alba Iulia, Iernut etc.), celle du professeur I. Nestor à Brateiu et ailleurs (Bezid, Sălașuri et Filiași en Transylvanie), la civilisation d'Ipotești-Cindești, apparentée à celle de Brateiu, Izvoru, Dridu dans la plaine du Danube, Botoșana etc., en Moldavie, constituent déjà d'importants chaînons dans le processus de la continuité. Ainsi donc tous nos chercheurs sont d'accord sur l'existence de la continuité ethnique, en général dacique et daco-romaine, à la période des migrations“, afirma G. Ștefan ⁷¹.

„Două monumente epigrafice, unul aflat la Biertan (lingă Mediaș), celălalt la Vețel (antica Micia, lingă Deva), diferite obiecte cu caracter creștin, circulația monedei mărunte de bronz, nefolosită de populațiile migratoare, tezaururile monetare conținând piese atât de dinaintea părăsirii, cât și de după efectuarea acesteia, și alte descoperiri arheologice sint argumente convingătoare în favoarea continuității populației autohtone pe tot cuprinsul fostei provincii“ ⁷².

„Sursele directe de informație, arheologice și numismatice prin însăși materialitatea lor, pun din nou în lumină adevărul

incontestabil că argumentul tăcerii izvoarelor literare cu privire la populația daco-romană își pierde creditul și valoarea acordată excesiv și unilateral de adepții discontinuității romanității nord-dunărene. Ele demonstrează din plin că romanitatea locală formează adevăratul fundament, solid, la prefacerilor istorice din fosta provincie Dacia“, conchide D. Protase ⁷³.

NOTE

* Pentru mărturiile arheologice și epigrafice privind vechimea creștinismului vezi cap. precedent.

1. Dintre lucrările mai vechi a se vedea îndeosebi: G. I. Brătianu, *Les origines du peuple roumain: les données archéologiques*, Bucarest, 1939; C. Daicoviciu, *Problema continuității în Dacia. Citeva observații și precizări de ordin istoric-arheologic*, Cluj, 1940; idem, *Dovezile arheologice ale continuității* („Transilvania“, 74, 1943, nr. 1, p. 1–6); idem, *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucarest, 1945, p. 191–264.

2. Pentru lucrările mai noi vezi partea I, notele 255–271.

3. „Cumidava“, V, 1971, p. 755–756.

4. D. Protase, 1966, p. 133.

5. Al. Constantinescu, *Între istoria silențioasă și istoria zgomoasă* („Viața românească“, 1978, nr. 9, p. 54).

6. D. Protase, 1966. Vezi și idem, *Considérations sur la continuité des daco-roumains en Dacie post-aurellienne, à la lumière des recherches archéologiques et numismatiques* („Dacia“, VIII, 1964, p. 177–193); idem, *La population daco-romaine en Transylvanie et au Banat (depuis l'abandon de la Dacie jusqu'à la venue des slaves)* (D.R., III, 1975–1976, p. 51–56).

Pentru completarea repertoriului lui D. Protase cu descoperirile privind secolele VI–IX vezi îndeosebi Mircea Rusu, *Transilvania și Banatul în secolele VI–IX* („Banatica“, IV, 1977, p. 169–213), unde se analizează relațiile populației autohtone cu gepizii, avarii și slavii și se publică liste de așezări și cimitire descoperite din sec. VI–VII și VIII–IX, cu trimeri la lucrările unde au fost publicate.

Pentru importanta contribuție a arheologilor clujeni la lămurirea problemei continuității vezi M. Macrea, I. H. Crișan, *Două decenii de cercetări arheologice și studii de istorie veche la Cluj (1944–1964)* (AMN, 1, 1964, p. 307–365), cu o listă a localităților unde au fost cercetate așezări și cimitire feudale timpurii.

7. D. Protase, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971, p. 204—206. Vezi și Dardu Nicolăescu-Plopșor și Wanda Wolski, *O contribuție a antropologiei istorice la problema permanențelor în ritualul funerar* („Apulum“, IX, 1971, p. 735—752); I. Hica-Cîmpeanu, *Riturile funerare în Transilvania de la sfîrșitul secolului al III-lea e.n. pînă în secolul al V-lea e.n.* (AMN, 1979, p. 157—170) (este vorba de Dacia Superior); D. Protase, 1980, passim.

8. O sinteză a acestora pînă la 1973 în articolul lui Kurt Horedt, *Das archäologische Bild der romanischen Elemente nach der Raumung Daziens* (D.R., 1973, p. 135—148). Vezi și Ligia Bîrzu, *Descoperiri de materiale romane trzii la nordul Dunării în sec. IV—V e.n.*, în vol. *2050 de ani de la făurirea de către Burebista a primului stat independent și centralizat al geto-dacilor*, București, 1980, p. 161—182 + 1 h., care dă o listă de 295 de localități cu astfel de descoperiri. Pentru alte descoperiri vezi Dan Gh. Teodor, *Sesiunea științifică „Noi descoperiri arheologice din perioada formării poporului român“* (A.M., VII, 1972, p. 399—401).

Despre diverse obiecte care pledează pentru continuitate în secolul al IV-lea d.Hr. vezi Ioana Cîmpeanu, *Piese din sec. IV e.n. în colecția Muzeului de istorie a Transilvaniei* (rezumat în „Steaua“, 1979, nr. 5, p. 48). Despre descoperirile arheologice privind situația Transilvaniei în același secol vezi Mariana Marcu, *La Transylvanie du sud-est au IV-e siècle — de n.ère, à la lumière des recherches archéologiques*, în *Actes*, II, Bucarest, 1980, p. 363—369.

8 bis. După calcule recente, s-au descoperit cca 1500 de așezări, cetăți și cimitire ale populației daco-romane și românești din secolele IV—XI, din care cele mai multe — 623, datează din secolele X—XI, apoi 435 din secolele VIII—IX, cca 300 din secolele IV—V și cca 160 din secolele VI—VII. Ceea ce se mai cuvine subliniat este faptul că cele mai multe din aceste descoperiri (cca 630) s-au făcut în Transilvania. Vezi și AMN, 1984, p. 489. O hartă a așezărilor din secolele VIII—XI la Șt. Olteanu, p. 24—25.

Cu toată această mare bogăție de materiale arheologice, autori sintezei *Erdély története* susțin că nu există dovezi arheologice despre prezența populației românești în Transilvania pînă la începutul secolului al XIII-lea! (vol. I, p. 304). Ei admit orice fel de populație în Transilvania (goți, gepizi, slavi etc.), doar pe români nu! Îi invităm să citească îndeosebi studiul recent al lui Radu Harhoiu, *Romanici și migratori în Dacia transilvană în secolele IV—VII* (MSI, 1987, p. 137—149), care arată că este vorba de o „altă inovație istorică“, care nu urmărește decît transformarea Daciei intracarpatică, într-un teatru de luptă imaginar al triburilor germanice“.

9. Gh. Anghel, *Noi descoperiri arheologice în legătură cu aşezarea feudală timpurie de la Alba Iulia* („Apulum“, VII, 1968, p. 469—481); Radu Heitel, *Noi descoperiri privind continuitatea aşezării de la Alba Iulia* („Ştiinţele sociale şi politice din România. Sinteză informativă“, 1975, nr. 2, p. 18—19); „Dacia“, 1977, p. 357; 1978, p. 348; Radu Heitel, *Contribuţii la problema genezei raporturilor feudale în lumina cercetărilor arheologice de la Alba Iulia* (M.N., II, 1975, p. 343—351); idem, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice efectuate la Alba Iulia (1968—1976)*, în *Documente noi descoperite şi informaţii arheologice*, Bucureşti, 1977, p. 33—35; Ştefan Pascu, *Voievodatul românesc al Albei* (M.I., 1981, nr. 9, p. 14—16); MCA, 1986, p. 187—189; Radu Heitel, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetăţii de la Alba Iulia* (SCIV, 1985, nr. 3, p. 215—231) etc.

Ion Aldea, Horia Ciugudean, *Noi descoperiri feudal-timpurii la Blandiana (jud. Alba)* („Apulum“, 1981, p. 145—149); „Dacia“, 1978, p. 349; 1979, p. 356; Iudita Winkler, Matilda Takacs, Gh. Păiuş, *Aşezarea prefeudală de la Cicău, jud. Alba* (AMN, 1978, p. 263—272). Vezi şi „Apulum“, 1979, p. 129—193; Dumitru Popa, *Descoperiri prefeudale şi feudale timpurii de la Daia Română, jud. Alba* (SCMB, 1981, p. 79—86); I. Aldea, V. Moga, H. Ciugudeanu, *Săpăturile arheologice de la Ghirbom* (MCA, 1979, p. 257—261); Ioan Aldea, Eugen Stoicovici, Mihai Blăjan, *Cercetările arheologice în cimitirul prefeudal de la Ghirbom (com. Berghin, jud. Alba)* („Apulum“, 1980, p. 151—177); Eugen Stoicovici, Mihai Blăjan, *Cercetările arheologice în cimitirul din secolul VIII e.n. de la Ghirbom — „Gruicul Măciucilor“ (jud. Alba)* („Apulum“, 1982, p. 139—154); H. Daicoviciu, *Arheologie dacică* („Steaua“, 1970, nr. 12, p. 82—84, 1973, nr. 3, p. 15, nr. 23, p. 26); Gh. Anghel, M. Blăjan, *Săpăturile arheologice de la Sinmiclăuş (com. Şona, jud. Alba)* („Apulum“, 1977, p. 285—307); idem, *Săpăturile arheologice de la Sinmiclăuş — „Gruişor“, com. Şona, jud. Alba, 1978. Raport preliminar* (MCA, 1979, p. 281—284); „Dacia“, 1979, p. 366; D. Protase, 1980, p. 60—62; „Dacia“, 1972, p. 354, şi 1978, p. 359; Th. Năgler, *Vinţul de Jos în feudalismul timpuriu* (AMN, VIII, 1971, p. 29—39).

Despre concentrarea de aşezări şi necropole descoperite pe cursul mijlociu al Mureşului, datînd din secolele IX—X şi avînd numeroase elemente de tradiţie locală, vezi Gh. Anghel, Horia Ciugudean, *Cimitirul feudal timpuriu de la Blandiana (jud. Alba)* („Apulum“, 1987, p. 179—196). Vezi şi Liviu Mărghită, *Mărturii de continuitate dacă, daco-romană şi timpurie românească pe valea Mureşului mijlociu şi inferior* („Studia Antiqua et Archaeologica“, Iaşi, 1983, p. 103—119 + 1 h.).

10. Florian Dudaș, *Un mormânt autohton din sec. III–IV e.n. descoperit la Arad-Grădiște* („Ziridava“, V, 1975, p. 13–17); Egon Dörner, *Cercetări și săpături arheologice în jud. Arad* (MCA, 9, 1970, p. 444–465); I. H. Crișan, *Continuitatea dacică în cîmpia Aradului* („Apulum“, VII/1, 1968, p. 241 și urm.); Mircea Barbu, Eduard Ivanov, *Aspecte ale cercetărilor arheologice prefeudale pe teritoriul arădean, în Studii cu privire la istoria Aradului în perioada feudalismului timpuriu*, Arad, 1978, p. 1–15, unde se subliniază „continuitatea de locuire începînd din neolitic și pînă în feudalismul dezvoltat“; idem, *Cercetări arheologice în zona Aradului privind perioada secolelor VII–XI*, în vol. *Studii privind istoria Aradului*, București, 1980, p. 68–81; „Dacia“, 1979, p. 358; MCA, 1979, p. 289–290; „Dacia“, 1973, p. 375, 1977, p. 363; „Ziridava“, VI, 1976, p. 47–49; „Dacia“, 1979, p. 361; Eugen Pădureanu, *Descoperiri arheologice în hotarul comunei Arad-Vladimirescu* („Ziridava“, 1979, p. 145–180); „Dacia“, 1972, p. 355, 1979, p. 355; „Ziridava“, 1976, p. 50–55; MCA, 1979, p. 291–296; V. Boroneanț, *Sondajul arheologic privind feudalismul timpuriu de la Zăbrani „Sătuț“* („Ziridava“, VI, 1976, p. 57–67); L. Mărghitan, *Mărturii* etc.

11. „Dacia“, 1978, p. 349; 1979, p. 356; Sever Dumitrașcu, *Descoperiri arheologice din sec. V–VI e.n. de la Biharea* („Ziridava“, X, 1978, p. 81–100), care subliniază „continuitatea de locuire dacică, daco-romană și românească, dovedită de material arheologic concret descoperit în cetate și în așezarea întinsă din jurul cetății“; MCA, 1979, p. 297–307; idem, *Descoperiri arheologice din anul 1979 de la Biharea, datînd din secolele VI–X* („Sargetia“, XV, 1981, p. 70–81); și în MCA, XV, 1983, p. 369 și urm.; idem, *Descoperiri arheologice din sec. IV–V e.n. în jud. Bihor, în Centenar muzeal orădean*, 1972, p. 197–208; idem, *Repertoriul monumentelor naturii, arheologice, istorice, etnografice, de arhitectură și artă din jud. Bihor*, Oradea, 1974; „Dacia“, 1978, p. 357; 1979, p. 363; MCA, 1979, p. 163–166; Radu Popa, *Problema moștenirii voievodatului lui Menumorunt în lumina ultimelor descoperiri arheologice*, în *Documente nou descoperite și informații arheologice*, București, 1977, p. 30–32; „Dacia“, 1978, p. 362; MCA, 1986, p. 194–201 etc.

12. Ștefan Dănilă, *Cronica săpăturilor arheologice efectuate pe teritoriul județului Bistrița-Năsăud în perioada 1953–1973* („File de istorie“, III, 1974, p. 454–472); „Dacia“, 1973, p. 392; 1978, p. 348; 1979, p. 355; Radu Harhoiu, *Raport preliminar privind săpăturile arheologice de la Galații Bistriței* (MCA, XIII, 1979, p. 321–323); Corneliu Gaiu, *Așezarea prefeudală de la Șopteriu (com. Urmeniș)* („Apulum“ 1979, p. 265–271); idem, *Așezarea feudală timpurie de la Vermeș, (jud. Bistrița-Năsăud)* („Marisia“, 1979, p. 123–126) etc.

13. „Dacia“, 1977, p. 361; „Cumidava“, II, 1968, p. 43—51; V, 1971, p. 25—44; AMN, 1975, p. 199—200; „Dacia“, 1971, p. 374; 1973, p. 378; I. Glodariu, Fl. Costea, I. Ciupea, *Comana de Jos. Așezările de epocă dacică și prefeudală*, Cluj-Napoca, 1980; A.D. Alexandrescu, I. Pop și Mariana Marcu, *Raport asupra săpăturilor de la Hărman, jud. Brașov (1961—1970)* (MCA, X, 1973, p. 235—259); Mariana Marcu, *O nouă așezare prefeudală la Hărman* („Cumidava“, VI, 1973, p. 39—43); eadem, *Noi cercetări privind secolul IV e.n. la Hărman* (ibidem, V, 1971, p. 45—51); eadem, *Archäologische und Baugeschichtliche Forschungen in der Repser Gegend Viscri-Deutschweisskirch* (FVL, 21, 1978, nr. 2, p. 35—53); H. Daicoviciu, *Arheologie dacică* („Steaua“, 1979, nr. 1, p. 49); „Dacia“, 1978, p. 360; 1979, p. 366. Vezi și Th. Năgler, *Cercetări arheologice în Țara Făgărașului privind feudalismul timpuriu* (AARMSI, s. IV, t. II, 1977, p. 9—16).

14. Ioana Hica, *Urme de locuire din secolul al IV-lea e.n. la Cluj-Mănăstur*, în vol. *In memoriam C. Daicoviciu*, Cluj-Napoca, 1974, p. 165—176; eadem, *Cu privire la unele morminte romane tîrzii de la Napoca* (AMN, 14, 1977, p. 221—231); H. Daicoviciu, *Din istoria Napocii romane* („Steaua“, 1974, nr. 6, p. 48); Ioana Hica-Cîmpeanu, *Un grup de morminte din sec. VII e.n. la Iclod (jud. Cluj)* (AMN, 15, 1978, p. 287—294); I. Iambor, Șt. Matei, A. Halasu, *Considerații privind raportul cronologic dintre așezarea și cimitirul de la Cluj-Mănăstur* (AMN, 18, 1981, p. 129—150); Mihai Bărbulescu, *Potaissa după mijlocul secolului III* („Potaissa“, 1980, p. 161—187); Dumitru Protase, *Așezarea autohtonă din secolele IV—VI de la Țaga (jud. Cluj)* (AIIC, 1987—1988, p. 441—450).

15. „Dacia“, 1973, p. 376; Szekely Zoltan, *Unele probleme ale cercetării epocii feudale timpurii în sud-estul Transilvaniei (sec. X—XIII)* („Aluta“, 1971, p. 141—165); idem, *Așezări din sec. VI—IX e.n. în sud-estul Transilvaniei* („Aluta“, 1974—1975, p. 35—55); idem, *Sud-estul Transilvaniei în secolele VI—XIII e.n.* (ibidem, p. 57—71); idem, *Contribuții la problema fortificațiilor și formelor de locuire din sud-estul Transilvaniei* (ibidem, 1976—1977, p. 52—72), unde se arată că așezările din sec. VI—X nu aveau fortificații; idem, *Rezultatele săpăturilor privind epoca feudală executate în jud. Covasna* (MCA, XV, 1983, p. 498—503); idem, *Necropola medievală de la Peteni (com. Zăbala), jud. Covasna* (SCIV, 1990, nr. 1, p. 87—110), care descrie 283 de morminte din sec. XII.

16. „Dacia“, 1978, p. 353; Zoltan Szekely, *Așezări din secolele VII—VIII în bazinul superior al Tirnavei Mari* (SCIV, 1988, nr. 2, p. 169—197).

17. I. Andrișoiu, Ioan Petru Albu, *Deva și împrejurimile în sec. IV—XIV* („Sargetia“, VI, 1969, p. 57—71); Octavian Floca, *Dqvezi*

ale continuei locuiri a zonei cetății Deva în epoca dacică și romană (ibidem, XI—XII, 1974, p. 407—410); Lucia Apolzan, *Platforma Lunca- nilor. Aspecte ale vechimii și continuității așezărilor* („Sargetia“, 13, 1977, p. 487—508); Radu Popa, *Streisnțgeorgiu. Ein Zeugnis rumä- nischer Geschichte des 11—14. Jahrhunderts in Süden Transilvaniens* („Dacia“, 20, 1976, p. 37—61); „Dacia“, 21, 1977, p. 369; Victor Eske- nazy, *Cercetări și sondaje arheologice pe teritoriul așezării medievale de la Streisnțgeorgiu* (BMI, 1978, nr. 1, p. 57—62); „Dacia“, 1978, p. 361.

18. Georgeta Maria Iuga, *Raport preliminar privind cercetarea arheologică de la Mesteacăn (jud. Maramureș)* (MCA, 1979, p. 311—314); Radu Popa, Radu Harhoiu, *Mărturii arheologice din Maramureș aparținând mileniului I e.n.* (SCIV, 1989, nr. 3, p. 249—272), care constată că nu s-au produs discontinuități ale habitatului maramureșan începând din sec. III—IV și pînă în plin ev mediu.

19. Liviu Mărghitan, *Vestigii arheologice ulterioare veacului al IV-lea descoperite pe cursul mijlociu al Mureșului* („Crisia“, IV, 1974, p. 33—37); Andrei Zrinyi, *Repertoriul localităților din județul Mureș cu descoperiri arheologice din secolele IV—XIII e.n.* („Marisia“, VI, 1976, p. 125—151), care semnalează 55 de localități ca: Sighișoara, Voivodeni etc.; „Dacia“, 1979, p. 357; Szekely Zoltan, *Așezarea prefeudală de la Bezid* („Marisia“, 1976, p. 117—123), care o consideră „singura așezare prefeudală din Valea Tîrnavelor în care s-a putut constata pătrunderea slavilor“; Valeriu Lazăr, *Un document al conti- nuității: așezarea de la Cristești-Mureș* („Vatra“, 1978, nr. 8, p. 89); Szekely Zoltan, *Așezarea prefeudală de la Sălașuri* („Marisia“, V, 1975, p. 71—80); Gheorghe Baltag, *Așezarea străromânească și românească de la Sighișoara. O nouă mărturie arheologică a permanenței românești între secolele IV—XIII* („Vatra“, 1978, nr. 6, p. 10—11); idem, *Locu- ințe, ateliere și instalații de foc din secolele IV—VIII în așezarea de la Sighișoara—Dealul Viilor* (RMMI, 1982, nr. 2, p. 44—50); și în „Vatra“, 1983, nr. 2; Gh. Baltag, Radu Harhoiu, Mihai Petică, *Ceramica din secolele IV—V e.n. din așezarea de la Sighișoara — Dealul Viilor* („Mari- sia“, 1981—1982, p. 51—59); Ioana Hica, *Un cimitir din sec. VII e.n. de la Valea Largă (jud. Mureș)* (SCIV, 1974, nr. 4, p. 517—526); Mihai Petică, *Elemente de continuitate pe valea Mureșului superior. Sondajul arheologic de la Voivodeni (jud. Mureș)* („Marisia“, VIII, 1978, p. 81—89); idem, *Săpăturile arheologice de la Voivodeni (jud. Mureș)* (ibidem, 1979, p. 127—133); „Dacia“, 1979, p. 368; Liviu Mărghitan, *Continuitate dacică, daco-romană și românească pe cursul mijlociu și inferior al Mureșului* (MSI, 1981, p. 153—159); Gheorghe Baltag, Eberhard Amlacher, *Contribuții la problema continuității în*

zona Tirnavelor (AIIC, 1987—1988, p. 97—109 + 28 pl.) (Considerații pe baza colecției Amlacher).

20. Gh. Lazin, *Cercetări arheologice în sudul județului Satu Mare (Zona Tășnad)* („Satu Mare. Studii și comunicări“, 3, 1975, p. 60—74 + planșe); „Dacia“, 1977, p. 364; 1978, p. 356; I. Nemeti, *Noi descoperiri din epoca migrațiilor din zona Carei (jud. Satu Mare)* (SCIV, 1983, nr. 2, p. 134—150) etc.

21. Alexandru Matei, *Repertoriul de așezări și descoperiri aparținând secolelor IV—IX e.n. pe teritoriul jud. Sălaj* (AMN, 1979, p. 475—513); Nicolae Gudea, *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman* (AMP, 1989, p. 344—348).

22. Dumitru Popa, *Dovezi arheologice privind continuitatea populației autohtone în mileniul I e.n. descoperite pe teritoriul județului Sibiu* (SCMB, 20, 1977); I. Winkler, M. Blăjan, *Așezarea dacică, daco-romană și prefeudală de la Copșa Mică (jud. Sibiu)* (AMP, 1979, p. 451—471); „Dacia“, 1977, p. 370; 1978, p. 360; 1979, p. 367; Protase, 1980, p. 75—76; I. Glodariu, E. Iaroslavschi, Th. Nägler, M. Rill, *Raport asupra cercetărilor arheologice întreprinse în 1978 la Șura Mică (jud. Sibiu)* (MCA, 1979, p. 149—154), care subliniază importanța descoperirilor pentru continuitatea dacilor, procesul de romanizare și continuitatea daco-romanilor după retragerea aureliană.

23. H. Daicoviciu, în E.S., 1978, nr. 1, p. 41. Vezi și C. Daicoviciu și H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana (Sarmizegetusa romana)*, ed. a II-a, București, 1966, p. 42—43; D. Protase, 1966, p. 126 etc.

24. Ion Nestor și Eugenia Zaharia, *Raport preliminar despre săpăturile de la Brateiu, jud. Sibiu (1959—1972)* (MCA, 10, 1973, p. 191—201); Ligia Bârză, *Continuitatea populației autohtone în Transilvania în secolele IV—V. (Cimitirul 1 de la Brateiu)*, București, 1973; eadem, *Continuitatea populației băștinașe din Transilvania la sfârșitul sec. IV și începutul sec. V pe baza descoperirilor de la Brateiu* (AUB, Istorie, 15, 1966, p. 35—48); eadem, *Romani și daco-romani în sec. IV e.n. (ibidem, 19, 1970, p. 19—33)*; eadem, *Săpăturile de la Brateiu și continuitatea daco-romană în Transilvania centrală* (MSI, 1987, p. 151—164); Eugenia Zaharia, *Continuitatea daco-romană între secolele IV—XI în lumina cercetărilor de la Brateiu (ibidem, p. 165—171)*.

25. Ligia Bârză, *Continuitatea populației autohtone*, p. 95.

26. Eugenia Zaharia, *Populația românească în Transilvania în secolele VII—VIII. (Cimitirul nr. 2 de la Brateiu)*, București, 1977.

27. *Ibidem*, p. 5.

28. Ioan Pop, *Date arheologice privind continuitatea populației daco-romane pe teritoriul regiunii Brașov în perioada anilor 271—600* („Culegere de studii și cercetări“, Muzeul regional Brașov, I, 1967,

p. 93—112); idem, *Date arheologice privitoare la istoria Braşovului în sec. IX—XI* („Cumidava“, II, 1968, p. 9—19); A.D. Alexandrescu şi Ioan Pop, *Săpăturile de pe dealul Lempeş* (MCA, X, 1973, p. 231—234); I. Pop, *Săpăturile de la poalele dealului Lempeş* (ibidem, p. 246—258); A.D. Alexandrescu, *Contribuţii la cunoaşterea populaţiei autohtone în feudalismul timpuriu în Țara Birsei* („Cumidava“, VII, 1973, p. 47—52); Lucian Chiţescu, în R.Ist., 28, 1975, nr. 7, p. 1059—1060) etc.

29. „Cumidava“, II, 1968, p. 19.

Pentru regiunea învecinată, a Făgăraşului, vezi V. Popa, *Rezistenţa opusă de populaţia autohtonă din Țara Făgăraşului faţă de ofensiva regalităţii maghiare în secolele XIII—XIV* („Cumidava“, VIII, 1974—1975, p. 87—96).

30. Mircea Rusu, *The autochthonous population and the Hungarians on the territory of Transylvania in the 9th—11th centuries*, în vol. *Relations*, p. 210. Vezi şi idem, *The prefeudal cemetery of Noşlac (VI—VII centuries)* („Dacia“, 1962); Sever Dumitraşcu—George Togan, *Cimitirul de la Boarta* (SCMB, 18, 1974, p. 93—107); K. Horedt, *Un cimitir din sec. IX—X e.n. la Mediaş* (SUBB, Historia, II, 1965, fasc. 2, p. 7—23); N. Chidioşan, *O necropolă din feudalismul timpuriu descoperită la Sălacea* (SCIV, 20, 1969, nr. 4, p. 611—615) etc.

31. Vezi Ştefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, p. 47, care consideră cetatea Dăbica „o cetate voievodală la sfîrşitul sec. IX şi la începutul sec. X, aşa cum au fost Biharea şi Satu Mare, Orşova, Horom şi Cuvin“.

32. M. Rusu, *Cetatea Moigrad şi porţile Meseşului*, în vol. *Sub semnul lui Clio. Omagiu lui Ştefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 265—279.

33. M. Rusu — Şt. Dănilă, *Cetatea feudal-timpurie de la Şirioara* („File de istorie“, Bistriţa, II, 1972, p. 47—62).

La aceasta trebuie adăugată şi cetatea de la Cluj-Mănăştur care a făcut şi ea parte din sistemul defensiv al voievodului Gelu (P. Iambor — Şt. Matei, *Cetatea feudală timpurie de la Cluj-Mănăştur*, în AIIC, XVII, 1975, p. 291—304); cetatea de la Orlat-Sibiu, unde s-a descoperit ceramică de tip Ciugud (sec. X—XIII) (Th. Năgler, *Cetăţile feudale de la Orlat şi continuitatea românilor în sudul Transilvaniei*, în SCMB, 20, 1977, p. 27—49).

34. Despre aceste două cetăţi vezi I. Berciu, *Descoperiri din epoca feudală timpurie în raionul Alba Iulia* (MCA, IV, 1957, p. 335—360 + 1 pl.).

35. M. Rusu, în *II. Internationaler Kongress für Slavische Archäologie*, Berlin, III, 1973, p. 112 şi urm. Vezi şi idem, *Quelques remarques d'ordre archéologique et historique sur les places fortes transylvaines des IX-e—XII-e siècles*, în *Actes du VII-e Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, II, Praga, 1971, p. 1131—1135.

Despre aceste cetăți și importanța lor pentru a dovedi vechimea românilor în Transilvania înainte de sec. IX—XI vezi: Mircea Rusu, *Cetățile transilvănene din sec. IX—XI și importanța lor istorică* („Ziridava“, X, 1978, p. 159—171); Șt. Matei—P. Iambor, *Observații privind așezările fortificate din Transilvania în perioada feudalismului timpuriu* (AMN, XVII, 1980, p. 507—515). Vezi și Șt. Olteanu, p. 39—44, unde se prezintă cetățile din sec. VIII—XI de pe teritoriul întregii țări (cu bibliografie).

36. M. Petrescu-Dîmbovița, *Cetăți medievale de pământ pe teritoriul României* (M.I., 1978, nr. 9, p. 31); Mircea Zdroba, Mircea Barbu, *Săpăturile arheologice de la Felnac și Vladimirescu* („Ziridava“, VI, 1976, p. 50—55); idem, *Noi cercetări privind cetatea de pământ de la Vladimirescu* (ibidem, VIII, 1977, p. 17—28); idem, *Șantierul arheologic Arad-Vladimirescu. Campania 1977* (ibidem, X, 1978, p. 101—122); idem, *Cercetările de la Arad-Vladimirescu — Campania 1978* (ibidem, XI, 1979, p. 181—193); *Aradul, permanență în istoria patriei*, Arad, 1978, p. 86—103; MCA, 1979, p. 291—296, unde se arată existența unei așezări românești din sec. VIII—IX anterioară fortificației.

Despre împrejurările politico-militare care au dus la luptele din sec. X și la incendierea cetății vezi pe larg E. Glück, *Unele informații provenite din cronicile medievale referitoare la zona Aradului (sec. VIII—X)* („Ziridava“, VI, 1976, p. 79—81) și idem, *Contribuții privind istoria părților arădene în sec. IX—X*, în vol. *Studii privind istoria Aradului*, București, 1980, p. 81—100.

Despre refolosirea cetății dacice de la Piatra Roșie de către „societatea românească hațegană“, refolosire datată după ceramică din sec. IX—X, vezi Radu Popa, *Observații privind zidurile cu mortar din cetățile dacice hunedorene* („Sargetia“, 13, 1977, p. 282—283).

37. „Crisia“, 8, 1978, p. 60—67. Vezi și M. Rusu, *Contribuții arheologice la istoricul cetății Biharea* (AIIC, III, 1960, p. 7—25); S. Dumitrașcu și L. Borcea, *Sondajul arheologic din iulie 1973 în cetatea de la Biharea* („Crisia“, IV, 1974, p. 57—64), care susțin că cetatea mare, patrulateră, de pământ, a fost ridicată de Menumorut sau de urmașii săi; în jurul cetății se afla o așezare românească din sec. VIII—IX.

38. M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, p. 32.

38 bis. Dan Teodor, *Așezările întărite din regiunile est-carpatice ale României din secolele VIII—XI* („Hierasus“, 1978); idem, *Les établissements fortifiés des régions Est-Carpatiques de la Roumanie aux VIII-e—XI-e siècles de notre ère* („Slovenska Archeologia“, XXVI, 1978, nr. 1, p. 69 și urm.); Mircea Petrescu-Dîmbovița, Dan Gh. Teodor, *Sisteme de fortificații medievale timpurii la est de Carpați. Așezarea de la Fundul Herții (jud. Botoșani)*, Iași, 1987, unde se face o analiză a tuturor fortificațiilor din această epocă. Pentru Muntenia vezi

Maria Comșa, *Cetatea de lemn din secolele VIII—IX de la Slon—Prahova* (M.N., 1981, p. 133 și urm.).

39. Maria Comșa, *Unele date cu privire la Banatul de sud în secolele IV—VII*, în vol. *În memoriam Constantini Daicoviciu*, 1974, p. 85—97.

40. „Tibiscum“, I, 1971, p. 62.

41. L. Mărghitan, II, p. 156. Dintre lucrările de interes mai general, amintim: E. Iaroslavschi — Gh. Lazarovici, *Așezări de secol IV în sudul Banatului* (AMN, 1978, p. 255—261); L. Mărghitan, II și III (care cuprinde date despre județele: Arad, Caraș-Severin și Timiș); Adrian Bejan — Petru Rogozea, *Descoperiri mai vechi și mai recente prefeudale și feudal-timpurii din Banat* („Studii și comunicări“, Etnografie-Istorie, Caransebeș, IV, 1982, p. 213—225); Adrian Bejan, *Contribuții arheologice la cunoașterea așezărilor rurale românești, databile în secolele VIII—IX, din sud-vestul României* (AMN, 1985—1986, p. 223—238) (cu bibliografie și o listă de 51 așezări); Șt. Olteanu, p. 32 și nota 42 b.

Pentru alte descoperiri vezi: Ilie Uzum, D. Țeicu, *Cuptorul de ars ceramică descoperit în așezarea feudală timpurie de la Gornea — „Tărmuri“* (AMN, 1978, p. 295—305); Maria Moroz-Pop, *Așezarea feudală timpurie de la Sacoșu (com. Darova, jud. Timiș)* („Tibiscum“, V, 1979, p. 149—158) (sec. VII—VIII); N. Gudea — I. Dragomir, *Cărămida romană cu text cursiv din sec. IV descoperită la Gornea* („Banatica“, III, 1975, p. 99—121); N. Gudea, *Gornea. Așezări din epoca romană și romană târzie*, Reșița, Muzeul de istorie al jud. Caraș-Severin, 1977; N. Gudea, *O cărămidă cu ștampilă din sec. IV la Șvinița (jud. Mehedinți)* (AMN, VII, 1970, p. 555—559); Șt. Olteanu, *Cuptoare de ars piatra de var de la Șvinița (jud. Mehedinți) din secolele III—IV e.n.* („Drobeta“, 1974, p. 179—185); Doina Benea, *Noi cărămizi ștamplate din sec. IV descoperite la Șvinița (jud. Mehedinți)* („Tibiscum“, IV, 1975, p. 125—128); Adrian Bejan, *Elemente de continuitate daco-romană în așezarea de la Hodoni (jud. Timiș), sec. III—IV e.n. Tipologia gropilor de provizii* (SIB, 9, 1983, p. 13—22); și în MCA, 1980, p. 366—371; idem, *Necropola de înhumare din sec. VIII—IX e.n. de la Timișoara — Podul Mодоș* (AMN, 1983, p. 489—498); idem, *Dovezi ale practicării meșteșugurilor în așezarea prefeudală de la Remetea Mare — Gomila lui Pituț, jud. Timiș* (SIB, X, 1984, p. 5—10) (sec. VIII—IX); idem, *Contribuții la cunoașterea culturii materiale din sud-vestul României în secolele VIII—X. (Așezarea de la Remetea Mare, „Gomila lui Pituț“)* („Tibiscum“, 1986, p. 259—269); Doina Benea, *Mărturii arheologice de la Tibiscum din sec. III—IV* (ibidem, p. 241—258).

Dintre lucrările străine amintim: C. Patsch, *Banater Sarmaten* („Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Wien“, 62, 1925, p. 181—219), care aduce dovezi despre existența autohtonilor daco-romani în Banat până în sec. VI.

42. Despre aceasta vezi mai recent: M. Davidescu, *Formarea și continuitatea poporului român în lumina descoperirilor arheologice de la Drobeta — Turnu Severin* („Ramuri“, 1976, nr. 5); idem, *Drobeta romano-bizantină în istoriografia românească și străină* („Drobeta“, 1974, p. 187—197; 1976, p. 81—82); idem, *Drobeta în secolele IV—VII e.n.* (R.M., 1976, nr. 1, p. 39—51); idem, *Drobeta în secolele I—VII e.n.*, Craiova, 1980; Doina Benea, *Vexilații ale legiunii a V-a Macedonica la Drobeta în sec. II—IV* (AMP, 1977) etc.

43. „Historica“, III, 1974, p. 107—108. Vezi și M. Macrea, p. 466—468; D. Tudor, *La domination romane au nord de Danube après Aurelian* (D.R., 1973, nr. 1, p. 149—161); O. Toropu, *La frontière nord-danubienne de la Dacie Ripensis depuis l'abandon de la Dacie Trajane jusqu'aux invasions hunniques*, în *Actes du IX-e Congrès international d'études sur les frontières romaines, Mamaia 6—13 sept. 1972*, Bucurest, 1974, p. 71—81; Ligia Bârză, *Descoperiri de materiale romane tîrzii la nordul Dunării în sec. IV—V e.n.*, în vol. *2050 de ani...*, Universitatea București, 1980, p. 161—182; Gh. Diaconu, *Noi descoperiri privind prezența romană în nordul Dunării în secolul al IV-lea* (R.Ist., 1980, nr. 6, p. 1063—1069) etc.

Pentru regiunea de sud a Munteniei deosebit de importante sînt săpăturile de la Dulceanca, dovedind continuitatea populației daco-romane în sec. III—VI e.n. Vezi: Suzana Dolinescu-Ferche, *Așezările din secolele III și VI e.n. în sud-vestul Munteniei. Cercetările de la Dulceanca*, București, 1974; eadem, *Elements romains en Valachie aux III-e — IV-e siècles*, în *Actes de la XII-e Conference internationale d'etudes classiques Eirene, Cluj-Napoca 2—7 octobre 1972*, Bucurest, 1975, p. 589—591; eadem, *Noi descoperiri privind populația autohtonă în veacurile VI—VII e.n.*, în *Documente recent descoperite și informații arheologice*, ASSP, București, 1983, p. 33—38; eadem, *Contributions archéologiques sur la continuité daco-romaine. Dulceanca, deuxième habitat du VI-e siècle de n.è.* („Dacia“, 1986, p. 121—154) etc.

Pentru o epocă mai tîrzie, importante descoperiri s-au făcut la Izvoru, jud. Giurgiu; vezi Bucur Mitrea, *Contribuții la problema formării poporului român: Necropola din secolul al VIII-lea de la Izvoru-Giurgiu*, în *Ilfov. File de istorie*, București, 1978, p. 105—110.

Importante sînt și rezultatele cercetărilor de la Tirgșoru Vechi, unde s-au găsit așezări succesive din sec. II—X e.n. de la daci, romani și români (E.S., 1982, nr. 7, p. 31). O situație asemănătoare la Șirna-

Prahova, unde așezările descoperite prin săpături se suprapun, fără cezură, din secolul al III-lea până în secolul al XI-lea (MCA, 1986, p. 157).

44. O. Toropu, *Romanitatea trzie și străromânii în Dacia Traiană sud-carpatică*, Craiova, 1976. Vezi și Gheorghe I. Petre-Govora, *Continuitatea daco-romană în nordul Olteniei în sec. VI—VII e.n. în lumina noilor descoperiri arheologice și numismatice* („Drobeta“, 1976, p. 112—116); idem, *Așezările rurale din sec. II—IX descoperite în jud. Vâlcea* (AMN, 1978, p. 577—592); Dumitru Tudor, *Un important document privind continuitatea daco-romană nord-dunăreană* („Ramuri“, 15 aprilie 1979, p. 11); C. Popilian, *Continuitatea populației autohtone confirmată la Romula (sec. IV—VI)*, în *Contribuții istorice, filologice, socio-economice*, vol. III, Universitatea Craiova, Centrul de științe sociale, 1977, p. 70—75; idem, *Craiova în epoca postromană*, în vol. colectiv *Craiova, trecut, prezent și viitor*, Craiova, 1979, p. 59—62; Gh. Bichir, *Continuitatea în Dacia după retragerea romană. Așezarea din secolele, III—IV de la Stolniceni-Rimnicu Vâlcea (Buridava romană)* (T.D., IX, 1988, p. 101—116) etc. Pentru Oltenia în ansamblu vezi D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. a IV-a.

45. Dan Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—XI e.n. Contribuții arheologice și istorice la problema formării poporului român*, Iași, 1978. Vezi și: idem, *Unele probleme privind evoluția culturii materiale din Moldova în secolele VI—X* („Carpica“, II, 1969, p. 253—309), cu lista celor 127 de descoperiri arheologice cunoscute până la această dată; Coman Ghenuță, *Cercetări arheologice cu privire la secolele V—XI în sudul Moldovei* (A.M., VI, 1969, p. 277—315); date sintetice publicate de M. Petrescu-Dîmbovița, *Date noi arheologice pe teritoriul Moldovei privitoare la formarea poporului român* (M.N., III, 1976, p. 17—21); idem, *Continuitatea populației autohtone la est de Carpați* (E.S., 1978, nr. 19, p. 43—46); N. Gostar, *Vechimea elementului roman la răsărit de Carpați* (E.S., 1979, nr. 6, p. 34—37, 52); Dan Gh. Teodor, *Aspecte etno-demografice ale continuității la est de Carpați în secolele V—XI e.n.* (MSI, 1987, p. 173—178) (o sinteză a descoperirilor arheologice făcute, subliniindu-se caracterul unitar al civilizației vechi românești și continuitatea neîntreruptă a creatorilor ei).

Pentru rezultatele și importanța cercetărilor arheologice din această regiune vezi: Ion Mitrea, *Principalele rezultate ale cercetărilor din anii 1947—1972 privind situația din Moldova în epoca formării poporului român* („Comunicări de istorie-filologie“, Bacău, 1973, p. 47—59) (cu bibliografie); M. Petrescu-Dîmbovița, *La continuité à l'est des Carpates au cours du premier millenaire de notre ère à la lumière des dernières recherches* (NEH, VI/1, 1980, p. 23—32); Ghenuță Coman, *Noi cercetări arheologice cu privire la secolele V—IX în partea de sud a Moldovei*

(AMM, 1979, p. 71—100), care urmărește evoluția culturii Protodridu de la sfârșitul sec. VII până la generalizarea culturii Dridu în sec. X—XI pe baza tuturor descoperirilor făcute în această regiune; idem, *Contribuții la cunoașterea fondului etnic al civilizației secolelor V—XIII în jumătatea sudică a Moldovei* („Carpica“, XI, 1979, p. 181—216); Ion Mitrea, *Regiunea centrală a Moldovei dintre Carpați și Siret în secolele VI—IX e.n.* („Carpica“, 1980, p. 55—142); Dan Gh. Teodor, *Contribuția cercetărilor arheologice de la est de Carpați privind problema etnogenezii românești* (AMM, 1981—1982, p. 99—109); idem, *Continuitatea autohtonilor în regiunile de sud ale Moldovei în secolele IV—XI*, în *Spiritualitate și istorie la Întorsura Carpaților*, I, Buzău, 1983, p. 104—113; idem, *Continuitatea populației autohtone la est de Carpați. Așezările suprapuse din secolele VI—XI de la Dodești — Vaslui, Iași*, 1984; idem, *Civilizația romanică la est de Carpați în secolele V—VII e.n. (Așezarea de la Botoșana — Suceava)*, București, 1984; idem, *Autohtoni și migratori la est de Carpați în secolele VI—X e.n.* (A.M., X, 1985, p. 50—73) (cu bibliografie); Emil Ioan Emandi, *Aspecte demoeconomice privind zona de nord a Moldovei (din sec. IX până în prima jumătate a sec. XIV) în lumina cercetărilor istorice, arheologice, paleobotanice și antropogeografice* („Suceava“, 1981, p. 199—227 + 1 h. și 14 planșe).

Pentru diverse regiuni ale Moldovei vezi: Dan Gh. Teodor, *Descoperiri arheologice din secolele VI—XI e.n. în județul Botoșani*, în *Din trecutul județului Botoșani*, I, 1974, p. 103 și urm.; Ion Mitrea, *Cercetări arheologice privind secolele IV—XI în județul Vrancea* („Studii și cercetări“, Muzeul județean Vrancea, I, 1978, p. 45—80); Alexandru Andronic, *Mărturii arheologice privind continuitatea de locuire pe meleaguri vasluiene* (AMM, I, 1979, p. 9—18); Ghenuță Coman, *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui*, București, 1980; Victor Bobi, *Contribuții la repertoriul arheologic al jud. Vrancea (Dovezi ale continuității de locuire, sec. II—VII e.n.)* („Vrancea. Studii și comunicări“, IV, 1981, p. 97—140); Marcel Dragotescu, *Dovezi arheologice ale continuității populației autohtone în secolele V—IX în jud. Neamț* (M. Ant., 1987, p. 151—157) etc.

Vezi, de asemenea, Ion Mitrea, *Influențe bizantine în cultura materială și spirituală din regiunea subcarpatică a Moldovei în secolele VI—IX* (SCIV, 1979, nr. 2, p. 145—162), care arată că descoperirile arheologice „atestă în întreaga perioadă a secolelor VI—IX, în regiunea subcarpatică a Moldovei, prezența unei populații autohtone, romanice, parte integrantă a romanității carpato-dunărene“. Despre importanțele descoperiri de la Izvoare-Bahna (sec. VIII—IX e.n.) vezi idem, *Așezarea prefeudală de la Izvoare-Bahna* („Carpica“, VI, 1973—1974, p. 55—76, și X, 1978, p. 205—252).

46. Petre Aurelian, *Quelques données archéologiques concernant la continuité de la population et de la culture romano-byzantine dans la Scythie Mineure aux VI et VII-e siècles de notre ère* („Dacia“, 7, 1963, p. 317 — 354 + 1 h.); C. Scorpan, *Aspecte ale problemei continuității și romanizării* („Pontica“, III, 1970, p. 139—179); idem, *Noi descoperiri getice în Dobrogea romană* (ibidem, IV, 1971, p. 137—153); idem, *Date arheologice referitoare la sec. VI—VII pe teritoriul Dobrogei* (ibidem, V, 1972, p. 349 și urm.); idem, *Continuitatea în Dobrogea și problema unității culturii geto-dace* („Crisia“, 1972, p. 155—174); Mihail Bucovăla, *Vechimea și perenitatea românilor la Pontul Euxin* („Tomis“, 1977, nr. 1, p. 13—14); Petre Diaconu, *Dobrogea, parte integrantă a vetrei de formare și continuitate a poporului român* (E.S., 1980, nr. 7, p. 34—36) etc.

După opinia Ligiei Bârză, p. 59, „a pune problema continuității în Dobrogea, pe cursul Dunării și la sud de Brazda lui Novac este o greșeală“, deoarece acesta a fost un teritoriu roman.

Cu toate numeroasele descoperiri făcute în Dobrogea, se mai găsesc unii autori care susțin cu nevinovăție că în secolele IV—VI e.n., il n'existe pas de données concernant l'ancienne population romanisée“ (Velizar Velkov, *L'état ethnique de Dobrudza au cours du IV-e — VI-e s.*, în vol. *Dobrudza, Etudes ethno-culturelles*, Sofia, 1987, p. 21). Vezi observațiile lui Petre Diaconu în „Dacia“, 1988, p. 175—176.

Vezi și Adrian Rădulescu, *Contributions à une meilleure connaissance du répertoire archéologique du haut moyen âge en Dobroudja*, în *Actes du VII-e Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, II, Praga, 1971, p. 977—982.

Despre orașele de la Dunărea de Jos, amintite la 971, d. Hr., vezi P. Diaconu, *Une information de Skylitzès-Cédrenos à la lumière de l'archéologie* (RESEE, 7, 1969, nr. 1, p. 43—49).

47. I. Russu, Kurt Horedt, Ion Șerbulescu, *Date antropometrice la osemintele din cimitirul Blandiana B. — secolul X e.n.* („Apulum“, V, 1965, p. 297—308). Vezi și Dardu Nicolăescu-Plopșor, Wanda Wolski, *O contribuție a antropologiei istorice la problema permanențelor în ritualul funerar* („Apulum“, IX, 1971, p. 735—752); Ioana Popovici, M. Adam, *Considerații asupra structurii antropologice a populației descoperite în necropola medievală de la Streiștingeorgiu* (BMI, 1978, nr. 1, p. 50—51) etc.

După cum s-a arătat, „populațiile autohtone care au precedat în timp cultura Sintana de Mureș-Cerneahov sînt puțin cunoscute antropologic, dat fiind practicarea ritului de incinerare“ (S. Antoniu-M. Onofrei, *Studiul antropologic al scheletelor din necropola din sec. IV e.n. de la Lețcani* (jud. Iași), în A.M., VIII, 1975, p. 281—285).

48. Gheorghe Diaconu, *Tirgșor. Necropola din secolele III–IV e.n.*, București, 1965; Bucur Mitrea, Constantin Preda, *Necropole din secolul al IV-lea în Muntenia*, București, 1966; G. Diaconu, *Mogoșani, necropola din sec. IV e.n.*, Tîrgoviște, 1970; idem, *On the socio-economic relations between natives and Goths in Dacia*, în vol. *Relations*, p. 67–75; Ion Ioniță, *The social-economic structure of society during the Goths immigration in the Carpatho-Danubian area*, în același volum, p. 77–89.

Despre coabitarea dintre goți și daco-romani în cîmpia munteană în sec. IV e.n. vezi Ștefan Olteanu, *Cu privire la structura socială a comunităților satești dintre Carpați și Dunăre în secolul al IV-lea e.n.* (R.Ist., 1984, nr. 4, p. 326–345). Vezi și Géza Bakó, *Autohtoni și migratori la Tirgșor în sec. IV e.n.* („Studii”, 22, 1971, nr. 1, p. 69–85), care arată că populația autohtonă se afla pe o treaptă mai avansată decît migratorii în evoluția social-economică și că trăia în grupuri compacte, diferite de aceștia.

Despre influența populației dacice și daco-romane asupra culturii Sîntana de Mureș de origine gotică vezi G. Diaconu, *Getisch-dakische Elemente in der Sîntana de Mureș-Kultur* (T.D., 1976, p. 309–314). Vezi și idem, *Despre descoperirile de la Gherăseni-Buzău*, în *Studii și cercetări de istorie buzoiiană*, Buzău, 1973, p. 7–13; idem, *Așezarea și necropola la Gherăseni-Buzău* (SCIV, 1977, nr. 3, p. 431 și urm.). Același autor a subliniat existența în cadrul acestei culturi a unei „componente băștinașe, ilustrată de prezența ceramicii geto-dacice și a unor practici rituale proprii ținuturilor noastre” (*Dicționar de istorie veche a României*, p. 543–544), opinie susținută de numeroși alți arheologi, ca Ligia Bârză, Mircea Rusu, Liviu Mărghită etc.

După opinia lui K. Horedt, goții ar fi pătruns în Transilvania de-abia la 376 d.Hr. — ceea ce ar rezolva „de la sine” problema continuității în primul veac de după abandonarea Daciei (*Un nou aspect al continuității*, în vol. *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, București, 1968, p. 82), opinie împărtășită și de alți arheologi (Mircea Rusu, Ligia Bârză, Liviu Mărghită etc.). Vezi și Ligia Bârză, *Romani și daco-romani în sec. IV e.n.* (AUB, istorie, 1970, nr. 2, p. 29) și MSI, 1987, p. 140.

Despre pătrunderea tirzie a goților în Cîmpia Română (către mijlocul secolului al IV-lea e.n.) vezi Gh. Bichir, *Cercetări arheologice la Udeni, jud. Teleorman* (M.N., VII, 1983, p. 31–61).

O trecere în revistă a succesiunii popoarelor migratoare prin Dacia și a relațiilor lor cu autohtonii pînă în sec. al IX-lea la M. Rusu, *Aspects des relations entre les autochtones et les migrants (III-e – IX-e siècles)* (RRH, 1980, nr. 2–3, p. 247–266) (cu bibliografia principalilor descoperiri arheologice).

Pentru problema relațiilor popoarelor migratoare cu poporul român vezi și C.C. Giurescu, *Nomadic populations in the Euro-Asian area and the part they played in the formation of mediaeval states*, în *Reports XIV International Congress of the Historical Sciences*, II, New York, 1977, p. 837—879, și Gheorghe Diaconu, *Daco-romanii în spațiul carpato-ponto-danubian și relațiile lor cu unele populații în migrație* (E.S., 1982, nr. 7, p. 32—34). Același autor a subliniat faptul că daco-romanii și-au păstrat trăsăturile specifice în timpul primelor invazii barbare (*Mentținerea trăsăturilor caracteristice ale daco-romanilor în contactul cu migratorii în secolele II—V e.n.*, în *RMM*, 1980, nr. 4—5, p. 73—81).

49. Nu trebuie să uităm faptul deosebit de important că „pînă la migrația slavă..., nici un neam în migrație nu ocupă întreg teritoriul țării noastre“, și că marile imperii sau regate ale hunilor, gepizilor, avarilor, maghiarilor și proto-bulgarilor se constituie în afara teritoriului României (Ligia Bârză, în *R.Ist.*, 1980, nr. 5, p. 969). Cu toate acestea, autorii celebrei *Erdély története* (I, p. 136) consideră Transilvania un gen de „reședință de vară a principilor conducători huni“! „*Penibilă ficțiune*“, constata recent Radu Harhoiu (*MSI*, 1987, p. 145).

50. *SCIV*, 1966, nr. 4, p. 665—678.

51. K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, București, 1958, p. 71—111; M. Rusu, *The prefeudal cemetery of Noșlac (VI th-VII th centuries)* („*Dacia*“, VI, 1962, p. 269—292); Székely Zoltán, *Săpăturile arheologice de la Porumbeni Mici* (*MCA*, VI, 1959, p. 523—530); Radu Harhoiu, *Aspects of the socio-political situation in Transylvania during the 5 th century*, în vol. *Relations*, p. 99—109; Kurt Horedt, *The Gepidae, the Avars and the Romanic population in Transylvania*, în același volum, p. 111—112; Radu Harhoiu, *Das norddohaulandische Gebiet im 5. Jahrhundert und seine Beziehungen zum spätromischen Kaiserreich*, în vol. *Die Völker an der mittleren und unteren Donau in fünften und sechsten Jahrhundert*, Wien, 1980, p. 101—115.

51 bis. Kurt Horedt, *Morești. Grabungen in einer vor-und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen*, București, 1979. Vezi și răspunsul autorului la critica făcută de I. Bona: „*Gepiden in Siebenbürgen-Gepiden an der Theiss*“, *eine Erwiderung* („*Acta Archaeologica Academia Scientiarum Hungariae*“, XXXIII, 1981, nr. 1—4, p. 377—381).

52. M. Comșa, în „*Romanoslavica*“, IX, 1963, p. 520—521; Mircea Rusu, *Avars, Slavs, Romanic population in the 6 th-8 th centuries*, în vol. *Relations*, p. 123—153; idem, *Populații turce, slavii și autohtonii din bazinul carpato-dunărean în veacurile VI—IX* (*AIIC*, 1978, p. 121—134).

După cum a arătat D. Krandzalov, *Comment distinguer dans les materiaux archéologiques des pays balkaniques la population locale romanisée des Slaves et des autres éléments ethniques* („Acta Univ. Palackianae Olmouensis“, Historia, 7, 1964, p. 5—43), slavii au împrumutat linia ondulată a ceramicii lor din ceramica provincială romană a populației romanizate aflată de ei aici.

Pentru situația din vremea dominației avare, ni se pare semnificativ faptul că studiile de antropologie efectuate asupra scheletelor din necropolele epocii respective, aflate pe teritoriul Ungariei, au demonstrat că mare parte din populație avea trăsături antropologice europoide, nu asiatică, deși acolo se afla centrul puterii haganului (J. Nemeskőzi, în A.H., 34, 1965, p. 209 și urm.). Dacă aceasta era situația la vest de Tisa, cu atât mai numeroasă trebuie să fi fost populația latinofonă la est de acest fluviu, adică din Transilvania și Banat.

53. M. Rusu, în AIIC, 1978, p. 133.

54. Maria Comșa, *Cu privire la caracterul organizării social-economice și politice de pe teritoriul țării noastre în epoca migrațiilor* (SCIV, 18, 1967, nr. 3, p. 436).

55. Despre această cultură vezi: V. Teodorescu, *O nouă cultură arheologică recent precizată în țara noastră — cultura Ipotești-Cindești*, în vol. *Sesiunea de comunicări științifice a muzeelor de istorie*, II, București, 1964, p. 104 și urm.; P. Roman și Suzana Ferche, *Cercetările de la Ipotești (jud. Olt) (Observații asupra culturii materiale autohtone din secolul al VI-lea e.n.)* (SCIV, 1978, nr. 1, p. 73—93); Suzana Dolinescu-Ferche, *La culture „Ipotești-Ciurel-Cindești“ (V—VII siècles). La situation de Valachie („Dacia“, 1984, p. 117—147)*. Vezi și Dan Teodor Gh., *Conceptul de cultură Costișa-Botoșana. Considerații privind continuitatea populației autohtone la est de Carpați în secolele V—VII („Studia antiqua et archaeologica“, Univ. Al. I. Cuza — Iași, 1983, p. 215 — 225 + planșe); idem, *Civilizația romanică la est de Carpați în secolele V—VII e.n. (Așezarea de la Botoșana-Suceava)*, București, 1984.*

Un moment de seamă în transformarea culturii materiale dacoromane în civilizație romană cu aspect tipic rural îl constituie sec. VI—VII, perioadă ilustrată și de descoperirile de la Ciurelu. Vezi Suzana Dolinescu-Ferche, *Ciurel, habitat des VI-e—VII-e siècles de notre ère („Dacia“, 1979, p. 179—230)*.

Despre succesiunea culturilor Brateiu I (cu varianta ei răsăriteană — cultura Costișa-Mănoaia-Botoșana — și sudică, cultura Cireșanu), Ipotești-Ciurelu-Cindești (pentru regiunea de la sud de Carpați), Brateiu 2 (pentru Transilvania), Suceava (Șipot) — Botoșana II (pentru Moldova), vezi Bârzu, p. 81—88.

56. Eugenia Zaharia, *Săpăturile de la Dridu*, București, 1967; eadem, *Cultura Dridu și problemele arheologiei și istoriei sec. VIII—XI* („Carpica“, 1982, p. 87—91). Despre caracterul românesc al acestei culturi, extinsă pe teritoriul întregii țări, vezi: Eugenia Zaharia, *Citeva observații despre arheologia și istoria sec. VIII—XI pe teritoriul R.S. Roman'a* („Aluta“, I, 1969, p. 117—125); eadem, *Données sur l'archéologie des IV-e — XI-e siècles sur le territoire de la Roumanie. La culture Brateiu et la culture Dridu* („Dacia“, XV, 1971, p. 269—287); Dan Gh. Teodor, *Apartenența etnică a culturii Dridu* (C.I., IV, 1973, p. 127—142); idem, *Contribuții la cunoașterea culturii Dridu pe teritoriul Moldovei* (SCIV, 19, 1968, nr. 2, p. 287—314) etc.

Deși poporul bulgar — ca popor nomad — nu a fost creator de ceramică, iar la Dridu s-au descoperit cantități bogate de ceramică de tradiție romană provincială, se găsesc unii arheologi bulgari care pretind că această cultură să fie numită „cultură bulgară veche“, sau „cultura primului stat bulgar“! Vezi Stanislav Stanilov, *Le rite funéraire dans Dobroudža du nord et la „culture Dridu“*, în vol. *Dobrudža*, Sofia, 1987, p. 36—47. Vezi și observațiile întemeiate ale lui Petre Diaconu în „Dacia“, 1988, p. 176—179.

După cum s-a remarcat, unitatea civilizației vechi românești din sec. VIII—IX este dovedită de caracterul așezărilor și necropolelor descoperite pe tot cuprinsul țării, dintre care cele mai importante sînt: Dridu, Bucov și Izvoru (Muntenia), Obîrșia (Oltenia) și Alba Iulia (E.S., 1982, nr. 21, p. 17). Ținînd seama de asemănarea dintre materialele aparținînd așezărilor încadrate în civilizația Dridu cu cele descoperite pe cursul mijlociu al Mureșului, Radu Heitel a propus ca aceasta să se numească Dridu-Alba Iulia (SCIV, 1986, nr. 3, p. 245—246. Vezi și Maria Comșa, *Cultura materială veche românească (Așezările de la Bucov-Ploiești)*, București, 1978, p. 148—151, care remarcă „pregnantă tradiție autohtonă daco-romană“ prezentă în întreaga cultură materială a populației de la Bucov din secolele VIII—X. Vezi și recenzia lui P. Diaconu în SCIV, 1979, nr. 3, p. 469—476.

Despre cultura Dridu în Dobrogea — care dovedește prezența și aici a unei populații proto-române — vezi Petre Diaconu, *La Dobroudja et Byzance à l'époque de la genèse du peuple roumain (VII-ème-X-ème siècles)* („Pontica“, XIV, 1981, p. 217—220).

57. Eugenia Zaharia, în „Dacia“, XV, 1971, p. 286. Aceeași concluzie în „Aluta“, I, 1969, p. 122. Pentru unitatea dintre cultura materială din Moldova și cea din Muntenia și Transilvania vezi: Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, și Sever Dumitrașcu, *Ceramica românească descoperită în Crișana (sec. VIII—XI)* („Crisia“, VIII, 1978; p. 51—111), care arată că „ceramica românească din Crișana sec. VIII—XI este asemănătoare pînă la identitate cu ceramica românească din Muntenia, Moldova și

Transilvania“, citind o bogată bibliografie despre aceasta. El susține că această ceramică se deosebește „fundamental“ de ceramica slavă, motiv pentru care nu poate fi numită decît ceramică românească.

Despre coabitarea dintre români și cumani la nordul Dunării în sec. XI vezi Victor Spinei, *Realitățile etnico-politice de la Dunărea de Jos în secolele XI—XII în cronica lui Mihail Sirianul* (R.Ist., 1984, nr. 2, p. 126—128).

58. În *Istoria Ungariei*, apărută în limba engleză la Londra, în 1975, se afirmă: „continuitatea circulației monedei romane sau conservarea tradițiilor artei ceramice romane nu dovedesc nici nu infirmă supraviețuirea populației romanizate“ (R.Ist., 1975, nr. 6, p. 944).

59. *Monedele și părăsirea Daciei* (AISC, 3, 1936—1940, p. 271—305); reprodus în vol. postum *De la Burebista la Dacia postromană*, Cluj-Napoca, 1978, p. 167—192; idem, *Părăsirea Daciei și problema continuității daco-romane în lumina izvoarelor numismatice*, în *Omagiu lui I. Lupaș*, București, 1943, p. 912—921; idem, *Viața în Dacia romană*, p. 449—451.

Vezi și V. Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911, p. 147, care arată: „Relațiile nordului cu sudul Dunării, după 270 pînă la sfîrșitul secolului al V-lea, sînt din belșug documentate prin numeroasele descoperiri de monede romane în toate părțile Daciei; Jung a putut stabili, cu ajutorul acestor descoperiri, circulația spre platoul transilvan, prin toate pasurile mai de seamă ale Carpaților“.

59 bis. *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV—XIII*, p. 11—40 (cap. *Circulația monetară din Transilvania între 276—450 e.n.*).

60. *Problema continuității în Dacia*, p. 158—198.

61. *Circulația monedelor bizantine în regiunea carpato-dunăreană* (SCIV, 23, 1972, nr. 3, p. 375—415). Studiul a fost publicat și în limba engleză cu titlul *The Byzantine coins — an expression of the relations between the Empire and the populations north of the Danube in the 6 th-13 th centuries*, în vol. citat *Relations*, p. 219—234. Vezi și idem, *Circulația monedelor romane post-aureliene în Dacia* (SCIV, 1975, nr. 4, p. 441—486), unde se dă o listă completă a descoperirilor monetare cunoscute pînă la data respectivă.

Vezi și Maria Comșa, *Cu privire la caracterul organizării social-economice...* (SCIV, 18, 1967, nr. 3, p. 437), care constată: „Numeroasele monede de bronz (decî fără valoare intrinsecă) descoperite de cele mai multe ori izolat în cadrul așezărilor din secolele IV—VI e.n. dovedesc nu numai prezența unei populații daco-romane sau mai tîrziu romanice pe teritoriul țării noastre, dar și faptul că ea atinsese un nivel de dezvoltare care simțea nevoia monedei în relațiile sale de schimb“, fie cu Imperiul Roman, fie pe plan intern.

Dintre lucrările mai noi vezi îndeosebi studiul de sinteză al lui Viorel Butnariu, *Monedele romane post-aureliene în teritoriile carpato-dunăreano-pontice (anii 275–491)*. I. *Perioada 275–324* (A.M., XI, 1987, p. 113–140); II. *Perioada 324–383* (ibidem, XII, 1988, p. 131–196); Ana Maria Velter, *Unele considerații privind circulația monetară din secolele V–XII în bazinul carpatic (cu o privire specială asupra teritoriului României)* (SCIV, 1988, nr. 3, p. 251–274).

Vezi și: Iudita Winkler, *Circulația monetară și continuitatea populației daco-romane la Potaissa* („Potaissa“, I, 1978, p. 55–57); Maria Cojocărescu, *Monede bizantine din sec. VI–VII descoperite în centrul Cîmpiei Muntene*, în vol. *Izvoare arheologice bucureștene*, București, 1978, p. 39–41; Dan Isac, *Monede post-aureliene de la Gilău* (AMN, 15, 1978, p. 251–254); Mihai Blăjan, *Circulația monetară în județul Alba, argument al continuității populației romanice în Dacia postromană (270 – sec. VII e.n.)* („Apulum“, XXII, 1985, p. 93–112) etc.

Interesante constatări cu privire la viața economică reflectată în circulația monetară se găsesc în studiul lui Eugen Chirilă, Nicolae Gudea, *Economie, populație și societate în Dacia intracarpatică în primul secol după abandonarea provinciei (275–380 e.n.)* (AMP, VI, 1982, p. 123–147 + 7 h.), din care rezultă că viața economică a continuat nestinjenită în această perioadă.

Pentru Banat vezi: E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, *Trei tezaure monetare din Banat din secolul IV*, Timișoara, 1974; N. Gudea, *Tezaurul de la Răcășdia, secolul IV* (AMN, 12, 1975, p. 183–190, și 18, 1981, p. 483–490); Dana Bălănescu, *Un nou tezaur de monede romane imperiale din secolul IV descoperit la Moldova Veche (jud. Caraș-Severin)* (AMN, 19, 1982, p. 375–384). Descoperirile monetare din Banat au fost studiate de Liviu Mărghită, II, p. 149 și urm., care ajunge la concluzia că ele „denotă permanența legăturilor cu Imperiul și chiar o revenire a autorităților acestuia în sudul și sud-vestul fostei Dacii romane“.

62. Trebuie să mai amintim și de faptul că tezaurele monetare descoperite confirmă și pătrunderea tîrzie a maghiarilor în Transilvania; vezi Eugen Chirilă, Ana Hopîrtean, *Tezaurul monetar de la Turda (Contribuții numismatice la problema penetrației ungarilor în Transilvania în secolul XI)* („Potaissa“, I, 1978, p. 59–72).

63. *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV–XIII descoperite în România*, București, 1976. Pentru inscripțiile latine descoperite în Banat a se vedea L. Mărghită, II, p. 109–143 (cap. *Textele epigrafice și piesele sculpturale, expresii ale unei civilizații înfloritoare și statornice*).

Studiind inscripțiile și reprezentările simbolice publicate, L. Stanciu a relevat faptul că „spiritualitatea autohtonă străveche... constituie temeiul unor sinteze culturale succesive prin fuziunea cu spiritualitatea greco-romană și mai târziu cu spiritualitatea creștină primitivă și apoi creștină ortodoxă bizantină” (*Spiritualitatea populației autohtone din Dacia în secolele IV—XIII*, în „Noi, Tracii”, sept.—oct. 1979). Vezi și idem, *The spirituality of the autochthonous population in Dacia in the 4—13 th centuries* („Ethnologica”, 1978, p. 57—66).

64. După cum a arătat V. Pârvan, în *Getica*, București, 1926, p. 272, monumente epigrafice nu ridicau oamenii simpli ci doar cei „iubitori de fast și eternizare epigrafică”.

65. E. Popescu, *op. cit.*, p. 17. Vezi și idem, *Das Problem der Kontinuität in Rumänien im Lichte der epigraphischen Entdeckungen* (D.R., 1973, p. 69—77).

66. Em. Popescu, *Inscripțiile...*, p. 18. Vezi și A.V. Rădulescu, *Dedicace en honneur de Valentinien* („Pontica”, XI, 1978, p. 151—154).

67. RIAF, 1883, vol. II, p. 285.

68. Em. Popescu, *op. cit.*, p. 293—399.

69. *Ibidem*, p. 32. Vezi și D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. a IV-a.

70. Em. Popescu, *op. cit.*, p. 88, 211, 228—229, 268—269, 270 passim. Despre numele Petre, descoperit pe un vas din sec. X, vezi: Adrian Rădulescu, *Un atestat străromânesc la Capidava* („Dacia”, 14, 1970, p. 311—323); Vl. Robu, *De la torna, torna, fratre, la Petre, numele unui român dobrogean din secolul al X-lea* („Pontica”, 1973, p. 229—243).

71. Gh. Ștefan, *Le problème de la continuité sur le territoire de la Dacie* („Dacia”, XII, 1968, p. 348).

72. C. Daicoviciu, în „Lupta de clasă”, 1960, nr. 9, p. 37. Vezi și M. Macrea, p. 473—474.

73. D. Protase, 1966, p. 202.

Capitolul VII

ROMÂNII ÎN IZVOARELE ISTORICE NARATIVE ȘI DOCUMENTARE MEDIEVALE (SECOLELE IX—XIII)

S-a făcut mult caz de așa-numitul argument *ex silentio*, formulat de Sulzer și Roesler și reluat apoi de numeroși adversari ai continuității: poporul român nu s-a putut forma la nordul Dunării, deoarece izvoarele bizantine nu-l amintesc. De altfel, așa cum a rezultat din capitolul precedent, acest argument, tras din tăcerea izvoarelor antice și medievale, și-a pierdut cu totul valoarea, ținând seama de mulțimea dovezilor arheologice, numismatice și epigrafice privitoare la existența și la dezvoltarea istorică a populației daco-romane în secolele ce au urmat după abandonarea oficială a Daciei ¹.

Pornind de la argumentul lui Sulzer și Roesler, unii istorici maghiari au afirmat că românii au trecut la nordul Dunării abia în secolul al XIII-lea, când sînt amintiți în documente, afirmație eronată, așa cum vom dovedi.

Adevărul este că izvoarele istorice scrise (documente, cronici) îi amintesc pe români cu acest nume începînd din secolul al IX-lea, atunci cînd ei apar constituiți ca popor, atît la nordul cît și la sudul Dunării. Pînă în acest secol în care sînt amintiți cu un nume propriu nou, este posibil ca daco-romanii să fi fost cuprinși de autorii bizantini sub diferite denumiri arhaizante sau sub numele popoarelor stăpînitore, după cum este la fel de posibil ca între numeroasele *gentes* sau *nationes* peste care domneau hunii ² să se înțeleagă în mod tacit și mase de autohtoni existente în fosta Dacie, după cum au dovedit-o descoperirile arheologice.

În afara de aceasta, trebuie să ținem seama și de constatarea istoricului francez Lucien Musset, care — studiînd invazia neamurilor germanice — arăta că „dincolo de succesiunea de «imperii», exista o populație statornică, despre

care izvoarele nu spun nimic. Mai multe imperii, care ni se par foarte diferite, pentru că nu se citează decât clanurile conducătoare, care se schimbă cu adevărat, pot să fie construite succesiv cu aceleași materiale“ (se înțelege umane)²⁰⁴⁸.

„Il faut tenir compte du style des auteurs de ce temps, de leur manie des archaïsmes et de leur goût de l'érudition classique, qui inspirera plus tard celui des historiens de la Renaissance, arăta G. Brătianu. Pour désigner les peuples divers qui se pressent aux confins de l'empire, ils emploient le plus souvent, non les appellations qui sont en usage à leur époque, mais celles qui désignaient autrefois les habitants de ces mêmes contrées dans les écrits des géographes et des historiens de l'Antiquité. Les habitants des régions balkaniques septentrionales sont donc des «Moesiens», parce que le province romaine s'appelait la Moesie. Ce n'est qu'au XII-e siècle qu'il sera question du «peuple barbare des Moesiens», qui habitent dans les monts de l'Haemus et s'appellent maintenant les „Vlaques“. Tout ce qui est au Nord du Danube s'appelle uniformément Scythes, selon Hérodote, qu'il s'agisse des Goths, des Alains, des Huns ou des Avars: le nom d'un peuple mentionné par les auteurs du IV-e et du III-e siècles avant notre ère finit par s'appliquer ainsi aux Tartars de Gengis-Khan, comme les croisés sont encore pour certains auteurs des „Celto-Galates“. Le silence des textes au sujet de quelques noms de peuples n'est, en une certaine mesure, qu'un déguisement (subl. ns. — N.S.). Nous devons également considérer le sens exact qu'il faut donner à ces appellations: il ressort d'un examen, même rapide et superficiel des documents de l'époque médiévale, qu'il n'est nullement *ethnique*, au sens moderne, mais bien et avant tout *géographique*“³.

„Cauza acestor pomeniri tirzii nu poate fi alta decât faptul diferențierii tirzii a vlahilor de populația romeică a Imperiului răsăritean“, preciza C. Daicoviciu⁴.

O constatare asemănătoare are A. Sacerdoțeanu: „În special românii au fost socotiți, așa cum era și logic, ca însăși națiune componentă a Imperiului oriental. De ce s-ar fi vorbit în special despre ei când diferențierea între ei și greci, poporul dominant, s-a făcut în mod foarte lent, nebăgată în seamă? Neluînd în considerație aceste lucruri, istoricii au ajuns la concluzia simplistă că, negăsindu-se astfel deștiri precise, care să menționeze pe români fie ca atare, fie

ca vlahi, înseamnă că nici n-au existat în acea vreme, nu numai în arcu carpatic, ci nici în ținutul bizantin" ⁵.

Această nouă realitate etnică este surprinsă documentar sub numele propriu de vlahi în a doua jumătate a secolului al IX-lea în geografia lui Moise Chorenati, care amintește „țara necunoscută ce-i zic Balak” ⁶.

„Vlahii” (foarte probabil cei de la nordul Dunării) sînt amintiți într-o scrisoare de la mijlocul secolului al IX-lea, pe care am citat-o și în capitolul V. Este vorba de o solie trimisă de Rostislav, regele Moraviei Mari (846—870) către Mihail al III-lea, împăratul Bizanțului (842—867), prin care îi cere misionari care cunosc limba slavă, motivînd: „la noi au venit numeroși misionari din partea *vlahilor*, grecilor și germanilor, învățîndu-ne în diferite feluri; dar slavii, oameni simpli, nu-i pricep și cer misionari în limba poporului” ^{6b}.

De curînd a fost pus în valoare un nou izvor oriental care atestă prezența valahilor la nordul Dunării la venirea cumanilor; este vorba de cronica numită *Oguzname* din secolul al XI-lea, în care se spune că oastea cumană a fost trimisă împotriva rușilor, valahilor (*Ulakes*) și altor popoare care nu voiau să se supună. Existența unei „țări a valahilor” (*Ulak ili*) în secolul al IX-lea arată că la acea dată românii erau destul de numeroși și de cunoscuți la nordul Dunării ⁷.

Vlahii sînt amintiți apoi într-o scrisoare a împăratului bizantin Vasile al II-lea Macedoneanul din anul 980 ⁸, mențiunea repetîndu-se în anul 1020 într-un act emis de același împărat. „Apariția acestui nume, dat românilor, de către străini în evul mediu, marchează sfîrșitul etnogenezei poporului român; el exprimă exact caracterul său romanic, conținutul de bază al expresiei fiind cel etnic” ⁹.

După cum s-a arătat recent, bizantinii — care se numeau ei înșiși romei, ca supuși ai Romei Noi — au dat numele germano-slav de valah românilor pentru a nu se confunda cu aceștia ¹⁰.

Înainte de această dată și de folosirea termenului vlah, pe la mijlocul secolului al X-lea, împăratul bizantin Constantin al VII-lea Porfirogenetul, în lucrarea sa *D' administrando imperio*, numea populația românească romani, pe care-i considera urmașii coloniștilor aduși de împărații romani ¹¹; el face pentru prima oară deosebirea între populația bizantină, pe care o numește romei, și romani, populația romanică ¹².

Reținem deci că românii nu puteau fi amintiți în izvoarele scrise pînă în secolul al IX-lea, cînd au apărut ca populație aparte, ca urmare a încheierii procesului de etnogeneză¹³.

Nu trebuie să uităm că, în secolul al VIII-lea, geograful anonim din Ravenna vorbea încă de Dacia, dar nu amintea pe vlahi (români), ceea ce poate constitui un argument că aceștia nu erau cunoscuți însă sub acest nume ca popor (deși numele le-a fost dat după unii autori încă din timpul goților).

Pe de altă parte, nu trebuie să omitem faptul că „așezarea masivă și durabilă a slavilor între Dunăre și Balcani a întrerupt timp de aproape trei veacuri legăturile directe ale românilor cu Imperiul Bizantin și de aceea izvoarele scrise nu îi menționează decît în secolul al X-lea, odată cu revenirea Imperiului bizantin la Dunăre“¹⁴. La revenirea lor, bizantinii au găsit aici o populație romanizată, deosebită de romei (= greci). „În aceste condiții, apare firească preluarea numelui de vlahi de la slavi pentru foștii locuitori romani ai Imperiului, transformați între timp într-un popor neo-latin“.

După unele opinii, primele știri scrise despre români se referă la populația românească din sudul Dunării. Faptul se datorește în primul rînd situației lor politice superioare — în primele veacuri de existență — în comparație cu cei din nordul Dunării. Totodată, în această perioadă romanitatea sud-dunăreană s-a aflat în contact mai direct cu marile realități ale politicii europene și prin aceasta mai prezentă în conștiința și scrierile epocii. Întrucît numele comun de vlah oglindește originea și limba comună, „chiar și în aceste împrejurări, știrile privind originea romană a românilor își păstrează valoarea în egală măsură și pentru românii din nordul Dunării“¹⁵. De altfel, atunci cînd izvoarele nu precizează despre care vlahi e vorba, este greu de arătat dacă e vorba de vlahii sud sau nord-dunăreni, care alcătuiau o entitate etnică, problemă la care vom mai reveni.

Mai tîrziu, în secolele XII—XIII, „în timp ce românii sud-dunăreni se dizolvă în masa slavă, dispărînd în cele din urmă, cu excepția unor mici insule etnice, se afirmă și se întăresc cei de la nord de Dunăre, lucru ce se poate observa și în tot mai frecventa apariție a lor în izvoarele medievale, dovadă a rolului și importanței lor istorice“¹⁶.

Ținînd seama de faptul că poporul român, atît cel de la nord, cît și cel de la sud de Dunăre, apare tîrziu în izvoare,

în secolul IX, „argumentul pomenirii sau nepomenirii populației românești în nordul Dunării — aproape tot atât de târziu ca și a celei din Peninsula Balcanică — nu poate constitui o dovadă a imigrării românilor în actuala lor patrie din ținuturile sud-dunărene“, arăta C. Daicoviciu¹⁷ (subl. ns. — N.S.).

Nu putem să nu amintim aici și altă constatare, potrivit căreia „numărul de izvoare referitoare la o epocă nu este nicidecum în funcție de popularea sau nepopularea teritoriului de către populația autohtonă, ci în funcție de interesul mai mare sau mai redus pe care îl stârnea Dacia și locuitorii ei lumii «civilizate» și, deci, scriitorilor ei“¹⁸.

De altfel, trebuie să arătăm că și alte popoare vechi din această regiune a Europei apar târziu în documente, fără ca cineva să le nege din această cauză autohtonă; de pildă, albanezii sînt amintiți prima oară în secolul al XI-lea¹⁹.

Un alt motiv pentru care valahii sînt amintiți destul de rar în izvoarele bizantine este acela formulat de G. Brătianu: *les relations de l'epoque... ne s'occupent guère que de l'histoire politique des conquérants, de leurs chefs et de leurs armées, dans leurs rapports avec l'empire de la Nouvelle Rome... Le chroniqueur n'avait pas à s'occuper de la population d'origine romaine ou romanisée des provinces envahies par les Barbares... Il ne peut donc être question d'une population indigène, non parce qu'elle n'existe pas, mais simplement parce qu'elle n'a pas de rôle politique ou militaire*“²⁰.

O idee asemănătoare susține W. Tomaschek încă din 1878: „Cînd se întîmplă ca istoricii să vorbească de aceste regiuni, e natural să vorbească numai de națiunile domnitoare, care se manifestau în mod activ, iar nu despre populația pasivă, deși mai numeroasă, a păstorilor și muntenilor de neam românesc, care stăpînise fără întrerupere vechiul teritoriu și fusese numai sfîșiată și copleșită de năvălitori“²¹.

Ideea a fost dezvoltată de Sextil Pușcariu care preciza „dacă istoricii și cronicarii nu pomenesc de români, nici la nord, nici la sud de Dunăre, veacuri multe, e fiindcă unele izvoare nu văd starea, ci mișcarea, fiindcă existența românilor în aceste regiuni, unde se găseau din vechime, era ceva firesc, ce nu trebuie relevat. Tot astfel nu se pomenesc pînă târziu nici despre albanezi, băștinași în regiunile locuite de ei. În cronici se notau evenimentele, nu curgerea uniformă a vremii, invaziile popoarelor noi, nu stăruirea celor autohtone; răz-

boaiele, nu viața pașnică; organizațiile de stat noi, nu lipsa de organizații a celor cucerțiți. Întiile știri despre români apar abia cînd încep și ei să se miște, cînd se răscoală, iau parte la expediții războinice sau au oarecare legătură cu anumite personalități istorice“²².

Elocvente în acest sens ni se par cuvintele cronicarului bizantin Skylitzes, care — referindu-se la uzi, înainte de a vorbi de invazia pecenegilor — preciza: „dar să încetăm să vorbim despre uzi, ca despre un lucru fără rost. Căci ei (= uzii) n-au ieșit din teritoriile lor și nici n-au traversat Istrul, nici n-au invadat țara romeilor și n-au făcut nimic care să merite să fie povestit și redat în istorie“²³.

Istoria înregistra deci în acea vreme — ca și mai tîrziu, de altfel — doar evenimentele de suprafață, luptele și violența, la care poporul român nu participa.

Observația aceasta a fost făcută în secolul al XVI-lea și de cronicarul polon Ioachim Bielski, care afirma despre români: „multă vreme nu s-a auzit vorbindu-se de acest neam, pentru că stăteau în pace și de aceea istoricii (bizantini) au scris puțin despre dînșii“^{23bis}.

Ideea a fost reluată de Ștefan Ștefănescu, care precizează: „cronicarii notau nu atît stabilitatea, nu atît cursul normal în desfășurarea istoriei, cît mai ales mișcarea, marile schimbări, numele popoarelor nomade ajunse în stăpînirea ținuturilor românești, de unde amenințau Imperiul bizantin, evenimentele importante, confruntările războinice, marile victorii și înfrîngerii. Numele poporului român se ascundea adesea sub numele popoarelor nomade, care în acțiunile lor militare antrenau și pe supuși. Aceștia au putut să fie desemnați cu numele lor numai în condițiile în care criza se manifesta în rîndurile nomazilor stăpîni și românii puteau să se impună în ochii contemporanilor ca elemente etnice distincte, cu interese adesea deosebite de cele ale popoarelor nomade“²⁴.

Iată deci motivele principale pentru care românii sau vlahii sînt amintiți mai tîrziu în izvoare. Cu toate acestea, mențiunile lor în izvoarele istorice (documente, cronică, relații diverse) de pînă în secolul al XIII-lea sînt destul de numeroase, ceea ce infirmă teoria emigrării lor la nordul Dunării în această vreme. Ceea ce mai trebuie reținut este faptul că, încă de la începutul apariției lor în izvoare, vlahii sau românii apar ca un popor foarte numeros; unele din aceste izvoare vorbesc de *maxima Valachorum ingenti multitudine*²⁵.

Unii istorici maghiari au susținut că românii sînt rar amintiți în documntele din secolul al XIII-lea „din cauză că poporul român a venit în teritoriul în chestiune tîrziu și în grupuri răzlețe” și că „numai în secolul al XIV-lea s-a îndreptat spre Ungaria o imigrare mai serioasă dinspre Balcani și a urmat în chip firesc că documentele referitoare la români au sporit în proporție cu numărul noilor veniți” ²⁶.

La această afirmație cel mai bun răspuns l-a dat istoricul I. Moga, care a arătat că raritatea documentelor relative la români se explică prin aceea că „majoritatea documentelor istorice transilvane și-au avut depozitul în arhiva din Alba Iulia, devastată de tătari la 1241, apoi arsă în două rînduri, la 1277 și 1308, și, astfel, cea mai mare parte a documentelor secolului al XIII-lea nu ni se păstrează în original, ci în confirmări ulterioare din secolul al XIV-lea. Or, asemenea confirmări nu erau solicitate de țărani sau de obștea lor, satul care din vecie se știa stăpîn pe propriul pămînt, ci de cei ce, ajungînd la neînțelegeri asupra dreptului de a stăpîni sate și moșii, care le-au fost date sau uzurpate, aveau nevoie de dovedirea dreptului contestat. Confirmările erau solicitate numai în cazurile favorabile celor ce aveau interesul să le obțină, în dauna situației reale din veacul al XIII-lea” ²⁷.

Cît privește numărul mare de documente din secolul al XIV-lea, el se datorește „necesității de a preciza raporturile de proprietate, devenite discutabile în urma atîtor distrugerii de documente, fapt care face organele administrative să se lovească pretutindeni de prezența românilor, amintindu-i”. „Le document apparait afin de créer un ordre du droit nouveau comparativement aux réalités préexistantes... Ainsi, les premiers documents faisant mention des Roumains de Transylvanie se rattachent à trois facteurs nouveaux apparus sur le territoire de cette province: la colonisation de Saxons, la fondation de l'abbaye de Cârța et la colonisation des Chevaliers Teutoniques... Si ces trois événements n'avaient pas eu lieu, la documentation sur les Roumains aurait été retardée jusqu'à la moitié du XIII-e siècle, ce qui eut servi aux auteurs du „Documenta Valachica” comme un argument decisif, pour démontrer que les Roumains n'auraient émigré en Transylvanie qu'après l'invasion des Tatares de 1241”! ²⁸.

Așa cum a dovedit Ștefan Pașcu, studiind situația și numărul satelor din Transilvania pînă la 1400, data primei mențiuni documentare a unui sat nu corespunde vechimii sale reale ci momentului în care colectivitățile rurale intră în sistemul relațiilor patrimonial-juridice care justifică interesul cancelariei pentru satele respective ²⁹.

Situația nu este specifică numai Transilvaniei; să ne gîndim la țara Vrancei care, fiind izolată de restul țării prin poziția sa geografică, apare tîrziu în documente, atunci cînd intră în conflict cu boierul care urmărea să o cotopească. Cu toate acestea, Vrancea este „o insulă de organizare socială străveche, rămasă în forme de viață tradiționale” (H.H. Stahl).

Pe de altă parte, după cum a arătat I. Moga, autoritatea regală maghiară se infiltrează în Transilvania abia după colonizarea sașilor. „În asemenea împrejurări, zadarnic se împiedică istoriografia maghiară de lipsa de documente privitoare la prezența românilor în Transilvania într-o vreme cînd pentru cancelaria ungară această provincie nu se deosebea mult de o *terra incognita*. Aceste documente nu există pentru români cum nu există nici pentru unguri și nici pentru secui, care apar documentar simultan cu românii și cu „sașii” (subl. ns. — N.S.). „Acestea fiind faptele istorice, pentru orice istoric obiectiv, apariția tot mai spornică a mărturiilor documentare despre români abia în veacul al XIII-lea nu se datorește vreunei imigrări tîrzii a românilor din Balcani, ci vremurilor tîrzii în care autoritățile politice, administrative și bisericești ungare au ajuns să se poată organiza în interiorul Transilvaniei” ³⁰.

Nu e lipsit de interes să cităm aici părerea lui P. Hunfalvy, unul dintre adversarii cei mai redutabili ai continuității, care — întrebat de ce nu s-a păstrat nici o dovadă scrisă despre colonizarea secuilor în secolul XII — a arătat că, pînă spre mijlocul acestui secol, nu se cunosc decît documente acordate bisericii, singura care se îngrijea de proprietățile sale: „Nu e de mirare, deci, că astăzi nu poate nimeni să arate cărțile de danie ale colonizării secuilor” ³¹. Aceasta fiind situația, de ce se cere numai românilor să dovedească cu documente scrise vechimea lor în Transilvania? Credeți că poate răspunde cineva?

Opinia lui I. Moga este susținută și de un profesor sas, Rudolf David, care arată și el că „numai în a doua jumătate a secolului al XII-lea s-a organizat cancelaria regilor unguri

și numai de atunci înainte a dat numeroase documente, pe cînd înainte multe lucruri s-au făcut numai verbal“³².

Foarte semnificativ în această privință este și calculul întocmit de E. Szentpétery, care a arătat că din cele 1750 documente eliberate de cancelaria maghiară între anii 1001 și 1270 numai 55 se referă la Transilvania; din aceste 55 documente, o treime se referă la români, ceea ce reprezintă o proporție destul de însemnată³³.

La aceste argumente trebuie să adăugăm și pe acela că, dacă ar fi să acceptăm ideea că românii s-au întors în secolul XIII la nordul Dunării, o asemenea strămutare nu putea rămîne neînregistrată de izvoare. Iată ce spunea V. Pârvan: „la începutul veacului al XIII-lea, românii sînt așa de mulți la miazănoapte de Dunăre și întinși pînă așa de departe, încît dacă ar fi venit din miazăzi, fie odată cu toții, fie în cete mai mari ori mai mici, din veac de om în veac de om, ar fi trebuit să rămînă însemnare în cărțile vechi (care nu lipsesc pentru părțile și vremile acestea) despre o așa mare strămutare de popoare“³⁴.

Să nu uităm că la 1273 retorul bizantin Mihail Holobolos amintea „pămîntul nesfîrșit al dacilor“³⁵ (cronicarii bizantini i-au numit daci pe români pînă în secolul al XV-lea). Dacă ar fi trecut Dunărea la începutul secolului XIII, ar fi putut ocupa românii atît de repede acest întins teritoriu?

„Aussi longtemps que dura la polémique scientifique autour de la prétendue immigration roumaine, l'historiographie magyare n'a pu, et ne peut maintenant encore, montrer un seul document authentiquement médiéval ayant enregistré une immigration en masse ou sporadique, d'ou résulterait le caractère d'immigrés des Roumains de Transylvanie,“ arăta I. Moga³⁶, și această constatare merită a fi reținută.

De aceea nu putem decît să subscriem la observația lui N. Iorga: „întoarcerea (românilor — N.S.), fără pomenirea în cronici, fără observație în documente, fără opreliști sau privilegii, pentru noii veniți nu poate afla nici un argument“; „izvoarele nu spun nimic despre această trecere“³⁷.

Absența oricăror informații despre o presupusă mișcare demografică a românilor de la sudul la nordul Dunării apare inexplicabilă în raport — de pildă — cu bogăția de informații despre venirea în Imperiul Bizantin, în același secol al XIII-lea, a unei cete cumane de 10000 de oameni, după cum remarcă Stelian Brezeanu³⁸.

În plus, spunea N. Iorga, „nimeni nu avea interesul să ne scoată de acolo și nici noi nu aveam interesul să părăsim un teritoriu unde eram privilegiați pentru a trece în teritoriul unguresc, teritoriu de catolicism, de feudalism, lucruri cu totul deosebite de religia și de felul nostru de viață”³⁹.

„Ortodocși, îngrijiți de toate dominațiunile balcanice, avînd drepturi și spațiu și, mai ales, legați în mare parte de ocupația lor de păstori transhumanți, care îi ducea din Pind în Tesalia, ocupație care nu poate fi transportată aiurea, ei nu puteau să treacă de bună voia lor într-o țară catolică, care persecuta ritul oriental, între orașe săsești care erau preocupate de a păzi recoltele lor contra turmelor, sub domni de pămînt care mențineau ca șerbi pe orice țăran fără privilegiu. Ei n-ar fi putut să inventeze o nouă transhumanță, care există, pentru că datează de la cele mai vechi populații preistorice ale regiunii.

Regii Ungariei colonizaseră pe rînd pe sașii de pe Mosela, pe Cavalerii Teutoni, cari au fost apoi izgoniți, și pe grănicerii secui; ei erau acum capabili să apere țara contra barbarilor din stepă. Ce profit ar fi avut ei din acest nou val de locuitori, cari ar fi adus feluri de-a trăi opuse concepțiilor Angevinilor?” se întreba N. Iorga.

La aceste considerații C. Daicoviciu a adăugat și pe următoarea: „ar fi absurd să presupunem că, din munții lor, aceștia (= valahii) s-ar fi încumetat să se întoarcă acolo unde fierbea mai grozav cazanul luptelor și năvălirilor de tot felul”⁴⁰ (este vorba de secolele XI—XIII).

„O trecere masivă de români din sudul în nordul Dunării n-a putut fi dovedită pînă acum, nici din punct de vedere istoric, nici din punct de vedere lingvistic”, este încheierea logică cu privire la această situație⁴¹.

*

După această introducere cu privire la izvoarele istorice în care apar românii și la data relativ tîrzie cînd aceștia sînt menționați de izvoarele scrise, să prezentăm pe scurt aceste izvoare, utilizînd lucrările predecesorilor⁴².

După izvoarele bizantine amintite mai sus, datînd din secolul al X-lea, principalul izvor care atestă prezența românilor (vlahilor) la nordul Dunării este *Cronica* notarului anonim al regelui Bela, cunoscut sub numele de *Anonymus*. *Cronica* și identificarea autorului ei au constituit subiectul a nenumărate studii⁴³.

Ținând seama de faptul că informațiile notarului anonim dovedesc prezența românilor în Transilvania înainte de venirea ungarilor, numeroși istorici, începînd cu Sulzer și Roesler⁴⁴, au negat valoarea acestor informații⁴⁵; unii dintre ei au considerat că Anonymus, care nu avea decît cunoștințe topografice foarte vagi despre Transilvania, „n-a făcut decît să plaseze în trecut și într-o formă fantezistă condițiile demografice ale timpului său“⁴⁶.

Pentru poziția mai nouă a istoriografiei maghiare cităm articolul lui Kristó Gyula, în care se reia teoria mai veche a aceleiași istoriografii, potrivit căreia *Cronica* lui Anonymus nu poate fi luată în considerare, deoarece nu este contemporană evenimentelor prezentate (cucerirea Transilvaniei de către maghiari — secolul X) și nu face decît să transpună situația etnică existentă în vremea în care și redactează opera (secolul XII—XIII). După opinia lui Kristó, „analizele referitoare la Nestor și la sursele medievale maghiare nu dovedesc, nici în cea mai mică măsură, teoria continuității daco-romane“⁴⁷.

Ceea ce ni se pare curios este că unii dintre adversarii de astăzi ai continuității consideră drept „basme“ afirmațiile notarului anonim despre prezența românilor în Transilvania, în timp ce cu ani în urmă susțineau exact contrariul⁴⁸. Iată ce spunea în 1946 L. Makkai despre Anonymus: „critica modernă a izvoarelor a izbutit să precizeze într-un mod incontestabil că informațiile privitoare la cucerirea ungară a Transilvaniei furnizate de cronici și de notarul anonim provin dintr-o primă *Gesta Hungarorum*, operă compusă la finele secolului al XI-lea, adică la o dată relativ destul de apropiată de evenimentele respective“⁴⁹.

Pe de altă parte, unul dintre marii istorici maghiari, B. Homan, deși adversar al continuității, recunoaște precizia informațiilor și autoritatea de necontestat a lui Anonymus: „Dans l'histoire de la conquête de la patrie, son recit, soigneusement élaboré, aussi bien au point de vue stratégique que géographique, prouve la pénétration de sa critique, sa réflexion méthodique et la profondeur de ses connaissances“⁵⁰.

De părerea lui Homan sînt și alți istorici și filologi maghiari, care acordă încredere lui Anonymus. „Va trebui să înceteze față de el punctul de vedere hiper critic și nu trebuie să vedem în descrierile lui numai icoane ale Ungariei de la sfîrșitul secolului al XII-lea sau începutul secolului al

XIII-lea“, deoarece *Cronica* „păstrează urme istorice foarte importante“ (E. Jakubovich) sau „nu se poate pune la îndoială că lucrarea lui n-ar fi avut în vedere tradițiile epocii mai vechi, poate chiar amănuntele epocilor sincronice, păstrate din gură în gură“ (T. Ortway) ⁵¹.

Ținând seama de această situație, I. Moga se întreba: „un om cu atita simț critic, înzestrat cu adîncă știință, cu precise cunoștințe geografice în ce privește Ungaria, cum de a rămas atît de vag informat privitor la împrejurările din Transilvania?“ Răspunsul nu poate fi decît că „lipsa de amănunte geografice mai bogate privitoare la Transilvania, pe care o constatăm în cronica notarului regelui Bela II, atît de precisă și amănunțită în ce privește Panonia și nordul Ungariei, este o dovadă concludentă că, în prima jumătate a veacului al XII-lea, prezența autorității regale ungurești în această provincie era mai mult nominală decît efectivă sau, poate, lipsea cu totul“ ⁵². De altfel, comitatele — ca formă de organizare administrativă — au început să apară de-abia în a doua jumătate a secolului al XIII-lea.

După cum a observat W. Tomaschek, cînd a criticat teoria lui Roesler, „Anonymus nu putea fi așa de neghiob încît să fi vrut să încredințeze pe compatrioții săi că valahii ar fi fost niște locuitori vechi ai țării cînd toată lumea din jurul său ar fi trebuit să știe că acest popor — după cum pretinde Roesler — nu era mai vechi în țară decît de 60 de ani. Nu! Tradiția, mai veche decît memoria oamenilor, arăta ca popoare mai străvechi pe valahi și pe slavi. Dacă ar fi putut privi pe valahi ca pe niște vagabonzi nou veniți, apoi el, care-i tratează drept cei mai netrebnici oameni, nu i-ar fi cruțat nici de această ocară“. În secolul al XIII-lea, cînd ar fi trăit Anonymus, „nimeni nu se gîdea să vadă în valahi niște emigranți veniți de curînd“ ⁵³ (subl. ns. — N.S.).

La acest argument trebuie să adăugăm și pe acela că Anonymus nu amintește pe sași (colonizați la mijlocul secolului al XII-lea) și nici pe secui (menționați documentar la 1210), ceea ce l-a îndreptățit pe E. Jakubovich să afirme că autorul cronicii a fost notarul regelui Bela al II-lea (1131—1141), care a domnit înainte de venirea sașilor ⁵⁴.

După cele mai îndreptățite opinii, *Cronica* lui Anonymus se bazează pe o cronică internă maghiară *Gesta Hungarorum*, scrisă probabil în vremea domniei lui Ladislau cel Sfînt. În plus, în redactarea cronicii sale, Anonymus compară rea-

lităție din timpul său cu acelea din trecutul cunoscut lui din vechea cronică ⁵⁵.

Să vedem acum ce spune Anonymus. Relatînd despre venirea maghiarilor în Panonia, el afirmă că aceștia au găsit acolo o populație numeroasă, alcătuită din mai multe neamuri, între care erau și românii (= Vlahii) „adică păstorii romanilor“: *terram (Pannoniae) habitarent Slavi, Bulgarii et Blachii ac pastores Romanorum* ⁵⁶. În acest text deci Anonymus identifică pe români sau „blachi“ cu descendenții direcți ai romanilor și susține că „în spațiul carpato-panonian a existat o continuitate romană permanentă și că abia ungurii au izgonit pe români din Panonia... Prin afirmația lui Anonymus — bun cunoscător al realităților majore contemporane din vecinătatea sa — surprindem că el era convins de continuitatea elementului roman în spațiul carpato-panonian și de descendența românilor din romanii antici, ca ramură a Romaniei“ ⁵⁷.

În afară de această continuitate a populației romanice, Anonymus mai dovedește că, la venirea ungurilor, Transilvania era locuită de o populație românească ce-și avea propriile sale formațiuni politice care s-au opus pătrunderii maghiare ⁵⁸. El afirmă că una dintre căpeteniile maghiare, Tuhutum, a aflat „despre bunătatea țării Ultransilvane, unde domnia o avea un oarecare blac (= român) Gelu“ ⁵⁹; el a aflat că „pămîntul acela e udat de cele mai bune riuri..., că din nisipul lor curge aur, că aurul din această țară e cel mai bun aur, că de acolo se scoate sare și materii sărate și că locuitorii din această țară... sînt blachi și slavi, care nu au alte arme decît arcuri și săgeți“. El povestește mai departe lupta dintre Tuhutum și Gelu, ducele vlahilor (*dux Blacorum*), luptă terminată cu înfrîngerea și moartea acestuia din urmă. În afară de ducatul (voievodatul) lui Gelu, mai existau și alte formațiuni politice asemănătoare: a lui Menumorut, între Mureș și Someș, și a lui Glad, în Banat.

Unii istorici maghiari au încercat să susțină că numele celor trei voievozi ar fi inventate de Anonymus sau că ar constitui niște simboluri. După E. Moor, Gelu ar fi personificarea localității Gilău (ung. Gyalu); marele savant V. Bogrea a arătat însă că Gyalu „este evident rom. Dealu (pronunțat Gialu), iar hărțile mai vechi indică de fapt acolo un Dealu Mare“ ⁶⁰.

Din afirmațiile lui Anonymus rezultă că, în secolul al X-lea, românii constituiau majoritatea populației din Transil-

vania, unde își aveau propriile lor formațiuni social-politice, formațiuni ce s-au împotrivit cuceririi maghiare.

Afirmațiile lui Anonymus despre existența acestor formațiuni social-politice românești și despre luptele purtate de unguri cu populația autohtonă au fost confirmate și pe cale arheologică. Astfel, observațiile stratigrafice făcute la cetatea de pământ de la Vladimirescu (Glogovăț), de lângă Arad, au permis constatarea că, în prima jumătate a secolului al X-lea — atunci când Anonymus plasează rezistența opusă de Glad, voievodul acestei regiuni — primul nivel al fortificației de refugiu a fost distrus de un puternic incendiu ⁶¹.

Cît privește cetatea Biharia, aici s-au descoperit cîteva morminte de maghiari din prima jumătate a secolului al X-lea, despre care arheologul Mircea Rusu crede că ar fi aparținut celor căzuți în lupta cu soldații lui Menumorut pentru cucerirea cetății ⁶². De aceea, Ștefan Pascu are dreptate cînd afirmă că cetățile reședință ale celor trei voievozi români „au avut de suferit cu prilejul luptelor dintre triburile maghiare și populația locală și toate au fost refăcute după aceste întîmplări“.

Situația demografică din secolele VIII—X din zonele la care se referă Anonymus îi confirmă pe deplin știrile; studii mai noi au dovedit o deplină concordanță între aceste știri și realitatea demografică pusă în evidență de cercetările arheologice efectuate în vremea noastră ⁶³.

Istoricii români — fără excepție — au considerat întemeiate afirmațiile lui Anonymus și nu s-au îndoit de veracitatea lor. Analizînd aceste știri, N. Iorga sublinia faptul că „existența unor formațiuni teritoriale anterioare năvălirii (ungurilor) e sigură“, românii fiind amintiți ca „blaci“ sau „rustici“ ⁶⁴.

Autorii lucrării *Din istoria Transilvaniei* au arătat și ei că „esența povestirii“ lui Anonymus e vrednică de crezare, aceasta cu atît mai mult „cu cît anumite relatări (ale sale) au fost verificate prin alte izvoare“ ⁶⁵.

I. Moga afirma la rîndu-i: „prioritatea românilor în Transilvania față de sași, secui și unguri este dovedită de Anonymus, care și-a cules informațiile privitoare la această provincie în primele decenii ale veacului al XII-lea“ ⁶⁶.

Tot I. Moga a atras atenția asupra faptului că, chiar dacă nu am accepta valabilitatea constatărilor lui Anonymus pentru epoca venirii maghiarilor, ea trebuie acceptată pentru

prima jumătate a secolului al XII-lea, când autorul își strângea informațiile:

„mais ce qui ne peut être contesté dans le text d'Anonyme est le fait que pendant la première moitié du XII-e siècle, avant la colonisation des Saxons, à l'époque où l'Anonyme recueillait ses informations sur les circonstances de Transylvanie, il existait au centre de cette province et notamment dans la vallée de l'Arieș et du Someș et à l'ouest jusqu' à la Porte de Meseș, une masse compacte roumaine autochtone ayant à sa tête un voivode... à une époque où pour la cour du roi hongrois la Transylvanie n'était qu'une «ultra silva», lointaine et aux contours indéfinis, d'où l'on apportait le sel“³⁷.

Anonymus nu este singurul cronicar ce atestă prezența vlahilor în Transilvania la venirea ungarilor. *Cronica lui Nestor*, zisă și *Cronica rusă de la Kiev*, alcătuită la sfârșitul secolului al XI-lea sau începutul secolului al XII-lea, susține că ungurii s-au așezat în Transilvania după ce au învins pe vlahi. El arată că, după ce au trecut Carpații, ungurii „începură să se lupte cu volohii și cu slavii (volohov i slavian) care trăiau acolo“⁶⁸.

Urmînd pe Roesler, care urmărea să nege valoarea acestui izvor, unii istorici maghiari au susținut că voloh din *cronica rusă* nu se referă la românii din Transilvania, ci la franci!⁶⁹. Acești istorici s-au conformat întocmai ordinului dat de Roesler, care „interzice“ pur și simplu „ca în viitor Nestor să mai poată fi invocat drept mărturie pentru existența valahilor în Dacia“! (*Somit aber darf in Zukunft Nestor nicht als Zeuge für das Dasein der Walachen in Dacien aufgerufen werden*)⁷⁰.

Alți istorici străini mai obiectivi — de pildă istoricul german Schlözer, care a studiat temeinic *Cronica* lui Nestor — afirmă în 1805: „acești valahi nu sînt nici romani, nici bulgari, nici wälsche, ci vlahi, urmași ai marelui și străvechei seminții de popoare a tracilor, dacilor și geților, care și acum își au limba lor proprie“. G. Popa-Lisseanu aduce numeroase dovezi despre existența valahilor în regiunea de nord a Carpaților, printre care localitatea Bolechov *villa Valachorum dicta*⁷¹. Este evident deci că izvoarele medievale rusești (cronici și documente) numesc volohi pe români. (Vezi și mai sus cap. IV.)

De aceeași opinie sînt și unii istorici sovietici. De pildă, E.A. Rikman susține: „încercarea de a-i considera pe volohi

drept franci romanizați de răsărit nu poate fi apreciată drept reușită pentru că statul francilor nu s-a extins nici măcar pînă la malul drept al Dunării“. Autorul subliniază coincidența știrilor date de *Anonymus* și de *Cronica lui Nestor* ⁷².

„Prin urmare — observa C.C. Giurescu — o afirmație foarte asemănătoare (la Nestor — N.S.) aceleia din *Cronica* notarului anonim. Faptul că două izvoare, din medii diferite și scrise în limbi diferite, neavînd nici o legătură unul cu altul, dau aceeași informație despre prezența românilor în interiorul arcului carpatic la venirea ungarilor este concludent și lămurește definitiv chestiunea“ ⁷³.

Constatările lui *Anonymus* nu sînt singulare în cronicile maghiare. Ele sînt confirmate și întărite de un alt cronicar de la sfîrșitul secolului al XIII-lea, Simon de Kéza, care a folosit ca sursă de informare *Gesta Hungarorum*. Acest cronicar, „care a trăit în mijlocul românilor și i-a cunoscut bine, îi consideră drept singurii urmași ai Romaniei orientale: numai ei ar fi rămas în Panonia în vremea hunilor“ (*Blackis qui ipsorum < Romanorum > fuere pastores et coloni, remanentibus sponte in Panonia*) ⁷⁴. Spre deosebire de *Anonymus*, Simon de Kéza plasează începuturile vlahilor în vremea hunilor, subliniind astfel ideea continuității elementului roman, reprezentat în vremea sa de vlahi; după părerea sa, numai românii au rămas pe loc, în calitatea lor de sedentari și păstori romani („coloni“ și „pastores“) ⁷⁵.

După cum a remarcat I. Moga, Simon de Kéza își redacta cronica exact în epoca pretenției imigrări a românilor de la sudul Dunării ⁷⁶; cunoscîndu-i bine, putea el oare să afirme că românii erau un popor vechi în cazul în care ei ar fi venit în Transilvania de-abia în secolul al XIII-lea? Fără îndoială că nu!

Relatînd despre originea secuilor și atașarea acestora la triburile maghiare, Simon de Kéza precizează că secuii nu trăiau în cîmpia Panoniei, ci împreună cu românii în munții de margine, unde — fiind amestecați cu românii — secuii au învățat scrierea acestora (*non tamen in plano Pannoniae, sed cum Blackis in montibus confinii sortem habuerunt, unde Blackis commixti literis ipsorum uti perhibentur*) ⁷⁷.

Afirmația făcută de *Anonymus* cît și de Simon de Kéza că vlahii și păstoriile romanilor au fost găsiți aici de maghiari are la bază „o tradiție istorică temeinică în care latura esențială nu este dată — epoca lui Arpad sau a lui Attila — ci

faptul priorității poporului român în regiunile care au ajuns pe urmă sub stăpînirea maghiară“ ⁷⁸.

Un alt izvor care confirmă pe Anonymus și pe Simon de Kéza este *Descriptio Europae Orientalis*, scrisă pe la anul 1308 de un autor francez pentru informarea lui Carol Robert și Carol de Valois, dornici să cunoască realitățile din această parte a Europei. „Ca realitate componentă a spațiului descris și familiar autorului, românii apar în această descriere conform opiniei vremii, larg răspîndite de altfel, care în punctele ei esențiale concordă cu cele din izvoarele maghiare: valahii sînt păstorii romanilor“, deci popor de origine romană și, în plus, popor „foarte mare și răspîndit“ (*populus valde magnus et spatiosus*), care locuia o țară „mare și bogată“ ⁷⁹. Spre deosebire de Anonymus și Simon de Kéza, autorul *Descrierii* susține că vlahii au fost goniți din Panonia la sudul Dunării, fiind vorba deci de o mișcare de populație în sens invers aceleia susținute de partizanii teoriei imigrării românilor de la sudul Dunării.

*

Trecînd mai departe, vom aminti că, în anul 1027, în vremea expediției împăratului Constantin al VIII-lea în Sicilia, românii (vlachii) sînt amintiți ca făcînd parte din armata acestuia, alături de bulgari, macedoneni și alții ⁸⁰.

Unul dintre cele mai importante izvoare narative despre români este *Strategikonul* lui Katakalon Kekaumenos, general bizantin care și-a scris opera pe la mijlocul secolului al XI-lea. Manifestînd o oarecare ostilitate față de valahi, care „nu țin niciodată credință cuiva, cum nu au făcut-o nici vechilor împărați romani“, Kekaumenos îi consideră urmașii dacilor supuși de Traian. „Mai înainte trăiau în apropierea Dunării și pe Saos, pe care azi îl numim Sava,... în locuri întărite (de natură) și greu accesibile“. Răzvrătindu-se împotriva bizantinilor, „romanii furioși îi zdrobesc“, silindu-i să se retragă spre sud, în Epir, Macedonia și Elada ⁸¹. Pe lîngă faptul că-i consideră pe vlahi urmașii locuitorilor din Dacia lui Traian, Kekaumenos păstrează amintirea unei deplasări de populație românească de la nord la sud, și nu invers așa cum au susținut mai tîrziu adversarii continuității ⁸².

Din aceeași epocă (1094, după V. Minorsky sau 1049—1053, după A. Decei), datează o știre foarte importantă despre românii de la nordul Dunării în scrierea persană a lui Garpizi, *Podoaba istoriilor* : prezentînd realitățile etnice și poli-

tice ale Europei răsăritene, Gardizi aşază între slavi (bulgari), ruşi şi unguri „un popor din Imperiul Roman (ăz Rüm) şi toţi sînt creştini şi pe ei îi numesc N-n-d-r. Şi ei sînt mai mulţi decît maghiarii, dar sînt mai slabi“ (se înţelege din punct de vedere al organizării militare şi politice, aşa cum afirmase şi Anonymus). Din datele oferite de Gardizi ar rezulta deci că, în secolul al XI-lea, exista o numeroasă populaţie românească la nordul Dunării; cît priveşte numele, A. Decei presupune că sub grupul de consoane se ascunde probabil numele unui conducător al acestui popor ⁸³.

Către sfîrşitul secolului al XI-lea, Ana Comnena, în opera sa *Alexiada*, aminteşte pe „geţi“ ca fiind un factor însemnat în raportul de forţe ce se înfruntau în regiunea Dunării; după unii autori, aceşti „geţi“ sînt foarte probabil românii de la nordul fluviului ⁸⁴. Pentru analogie se poate vedea cronica lui Ioan Cantacuzino care aminteşte pe „geţii de dincolo de Istru“ (= români) separat de sciţi (= cumani) ⁸⁵. Ana Comnena aminteşte, de asemenea, în cîteva rînduri şi de vlahii din Peninsula Balcanică ⁸⁶, ceea ce dovedeşte că în secolul al XI-lea valahii erau cunoscuţi ca locuitori atît la sud cît şi la nord de Dunăre.

Mai amintim apoi că, la mijlocul secolului al XII-lea, cu prilejul expediţiei din 1148 la nordul Dunării împotriva cumanilor, bizantinii au luat prizonier un şef cuman numit Lazăr. Întrucît, după nume, acesta nu are nimic turanic, unii cercetători îl consideră fie un feudal român supus cumanilor, fie un cuman creştinat sub influenţa supuşilor săi ⁸⁷.

Peste alţi cîteva ani, la 1164, povestind fuga lui Andronic Comnenul, cronicarul bizantin Niceta Choniates afirmă că acesta, înainte de a ajunge „la hotarele Galiţiei, către care se repezise ca spre un azil mintuitor, atunci cade în capcanele vînătorilor. Căci, prins de vlahi, la care ajunsese zvonul despre fuga lui, era dus din nou înapoi, la împărat“ ⁸⁸. După opinia celor mai mulţi dintre cercetători (W. Tomaschek, A.D. Xenopol, D. Onciul, C.C. Giurescu etc.), este vorba de românii de la nordul Dunării, şi anume de cei din Moldova de nord, pe unde trecea Andronic în drumul său spre Galiţia ⁸⁹.

Unul din cele mai discutate pasaje relative la români din cronicile bizantine este acela furnizat de Kynnamos privitor la luptele purtate de Manuel Comnenul cu ungurii la 1167. El afirmă că împăratul ar fi trimis împotriva lor pe Alexios protospătarul pentru a face o demonstraţie, în timp

ce Leon Batatzes, „adunîndu-și din altă parte altă armată numeroasă și chiar mare mulțime de vlahi, care se zice că sînt coloniștii itaților de odinioară, avea ordinul să năvălească în Ungaria din ținuturile de lîngă Pontul Euxin, de unde nimeni, niciodată, nu năvălise asupra-le“ ⁹⁰.

După părerea celor mai mulți cercetători, atacul, îndreptîndu-se din ținuturile dinspre mare, nu putea porni decît din părțile de la nord și est de Dunăre, de unde se recruta acea „mare mulțime de vlahi“. Pe lîngă această constatare, Kynnamos ne-a lăsat prima dovadă despre conștiința originii romane la românii nord-dunăreni ⁹¹.

Către sfîrșitul aceluiași secol al XII-lea, românii de la nordul Dunării sînt amintiți adeseori de cronicarul bizantin Nicetas Choniates fie ca aliați ai vlahilor și bulgarilor lui Petru și Asan, fie ca aliați ai cumenilor în incursiunile acestora la sudul Dunării. De pildă, la 1200 se spune că „vlahii au năvălit din nou, împreună cu cumanii“ la sud de Dunăre, ceea ce arată că românii se aflau la nord de marele fluviu ⁹².

În sfîrșit, mai menționăm că în *Nibelungenlied*, alcătuit pe la 1200, este amintit herțogul (ducele) Ramunc din țara vlahilor (*Vlâchenlant*). Cei mai mulți istorici (A.D. Xenopol, D. Onciul, G. Popa-Lisseanu etc.) au văzut în acest Ramunc un personaj fictiv, purtînd numele poporului său; cît privește țara vlahilor, aceasta este o formație social-politică locală, care prefigurează Țara Românească, ce se va constitui peste un secol ⁹³.

*

Trecînd acum la documentele care se referă la Transilvania, adăugăm aici — pe lîngă constatările făcute în introducerea acestui capitol — și o alta, deosebit de importantă: în cele 480 de documente publicate în colecția *Documenta Valachorum* „nu se găsește nici un singur act de danie sau de colonizare de români. Acte de acestea au emanat de la regii unguri în folosul clerului și nobilimii maghiare. În contextul acestor acte se menționează mereu de «*Vlahi*» și de «*terra Vlachorum*», vlahii fiind mereu înfățișați ca o populație găsită acolo — *in ipsa terra Blaccorum existentem*“ ⁹⁴. În afară de aceasta, trebuie să mai menționăm și faptul că românii apar în același timp în mai multe locuri și în ținuturi depărtate unele de altele, ceea ce dovedește că nu putuseră veni atunci în toate aceste regiuni.

Nu vom înșira aici toate documentele în care sînt amintiți românii din Transilvania în secolul al XIII-lea — operație făcută deja de cîteva lucrări mai vechi ⁹⁵ — ci ne vom opri la cîteva din cele mai importante și la concluziile ce se pot trage din ele.

Uitînd desigur celelalte izvoare scrise, mărturiile arheologice, toponimia etc., partizanii teoriei lui Roesler au acordat o mare importanță documentului din 1210, considerat de ei drept prima mențiune documentară a românilor din Transilvania ⁹⁶.

În acest document se spune că Ioachim, comitele Sibiului, adunînd „sași, vlahi, secui și pecenegi“, i-a dat regelui Ungariei ca ajutor pentru țarul Borilă ⁹⁷. Se înțelege din acest document că vlahii erau de mai multă vreme în Transilvania, participînd la oastea țării, și nicidecum că acest act ar fi dovada colonizării lor, cum au susținut unii istorici maghiari.

Referindu-se la valahii chemați la oaste în 1210, L. Tamás susținea că aceștia „étaient encore sans exception des pâtres nomades ou transhumants“, afirmație la care E. Gamillscheg nota cu ironie că regele Andrei al II-lea trebuia să alerge prin munți pentru a descoperi pe acești vechi nomazi, pe care ținea totuși, dintr-un straniu capriciu, să-i ia în armata sa! ⁹⁸.

Mai tîrziu, la 1222, regele Andrei al II-lea și papa Honoriu scutesc de vamă pe cavalerii teutoni — așezați în Țara Birsei — cînd vor trece prin țara secuilor sau prin „țara românilor“ (*terra Blachorum*) ⁹⁹.

În anul următor, același rege atribuie mănăstirii Cîrța „ținutul luat de la români“ (*terram... exceptam de Blacis*) ¹⁰⁰

Documentele din 1222 și 1223 au fost atent analizate de istoricii români, îndeosebi de A. Bunea ¹⁰¹ și A. Decel ¹⁰²; ultimul a arătat că amintirea unei *terra Blachorum* la 1222, iar în 1223 o *terram exceptam de Blacis* constituie dovezi categorice ale existenței, la începutul secolului al XIII-lea, a unor Țări Românești autonome care nu se puteau forma, firește, decît în decursul vremii.

În anul următor, 1224, același rege Andrei dă sașilor pădurea românilor și a pecenegilor (*silvam Blachorum et Bissenorum*) dimpreună cu apele „să le folosească împreună cu sus-numiți vlahi și pecenegi“ ¹⁰³. Vorbind despre acest document, N. Iorga sublinia: „tovărășia aceasta cu pecenegii,

care nu s-a putut lega decît în veacurile X—XI, ar ajunge ca să arate vechimea populației românești în Ardeal“¹⁰⁴.

Discutînd la rîndu-i documentele amintite, A.A. Mureșianu se întreba dacă putea regele maghiar să vorbească de „folosința comună“ (*usus communes exercendo*) a pădurilor și apelor ce fuseseră pînă atunci ale acestor români, considerați de roeslereni „păstori nomazi“ (*schweifende Hirten*)¹⁰⁵.

Prezența românilor în Transilvania înainte de data presupusei lor emigrări este atestată nu numai de documentele și cronicile de pînă la începutul secolului al XIII-lea, dar și de alte documente mai tîrzii care înregistrează o veche tradiție. Una dintre cele mai interesante atestări de acest gen este cuprinsă în cîteva scrisori papale din anul 1377 care se referă la stăpînirea cetății Medieș din părțile Sătmărulei; în aceste scrisori se spune că „această cetate cu anumite sate aparținătoare ei a fost dobîndită de mult (= odinioară) din mîinile valahilor schismatici de regele de atunci al Ungariei și de strămoșii acestei Caterina, iar (după aceea) locuitorii și băștinașii acestei cetăți și acestor sate, care erau atunci pătați de întinare schismatică, fiind reîntorși de la rătăcirile lor“, s-au convertit la religia catolică¹⁰⁶.

Comentînd această știre și ținînd seama de faptul că pătrunderea dominației maghiare în părțile sătmărene s-a făcut prin cucerire, Francisc Pall a arătat că scrisorile înregistrează o tradiție locală despre vechimea poporului român în aceste părți, vechime recunoscută în secolul al XIV-lea și de cercurile feudale maghiare, care știau că românii au stăpînit odinioară, în timpuri imemoriale, atît cetatea cît și satele din jur înainte de „dobîndirea“ lor prin forță, de regii Ungariei.

Documentele respective aduc deci o contribuție prețioasă în sprijinul tezei despre prioritatea și persistența poporului român în părțile sătmărene. Nu este desigur întîmplător faptul că tocmai aici la Medieș a existat o puternică așezare a dacilor liberi¹⁰⁷. Putem presupune deci că la Medieș a ființat „una din străvechile organizații prestatale, cnezate și voievodate locale, ca cele din Maramureș, Sălaj, Ardud etc., peste care s-a suprapus apoi, prin cucerire, feudalismul maghiar“¹⁰⁸. Această afirmație a fost verificată pe cale arheologică prin descoperirea unei cetăți de pămînt din secolele X—XI, peste care s-a ridicat cetatea de piatră¹⁰⁹.

Documentele despre cetatea Medieș nu sînt singurele care atestă tradiția vechimii românilor în Transilvania.

Într-un alt document din 1366 — din plină epocă de opresiune a românilor de către regele Ludovic cel Mare — locuitorii români din Sînpetru, sat din regiunea Bistriței, aflați în pricină cu sașii din satul Nou, pentru stăpînirea unei păduri, invocau faptul că erau stăpîni de peste 1000 de ani și că predecesorii lor plătiseră cu prețul singelui dreptul de a fi proprietari, așa cum dovedesc documentele ¹¹⁰ (*ut Territorium suum ultra mille annos possessum per se et majores suos, multis vicibus sanguine redemptum... penes villam Blachorum cuius ab antiquo fuisse et situs et publica notitia demonstrat*) ¹¹⁰. Românii știau deci la 1366 că aveau străvechi drepturi de proprietate asupra pămîntului pe care locuiau și aceste drepturi nu le erau contestate.

Am insistat asupra documentelor privind vechimea românilor în Transilvania, deoarece în această provincie este contestată prezența românilor înainte de secolul al XIII-lea. Mărturiile invocate de noi au cuprins și multe știri privind pe românii de la nord de Dunăre în general.

Pentru Moldova — unde știrile vechi despre locuitorii săi au fost strînse de V. Spinei ^{110bis} — amintim aici doar constatarea făcută de sociologul H.H. Stahl, după care din cele 755 de sate menționate în documente pînă la mijlocul secolului al XIV-lea, 607 — adică 80,3% — au așezările și hotarele mult mai vechi decît întemeierea statului feudal, ceea ce dovedește vechimea elementului românesc în această provincie¹¹¹.

*

În concluzie, putem spune că românii (vlahii) sînt menționați în izvoare începînd din secolul al IX-lea din mai multe motive:

1) Cronicarii vremii nu înregistrau în operele lor decît mișcările de populație, luptele și evenimentele politice, nu se preocupau de populația sedentară, rămasă într-un fel în afara istoriei;

2) Întrucît cronicarii cunoșteau popoarele sub numele dominatorilor, este foarte probabil ca, pînă în secolul al IX-lea, ei să fi cuprins între popoarele supuse și pe români. (Se pot cita cazurile *Regnum Francorum* pentru Gallia francă sau *Regnum Longobardorum* pentru Italia) ¹¹²;

3) La anul 602 d.Hr. — prin căderea limesului dunărean — Imperiul Bizantin a pierdut contactul cu regiunile în care locuia populația daco-romană; la revenirea sa la Dunăre

în secolul al X-lea, Imperiul a găsit aici un popor nou și numeros, al cărui nume de vlahi l-a împrumutat de la slavi.

Menționarea relativ târzie a românilor în documente nu poate constitui o dovadă împotriva continuității, ținând seama de faptul că și alte popoare vechi, ca albanezii apar târziu în documente (secolul al XI-lea), așa cum nici celelalte populații din Transilvania nu sînt menționate mai devreme de secolul al XII-lea. Să nu uităm că românii nu sînt amintiți pînă în secolul al X-lea nici la sudul Dunării, unde s-ar fi refugiat după opinia adversarilor continuității.

Tot astfel, presupusa lor revenire de peste Dunăre în secolele XII—XIII nu este înregistrată de nici un izvor al vremii, deși cronicarii bizantini — foarte atenți la mișcările de populație nu ar fi putut scăpa un asemenea eveniment fără să-l semnaleze.

NOTE

1. M. Macrea, p. 470. Vezi și Stelian Brezeanu, *Les Roumains et „le silence des sources“ dans le „millénaire obscur“* (RRH, 1982, nr. 3—4, p. 387—404).

2. Pentru a dovedi că populația daco-romană era cunoscută uneori sub numele popoarelor cuceritoare, C. Cihodaru citează pe Ammianus Marcellinus, care — vorbind despre huni — arată că aceștia, după ce au învins „neamurile învecinate, în urma mai multor victorii, le-au alăturat la neamul lor, dîndu-le propriul lor nume“ (C.I., 8, 1977, p. 256). Un alt caz este al românilor („daci“), care sînt cunoscuți în lexiconul Suidas din sec. X cu numele de pecenegi, care erau populația dominatoare din acea vreme în regiunea de la nord de Dunăre. Vezi Stelian Brezeanu, *Les „Daces“ du lexicon Suidas. Une réinterprétation* (RESEE, XXII, 1984, nr. 2, p. 113—122).

2 bis. L. Musset, *Les invasions. Le second assaut contre l'Europe chrétienne (VII-e-XI-e siècles)*, Paris, 1971.

3. G. Brătianu, *Origines et formation de l'unité roumaine*, Bucarest, 1943, p. 77.

4. *Din istoria Transilvaniei*, I, p. 50.

5. A. Sacerdoțeanu, 1936, p. 5—6.

6. A. Decei, *Românii din veacul al IX-lea pînă în al XIII-lea în lumina izvoarelor armenesti*, București, 1939, p. 102.

6 bis. Vezi mai sus cap. V, nota 46 bis.

7. Mehmet Ali Ekrem, *O mențiune inedită despre români din secolul IX în Oguznamé — cea mai veche cronică turcă* (SCIV, 1980, nr. 2,

p. 287—294). Despre o altă dovadă scrisă din sec. IX, pusă de curînd în circulație, vezi Alexandru Madgearu, *Românii în secolul al IX-lea în lumina scrisorii papei Nicolae I către împăratul Mihail III* (SCIV, 1986, nr. 4, 318—325).

Despre împrejurările istorice în care apare noțiunea de vlah vezi mai nou Stelian Brezeanu, *De la populația romanizată la vlahii balcanici* (R.Ist., 29, 1976, nr. 2, p. 211—222). Vezi și idem, „*Imperator Bulgariae et Vlachiae*“. În jurul genezei și semnificației termenului „*Vlachia*“ din titulatura lui Ioniță Asan (R.Ist., 33, 1980, nr. 4, p. 668—669), care arată că Vлахia este cea de la sudul Dunării și că, în sec. XIII, cancelaria papală făcea deosebire între „vlahi“ (locuitori de la sudul Dunării) și „Walati“, cum erau numiți cei de la nordul fluviului, cărora li se spunea uneori „Olachi Romani“ (Armbruster, 1972, p. 41).

8. Unii istorici au afirmat că prima mențiune a vlahilor datează din anul 976, cînd cronicarul bizantin Kedrenos (care a trăit în sec. XII) amintește de vlahii „călători“ (FHDR, III, p. 145). Vezi și: G. Murnu, „*Cînd și unde se ivesc românii înția dată în istorie*“ (C.L., 1905, p. 97—112); reprodusă în vol. G. Murnu, *Studii istorice privitoare la trecutul românilor de peste Dunăre*, ed. de Nicolae-Șerban Tanașoca, București, 1984, p. 67—77; I. Pătruț, *Referitor la vechimea atestării românilor* (SCL, 1981, nr. 1, p. 69—70). După opinia altor cercetători, știrea nu s-ar referi însă la anul 976, deoarece Kedrenos aplică acest termen cunoscut de el unei epoci mai vechi (P.P. Panaitescu, p. 122).

Aceasta nu înseamnă însă că vlahii nu erau cunoscuți ca popor în această vreme; ei sînt amintiți la 966 ca popor separat în opera lui Mutahhar al-Mazdisi. Vezi Aurel Decei — Virgil Ciocîltan, *La mention des Roumains (Walach) chez al-Mazdisi* („Româno-Arabica“, 1974, p. 49—54).

9. A. Armbruster, 1972, p. 12, 15.

10. P. Șt. Năsturel, *Les Valaques balcaniques aux X-e—XII-e siècles*, în vol. *Mouvements de populations et colonisation dans la Roumanie grecque et latine*, Amsterdam, 1979, p. 99.

11. Din anul 1221, s-a păstrat un interesant document despre vlahii din sudul Dunării: este vorba de un act emis de cancelaria mitropolitului Ioan Apokaukos de Naupactos privitor la plîngerea unui grec împotriva unui „colon al romanilor“, unde se precizează că „omul de astăzi (se înțelege grec) numește acest popor valahi (N.A. Bées, *Underte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropoliten von Naupaktos (in Actolien)*. Eingeleitet von Helene Bées Seferlis („Byzantinisch-neugriechische Jahrbucher“, XXI, 1976, p. 60—62).

12. A. Armbruster, 1972, p. 17—18.

13. A. Sacerdoțeanu, 1936, p. 229.

14. Lucian Chițescu, *Permanență și unitate în istoria poporului român în secolele III—XIV* (R.Ist., 1978, nr. 7, p. 1184). Vezi și Eugen Stănescu, *Byzantino-Vlachica, I. Les Vlaques à la fin du X-e siècle — début du XI-e et la restauration de la domination byzantine dans la Péninsule Balkanique* (RESEE, 6, 1968, nr. 3, p. 432), care susține că românii nu au fost menționați în izvoare ptnă în sec. X deoarece nu au participat la evenimentele istorice notabile.

O discuție mai recentă a primelor mențiuni documentare bizantine a vlahilor la Adrian Rădulescu, *Despre românii de la Dunărea de Jos în contextul veacurilor VII—XII* (M.N., 1982, p. 75—84).

15. A. Armbruster, 1972, p. 16.

16. *Ibidem*, p. 24.

17. *Din istoria Transilvaniei*, I, p. 50—51.

18. N. Ursulescu, *Problema continuității în lumina unei interpretări statistice a izvoarelor despre Dacia* („Crisia“, 1972, p. 179).

19. G. Weigand, *Ethnographie von Makedonien*, 1924, p. 59; P.P. Panaitescu, p. 111—112; Alain Ducellier, *L'Arbanon et les Albanais au XI-e siècles*, în *Travaux et Mémoires*, III, 1968, p. 353—368.

20. G. Brătianu, *op. cit.*, p. 77.

21. I.I. Russu, p. 160.

22. D.R., 1934—1935, p. 307.

23. *Fontes Historiae Bulgaricae*, XI, Sofia, 1965, p. 312; cf. Petre Diaconu, *Les Petchénègues au Bas Danube*, Bucarest, 1970, p. 72.

23 bis. P.P. Panaitescu, *Influența polonă în personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin*, București, 1925, p. 135.

24. Ștefan Ștefănescu, *Țara Românească de la Basarab I „Întemeietorul“ ptnă la Mihai Viteazul*, București, 1970, p. 16.

25. D.R., 1934—1935, p. 307.

26. *Documenta*, p. VII. Vezi și Györffy György, *Adatok a románok XIII századi történetéhez és a román állam kezdeteihez* [Contribuții la istoria românilor în sec. XIII și la originile statului român] (T.S., 1964, p. 1—25), care susține că documentele maghiare din sec. XI—XII nu amintesc de români, care sînt pomeniți în 21 documente din sec. XIII, ceea ar constitui o „dovadă“ că atunci ar fi venit!

27. I. Moga, 1941, p. 6.

28. I. Moga, 1944, p. 11.

29. Ștefan Pascu, *Die mittelalterlichen Dorfsiedlungen in Siebenbürgen bis 1400* (NEH, II, 1960, p. 135—148).

30. I. Moga, 1941, p. 32—33; Ț.B., 1937, p. 208—209.

31. Ț.B., 1937, p. 210.

32. „Kronstädter Zeitung“, 1936, nr. 184; citat de N. Iorga, *Istoria românilor*, III, p. 40.

33. I. Moga, 1944, p. 10.

34. V. Pârvan, *op. cit.*, p. 12.

35. G. Brătianu, *În jurul întemeierii statelor românești* („Ethos“, II, 1975, p. 28).

36. I. Moga, 1944, p. 146. Nu știm ce dovezi pot invoca autorii lui *Erdély Története* pentru susținerea afirmației lor că românii ar fi fost „concentrați în organizații de grăniceri“ (?!) în Transilvania între anii 1150 și 1200, când ei înșiși recunosc că nu există nici un document despre aceasta! (vol. I, cap. III, par. *Țara cumanilor și bănia Severinului*). Ei afirmă categoric — și aici au într-adevăr dreptate! —: „date concrete în legătură cu Transilvania pînă în anul 1200 figurează numai în 27 de diplome din Ungaria..., dar și în acestea, în 16 din ele, singura referire la Transilvania este menționarea cîte unui nume de demnitar din viața bisericească sau administrativă“. *Atunci, de unde datele?*

37. N. Iorgă, *Istoria românilor*, III, p. 45.

Deși nu există nici un document din care să rezulte venirea românilor în Transilvania la „invitația“ regilor maghiari, autorii sintezei *Erdély Története* susțin cu candoare: „colonizarea lor (a păstorilor români — N.S.) a avut loc în mod planificat și a fost încurajată prin privilegii“!! (vol. I, cap. III, par. *Invazia tătară și consecințele ei*). Autorii nu ne mărturisesc unde vor fi văzut aceste „privilegii“, care nu există.

38. R.Ist., 1980, nr. 10, p. 1994.

39. R.I., 1939, p. 360.

40. „Tribuna“, 12 nov. 1970, p. 4.

41. D. Macrea, *Probleme de lingvistică română*, p. 52.

42. A.D. Xenopol, p. 93—134; D. Onciul, *Teoria lui Roesler*; A. Sacerdoțeanu, 1936, p. 229—260; G. Popa-Lisseanu, *Continuitatea românilor în Dacia*; A. Armbruster, 1972, p. 19 și urm.

43. A. Armbruster, 1972, p. 29, nota 58; V.D. Koroljuk, *Slavjane, vlahi rimljane i rimskie pastuki vengreskogo „Anonima“*, în *Jugovočnaia Evropa v srednje veka*, Kișinev, 1972, p. 139—159.

Dintre lucrările românești mai noi vezi: Stelian Brezeanu, „*Romani*“ și „*Blachi*“ la Anonymus. *Istorie și ideologie politică* (R.Ist., 1981, nr. 7, p. 1313—1340) și Virgil Ciocîltan, *Observații referitoare la românii din cronica Notarului anonim al regelui Bela* (R.Ist., 1987, nr. 5, p. 445—453), lucrare deosebit de importantă.

44. Acesta chiar într-un studiu special: *Zur Kritik der ältesten ungarischen Geschichte*, Troppau, 1860, și în cap. IV din *Romänische Studien* (titlul: *Die Anfänge der Ungarn und der Anonymus*).

45. A. de Bartha susținea, de pildă: „este imposibil să-l considerăm (pe Anonymus) ca pe un izvor serios în privința cuceririi țării“ (*Rou-*

mains et Magyars devant l'histoire, Paris, 1899, p. 70 și urm.). Vezi și Réthy László, *Anonymus az erdély oláhokról* [A. despre românii din Transilvania], Budapeșt, 1880; Csetneki (Jelenik) Elek, *Anonymus az erdély oláhokról* („Egyetemes Philologiai Közlöny“, 1881, p. 229—254); Konrad Schünemann, *Die „Römer“ des Anonymus Notars* („Ungarische Jahrbuch“, 1926, p. 448—457); L. Tamas, *op. cit.*, p. 241—256 etc. Pentru bibliografia mai nouă vezi Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, ed. a II-a, p. 26—28.

46. *Documenta*, p. LXI; teză respinsă cu argumente de C.C. Giurescu, *Transilvania*, p. 38.

47. Kristó Gyula, *Rómaniak és Vlachok Nyestornál és Anonymusnál* („Századok“, 1978, nr. 4, p. 623—661). Vezi și idem, *Az aranybullak evszázada* [Veacul bulelor de aur], Budapeșt, 1976, în care se arată că cercetările mai noi fac verosimilă opinia că Anonymus și-a scris *Gesta* la începutul sec. XIII, în interesul marilor nobili, cărora dorea să le arate că nobilimea a ocupat țara cu prețul singelui său, primind drept recompensă de la Arpad domenii întinse. O opinie asemănătoare la Csapodi Csaba, *Az Anonymus keres története* [„Istoria problemei Anonymus“], Budapeșt, 1978, după care maghiarii ar fi cucerit ușor Transilvania, teritoriu locuit numai de o populație slavă puțin numeroasă. O opinie contrară la V.D. Koroliuk, *op. cit.*

48. L. Makkai, în T.S., 1975, nr. 4; vezi și răspunsul lui C.C. Giurescu, în R.Ist., 1976, nr. 8, p. 1234.

49. L. Makkai, *Histoire de Transylvanie*, p. 36.

50. REH, III, 1925, p. 762.

51. Vezi prezentarea lui N. Drăganu, *Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și a onomasticii*, p. 7—13; G. Brătianu, *Tradiția istorică despre voievodatele românești din Ardeal*, București, 1945, p. 3—12.

52. I. Moga, 1941, p. 30—32.

53. ZOG, 1872, p. 152.

54. *Emlékkönyv Dr. Grof Klebelsberg Kuno*, Budapeșt, 1925, p. 169—213.

55. A. Armbruster, 1972, p. 29.

56. *Gesta Hungarorum*, ed. G. Popa-Lisseanu, București, 1934, p. 32. Vezi și E. Gamillscheg, *Blachi ac pastores Romanorum*, în vol. *Omagiu lui Ioan Lupaș*, București, 1943, p. 270—276. Discuția textului, cu citate din istoricii maghiari, la N. Drăganu, *op. cit.*, p. 13—20. N. Drăganu a semnalat faptul că unii istorici maghiari (D. Pais) au admis prezența unei populații vlahie în Panonia la venirea maghiarilor (*ibidem*, p. 31).

După cum a observat I. Moga, folosirea formei „blachi“ este o dovadă despre vechimea scrierii, deoarece maghiarii au utilizat forma olah de-abia în sec. XIII, după pătrunderea lor în Transilvania.

57. A. Armbruster, 1972, p. 31; G. Brătianu, *Tradiția istorică*, p. 13—16.

Prezența populației romanizate în Panonia a fost pusă în lumină și prin descoperirile arheologice ale așa-numitei culturi Keszthely din sec. IV—V e.n. Vezi: J. Harmatta, *The Last Century of Pannonia* („Acta Antiqua“, 18, 1970, nr. 3—4, p. 361—369); A. Kiss, *The place of the Keszthely Culture in the Probleme of the roman continuity in Pannonia* („Archeologiai Ertesítő“, 1968, nr. 1, p. 101 și urm.). Să observăm că arheologii maghiari admit continuitatea romană în Cîmpia Panoniei, dar nu și în Transilvania!

58. Despre luptele pentru cucerirea Transilvaniei vezi mai nou Mircea Rusu, *Considerații cu privire la situația social-economică a primelor formațiuni statale românești* (AMN, XXI, 1984, p. 181—195) și Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 28—32.

59. După cum s-a arătat, ipoteza lui Toth Z.I., că Anonymus a creat numele voievodului influențat de existența, în Transilvania, a șefului tribului maghiar Gyula trebuie privită cu multă rezervă (*Tuhutum és Gelou. Hagymány és hitelesség Anonymus munkájában*, în „Századok“, 1945—1946, p. 21—84). Tot astfel, părerea lui Györffy Gy. că cele 4 capitole în care este amintit Gelu (și numai acestea!) ar fi fost interpolate ulterior de către Anonymus pare cel puțin ciudată (*Formation d'Etats au IX-e siècle suivant les Gesta Hungarorum du notaire Anonyme*, în *Nouvelles études historiques*, I, 1965, p. 43—53). Vezi Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 45, 50.

60. D.R., I, 1922, p. 219. Vezi și precizările lui V. Ciocîltan, *op. cit.*

61. M.I., 1978, nr. 9, p. 31. Despre concordanța dintre afirmațiile lui Anonymus și realitățile istorice din această regiune, cunoscute pe calea săpăturilor arheologice, vezi Eugen Glück, *Unele informații provenite din cronicile medievale referitoare la zona Aradului (sec. VIII—X)* („Ziridava“, 6, 1976, p. 73—87).

62. AIIC, III, 1960, p. 16. Vezi și M. Rusu, *Cetatea Moigrad și Porțile Meseșului*, în vol. *Sub semnul lui Clio*, Cluj-Napoca, 1974, p. 265—279, unde se fac unele apropiieri între afirmațiile lui Anonymus și descoperirile de la Moigrad.

63. Ștefan Olteanu, *Realități demografice pe teritoriul Transilvaniei în secolele VIII—X* (R.Ist., 28, 1975, nr. 12, p. 1883—1847 + + 1 h.). Vezi și idem, *Baza demografică străveche a organismelor statale din sec. XIII din sudul și estul Transilvaniei*, în vol. *Sub semnul lui Clio*, p. 63—69.

64. N. Iorga, *Les plus anciennes chroniques hongroises et le passé des Roumains*, Bucarest, 1921 (și în limba română în R.I., 1921, p. 1—22).
65. *Din istoria Transilvaniei*, I, p. 65.
66. I. Moga, 1941. p. 33.
67. Vezi și G. Brătianu, *Le thème de Bulgarie et la chronologie de l'Anonyme hongrois* („Acta Historica“, Monachii, X, 1972, p. 105—112).
68. *Povest vremennih let*, I. Moscova — Leningrad 1950, p. 217.
69. Matyas Gyóni, *Les Vlaques des Annales primitives de Kiev* („Etudes slaves et roumaines“, II, 1949, p. 56—92).
70. R. Roesler, p. 82.
71. G. Popa-Lisseanu, *Românii în izvoarele istorice medievale*, p. 136—137.
72. În vol. *Legăturile slavo-volohe*, Kișinev, 1978.
73. C.C. Giurescu, p. 113. Vezi și V. Pârvan, *Românii în cronica Notarului anonim al regelui Bela. Cercetare comparativă cu celelalte cronici ungurești și cu cronica lui Nestor* („Crisia“, 1977, p. 277—327).
- Afirmația autorilor lucrării *Erdély Története*, potrivit căreia „cu siguranță“ (?) Anonymus ar fi obținut informații despre vlahi din cronica rusească a lui Nestor de la începutul secolului al XII-lea nu are nici un fel de acoperire. Mai întâi, cum putea fi văzută o lucrare în manuscris? Apoi, ce nevoie avea Anonymus de asemenea informații când vlahii erau în preajma sa? Toată construcția autorilor despre influența lui Nestor asupra lui Anonymus se bazează deci pe simple presupuneri. Vezi par. *Anonymus* din vol. I.
74. Simon de Kéza, *Gesta Hunnorum et Hungarorum*, ed. G. Popa-Lisseanu, București, 1935, p. 32. Despre continuitatea culturii romane în Panonia vezi mai sus nota 57.
75. A. Armbruster, 1972, p. 32.
76. I. Moga, 1944, p. 16—17.
77. Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 51—53.
78. A. Armbruster, 1972, p. 33—34; G. Brătianu, *op. cit.*, p. 18.
79. *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*, ed. G. Popa-Lisseanu, București, 1934, p. 17. Vezi și idem, *Românii în Descriptio Europae Orientalis* (R.I., 20, 1934, p. 101—111).
80. A. Sacerdoțeanu, 1936, p. 236—237.
81. *Ibidem*, p. 237—238; A. Armbruster 1972, p. 20—22; textul în FHDR, III, p. 41.
82. Unii istorici maghiari au pus la îndoială autenticitatea istorică a pasajelor referitoare la români, afirmând că Kekaumenos nu ar fi știut care este patria primă a vlahilor din Balcani, confundând Dacia Traiană cu Dacia Aureliană. Vezi Gyóni M., *A legregibb vélemény a román nép eredetéről Kekaumenos művel mint a román történet forrassai*

[Cea mai veche opinie despre originea poporului român. Opera lui Kekaumenos sursă pentru istoria românilor], Budapest, 1944. Reluînd studiul în anul următor, același istoric consideră că Kekaumenos nu poate fi utilizat în sprijinul continuității în Dacia și că este „imposibil” de găsit o singură dovadă despre prezența vlahilor la nord de Dunăre înainte de a doua jumătate a sec. XII (*L'oeuvre de Kekaumenos source de l'histoire roumaine*, în „Revue d'histoire comparée”, 23, 1945, p. 96—180). Vezi și P. Șt. Năsturel, *op. cit.*, p. 93—94.

83. A. Decei, *Asupra unui pasagiu din geograful persan Gardizi (a. 1950)*, București, 1936 (din. vol. *Omagiu fraților Al. și Ion I. Lapedatu*); A. Armbruster, 1972, p. 22—23. După opinia lui Nikos Oikonomides, ar fi vorba de un trib turcic așezat în sec. XI pe valea Vardarului (*Vardariotes—W.1.nd.r. — V.1.nd.r. : Hongrois installés dans la vallée du Vardar en 934*, în S.F., 32, 1973, p. 1—8).

84. E. Stănescu, *Les „mixobarbares” du Bas — Danube au XI-e siècle (Quelques problèmes de terminologie des textes)* (NEH, III, p. 50—51).

85. FHDR, III, p. 485.

86. *Ibidem*. p. 85, 109, 115. Vezi și Matyas Gyöni, *La première mention historique des Vlaques des monts Balkans* („Acta Antiqua”, 1952, nr. 3—4, p. 495—515).

87. P.Șt. Năsturel, *Coumans et Byzantins sous le règne de Manuel Comnen* („Byzantina”, I, 1969, p. 175).

Despre amestecul de populații, din care nu lipseau românii, vezi mai nou Nicolae-Șerban Tanașoca, *Les mixobarbares et les formations politiques paristriennes du XI-e siècle* (RRH, 1973, nr. 1, p. 61—82). Menționăm că unii istorici bulgari (de pildă, Vasilka Tăpkova-Zaimova) exclud pe români dintre așa-ziii mixobarbari. Vezi precizările lui P. Diaconu, în R.Ist., 1977, nr. 10, p. 1295 și urm. Într-o altă lucrare a sa, autoarea amintită admite, totuși, prezența vlahilor în rîndul populației de la Dunărea de Jos începînd de la sfîrșitul sec. XI, „quoique nous ne disposons pas d'information la-dessus”! (*La population du Bas-Danube et le pouvoir byzantin, XI-e—XII-e siècles*, în *Actes du XV Congrès international d'études byzantines Athenès — Septembre 1976*, IV, *Histoire*, Athenès, 1980, p. 334).

88. Textul în FHDR, III, p. 351.

89. *Ibidem*, nota 20. Vezi și P. Diaconu, *Despre situația politică la Dunărea de Jos în sec. XII* (SCIV, 1976, nr. 3, p. 299—301).

90. N. Bănescu, în AIINC, I, 1921—1922, p. 154; Eugen Stănescu, în RESEE, 1971, nr. 3, p. 585—593. Vezi și FHDR, III, p. 239 și nota 27.

91. A. Armbruster, 1972, p. 24.

92. FHDR, III, p. 259, 291; A. Sacerdoțeanu, 1936, p. 243—245.
93. A. Armbruster, 1972, p. 34—35. Vezi și idem, *Nochmals „Herzoge Râmunc über Vlăchen Land“* (RRH, 12, 1973, nr. 1, p. 83—100); P.P. Panaitescu, p. 130, care arată că românii sînt amintiți alături de pecenegi, vecinii lor din sec. IX—X.
94. I.I. Nestor, *Autohtonia daco-romanilor în spațiul carpato-dunărean*, București, 1942, p. 50 (din AARMSI).
95. V. Motogna, *Dovezi noi despre vechimea poporului român în Ardeal* (R.I., 9, 1923, p. 28—32); A. Sacerdoțeanu, 1936, p. 252—260; C. Pavel, *Ce ne spun cele dintîi știri documentare despre românii din Bihor?* („Calendarul Bihorului“, 7, 1927, p. 71—79); L. Tamás, *op. cit.*, p. 222—229; P.P. Panaitescu, p. 237—238, care citează documentul din 1202, amintind de Fecior, Fata, Micu, Tata etc. din Bihor, și pe cel din 1205 relativ la un sat „scos de sub stăpînirea valahilor“, documente ce nu sînt cuprinse în colecția *Doc. priv. istoria României*, seria C; Pompei Boca, *Vechimea documentară a localităților din județul Bistrița-Năsăud — Secolele XII—XIV* („File de istorie“, Bistrița, I, 1971, p. 85—108) etc.
96. Szadeczky Lajos, *Az oláh telepítés legelső okleveles emléke* [Prima dovadă documentară a colonizării românilor] („Századok“, 42, 1908, p. 577 și urm.); Karácsonyi János, *Az erdélyi székelyek első hadjárata 1210-ben* [Prima campanie militară a secuilor din Transilvania la 1210], Budapeșt, 1912 (extras din „Századok“, 46, 1912). Vezi și Ilie Minea, *Românii înainte de 1222. Noi contribuțiuni* (RIAF, 13, 1912, p. 226—233).
97. A. Sacerdoțeanu, 1936, p. 255—256.
98. RHSEE, 1943, p. 91.
99. *Doc. priv. ist. Rom.*, C, vol. I, p. 188.
100. *Ibidem*, p. 200.
101. *Stăpînii țării Oltului*, București, 1910.
102. *Contribution à l'étude de la situation politique des Roumains de Transylvanie au XIII-e et au XIV-e siècle*, Bucarest, 1940, p. 19.
103. *Doc. priv. ist. Rom.*, C, vol. I, p. 209.
104. N. Iorga, *Istoria românilor*, III, p. 30. Vezi și Thomas Năgler, *Silva Blacorum et Bissenorum* („Tribuna Sibiului“, 1969, nr. 531), care arată că, la colonizarea lor, sașii au găsit în Transilvania „o străveche populație românească“.
105. Ț.B., 1937, p. 136. Pentru alte documente de după 1224 vezi A. Sacerdoțeanu, 1936, p. 257—260.
106. Francisc Pall, *Românii din părțile sătmărene (ținutul Medieș) în lumina unor documente din 1377* (AIIC, XII, 1969, p. 7—33). Documentele au fost publicate de Aloisio Tăutu, *Vechimea românilor în Țara Oașului. Cinci documente papale*, Roma, 1967.

107. S. Dumitrașcu — T. Bader, *Așezarea dacică de la Medieșul Aurit* (AMN, IV, 1967, p. 122—125).
108. Fr. Pall, *op. cit.*, p. 27.
109. Sever Dumitrașcu, *Săpăturile arheologice din anul 1970 de la Medieșul Aurit — Castel* („Crisia“, IV, 1974, p. 101—105).
110. Hurmuzaki, *Documente*, 1/2, p. 112; cf. D. Onciul, *Scrieri istorice*, I, București, 1968, p. 162.
- 110 bis. Victor Spinei, *Moldova în secolele XI—XIV*, București, 1982.
111. H.H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmășe românești*, I, București, 1958, p. 105.
112. F. Lot, *Les invasions germaniques*, Paris, 1935, p. 171, 218; RHSEE, 1943, p. 49; R.Ist., 1980, nr. 4, p. 656.

ROMÂNII, POPOR SEDENTAR. ARGUMENTELE ETNOGRAFICE ALE CONTINUITĂȚII

Un alt argument utilizat de unii adversari ai continuității a fost acela că românii nu au constituit o populație agricolă sedentară, ci au fost un popor de păstori nomazi; unii dintre ei au mers atît de departe încît au susținut că termenul vlah nu este o denumire numai pentru români ci pentru păstori ¹.

Primul român care a combătut această idee greșită a fost A.D. Xenopol, care a adus argumente convingătoare că „românii au fost totdeauna agricultori, fapt care se opune unei transmigrări complete dintr-o regiune în altă regiune” ².

De aceeași părere a fost și marele istoric N. Iorga, care susținea că „marea masă a poporului nostru a fost alcătuită totdeauna din agricultori” ³.

Studiul organizării obștii sătęști i-a dat posibilitatea lui P.P. Panaitescu să susțină că „formarea poporului român se întemeiază nu pe stînele nomadismului de munte, ci pe obștea agrară, legată de așezarea fixă și mai ales de o stră-veche organizare pe ginți, familii mari, care formează asociația satului, de neconceput în risipirea nomadă a păstoritului oilor” ⁴.

Unii istorici maghiari au afirmat că „majoritatea românilor din Ungaria duceau în cursul veacului al XIII-lea și al XIV-lea viață de păstori nomazi” și că parte din ei au devenit agricultori de-abia după 1241, cînd năvala tătarilor a distrus populația maghiară din șes; după opinia lor, „românii, crescători de animale, au avut nevoie de mai multe veacuri pentru a se deprinde cu agricultura” ⁵.

La o asemenea aserțiune, I. Moga s-a întrebat cum este posibil ca tătarii să fi ucis numai unguri, cruțînd restul populației din Transilvania ⁶. „Acest pretins Hungaricidium a fost el atît de radical încît pe marile latifundii n-a mai rămas nici un țaran ungur, silind astfel pe primitivul cioban

român, adus pe moșiile nobiliare, să chinuiască veacuri de-a rîndul pe bieții proprietari unguri să le dea lecții de agricultură?⁴. În cazul în care românii ar fi învățat agricultura de la unguri, se întreba mai departe I. Moga, cum se explică lipsa totală a termenilor maghiari din agricultura română? ⁷.

În realitate, procesul este invers: „sub influența populației autohtone, maghiarii, care formau un conglomerat de triburi fino-ugrice și turcice, și-au schimbat treptat modul lor de viață devenind sedentari, asimilînd în același timp tradițiile culturii materiale și spirituale ale autohtonilor“ ⁸.

Afirmația făcută de unii istorici maghiari că românii ar fi fost păstori nomazi se bazează în primul rînd pe confuzia între transhumanță și nomadism: *transhumanța* este plecarea dintr-un loc unde turmele au vîrat, în altul adăpostit, unde ele ierneză, și ea a fost practică de-a lungul veacurilor de ciobanii din munții Transilvaniei în bălțile Dunării și în Dobrogea. Ei îi datorăm, în parte, unitatea graiului ⁹.

Deși autorii amintiți știu că românii din Transilvania sînt oameni de munte, „*ne se rendent pas compte de la propriété conservatrice de la montagne en ce qui concerne la vie humaine et donc de l'impossibilité pour un peuple de montagnards de mener une vie nomade. Le nomadisme est un phénomène de steppe et non de montagne, et c'est pourquoi ceux qui gardent les réminiscences de la vie des steppes (comme les Hongrois — N.S.) ne peuvent comprendre le sens de la vie dans les montagnes*“ ¹⁰. („nu țin seama de proprietatea conservatoare a muntelui în ceea ce privește viața omenească și deci de imposibilitatea pentru un popor de munteni de a duce o viață nomadă. *Nomadismul* este un fenomen de stepă și nu de munte și de aceea cei care păstrează reminiscențele vieții de stepă (ca ungurii — N.S.) nu pot înțelege sensul vieții în munți“).

În afară de aceasta, cînd afirmă că românii au venit ca păstori de-abia în secolul al XIII-lea (după unii chiar în secolele XV—XVI!), *ils négligent le fait que les prés alpins naturels et les pâturages ne sont pas une invention ou un produit du XIII-e, respectivement des XV-e—XVI-e siècles, qu'ils étaient exploités déjà à l'époque des Romains, qu'à l'époque des invasions des III-e — XII-e siècles, ils ont pu nourrir et conserver une population pastorale dans une région ou aucun des envahisseurs n'a pus pénétrer et que, dans ces régions, on peut*

encore reconnaître aujourd'hui des terrasses agricoles recouvertes des forêts séculaires, indiquant une vie humaine permanente et que toute cette vie humaine est demeurée en dehors du rayon d'information des documents jusqu'au moment où les nécessités fiscales s'y sont étendues ¹¹.

După cum a subliniat Romulus Vuia, „viața economică a unui popor nu poate fi tratată pe capitole izolate, între ramurile economiei existind o strinsă interdependență. Atare legătură organică s-a dovedit deosebit de accentuată între cele două ocupații de seamă ale poporului român: agricultura și păstoritul, ele existind împreună și dezvoltându-se într-o strinsă interdependență. Legătura lor (dovedită de studiul aprofundat al tuturor formelor păstoritului la români) infirmă categoric părerea eronată despre «nomadism» la poporul român, infirmind prin aceasta așa-zisa teză a admigrației de peste Dunăre în secolele X—XIII” ¹².

La aceasta trebuie să mai adăugăm constatarea făcută de P.P. Panaitescu, după care „o transhumanță a oilor din sudul Dunării și al Carpaților spre Transilvania nu e pomenită niciodată; ea este o imposibilitate naturală, pentru că Transilvania, fiind așezată pe fața nordică și apuseană a munților, nu are pășuni bune. Nici un păstor din sud nu s-ar gândi să-și ducă turmele în Transilvania, țară cu pășuni sărace. Aceste împrejurări economice naturale infirmă părerea istoricilor care-și închipuie că neamul românesc din Ardeal s-a format prin venirea în masă a păstorilor români cu oile lor din Balcani și din Muntenia” ¹³.

O importantă contribuție la lămurirea problemei păstoritului românesc în evul mediu timpuriu a adus I. Donat ¹⁴. El a arătat că la originea teoriei despre păstoritul itinerant al protoromânilor stau două fapte indiscutabile, dar greșit înțelese, și anume: existența în Peninsula Balcanică, în Munții Pindului, a unei populații aromânești care a practicat un păstorit mai mult sau mai puțin nomad și existența la nordul Dunării a păstorilor transhumanți. După opinia sa, teoria nomadismului are un viciu de logică; ea „ne obligă să acceptăm, ca dovedită, următoarea evoluție în istoria popoarelor din sud-estul Europei: pe de o parte, protoromânii, popor născut din două neamuri sedentare și agricole — dacii și romanii — și-ar fi părăsit satele și viața așezată din cauza migrațiunilor; pe de altă parte, în același spațiu dunărean, populații străvechi nomade, venite din stepa răsăriteană, și-ar fi schimbat la rîndul lor felul de viață,

dar de data aceasta în sens contrar, spre a trece la agricultură. Ceva mai mult; se acceptă implicit că migrațiunile au determinat numai pe urmașii daco-romanilor să adopte viața nomadă, în vreme ce toate celelalte populații sedentare din vecinătate și-au putut păstra felul de viață. În plus, trebuie subliniată împrejurarea că poporul care, potrivit acestei teorii, a devenit nomad, din sedentar cum fusese înainte, și ca atare a trăit mai multe secole fără un spațiu național propriu, era tocmai poporul cel mai numeros și, cu excepția grecilor a și albanezilor, cel mai vechi (deci cu cele mai adânci rădăcini în propriul său pământ) din sud-estul Europei“¹⁵. Se înțelege că asemenea fenomene nu au fost posibile.

În afară de aceasta, pe baza unor date statistice, același autor a dovedit că „transhumanța a fost un fenomen limitat din punct de vedere economic și excepțional din punct de vedere etnografic“, deoarece populația românească a practicat mai ales păstoritul agricol¹⁶, bazat pe mișcări de mică amploare¹⁷.

La o concluzie asemănătoare a ajuns și R. Vuia, potrivit căreia tipul cel mai răspândit era păstoritul agricol local, iar al doilea ca frecvență și distribuție teritorială păstoritul agricol cu stîna la munte. „Teoria «nomadismului» la poporul român apare astfel în toată absurditatea ei, căci atât dovezile istorice, cît și cele etnografice, pledează și pentru trecut pentru o viață agricolă-pastorală, chiar dacă uneori a existat o mai ridicată proporție în favoarea celei din urmă“. R. Vuia a precizat că nici la sudul Dunării nu se poate vorbi de «nomadism», ci de o „transhumanță complexă“, cu o pendulare între cele două pășuni: vara la munte și iarna la șes¹⁸.

Problema a fost reluată recent de Corneliu Bucur, care a arătat că există o deosebire netă între transhumanța practică la nordul Dunării și aceea de la sudul fluviului: prima este o deplasare a turmelor, însoțite doar de un număr redus de păstori „specializați“, pe cînd cealaltă constă în deplasarea în masă a turmelor și populației satelor de munte din toamnă pînă în primăvară¹⁹.

Pentru transhumanța vlahilor sud-dunăreni se poate cita afirmația lui Kekaumenos, potrivit căreia aceștia aveau obiceiul ca „dobitoacele și familiile lor să stea din luna aprilie pînă în luna septembrie în munți înalți și în locuri foarte

reci". Referindu-se la acești vlahi balcanici, locuitori ai munților, Ana Comnena susținea că aceștia „duc o viață nomadă”, adică se deplasează cu turmele de la munte la șes ²⁰. Nici unul din aceste izvoare nu vorbește însă de trecerea păstorilor de la sudul Dunării la nordul fluviului.

Nu trebuie să uităm apoi nici constatarea foarte interesantă pe care o face acad. David Prodan: „toată discuția în jurul păstoritului, seminomadismului român în emigrație, s-ar putea încheia mai curînd cu o altă concluzie: dintre toate popoarele Transilvaniei, singuri românii locuiesc în toate ținuturile și în toate zonele ei, singuri ei exercitînd, în măsuri corespunzătoare, toate activitățile economice indicate de solul său, ei sînt mai adaptați la natura și la toate variațiile ei fizice, ceea ce înseamnă că dintre toate (popoarele) ei sînt cei mai puțin indicați de a fi socotiți populația imigrată. Nici calificativul de oameni de munte, păstori, cu care li înzestrează teoria (adversarilor continuității — N.S.) nu indică altceva decît că Transilvania, cu conformația ei fizică, trebuie să fi constituit însăși vatra lor biologică” ²¹. Asemenea constatări nu au nevoie de nici un comentariu!

Sedentarismul populației daco-romane a fost dovedit cu prisosință și pe cale arheologică. Sintetizînd rezultatele cercetărilor arheologice din ultimele decenii, Ligia Bârză afirmă că „nicăieri, din observațiile arheologice înregistrate în așezări situate pe ambele maluri ale Dunării, nu se constată predominarea unei economii pastorale. Descoperirea unor așezări cu mai multe niveluri aparținînd unor faze evolutive ale aceleiași culturi (Hlincea — jud. Iași, Spinoasa — jud. Iași, Brateiu — jud. Sibiu) dovedește permanența locuirii pe același teritoriu și transformările gradate înregistrate. Această constatare nu face decît să întărească observația... că nu există nici o dovadă serioasă în favoarea ideii că românii au făcut din păstori o ocupație permanentă” ²² (subl. ns.).

*

Ca străvechi popor sedentar, românii au moștenit și ocupațiile strămoșilor lor, în primul rînd agricultura, practică pe un sol atît de bogat ca cel al Daciei. Deosebit de semnificative pentru vechimea cultivării cerealelor și bogăția recoltelor pe teritoriul Daciei sînt informațiile date de Arrian despre expediția lui Alexandru cel Mare împotriva geților în anul 335 î.Hr. Grîul prin care treceau oștenii era atît de înalt, încît Alexandru a poruncit pedestrimii să înainteze

„culcînd griul cu sulițele aplecate; iar călăreții urmau îndată prin partea de lanuri unde înaintase falanga“²³. Lanurile întinse de grîu ne arată că agricultura era una dintre îndeltnicirile de bază ale geto-dacilor.

De mult interes s-au bucurat apoi versurile lui Horațiu, în care se făcea deosebirea între sciții nomazi și geto-dacii sedentari, care se ocupau cu agricultura: „mai fericiți trăiesc sciții țărani, ale căror care trag, după un vechi obicei, casele lor mutătoare. (Mai fericiți) trăiesc și geții, cei deprinși cu greutățile, ale căror cîmpuri, nedespărțite prin hotare, produc o recoltă pentru toți (comună). Ei nu cultivă decît un an același pămînt; misiunea lor sfîrșită, un alt (pămînt) îi ia locul la aceeași muncă și îi face să se bucure de munca lor“^{23bis}. Este vorba aici de o agricultură rudimentară, în care același agricultor schimbă periodic pămîntul, deoarece populația era rară, iar pămîntul virgin era infinit de mult. Această tehnică (așa-numita „moină sălbatică“) a fost folosită pînă tîrziu în evul mediu.

O altă informație prețioasă pentru importanța pe care dacii o acordau agriculturii ne-o oferă lexicograful Suidas de la care aflăm că, în timpul războiului cu romanii, Decebal a însărcinat pe o parte dintre nobilii săi să aibă grijă de bunul mers al agriculturii. De aceea, pe bună dreptate, scriitorul roman Columella, în opera sa *De re rustica*, îi considera pe geto-daci printre popoarele „experte în lucrarea pămîntului“²⁴.

Ținînd seama de aceste dovezi — ca și de rezultatele săpăturilor arheologice²⁵ — nu este de crezut că urmașii unor agricultori atît de pricepuți să fi devenit păstori nomazi. Dimpotrivă, concluzia arheologilor este aceea că: „le fondement de la vie rurale romaine en Dacie est représenté par les établissements d'agriculteurs et p'éleveurs de bétail, lesquels sont d'ailleurs les plus nombreux et qui de ce fait se retrouvent d'un bout à l'autre de la province, aussi bien dans les régions de plaine ou de collines, que le long de cours d'eaux, en somme partout où la nature permettait une bonne agriculture et des riches pâturages“²⁶.

În Dacia romană, o parte din teritoriul devenit *ager publicus* — îndeosebi suprafețele din jurul castrelor militare — a fost cultivat de dacii autohtoni, care erau obligați să predea cereale și alte produse garnizoanei de care depindeau. Date concrete despre modul cum erau cultivate aceste terenuri s-au descoperit în numeroase regiuni, între care și în

depresiunea Cîmpulung²⁷. „Cultivarea cerealelor, reclamată cu necesitate pentru hrană, este o certitudine pentru că romanii aduceau aci unelte și metode tehnice mai perfecționate. Plugul roman, cu brăzdarul triunghiular, ce avea o suprafață mai mare față de cel dacic, dădea un randament comparativ mai ridicat“²⁸, ceea ce a determinat adoptarea sa. După cum a arătat D. Protase, „în a doua jumătate a secolului II repertoriul ustensilelor din diferite domenii de activitate este în întregime roman“.

O altă dovadă importantă a continuității agriculturii pe teritoriul Daciei o constituie terminologia folosită, care este în cea mai mare parte (îndeosebi pentru operațiile și cerealele mai importante) de origine latină: a ara (*arare*), a semăna (*seminare*), a treiera (*tribulare*), a secera (*sicilare*), a culege (*colligere*), grâu (*granum*), secară (*secale*), mei (*milium*), orz (*hordeum*), alac (*alica*) — termen folosit numai la nordul Dunării —, spic (*spicum*), paie (*palea*), neghină (*nigellina*), apoi pământ (*pavimentum*), cîmp (*campus*), arie (*area*), falce (*falx*) etc.²⁹.

„Le maintien, dans le trésor de la langue roumaine, de termes agricoles d'origine gëto-dacique, mais spécialement le fait que la terminologie agricole fondamentale est d'origine latine, prouvent que, dans ces régions, les éléments essentiels de la technique agricole n'ont pu se perpétuer que par la population daco-romaine“, arăta V. Nearnțu³⁰.

Continuitatea practicării agriculturii pe teritoriul Daciei este dovedită de izvoare demne de încredere din secolele IV—VI. Într-o scrisoare din secolul al IV-lea, adresată de comunitatea creștină din Dacia celei din Cappadocia, referitoare la „Pătimirea sfîntului Sava“ ce trăise într-un sat din nordul Dunării, se găsesc informații cu privire la existența unor sate stabile, cu o populație sedentară, îndeletnicindu-se cu agricultura și cu un început de diferențiere între săraci și bogați.

Un alt izvor de epocă, *Strategikon*-ul, redactat de împăratul bizantin Mauricius pomenește de populația romanică din nordul Dunării, vorbind latinește, cu sate așezate de-a lungul riurilor, avînd ca ocupație agricultura și creșterea vitelor, iar ca mod de organizare obștile agricole.

În afară de aceasta, „caracterul *agricol-pastoral* al vechilor obști sătești reiese și din împărțirea tradițională a teritoriului în două unități: cîmpul și pășunea (cuprinzînd și pădurea); în timp ce majoritatea membrilor se ocupă de

agricultură, numai un grup restrîns are în seamă îngrijirea turmelor“³¹.

Pe lângă terminologia de bază, continuitatea practicării agriculturii pe teritoriul Daciei mai este dovedită de utilizarea în cursul evului mediu a unor instrumente agricole moștenite de la geto-daci sau de la romani³², ca și de păstrarea unor practici și obiceiuri moștenite și ele de la daci sau de la romani³³.

După cum arăta etnograful R. Vuia, „credințele, legendele și practicile în legătură cu această indeletnicire (agricultura — N.S.) sînt atît de numeroase, încît tratarea lor ar reclama volume întregi. Bogăția lor se poate explica numai considerînd agricultura ca una din cele mai vechi și de bază indeletniciri ale poporului nostru... Dacă românii ar fi fost numai un popor de păstori, ar fi cu neputință să găsim mulțimea obiceiurilor agrare conservate într-o formă arhaică, ce denotă vechimea și importanța ce le-a acordat poporul nostru prin păstrarea lor“³⁴.

Nu trebuie să uităm nici mulțimea așa-numitelor gropi de bucate, nelipsite din toate așezările dacilor și care au fost utilizate de țăranii români pînă tîrziu în evul mediu. „Existența, capacitatea diferită și numărul lor mare în multe din așezările rurale cercetate arheologic arată caracterul agricol al așezărilor respective“³⁵, afirmație valabilă atît pentru daci, cît și pentru urmașii lor, românii. Dacă ar fi fost păstori nomazi, la ce le-ar mai fi folosit gropile de bucate?

Cercetările lui L. Someșan au dovedit că românii din Transilvania au practicat agricultura și în regiunile muntoase unde s-au refugiat; dovadă sînt ogoarele amenajate sub formă de terase succesive, cu răzoare înalte și străvechi, care se întîlnesc pînă la 1200—1300 m înălțime, atît în Munții Apuseni, cît și în Munții Banatului, în Carpații Meridionali, în Munții Rodnei și Căliman, în apropierea a numeroase sate³⁶. „Prezența arăturilor în terase în aceste regiuni înalte, mai potrivite creșterii vitelor decît agriculturii, se poate explica numai prin retragerea unei populații agricole din zone mai joase în aceste regiuni mai înalte de refugiu“³⁷.

Practicarea agriculturii în regiunile de munte este dovedită, de asemenea, și de toponimie. După cum a arătat C.C. Giurescu, există numeroase urme de locuri, sate, coline și versante în Carpați care amintesc de cultivarea cerealelor,

În special a meiului (numit în vechime mălai) și a secarei, plante care au nevoie de o perioadă de vegetație mai scurtă, cu puțină căldură, și care pot fi cultivate și în regiunile muntoase; dintre acestea amintim: satul Mălaia pe Valea Lotrului, valea Mălaele și muntele Fețele Mălăii în Munții Buzăului, valea Mălaiului în Subcarpații Buzăului, culmea Mălăeștea în județul Neamț sau satul Secăria, în județul Prahova³⁸. Din aceeași categorie face parte și numele muntelui Parîngul, care vine de la numele popular de cereală, parîng, ce desemnează două plante: dughia și meiul. Este foarte probabil că s-a dat acest nume muntelui Parîng datorită ogoarelor de mei și de dughie de la poalele de pe versantele sale. Topicul Parîng „ilustrează limpede o pagină din agricultura românească în munți, în evul mediu timpuriu, în timpul popoarelor migratoare”³⁹.

O situație asemănătoare a fost semnalată și în regiunea Munților Apuseni, unde se întîlnesc toponime de genul: Măzăriște (de la mazăre), Părinciște (de la părînc = mei) sau Valea Agrilor (de la agru = ogor), care constituie dovezi de netăgăduit că îndeletnicirea statornică a locuitorilor a fost agricultura⁴⁰.

În domeniul viticulturii⁴¹, pe lângă numeroși termeni fie de origine dacică (strugure), sau romană (viță, vie, coardă, călcătoare etc.), continuitatea este dovedită de folosirea acelorași instrumente începînd din vremea daco-romanilor pînă către zilele noastre. Astfel, tipul de teasc cu birna orizontală, de factură greco-romană, a fost introdus de coloniștii romani și folosit mai ales în Transilvania, ca și bota sau botul, vas de lemn tronconic, de aceeași origine; călcătorea tronconică de tip mediteranean s-a impus tot în Transilvania, împreună cu celelalte două piese aduse tot de romani. În sfîrșit, tipurile de cosoare curbate dacice, călcătorile scobite rudimentar într-un trunchi de copac, teascurile etc., toate au o mare vechime și dovedesc continuitatea practicării viticulturii pe teritoriul țării noastre începînd din vremea dacilor⁴².

La fel de veche este și apicultura, în care cei mai importanți termeni sînt tot de origine latină: albină (*albina*), miere (*mele*, *mel*), ceară (*cera*), fagure (*favus*, *favulus*), păstura (*pastura*) etc.⁴³.

De mulțimea albinelor din regiunea de la nord de Istru vorbește istoricul grec Herodot. (secolul V î.Hr.); ceara și mierea geto-dacilor, care erau apicultori de seamă, erau

mărfuri căutate de coloniștii greci de pe coasta dobrogeană începînd din secolul al VI-lea î.Hr.

La rîndul lor, romanii au fost cei mai vestiți apicultori din antichitate. După anul 106 d.Hr., Dacia devenind provincie romană, „țărani localnici au început să practice și ei albinăritul după metode învățate de la coloniștii romani. Meșteșugul s-a perpetuat apoi în cursul întregii orînduiri feudale, pînă în timpurile noastre, transmițîndu-se cu cea mai mare fidelitate, în toate lucrările legate de apicultură, tradiția romană“, arăta G. Bartoș, specialist în problemă ⁴⁴.

Toți termenii invocați mai sus, ca și vechimea uneltelor utilizate în agricultură și viticultură, constituie dovezi sigure despre caracterul sedentar al populației daco-romane. „Dacă ar fi niște păstori nomazi, umblînd cu turmele prin toată Peninsula Balcanică și învățînd tîrziu agricultura de la slavi, așa cum vor să-i prezinte adversarii — unii interesați — ai continuității în Dacia Traiană și unii istorici neinformați, o asemenea terminologie agricolă, viticolă și pomicolă, nu s-ar putea explica. Ea este, dimpotrivă, foarte naturală dacă admitem că daco-romanii și-au văzut înainte de agricultură sub toate formele, plătiînd însă dijma noilor ocupanți ai țării“, arăta C.C. Giurescu ⁴⁵.

*

Ca popor sedentar, românii au utilizat o serie de instrumente de lucru moștenite de la romani. Printre acestea, un loc important îl ocupă morile de apă, cunoscute încă din epoca daco-romană. „Există un argument foarte puternic în sensul continuității morii de apă, și anume terminologia ei esențială care e de origine latină“. Dacă moara de apă ar fi fost introdusă mai tîrziu (cum susține etnograful Kos Károly), fiind împrumutată de la popoarele vecine, „cum se explică că (românii) n-au împrumutat și terminologia esențială aferentă a poporului vecin respectiv?“, se întreba, pe bună dreptate, C.C. Giurescu ⁴⁶.

Vechimea neîntreruptă a utilizării morii de apă, începînd din secolele II—III d.Hr., este dovedită și de toponimul Rîu de Moare din Țara Hațegului care derivă din latinul vulgar *ri(v)u de molae* ⁴⁷.

Alte două instalații hidrotehnice cu nume latin care, ca și moara de apă, au fost utilizate fără întrerupere, sînt piua și viltoarea, care serveau la împîslitul sau îngroșatul și bătutul țesăturilor de lînă; primul derivă din *pilla*, iar cel de-al

doilea din *voltoria*. În Vrancea se întâlnește și denumirea de vistiere dată instalațiilor hidrotehnice în care se prelucrau țesăturile: „acest termen, avînd ca etimon cuvîntul *vestis*, care înseamnă veșmînt, este o dovadă în plus a continuității îndeletnicirii în legătură cu lucrul țesăturilor“⁴⁸.

Un alt aspect important al continuității vieții pe teritoriul Daciei, pus în lumină de descoperirile arheologice, este valorificarea rezervelor miniere, îndeosebi a metalelor de bază: fierul și arama. După cum a arătat Ștefan Olteanu, specialist în problemă, „vestigiile activității de extragere, reducere și prelucrare a metalelor atestă o neîntreruptă valorificare a acestora, din epoca dacică pînă tîrziu în evul mediu, nu numai a rezervelor miniere organice primare, bogate în minereuri metalifere (precum cele din Transilvania sau Dobrogea), ci și a depozitelor secundare, a mineralizațiilor sedimentar-aluvionare, atît de răspîndite pe întreg teritoriul țării. Cercetările din ultimele decenii au demonstrat că această îndeletnicire a continuat și după secolul al IV-lea, în aceleași centre de exploatare miniere din etapa precedentă, în aceleași maniere tehnice și chiar în condițiile descoperirii de noi rezerve miniere. Din totalul de 60 localități în care au ieșit la iveală vestigii ale reducerii minereurilor și prelucrării metalului obținut, datînd din secolele IV—XI, 20 dintre ele aparțin secolelor IV—VII, iar restul secolelor VIII—XI“⁴⁹.

Se înțelege că o asemenea activitate nu este compatibilă cu nomadismul; populațiile nomade nu s-au îndeletnicit cu exploatarea minereurilor și nici cu prelucrarea acestora.

Faptul că poporul român a fost un popor sedentar este dovedit nu numai de împrejurarea că a practicat fără întrerupere agricultura, dar și de cîțiva termeni moșteniți din limba latină, printre care țară (de la *terra*)⁵⁰, sat (de la *fossatum*)⁵¹, pămînt (de la *pavimentum*) etc.

*

Încă din 1939, N. Iorga cerea să se acorde o mai mare atenție obiceiurilor poporului nostru, felului său de a se îmbrăca „foarte deosebit de felul de peste Dunăre, ceea ce înseamnă că n-au putut veni de acolo; să studiem o artă populară care nu este cu totul aceeași ca la sîrbi, bulgari, albanezi și greci“: din acest studiu, considera marele istoric, se pot trage concluzii care să reducă la tăcere pe adversarii continuității⁵².

Una dintre cele mai însemnate contribuții la lămurirea problemei a adus etnograful Romulus Vuia. El a arătat că în Transilvania sînt două feluri de așezări: satele vechi de formă neregulată (cu case izolate, răsfirate, satele de vale și satele îngrămădite) și satele mai noi, create prin colonizare, după un plan stabilit, fie de-a lungul drumului (cum sînt satele săsești), fie de formă patrulateră (cum sînt satele mai noi din Banat și Arad, din secolele XVIII—XIX).

Satele îngrămădite, răsfirate, cu case izolate și cele de vale sînt cele mai vechi, fiind specific românești. Satul cu case izolate de tip arhaic se întîlnește îndeosebi în regiunile muntoase, unde se știe că populația românească a fost foarte numeroasă. Întrucît românii sînt singurii care locuiesc în sate de tip arhaic, „putem afirma în baza studiului așezărilor — cel mai important factor cu privire la ocuparea unui ținut — că în Transilvania și Banat elementul cel mai vechi și deci autohton nu poate fi decît elementul românesc“. Se înțelege că dacă românii ar fi venit în Transilvania în secolele XII—XIII, în calitate de coloniști, satele lor ar fi trebuit să aibă o formă sistematizată, așa cum au satele coloniștilor sași ⁵³.

„Existența unor așezări risipite sau dispersate, în locuri izolate pe înălțimi sau în păduri, constituie o imposibilitate la o populație venită din alte părți într-o țară deja populată, deoarece, dacă noua populație vine în masă, ea trebuie să fie colonizată după anumite reguli, cu așezări de tip compact“. În plus, „o populație imigrantă nu ar alege pentru a se stabili locuri greu accesibile, în munți și păduri, deoarece acestea sînt bine cunoscute, de regulă, tocmai de locuitorii cei mai vechi“.

Cît privește satele de vale, care formează tipul caracteristic românesc pentru regiunea subcarpatică, trebuie să mai amintim aici și constatările lui Radu Popa, referitoare la gruparea acestor date în așa-numitele cnezate de vale constatate pe văile Vișeuului, Cozăului, Izei, Marei etc. din Maramureș în secolul al XIV-lea, dar avînd o vechime mult mai mare ⁵⁴.

Dar nu numai *forma satelor, ci și aceea a curților atestă vechimea elementului românesc*: pe cînd coloniștii au introdus în Transilvania curtea franconă, populația românească a folosit curtea de formă neregulată, îndeosebi de forme arhaice, cum sînt curtea dublă și ocolul pătrat. „În consecință, și curtea la români prezintă, în toate privințele, forme ar-

haice ale populației autohtone... care lipsesc la celelalte două grupuri etnice din Transilvania“ ce folosesc în marea lor majoritate curtea franconă, introdusă de sași în secolele XII—XIII ⁵⁵.

Un alt cunoscut etnograf, Nicolae Dunăre, studiind gospodăriile cu curte închisă și întărită sau cu ocol, existente în diverse zone din Transilvania și Banat, a arătat că acestea își au originea în gospodăriile cu curți dacice, asemănătoare celor descoperite în Munții Orăștiei, regiune învecinată cu zonele unde existau pînă de curînd asemenea gospodării ⁵⁶.

Pe lîngă formă, și terminologia curții este deosebit de grăitoare: partea consacrată locuinței și agriculturii păstrează termeni de origine latină: poartă, casă, curte, arie etc., pe cînd pentru cea rezervată creșterii vitelor se folosesc denumiri de origine slavă: ocol, ogradă, grajd, poiată, colnă, vranită etc. Peste vechiul fond latin și agricol se suprapune deci influența slavă, legată de creșterea vitelor.

După cum rezultă din săpăturile arheologice, forma cea mai frecventă de locuință a dacilor a fost semibordeiul, locuință puțin adîncită în pămînt și de obicei cu o singură cameră ⁵⁷, formă de locuință utilizată îndeosebi în regiunile de cîmpie pînă în secolul trecut datorită continuității de viață a autohtonilor.

Casa păstrează nu numai numele latin, dar și o seamă de elemente arhaice. S-a remarcat astfel că planul casei preistorice de la Ariușd (jud. Covasna) corespunde tipului arhaic de casă, cu tîrnațul în colțul casei, din Țara Hațegului ⁵⁸.

Un alt element arhaic este acoperișul țuguat și extrem de înalt pe care-l au casele din Țara Hațegului și Munții Apuseni, două din vechile regiuni locuite de daci.

Un alt element străvechi al casei este vatra liberă cu coșul piramidal denumit „căloni“ în Țara Hațegului, care păstrează numele latin, așa cum latine sînt și căldare, cup-tor și țest, accesorii folosite la gătit.

Mărturiile etnografice invocate de R. Vuia sînt confirmate de rezultatele cercetărilor lingvistice și istorice, conform cărora Banatul, Oltenia și Transilvania de vest (Țara Hațegului, Munții Apuseni) trebuie considerate ca vatra străveche a românilor, aici s-a păstrat aria palatizării dentalelor, fapt ce dovedește o veche influență slavă, ce nu s-a putut exercita asupra românilor decît în aceste regiuni de la nordul Dunării.

În numeroase așezări dacice s-au descoperit cuptoare de pline, care, „ca formă și dimensiuni, se aseamănă cu cuptoarele de pline ce se mai întâlnesc și astăzi în unele sate românești”⁵⁹, ceea ce dovedește continuitatea folosirii acestora din vremea strămoșilor noștri.

*

Nu numai *etnografia* ci și *arta populară*, cu vechimea ei milenară, vine în sprijinul continuității. După cum au dovedit specialiștii, arta noastră populară este grefată pe un fond străvechi, atestat în supraviețuirea unor elemente de cultură materială, ca și în organizarea socială⁶⁰.

S-a demonstrat, de asemenea, elementul de continuitate din ceramica populară românească, cu forme, decoruri și tehnici întâlnite încă din neolitic⁶¹. Ceramica neagră, asemănătoare ca tehnică și formă cu ceramica geto-dacică, s-a menținut pe ambele versante ale Carpaților estici, ca și în vestul Olteniei. Persistența elementelor preistorice a fost depistată mai ales în regiunile adăpostite și ferite de influențe din afară⁶².

În domeniul ornamenticii s-a constatat, de asemenea, o continuitate elocventă. Un motiv vechi din arta populară este „pomul vieții”; după cum au arătat specialiștii, există un tipar local, traco-dacic, care este cel mai vechi și cu cea mai largă circulație în arta populară românească⁶³.

O altă grupare însemnată de motive ornamentale o formează motivele sau semnele solare, utilizate începând din neolitic până în vremea noastră⁶⁴.

Să mai amintim apoi că numeroase elemente de port popular (cojocul, căciula, gluga, sarica, opincile etc.) își au originea în portul dacilor, ilustrat pe Columna lui Traian și pe monumentul Tropaeum Traiani⁶⁵. Așa cum spunea N. Iorga — citat și mai sus — felul deosebit de a se îmbrăca al românilor, față de locuitorii de la sudul Dunării, constituie încă o dovadă că ei nu au venit de acolo⁶⁶.

Dar nu numai arta populară, ci și unele producții literar-folclorice păstrează amintirea persistenței elementului daco-roman în Dacia. Dintre acestea amintim legenda atât de cunoscută a Dochiei și a lui Traian⁶⁷, sau doina specific românească, al cărui nume trebuie legat de latinescul *dolor* (= durere) și care e cu totul diferită de epicul balcanic și slav⁶⁸.

Putem spune în concluzie — împreună cu R. Vuia — că „civilizația noastră populară este mărturia cea mai sigură a vechimii poporului nostru pe aceste locuri, dovadă mai sigură decât documentele scrise ale cancelariilor curților străine, ce înregistrau numai evenimentele zgomotoase, de la suprafață, și nu luau la cunoștință viața adânc înrădăcinată și permanentă, dar fără istorie, a marilor mase de la țară, care în tăcere au urzit temelia neclintită a neamului“⁶⁹.

Forța de transmitere a unor elemente de cultură materială demonstrează astfel trăinicia firului neîntrerupt al continuității spirituale pe teritoriul României și ea nu poate fi explicată decât printr-o continuitate de viațuire, dovedită cu argumente de necontestat⁷⁰.

NOTE

1. B. Hóman, *Gli Angioini in Ungheria*, Roma, 1938, p. 560; L. Tamás (Tremł), *Romains, Romans et Roumains*, p. 47, 51, care afirmă: „le sens de pâtre du nom vlach est donc un précieux témoignage, prouvant que l'occupation primitive des Roumains est à chercher dans la vie nomade pastorale qui, sur certains points et à certains moments, pouvait revêtir la forme de transhumance“; M. Gyóni, *La transhumance des Vlaques balkaniques du Moyen Âge* („Byzantinoslavica“, 12, 1951, p. 29—42); idem, *Le nom de Vlahoi dans l'Aleksiade d'Anne Comnène* („Byzantinische Zeitschrift“, 1951, p. 258).

După cum a arătat P. Șt. Năsturel, această identificare se bazează pe textul Anei Comnena, care vorbește despre „cei care practică viața nomadă și care în limba vulgară se numesc valahi“; este vorba, în realitate, de „păștori nomazi valahi“ din Peninsula Balcanică, unde existau însă și numeroși valahi sedentari (*Les Valaques balkaniques aux X-e—XIII-e siècles*, în *Mouvements de population et colonisation dans la Roumanie grecque et latine*, Amsterdam, 1979, p. 99—100).

Alți istorici maghiari — ca L. Thalloczy — urmînd opiniile lui Rethy, după care numele român ar deriva din cuvîntul latin rumis = mamela oilor (!), au mers pînă acolo încît să afirme: „cuvîntul rumun înseamnă deci mulgător“!! (*Illyrisch — albanische Forschungen*, I, München-Leipzig, 1916, p. 44; cf. T.B., 1937, p. 314).

2. A. D. Xenopol, p. 209—210. Despre ideile lui Xenopol în această problemă vezi M. M. Bulgaru, Alexandrescu-Dersca, *A. D. Xenopol și continuitatea poporului român în Dacia pe baza permanenței*

îndeletnicirilor sale agricole, în vol. *A. D. Xenopol. Studii privitoare la viața și opera sa*, București, 1972, p. 47—61.

Vezi și N. Dunăre, *Interdependența ocupațiilor tradiționale la români, factor de stabilitate și continuitate* („Apulum“, VII/2, 1969, p. 529—550), care constată că așezarea agricolă a constituit „tipul de bază, atât ca formă inițială, cât și prin caracterul de masă al acestui tip, prin însumarea unui complex de factori de producție caracterizați prin stabilitate și continuitate“.

3. N. Iorga, *Popor de păstori sau de plugari?* („Albina“, 1927, p. 393—395). De altfel, așa cum a remarcat P. P. Panaitescu, p. 119, „viața păstorească și cea agricolă sînt forme de viață care nu se schimbă ușor una pentru alta“.

4. *Ibidem*, p. 115.

5. *Documenta*, p. XIII, XVI. Practicarea agriculturii de către români cu mult înainte de secolul al XIII-lea al preteniei lor „reînnoțări“ este dovedită atât de izvoarele documentare, cât și de cele arheologice. Din numeroasele studii privind această problemă cităm: Ștefan Olteanu, *Aspecte ale dezvoltării agriculturii pe teritoriul Moldovei și Țării Românești în secolele X—XIV* (T.N., II, 1971, p. 31—43); Dan Gh. Teodor, *Descoperiri arheologice în Moldova referitoare la agricultura din secolele XI—XVI e.n.* (ibidem, III, 1973, p. 223—232); Ștefan Olteanu, *Agricultura la est și sud de Carpați în sec. IX—XIV* (M.N., 1974, p. 35—55); Emil Lazea, *Agricultura în Transilvania în secolele XI—XIV* (R.Ist., 32, 1979, nr. 3, p. 481—503); E. I. Emandi, *Cultura plantelor în nordul Moldovei (secolele IX—XV) în lumina cercetărilor paleobotanice* („Hierasus“, 1979, p. 51—84); Ștefan Olteanu, *Cultura cerealelor la est și sud de Carpați în secolele IX—XIV* (T.D., 1981, p. 173—184); Nina Neagu, *Agricultura la sud de Carpați în secolele IV—XI în lumina cercetărilor de la Șirna, jud. Prahova* (T.N., 1981, p. 129—132); Șt. Olteanu, p. 58—77 (prezentare generală); Dan Gh. Teodor, *Date noi privind agricultura la est de Carpați în secolele IV—XI e.n.*, în vol. *Profesorului Constantin Cihodaru la a 75-a aniversare*, Iași, 1983, p. 16—24; N. Dunăre, *Agricultura tradițională la români*, în *Materiale de istorie agrară a României*, Slobozia, 1983; Ghenuță Coman, *Contribuții la cunoașterea vieții agrare din Moldova în perioada secolelor V—XII*, în *Ialomița. Studii și cercetări*, Slobozia, II, 1984 etc.

Deosebit de importante sînt depozitele de unelte agricole descoperite în săpăturile arheologice. Vezi: Ștefan Dănilă, *Depozitul de unelte agricole din secolul al XIII-lea descoperit la Șieu* (A.S., I, 1972, p. 181—199); Thomas Năgler, *Ein mittelalterlichen Werkzeugfund aus Pretai* (FVL, 22, 1979, nr. 2, p. 24—29); Mihai Blăjan, Eugen Stoicovici,

Atelierul de unelte agricole din secolul XII, descoperit la Hopirta (jud. Alba) (AMP, 1980, p. 397—401); Ioan Emödi, *Un depozit de unelte medievale descoperit la Șoimi (jud. Bihor) (sec. XIII)* („Crisia“, 1980, p. 533—537) etc.

O dovadă elocventă despre importanța agriculturii la începutul sec. XIV, într-o străveche regiune românească cum este Țara Hațegului, o constituie cele 12 pluguri reprezentate în altarul bisericii din Streisengeorgiu (Adrian Andrei Rusu, *Reprezentări de pluguri pe fresca monumentului medieval de la Streisengeorgiu, jud. Hunedoara*, în R.Ist., 29, 1976, nr. 7, p. 1059—1065).

6. I. Moga, 1944, p. 43, unde se citează un document din care rezultă că tătarii nu făceau nici o deosebire între popoarele pe care le atacau: „inter terras Olachorum de Kirch, Saxonum de Barassu et terras Siculorum de Sebus“.

Cu toate acestea, autorii lucrării *Erdély Története* afirmă mai departe, cu aceeași seninătate: „o urmare directă a invaziei tătare a fost și imigrarea masivă a românilor“ (!). Întrucât „pășunile bogate din regiunile muntoase ofereau posibilitate de trai în primul rând păstorilor, este de înțeles că regii au populat aceste domenii din jurul cetăților cu păstori români, care s-au retras din Bulgaria și Serbia“ (vol. I, par. *Invazia tătară și consecințele ei*). De unde o fi „de înțeles“ și cum i-or fi chemat regii pe acești păstori, care se arătau gata să vină la această chemare, mister total! Neoroeslerienii renunță cu greu la opiniile lor preconcepute!

7. I. Moga, 1941, p. 12. Vezi și E. Petrovici, *Continuitatea dacoromână și slavii* („Transilvania“, 1942, nr. 11, p. 870), care remarcă numărul mare de termeni de origine slavă din agricultură, primiți de români în timpul conviețuirii cu slavii.

8. Mircea Rusu, în vol. *Relations*, p. 213. Despre stadiul seminomad la care se găseau maghiarii vezi mai nou Gy. Györffy, *Autour de l'état des semi-nomades: le cas de la Hongrie*, în *Etudes historiques hongroises*, Budapest, 1975, p. 220—238.

9. Ștefan Meteș, *Păstori ardeleni în Principatele Române*, Cluj, 1266; Andrei Veress, *Păstoritul ardelenilor în Moldova și Țara Românească*, București, 1927; Sabin Opreanu, *Contribuțiuni la transhumanța din Carpații Orientali*, Cluj, 1930; N. Dragomir, *Oierii mărgineni și transhumanța lor în Dobrogea de sud* („Analele Dobrogei“, XIX, 1938, vol. II); R. Vuia, *Tipuri de păstorit la români*, București, 1964 (cu bibliografia mai veche).

Despre vechimea păstoritului vezi: Vasile Țără, *Terminologia păstorească — mărturie a unității limbii și poporului român* (AICED, seria A, 1980, p. 151—161); Adrian Riza, *Istorie prin fapte de limbă „moș“, „baci“, „răzăș“ și structuri străvechi de organizare socială* („Tran-

silvania", 1981, nr. 1, p. 12—16, nr. 2, p. 9—10); C-tin Dominte, *Drom, simbră (asociație păstorească). Note de etimologie romanică* (SCL, 1983, nr. 3, p. 535—539).

10. I. Moga, 1944, p. 22. În plus, P. P. Panaitescu, p. 119, a mai remarcat și deosebirea radicală dintre transhumanța nord și sud-dunăreană: prima este ascendentă, pe când cea de a doua este descendentă.

11. I. Moga, 1944, p. 40.

12. R. Vuia, op. cit., p. 218—219. Vezi și Nicolae Dunăre, *Interdependența ocupațiilor tradiționale la români, factor de stabilitate și continuitate* („Apulum“, 1969, p. 529—550).

13. P. P. Panaitescu, p. 146.

14. *Păstoritul românesc și problemele sale* („Studii“, 19, 1966, nr. 2, p. 281—305 + 1 h.); idem, *La vie pastorale chez les Roumains et ses problèmes* (D.R., 1973, nr. 1, p. 78—103).

15. I. Donat, *Păstoritul românesc*, p. 283—284. Pentru încadrarea păstoritului românesc în economia pastorală europeană vezi N. Dunăre, *L'élevage des Pays Carpathiques dans une perspective integraliste et européenne (terminologie)* („Tibiscum“, 1986, p. 31—42) precum și *Actes du colloque international „L'élevage et la vie pastorale dans les montagnes de l'Europe au Moyen Âge et à l'Epoque Moderne“*, Université de Clermont — Ferrand, 1984.

16. Deosebit de importante sînt rezultatele săpăturilor arheologice de la Bucov-Prahova, din care rezultă că locuitorii din această așezare erau crescători de animale. Vezi Sergiu Haimovici, *Fauna din așezările feudale timpurii (secolele VIII—IX) de la Bucov-Ploiești* (SCIV, 1979, nr. 2, p. 163—213).

Pentru o altă regiune a țării vezi Georgeta El Susi, *Materialul faunistic din așezarea din secolul al VIII-lea e.n. de la Cornea-„Căunița de Sus“ (com. Sichevița, jud. Caraș-Severin)* (SCIV, 1989, nr. 4, p. 371—375). Vezi și „Apulum“, 1987, p. 197—209.

Pentru Moldova vezi: Sergiu Haimovici, *Studiul materialului faunistic din așezările de la Cîrligi-Filipești (sec. II—VI e.n.) și Izvoare-Bahna (secolele VI—IX e.n.)* („Carpica“, 1984, p. 95—99); idem, *Studiul materialului osteologic descoperit în două așezări subcarpatice datînd din sec. V—VII e.n.: Davideni (jud. Neamț) și Ștefan cel Mare (jud. Bacău)* („Carpica“, 1986—1987, p. 251—260); idem, *Studiul resturilor paleofaunistice din așezarea de la Lozna — Străteni, datînd din secolele VII—VIII e.n.* („Hierasus“, VI, 1986, p. 83—95) etc.

Cercetătorii au subliniat faptul că „numărul mare de resturi osoase studiate (descoperite în săpăturile arheologice — N.S.) argumentează o preocupare constantă a populației străromânești pentru creșterea și înmulțirea animalelor și, indirect, atestă practicarea unei

agriculturi relativ dezvoltate“ (Paul Georgescu — Mihai Blăjan — Claudiu Lisovschi — Marin Geoeroceanu, *Studiul faunei din locuințele prefeudale (secolele VII—VIII e.n.) de la Alba Iulia*, în „Apulum“, 1986, p. 180).

Deosebit de interesantă este și terminologia, despre care vezi G. Giuglea, *Elemente pentru a cunoaște istoria formării limbii și poporului român. Problema alimentării vitelor și a omului la daco-romani* (C. Ling., III, 1958, p. 53—59), reprodus în G. Giuglea, *Cuvinte românești și romanice. Studii de istoria limbii, etimologie, toponimie*, București, 1983, p. 191—199.

17. I. Donat, *op. cit.*, p. 294.

18. R. Vuia, *op. cit.*, p. 218—219. Vezi și idem, *Studii de etnografie și folclor*, II, București, 1980, p. 217—336.

19. Corneliu Bucur, *Direcții ale demografiei istorice românești: transhumanța pastorală* (R.Ist., 1978, nr. 12, p. 2285—2304); idem, *Zur Problematik der Transhumanz bei der Rumänen* (FVL, 1984, nr. 1). Vezi și idem, *Invariantă și variabilitate în păstoritul tradițional. Despre momentul apariției, cauzele și caracterul transhumanței pastorale a românilor* (AMET, 1978, p. 125—146), unde se arată că transhumanța nord-dunăreană este o formă de cooperare comercială apărută în secolele XII—XIV, producerea de lână-marfă pentru industria textilă transilvăneană, practică de o populație sedentară. Într-un alt articol al său, *Noi contribuții etnologice la stabilirea profilului istorico-cultural al poporului român*, în vol. *Repere sibiene. Studii și referate susținute în cadrul festivalului cultural-artistic Cibinium 76*, Sibiu, 1977, p. 75—80, același autor a susținut în mod logic că nu este posibil să se nască un popor de păstori din două popoare; din agricultori și meșteșugari: dacii și romanii.

Pentru legătura dihotomică dintre cele două ramuri de bază ale economiei vechi românești putem invoca faptul că, în timp ce *Xenophon* îi numea pe traci „mîncători de mei“, romanul *Columella* îi descria pe daci ca fiind „băutori de lapte“; această dublă ipostaziere a ocupațiilor apare redată și pe Columna lui Traian de la Roma. Vezi Corneliu Bucur, *Civilizația populară românească. (Etapă și concluzii ale unei cercetări interdisciplinare)* (REF, 1987, nr. 4, p. 361—362).

20. FHDR, III, p. 31—33, 109. Vezi și Th. Capidan, *Români nomazi. Studiu din viața românilor din sudul Peninsulei Balcanice*, Cluj, 1926, care arată că aceștia au fost agricultori și au devenit păstori în vremea dominației slavilor. O opinie asemănătoare la F. Lot: „le sens de berger adopté par les Byzantines s'explique par la condition errante où Goths et Slaves on réduit la population daco-romaine des Balkans“ (RHSEE, 1943, p. 51).

21. D. Prodan, 1944, p. 153. Vezi și A. Sacerdoțeanu, 1968, p. 118, care constată legătura dintre agricultură și creșterea vitelor, ca și Al. Doboși, *Un chapitre de l'histoire économique des Roumains de Transylvanie. L'impôt roumain de „quingagesima“* (R.Trans., III, 1936, p. 74—84). La opinia unor istorici maghiari după care românii ar fi adus acest impozit de la sudul Dunării, P. P. Panaitescu, p. 239, a precizat că nu contribuabilul aduce darea, care este stabilită de stăpânire, nu oferită de supuși.

22. L. Bârză, p. 89.

23. FHDR, I, p. 584—585. Vezi și Cornelia Belcin, *Ocupațiile geto-dacilor în lumina literaturii antice* (REF, 1968, nr. 1, p. 63—73); Gh. David, *Îndeletniciri agro-pastorale la geto-daci în opere istorice antice*, în vol. *Strămoșii poporului român geto-dacii și epoca lor*, București, 1980, p. 105—109.

23 bis. FHDR, I, p. 21.

24. C. C. Giurescu, p. 41—42. Vezi și I. I. Russu, *Elemente autohtone în terminologia ocupațiilor* (AMET, 1959—1961, p. 23—27).

25. A. Bodor, *Agricultura în Dacia înainte de cucerirea romană* (SCIV, 8, 1957, nr. 1—2, p. 145 și urm.); I. H. Crișan, *Un depozit de unelte descoperit la Lechința de Mureș* (*ibidem*, 11, 1960, nr. 2, p. 292 și urm.); V. Neamțu, *La technique de la production céréalière en Valachie et en Moldavie jusqu'au XVII-e siècle*, Bucarest, 1975, p. 18—22; Silvia Teodor, *Agricultura la geto-dacii din Moldova înainte de cucerirea romană* („Cercetări agronomice în Moldova“, 1978, nr. 4, p. 147—152).

Despre o scenă reprezentând treieratul, aflată pe Columna lui Traian, vezi N. Gostar, *Une scène agricole de la Colonne Trajanne* (AȘUC, 1972, fasc. 2, p. 147—152).

26. D. Protase, *Etablissements ruraux de la Dacie romaine* (RRH, 1969, nr. 1, p. 5). Aceeași concluzie și în vol. *Autohtonii*, p. 36.

27. Flaminio Mirțu, *Agricultura din depresiunea Cîmpulung-Muscel în secolele III î.e.n.—III e.n.* (T.N., I, 1969, p. 53—64). Faptul că romanii aflați în castre erau aprovizionați cu cereale de populația dacă de agricultori este ilustrat de mulțimea rîșnițelor aflate în aceste castre, de pildă la Pietroasa-Buzău. Vezi Gh. Diaconu, *Așezarea și necropola de la Gherăseni-Buzău. (Noi dovezi despre continuitatea populației autohtone de la Dunărea de Jos)* (SCIV, 1977, nr. 3, p. 431—456).

Pentru alte descoperiri din această epocă vezi: Marius Moga, Doina Benea, *Unelte agricole romane descoperite la Tibiscum* („Studii și comunicări“, Etnografie-Istorie, Caransebeș, II, 1977, p. 321—329); Nicolae Branga, *Aspecte și permanențe traco-romane*, Timișoara, 1978, p. 115—125) (cap. *Continuitatea prin unelte*) etc. Un studiu recent asupra dezvoltării agriculturii în Banat sub stăpînirea romană a alcă-

tuit Liviu Mărghitan, II, p. 34—67, care subliniază faptul că „viața rurală din Banatul epocii romane se dovedește complexă și în același timp înfloritoare“. Vezi și Viorel Popescu, *Scurt istoric al practicării agriculturii în spațiul carpato-danubiano-pontic cu referiri la zona Caraș-Severin* („Tibiscum“, 1986, p. 43—51).

28. F. Mîrțu, *op. cit.*, p. 61. Despre plantele cultivate de daco-romani vezi amănunte la Marin Cîrciumaru, *Considerații paleoetnobotanice și contribuții la agricultura geto-dacilor* (T.D., IV, 1983, p. 126—134, VI, 1985, p. 182—188, VII, 1986, p. 129—133 și VIII, 1987, p. 171—176).

29. C. C. Giurescu, p. 96—97; D. Macrea, *Originea și structura limbii române*, în *Probleme de lingvistică română*, București, 1961, p. 12.

Cu toate acestea, în par. *Invasia tătară și consecințele ei*, autorii sintezei Erdély Története, vol. I, afirmă că de-abia în secolele XIV—XV cnezii români au „integrat treptat în producția agricolă pe supușii lor români, care puteau fi retrași de la păstorit“ (sic!), și aceasta numai după ce și-au dat seama de avantajele agriculturii practicate — de cine credeți? — de „agricultorii slavi“! Atunci cum se explică faptul că termenii agricoli folosiți de români sînt de origine latină? I-or fi împrumutat tot de la slavi? Totul e posibil cînd ai imaginație!

Despre terminologia străveche a ocupațiilor agricole vezi Al. Bocănețu, *Terminologia agrară în limba română*, Cernăuți, 1926.

Despre terminologia agricolă latină folosită în partea de apus a Transilvaniei, dovedind continuitatea populației din această regiune, vezi Pompei Mureșan, *Contribuții etnografice la terminologia unor elemente de cultură agricolă din județul Satu Mare* (AMET, VIII, 1976, p. 187—228).

O astfel de unealtă, denumită *coaștă*, a fost descoperită la Sarmizegetusa și într-o locuință din Căpîlna. Vezi Ion Chelcea, *Coașta — o unealtă agricolă străveche, mărturie etnografico-arheologică a permanenței istorice a poporului român* (REF, 1988, nr. 4, p. 349—350).

30. V. Neamțu, *op. cit.*, p. 267. Despre vechimea termenilor folosiți în agricultură vezi și Al. Procopovici, *Die Rumänenfrage*, Sibiu, 1944, pp. 47—57, care discută opiniile greșite ale lui Dumke.

Spre deosebire de români, la maghiari termenii agricoli sînt de origine bulgaro-turcă (Z. Gombocz, *Die bulgarisch — türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*, Helsinki, 1912, p. 190; Gy. Györffy, *Autour de l'état des semi-nomades : le cas de la Hongrie*, în *Etudes historiques hongroises*, I, Budapest, 1975, p. 226).

31. *Istoria dreptului românesc*, I, București, 1980, p. 128 (se citează pentru sec. IV *Acta Sanctorum*, II, 2, și Iauricius, XI, 4, 1).

Despre obligația autohtonilor de a furniza cereale populațiilor migratoare vezi mai sus cap. III și Mircea Rusu. în AMN, 1978, p. 199, care

arată: „produsele agricole erau principalul tribut dat populației dominante“ de populația autohtonă sedentară. Amintim, de asemenea, că ambasada lui Priscus Retor, aflată în drum spre reședința lui Attila din Panonia, a primit de la locuitorii satelor din stînga Dunării, pe unde trecea, mei și mied, produse ale unei populații sedentare de agricultori (G. Popa-Lisseanu, *Românii în izvoarele istorice medievale*, p. 87).

32. R. Braumgart, *Die Urheimat der Landwirtschaft aller indogermanischen Völker*, Heidelberg, 1912; V. Neamțu, *op. cit.*; Georgeta Moraru, *Survivances gëto-daces et daco-romaines dans l'agriculture roumaine*, în *Actes*, III, București, 1980, p. 327—332; eadem, *Elemente de substrat în tehnica obținerii terenurilor agricole din regiunea carpato-danubiano-pontică* (T.D., III, 1982, p. 68—75).

Părerea lui B. P. Hasdeu, după care agricultura română „s-a născut“ în Olenia în sec. VIII d.Hr., este astăzi total depășită (*Originile agriculturii la români*, în *Scrieri istorice*, II, București, 1973, p. 56—72). Vezi și A. Sacerdoțeanu, *B. P. Hasdeu despre originile viniculturii la români* („Studii și cercetări de istorie și etnografie“, Golești, 1974, p. 269—274).

33. H. H. Stahl, *Comentarii etnografice pe tema plugușorului* (REF, X, 1965, nr. 2, p. 152); R. Vulcănescu, *Agricultura de munte din vestul Carpaților meridionali* (*ibidem*, XII, 1967, nr. 2, p. 98); Tancred Bănățeanu, „*Tînjaua*“. *Persistența unor străvechi rituri agrare în cultura populară românească* („Marmatia“, I, 1969, p. 58—61); Ion Cuceu, Maria Cuceu, *Vechi obiceiuri agrare românești. Tipologie și corpus de texte*, București, 1988; Dumitru Pop, *Obiceiuri agrare în tradiția populară românească*, Cluj-Napoca, 1989 etc.

34. R. Vuia, *Studii de etnografie și folclor*, I, București, 1975, p. 92.

35. D. Protase, 1980, p. 79. Pentru evul mediu vezi: *Călători străini*, I, p. 99; R. O. Maier, *Gropile de păstrat bucate în Dobrogea* (R.M., V, 1968, nr. 3, p. 278); V. Neamțu, *op. cit.*, p. 258—261; Elena Maxim, *Dovezi de continuitate în cultura populară tradițională. Gropile de provizii* (REF, 1989, nr. 3, p. 221—236), unde se strîng numeroase date din descoperirile arheologice; Adrian Bejan, *Elemente de continuitate daco-romană în așezarea de la Hodoni (jud. Timiș), sec. III—IV e.n. Tipologia gropilor de provizii* (SIB, 9, 1983, p. 13—22).

36. Laurian Someșan, *Vechimea și evoluția agriculturii românești în Transilvania*, Brașov, 1941, p. 20. Vezi și idem, *Alter und Entwicklung der rumänischen Landwirtschaft Siebenbürgen*, Bukarest, 1941.

37. R. Vuia, *Dovezile etnografice ale continuității* („Transilvania“, 1943, nr. 1, p. 24). Vezi și idem, *Hautes cultures en terrasses en Transylvanie*, Copenhaga, 1938, și P. P. Panaitescu, p. 150—151, care re-

marcă faptul că „*regiunea economică de sub munte era pe vremuri cea mai dens populată și mai bogată a țării*“.

Amintirea acestor culturi în locuri înalte se mai păstra la începutul secolului trecut, când a fost înregistrată de cronicarul Nicolae Stoica de Hațeg, *Cronica Banatului*, ed. D. Mioc, București, 1969, p. 54; 55.

38. C. C. Giurescu, p. 8—9.

39. Idem, *Înțelesul topicului „Paring“*. Date despre agricultura românească din Carpați în evul mediu, în vol. *Omagiu lui Alexandru Rosetti*, București, 1966, p. 303—306. Despre alte opinii vezi Mircea Homorodean, *Toponimul Paring* (C. Ling., 1988, nr. 2, p. 137—140), care susține că termenul ar deriva din lat. *palanca*.

40. G. Giuglea, V. Țîra, *Toponime românești din Munții Apuseni (Băișoara, Săcel, Muntele Săcelului)* („Analele Univ. Timișoara“, Filologie, IV, 1966, p. 197—202).

41. Despre vechimea și continuitatea cultivării viței de vie vezi: I. C. Teodorescu, *Pe urmele unor vechi podgorii ale geto-dacilor*, București, 1964; Maria Comșa, *Date privind cultivarea viței de vie la traco-daci (sec. VI î.e.n.-sec. I e.n.) în lumina cercetărilor arheologice* („Pontica“, XV, 1982, p. 57—79); V. H. Baumann, *Cu privire la cultura viței de vie în nordul Dobrogei, în antichitatea romană* (RMM, 1989, nr. 3, p. 53—59).

42. Paul Petrescu — N. Al. Mironescu, *Die traditionellen Werkzeuge des Weinbaums* („Cibinium“, 1966, p. 61—78); Nicolae Alexandru Mironescu, *Cu privire la istoricul viticulturii tradiționale românești* („Apulum“, VII, 1969, p. 491—494); idem, *Tradițiile milenare ale viticulturii românești* („Argeș“, 1967, nr. 10); idem, *Practici, credințe și obiceiuri legate de viticultură* („Rev. de horticultură și viticultură“, 1968, nr. 3, p. 55—58); idem, *Considerații privitoare la geneza și istoricul răspîndirii viței de vie pe teritoriul României* („Studii și comunicări de istorie și etnografie“, Muzeul Golești, 1978, p. 287—297; idem, *Cu privire la istoricul și răspîndirea tipurilor de călcători și teascuri pe teritoriul României* (T.N., 1969, p. 91—101); Dorinel Ichim, *Dovezi etnologice și paleontologice privind vechimea viticulturii în Moldova centrală* („Carpica“, 1984, p. 209—218) etc.

Despre diverse obiecte metalice (cosoare etc.) utilizate de daci ca și de români vezi: Ioan Glodariu și Eugen Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci*, Cluj-Napoca, 1979, p. 79; Anton Paragină, *Două piese de metal din feudalismul timpuriu descoperite în comuna Jarișteș, jud. Vrancea* („Studii și comunicări“, Focșani, 1978, p. 81—84).

Pentru vechimea și continuitatea pomiculturii în Transilvania — unde este atestată documentar începînd din sec. XII — vezi Romulus Oșianu, *Citeva probleme referitoare la cultivarea pomilor fructiferi în Transilvania* (AMET, X, 1978, p. 109—123).

Despre continuitatea practicării unei alte ocupații sedentare, grădăritul, începînd de la daci și romani, vezi Maria Comșa, *Grădăritul în mileniu I e.n. pe teritoriul României* („Pontica“, 1980, p. 164—184).

Pentru un alt aspect important, și anume păstrarea numelor de plante și buruieni, vezi Al. Borza, *Corelația dintre flora României și poporul român* („Rev. Institutului Social Banat-Crișana“, 1943, p. 149—172); Valeriu Rusu, *Temeiuri etnobotanice ale continuității* („Cronica“, 1987, nr. 22).

43. Gh. Bartoș, *Vechimea albinăritului la români* (T.N., 1969, vol. 1, p. 123—131); idem, *Vechimea și continuitatea albinăritului în țara noastră* („Apicultura“, 1969, nr. 4, p. 34—36); N. Branga, *Originile albinăritului românesc* („Apicultura“, 1972, nr. 8, p. 35—39); idem, *Aspecte și permanențe traco-romane*, Timișoara, 1978, p. 126—135 (cap. *Originile antice ale unei îndeletniciri populare românești*).

Importanța albinăritului în Dacia rezultă și din faptul că daco-romanii aveau chiar o zeiță protectoare a albinelor: Diana mellefica (N. Gostar, *Culte autohtone în Dacia romană*, în AIIAI, II, 1965, p. 241—243).

44. T.N., 1969, p. 124. Vezi și C. Hristea, *Apicultura în Dacia* („Apicultura“, 1970, nr. 12, p. 30—31). Pentru continuitatea practicării albinăritului în Transilvania vezi Emil Lazea, *Apicultura în Transilvania în secolele XI—XIV* (R.Ist., 1979, nr. 3, p. 481—502), care prezintă în introducere numeroase date despre vechimea acestei îndeletniciri.

45. C. C. Giurescu, p. 98—99.

46. *Ibidem*, p. 138. Vezi și P. P. Panaitescu, p. 148—149; Corneliu Ieremie, *Cercetări etnografice privind istoria tehnicii populare la români* („Cibinium“, 1967—1968); Corneliu Bucur, *Considerații istorice și etnologice privind apariția instalațiilor hidraulice pe teritoriul României* („Biharea“, 1976, p. 7—73 + pl.); idem, *Moara de apă în Dacia romană în lumina descoperirilor arheologice* („Cibinium“, 1974—1978, p. 183—198), unde se arată că moara de apă a apărut în sec. II—III d.Hr.; M. Botezan, *Apele în viața poporului român*, București, 1984; Corneliu Bucur, *Civilizația populară românească (Etapă și concluzii ale unei cercetări interdisciplinare)* (REF, 1987, nr. 3, p. 243—256).

47. G. Giuglea, M. Homorodean, I. Stan, *Toponimia comunei Riu de Mori (Țara Hațegului)* („Fonetică și dialectologie“, V, 1963, p. 42 și urm.); Daniel Popescu, *De la „De architectura“ lui Vitruviu la toponimia românească* („Tribuna“, 9 iulie 1964).

48. C. C. Giurescu, p. 143. Vezi și Radu O. Maier — Lia Stoica Vasilescu, *Meșteșugurile ca formă de manifestare a continuității poporului român* (M.N., III, 1976, p. 315—320); Valeriu Butură, *Contribuții*

la studiul instalațiilor tradiționale pentru extragerea și prelucrarea metalelor din Munții Apuseni, în *Sesiunea de comunicări științifice a muzeelor. Etnografie și artă populară*, București, 1969, p. 208—222; Octavian Radu Maier, *Vărăritul, o străveche ocupație populară*, în același volum, p. 223—235; I. Iurasciuc, *O tehnică străveche de viltorit* („Cibinium“, 1967—1968, p. 179—184); Corneliu Bucur, *Evoluție și tipologie în sistematica instalațiilor tradiționale din România* („Cibinium“, 1974—1978, p. 111—182); Cornel Irimie, *Unitate, continuitate și specificație în civilizația și arta populară românească* (ibidem, p. 9—24) (ambele lucrări cu bogată bibliografie; Gh. Iordache, *Mărturii etnolingvistice despre vechimea meseriilor populare românești*, Craiova, 1980; A. Bejin, *Dovezi atestând practicarea meșteșugurilor în așezarea prefeudală de la Remetea Mare — „Gomila lui Pituț“* (jud. Timiș) (SIB, X, 1984) etc.

Mai amintim aci și obiceiul roman de a purta sarcini ușoare și vase cu apă pe cap, păstrat în regiunea cea mai intens romanizată și unde se conservă cele mai multe elemente latine în limbă. Vezi S. Mehedinți, *Der Zusammenhang der rumänischen Land schaft mit dem rumänischen Volke* și S. Pușcariu, *Limba română*, I, București, 1940, harta 30.

49. Ștefan Olteanu, *Permanențe ale civilizației geto-dacice și daco-romane în structura societății românești* („Carpica“, 1980, p. 15 și urm.). Vezi și Eugen Iaroslavschi-Richard Petrovsky, *Cuptoarele de redus minereul de fier de la Fizeș, jud. Caraș-Severin* („Tibiscum“, 1974, p. 147—155); Eugen Iaroslavschi, *Cuptoarele pentru redus minereul de fier de la Șoșdea, jud. Caraș-Severin* (AMN, 1976, p. 231—237); Ștefan Olteanu, N. Neagu, D. Șeclaman, *Tehnologia obținerii fierului din minereu și problema continuității istorice pe teritoriul României în mileniul I e.n.* (SCIV, 1981, nr. 2, p. 217—232); Eugen Stoicovici, *Ateliere siderurgice din secolele IV și XI—XII în partea de sud a Banatului* („Banatica“, 1981, p. 173—179); Șt. Olteanu, p. 78—95 (cu o hartă).

50. A. Balotă, *Une témoignage historique: terra = țară* (RHSEE, 14, 1937, p. 61—69); reprodus în vol. aceluiași, *Le problème de la continuité. Contributions linguistiques*, Bucarest, 1941, p. 13—25. După cum arată autorul acestui articol, sensul dat lui *terra* în limba română dovedește „atașamentul neîntrerupt al poporului față de pământul său“. Vezi și Magdalena Popescu-Marin, *Rom. Țară în contextul romanic* (SCL, 1987, nr. 2, p. 115—119).

Despre sensul diferit dat termenului *terra* în Apus, vezi: O. Brunner, *Land und Herschaft*, Darmstadt, 1973; Stelian Brezeanu, *La „terra“ dans les Balkans au XIII-e siècle. Une institution latine échouée* (RESEE, 1989, nr. 1—2, p. 3-9).

51. A. Balotă, *Un héritage aborigène: alb. fshat (shat), roum. sat (fsat)* (RHSEE, 14, 1937, p. 243–250), reproduc în același volum, p. 29–39. Vezi și Gh. Aldea, „Sat” — *sensuri etimologice, etnografice și sociologice* (AICED, seria A, 1979, p. 47–54). Despre un alt termen străvechi vezi Teodor Damsă, *Cuvîntul dacic „vatră”, conștiință și permanență bimilenară a poporului român* (M.A., 1980, nr. 1–3, p. 59–67).

52. N. Iorga, *Romanitatea în jurul Brașovului* (R.I., 1939, p. 366–367). Despre asemănarea unor obiceiuri din Transilvania cu folclorul și etnografia din Italia vezi articolul *Italia înainte de domnirea romanilor* (FMIL, XVI, 1853, p. 133–135).

53. R. Vuia, *Chronologie des types de villages dans le Banat et la Transylvanie* (R.Trans., III, 1936, nr. 1, p. 33–67); idem, *Le village roumain de Transylvanie et du Banat*, în vol. *La Transylvanie*, Bucurest, 1938, p. 712 și urm.; idem, *Dovezile etnografice ale continuității* („Transilvania”, 74, 1943, nr. 1, p. 21–24); idem, *Ethnographische Beweise für das Alter und die Kontinuität des rumänischen Volkes in Siebenbürgen*, în vol. *Siebenbürgen*, I, Bukarest, 1943, p. 35–36. După opinia lui R. Vuia, satul împrăștiat (cu case izolate) datează din sec. VI, iar tipurile de sat răsărit, sat de vale, sat îngrămadit s-au format în secolele VI–XII. Demonstrînd că tipurile naturale de așezări datează dinainte de sec. XII, R. Vuia spulberă teoria potrivit căreia românii au început a-și făuri așezări de-abia în sec. XIV (REF, 1987, nr. 1, p. 15). Vezi și idem, *Studii de etnografie și folclor*, I, București, 1975. și II, 1980, p. 9–128; N. Dunăre, *Așezări omenesti din spațiul românesc. Considerații diacronice și tipologice* („Tibiscum”, 1986, p. 7–21).

Cf. și I. Moga, 1944, p. 117, care constată: „les données ethnographiques nous montrent que ces régions de montagnes étaient les dépositaires des établissements roumaines dispersées et dissociées ainsi que des villages de la vallée”, constatare întărită de documente. Vezi și Lucia Apolzan, *Carpații — tezaur de istorie. Perenitatea așezărilor risipite pe înălțimi*, București, 1987, care urmărește vechimea așezărilor începînd din epoca geto-dacilor, folosind argumente din domeniul arheologiei, istoriei, toponimiei și lingvisticii.

Vezi și *Istoria dreptului românesc*, I, București, 1980, p. 136, unde se subliniază faptul că modul de formare a așezărilor satești „constituie o dovadă în plus a dezvoltării poporului român pe teritoriul unde locuiește și în prezent, modalitățile de formare a satelor corespunzînd întru totul trecutului însuși al regiunii respective”.

Despre asemănarea dintre așezările dacice, înșirate pe văile rîurilor, și cele vechi românești, vezi Ioan Glodariu, *Arhitectura dacilor. Civilă și militară (sec. II î.e.n. — sec. I e.n.)*, Cluj-Napoca, 1983.

54. Radu Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970, p. 150 și urm.

55. R. Vuia, *Dovezile etnografice*, p. 25.

56. N. Dunăre, *Contribuții la studiul gospodăriei țărănești cu curte închisă și întărită la români* („Cumidava“, III, 1969, p. 497—521); idem, *Gospodăria cu curte închisă și întărită în zona fînețelor din Munții Apuseni* („Apulum“, VIII, 1970, p. 525—539). Vezi și V. Buturî, *Etnografia poporului român*, Cluj-Napoca, 1978, p. 46 și urm. și N. Dunăre, *Continuitatea etnoculturală românească în Pădurenii Hunedoarei* („Sargetia“, 11—12, 1974—1975, p. 383—389 + 2 h.), unde se demonstrează continuitatea îndeosebi în domeniul extragerii și topirii metalelor, dar și în alte domenii (locuință, port etc.). Pentru o altă regiune românească veche — Mărginimea Sibiului — vezi Corneliu Bucur, *Noi dovezi etno-lingvistice ale permanenței populației autohtone în Mărginimea Sibiului*. în *Repere sibiene*, 1977, p. 69—74.

57. D. Protase, 1980, p. 78—79.

58. Vezi: Dinu Antonescu, *Casa dacică și influențele ei* („Arhitectura“, 1976, nr. 4, p. 49—55); Nicolae Lupu, *Contribuții la cunoașterea arhitecturii dacice reprezentată în reliefurile Columnei lui Traian și forme arhitecturale ale locuințelor țărănești de la începutul sec. XX pe teritoriul Daciei* (ibidem, 1978, nr. 5—6); Dinu Antonescu, *Introducere în arhitectura dacilor*, București, 1984.

Despre un alt aspect — așezarea centrală a vetrei, moștenită de la daci — vezi Enache Ștefan, Ilie Sandu, *Construcții cu așezarea centrală a vetrei în nord-vestul Olteniei. Observații asupra obiceiurilor și credințelor legate de vatră* (R.M., 1972, nr. 2, p. 157—162). Vezi și Georgeta Stoica, *Organizarea interiorului locuinței țărănești românești* („Muzeul Satului. Studii și cercetări“, 1971, p. 92).

59. D. Protase, 1980, p. 79.

60. Paul Petrescu, *Moștenirea artistică în domeniul artei populare* (SCIA, XI, 1964, nr. 1, p. 35—54); Wanda Wolski, *Moșteniri preistorice în arta populară românească* („Apulum“, VII, 1969, p. 445—477).

Vezi și P. P. Panaitescu, p. 169, care arată: „centrul artei populare plastice este casa..., podoaba ei de lemn sculptat, de scoarțe, icoane, cusături atârșate pe pereți și oale“ care „formează un tot, O dovadă în plus că poporul român n-a fost niciodată rătăcitor; el trăiește în case, creația sa artistică e în legătură cu casa“. Vezi și Radu Florescu, Ileana Gaiță, *Casa — o dovadă de continuitate. Mitologia casei* („Muzeul Satului și de Artă Populară“), 1985, p. 131—135.

61. Despre vechimea practicării olăritului la daci, daco-romani și români vezi: Sever Dumitrașcu, T. Bader, *Așezarea dacilor liberi de la Medieșul Aurit*, Satu Mare, 1967, p. 20—31, unde se descriu 13 cuptoare de ars ceramică; O. Floca, St. Ferenczi, L. Mărghitan, *Micia. Grupul*

de cuptoare romane pentru ars ceramică, Deva, 1970; Maria Comșa, *Cuptoare de ars oale din secolele VI—VII descoperite la Radovanu-Ilfoș* (M.N., 1981, p. 241—248); Doina Benea, *Atelierele ceramice de la Tibiscum (Contribuții la istoria atelierelor de ceramică din sud-vestul Daciei)* („Potaissa“, 1982, p. 22—40) (sec. II—IV e.n.); Tudor Papasima, Vasile Oprea, *Un cuptor pentru ars oale din epoca feudală timpurie* („Pontica“, 1984, p. 237—240); Maria Comșa, *Cuptoare de ars oale din secolele I e.n. — IV e.n. în regiunile de la est și sud de Carpați* (M. Ant., 1985, p. 171 — 184); Gh. Bichir, *Cuptoare de ars ceramică și țigle la Stolniceni-Buridava* (SCIV, 1989, nr. 1. p. 45—56); Olteanu, p. 108—112; Mariana Marcu, Napolion Ungureanu, *Cercetările arheologice de la Huțani (jud. Botoșani)* („Hierasus“, 1989, p. 223—233); Dan Gh. Teodor, *Așezarea feudală timpurie de la Epurenii-Vaslui* (A.M., XI, 1987, p. 145—149), unde s-au descoperit opt cuptoare pentru ars ceramică etc.

Despre vechimea foalelor utilizate la arderea ceramicii vezi M. Brudiu, *O străveche inovație tehnică — foalele — descoperită la Crasnaleuca, comuna Coțușca, jud. Botoșani* („Hierasus“, VI, 1986, p. 7—13).

62. Barbu Slătineanu, *Ceramica românească*, București, 1958. Vezi și: „Apulum“, IX, 1971, p. 750; Gh. Iordache, *Mărturii etnolingvistice despre vechimea olăritului în Oltenia*, în *Contribuții istorice*, II, Craiova, 1976, p. 97—118; Ghizela Sulițeanu, *Elemente de continuitate etnologică ale culturii neolitice Cucuteni-Băiceni la poporul nostru* (REF, 1988, nr. 1, p. 17—38).

63. Paul Petrescu, „*Pomul vieții*“ în *arta populară din România* (SCIA, VIII, 1961, nr. 1, p. 41 și urm.). Vezi și Gheorghe Aldea, *Continuitatea poporului român în lumina simbolicii populare* (RMM, 1978, nr. 6, p. 13—19); Georgeta Stoica, *Argumentul etnografic al unității și continuității poporului român* („Oltenia“, 1981, p. 227—233); Nicolae Dunăre, *Teoria zonelor etnografice și vetrele etno-culturale de continuitate românească* (ibidem, p. 243—250).

64. Paul Petrescu, *Imagini ale soarelui în arta populară* (SCIA, X, 1963, nr. 1); idem, *Semnele solare în arta populară din România* (ibidem, XIII, 1966, nr. 2); Ștefan Enache, *Semnificații ale semnelui solar în arta populară românească*, în *Contribuții istorice*, I, Craiova, 1972, p. 255—270.

65. Florea Bobu Florescu, *Interpretarea elementelor etnografice de pe monumentul de la Adamklissi (Tropaeum Traiani)* (SCIA, 1955, nr. 3—4, p. 29—80); idem, *Geneza costumului popular* (SCIA, X, 1963, nr. 1, p. 32 și urm.); idem, *Opincile la români*, București, 1957; R. Vuia, *Studii de etnografie și folclor* etc.

66. Despre această problemă vezi Zamfira Mihail, *Terminologia portului popular românesc în perspectivă etnolingvistică comparată sud-est europeană*, București, 1978, unde se subliniază vechimea portului popular, unitatea și continuitatea acestuia în evoluția sa pe teritoriul întregii țări, ca și faptul că terminologia de bază este moștenită din limba latină, aceasta fiind „un argument care se adaugă dovezilor incontestabile despre viețuirea permanentă a românilor în spațiul carpato-dunăreano-pontic“.

Despre vechimea țesutului — meșteșug casnic deosebit de dezvoltat în trecut — vezi Stelian Dumitrăscel, *O problemă de etnoarheologie: Argeaua de țesut în locuințe din secolele I—XI de pe teritoriul României* (REF, 1989, nr. 4, p. 329—359).

67. Grigore Buțureanu, *Încă o dovadă la stăruința românilor în Dacia Traiană* („Arhiva“, II, 1890, p. 470—485). Vezi și G. Popa-Lisseanu, *Urme de sărbători păgânești* (C.L., 1907, p. 587—606).

68. P. P. Panaitescu, p. 173. Vezi și B. P. Hasdeu, *Doina răstoarnă pe Roesler* („Columna lui Traian“, 1882, nr. 10—12, p. 529—536); Ghizela Sulițeanu, *Rădăcinile antice ale doinei românești în lumina studierii comparative* („Transilvania“, 1988, nr. 8, p. 48—49) (rezumatul unei comunicări).

Despre moștenirea daco-latină în folclorul românesc vezi: Mihai Pop, *Sărbătoarea Anului Nou în tradiția populară*, în vol. *Strămoșii poporului român geto-dacii și epoca lor*, București, 1980, p. 188—196; idem, *Sărbători țărănești de primăvară cu substrat geto-dac*, în același volum, p. 196—203; idem, *Genuine Romanische Elemente in der rumänischen Volkstradition* (D.R., 1973, p. 255—262); Dumitru Pop, *La question de l'héritage latin dans le folklore roumain* (ibidem, p. 263—269) (cu bibliografia mai veche).

Despre originea păgînă a colindelor (Calendele romane), amintite încă din secolul al IV-lea în *Martiriul Sf. Dasius* din Durostor, vezi G. Dem. Teodorescu, *Noțiuni despre colindele române*, București, 1879, p. 22; Nicolae Cojocaru, *Obiceiurile populare și importanța lor pentru unitatea istorică a neamului românesc* (REF, 1988, nr. 4, p. 352).

De curînd s-a susținut că termenii de zîină și Sinziene sînt elemente străvechi de substrat traco-dac, eventual cu paralelă ilirică. Vezi Sorin Paliga, *Zeități feminine ale basmelor românești. Zînele și Sinzienele, Originea cuvintelor și a cultului profan* (L.R., 1989, nr. 2, p. 141—149). Vezi și Gheorghe Gabriel, *Elemente arhaice în spiritualitatea veche românească* (REF, 1988, nr. 1, p. 46—62); Adrian Fochi, *Motive străvechi în folclorul românesc. Problema continuității în lumina literaturii populare* („Luceafărul“. 25 sept. 1976).

Nu vom putea aborda aci problema mai complexă a unor practici și obiceiuri străvechi, unele moștenite de la daco-romani. Despre această

problemă vezi mai nou: Mircea Valea, Anghel Nistor, *Unele considerații cu privire la obiceiuri străvechi românești* („Sargetia“, X, 1973, p. 373—382); Petru Caraman, *Sur l'origine thraco-illyrienne de la fraternisation rituelle chez les Roumains et chez les autres peuples balkaniques*, în *Actes*, III, p. 215—237; Mircea Valea, A. Nistor, *Elemente ale culturii spirituale dacice în obiceiuri tradiționale românești* („Sargetia“, 1981, p. 407—418); Alexandru Popescu, *Moștenirea culturală geto-dacă* (E.S., 1981, nr. 3, p. 35—37); Mihai Coman, *Mitologia populară românească — argument al continuității și dinamicii civilizației tradiționale* (REF, 1988, nr. 1, p. 9—16); Ghizela Sulișteanu, *Elemente de continuitate etnologică ale culturii Cucuteni-Băiceni la poporul român* (ibidem, p. 17—38).

69. R. Vuia, *Dovezile etnografice ale continuității*, p. 30.

70. „Apulum“, IX, 1971, p. 751.

CONTINUITATEA ORGANIZĂRII SOCIAL-POLITICE

Un alt argument — legat de precedentul — care pledează în favoarea continuității populației daco-romane pe teritoriul fostei Dacii Traiane este continuitatea organizării social-politice moștenite din timpul dacilor și al stăpînirii romane. „Faptul principal al istoriei societății din țara noastră după retragerea stăpînirii romane — arăta P.P. Panaitescu — stă în aceea că viața acestei societăți a continuat timp de mai multe secole sub forma aproape exclusivă a obștilor teritoriale libere“, iar „continuitatea obștilor pe teritoriul țării noastre de la geto-daci pînă la fondarea statelor feudale înseamnă continuitatea poporului român în Dacia, ca popor așezat, teritorializat, permanent legat de pămînt“¹. Putem spune deci că „*cel mai vechi și fără întrerupere element de continuitate și de unitate îl oferă obștea*“².

După cum s-a remarcat de curînd într-un interesant studiu privind evoluția societății din Dacia după secolul al III-lea, vitalitatea deosebită a acestei societăți „nu se explică numai prin cauze biologice-demografice ci și prin structurile social-politice“, ceea ce ni se pare perfect adevărat^{2 bis}.

„Daco-romanii, deși ruși de imperiu, aveau totuși o practică socială mai avansată decît a migratorilor cotropitori, preciza A. Sacerdoțeanu. Și, cum este și normal, veac de veac ei au îmbogățit această practică, fie din necesități interne, fie prin adaptare la cerințele succesive ale noilor stăpîni, de origini atît de diferite“³.

Limba română a păstrat numeroase noțiuni de origine latină sau autohtonă privind organizarea social-politică: ginta (*gens*), semînție, moș, sat (de la *fossatum*, loc întărit cu un șanț de apărare care aduce aminte de vremea cînd satele se apărau cu mijloace proprii)⁴, jude, judec (*judex*), județ (*judicium*), ținut (*tenetum*), lege (*lex*), domn (*domi-*

nus), oaste (*hostis*)⁵, ceată (*coetus*), cetate (*civitatem*), spadă (*spatha*), arc (*arcus*), săgeată (*sagitta*), fușt-suliță (*fustis*) etc.

Legătura aproape permanentă cu Imperiul Romano-Bizantin a făcut ca sigiliul Romei, prezent de la începuturile procesului de etnogeneză românească, să marcheze puternic organizarea politică a românilor, ceea ce a determinat pe unii istorici ca I. Nestor să vorbească de „temeiurile romano-bizantine ale începuturilor organizației noastre de stat“⁶.

Persistența termenilor privind organizarea social-politică a daco-romanilor nu se poate explica altfel decât prin existența unui popor de continuitate, autohton, cit și prin discontinuitatea migratorilor și a sistemului lor de administrare și de dominare politică⁷.

Unul dintre cei mai vechi termeni este acela de *jude* de la lat. *judex* = judecător. Potrivit opiniei lui D. Onciul, „judecia, după numele ei latin, este o moștenire romană; ea ne reamintește organizația comunală autonomă a coloniilor și municipiilor romane, conduse de *duumviri iuri dicundo* adică judeci (*iudices*). Această instituție a urmat să se păstreze, cum se vede, ca o organizație autonomă a românilor sub stăpâniri străine, adaptându-se noilor împrejurări“⁸.

„Dacă populația autohtonă ar fi trecut la sud de Dunăre și ar fi revenit peste câteva secole, ea ar fi cunoscut și aplicat procedura extraordinară, în care dreptatea era distribuită nu de jude, ci de dregători, ca în dreptul feudal scris din țările române după receptarea dreptului bizantin“. În plus, existența judeciilor gemelare în Moldova, la începuturile statului feudal, „poate fi explicată prin extinderea instituției judeciei, deja existentă în Dacia romană, la dacii liberi și adaptarea ei la structura duală gentilică“⁹.

O instituție legată de prima este *județul*; după părerea lui A. Sacerdoțeanu, aceasta ar fi „cea mai lămuritoare“ dintre vechile instituții: „a început prin a fi instituție juridică și, păstrând această calitate, devine și instituția administrativă principală din istoria poporului român. Prin aceasta se continuă direct însăși ordinea romană“¹⁰.

O altă instituție veche românească a fost *cnezul*, conducătorul unui cnezat. Originea acestei instituții a format obiectul a numeroase studii¹¹. Cei mai mulți istorici plasează originea cnezilor în interiorul comunităților sătești libere, existente cu mult înainte de formarea statelor feudale.

Unii istorici admit că cnezii ar fi de origine gentilică (deci de la început ereditară), în timp ce alții (I. Lupaș, Ștefan Pascu) îi consideră ca decurgând din instituțiile administrativ-judecătorești, la început electiv, ale comunității sătești, funcții pe care cnezul le-a preluat de la fostul jude de origine romană (*judex*). Spre deosebire de unii istorici maghiari (Lehoczky, Máliusz etc.), care afirmă că cnezatul ar fi fost creația elementelor militare ale ultimelor popoare migratoare (pecenegi, cumani, tătari), ce ar fi ajuns conducătorii grupurilor românești din secolele XII—XIV, toți istoricii români au susținut vechimea instituției, întâlnită pe tot teritoriul locuit de poporul nostru.

După cum a arătat P.P. Panaitescu, „identitatea cnezilor cu nobilimea prestatală rezultă din următoarele fapte: cnezii apar în documente atât în Transilvania, cât și în Moldova și în Țara Românească; ei formează o instituție general românească, deci anterioară separării poporului nostru în state diferite. Numele cnezilor, de origine slavonă, înseamnă în diferite limbi slave: principe, nobil, stăpîn. Din analiza documentelor din cele trei țări române rezultă clar că ei formau o pătură arhaică de stăpîni de sate“¹².

Cnezatul este, după D. Onciul, „o instituție veche românească, anterioară cuceririi maghiare, cînd cnezii se numeau judeci, iar judecia se prezenta ca o instituție străbună, moștenită din epoca romană, fapt ce se constată prin numele ei latin“¹³.

O opinie asemănătoare a formulat și I. Bogdan, care susține că instituția nu poate fi considerată „un împrumut de la vreunul din popoarele slave vecine“, fiind continuarea vechii judecii de origine romană, numele slav cnez suprapunîndu-se „de la slavii ce trăiau împreună cu romanii“¹⁴. După opinia lui Aurel Cazacu, cnez ar deriva din *cuneus* roman, de la care cnezul ar fi moștenit obligația ostășească de a servi la oaste cu calul¹⁵.

De altfel, trebuie spus că instituția cnezului a evoluat altfel decît la slavi: în timp ce la aceștia cnezul era domn și stăpîn cu drepturi depline (ca la ruși sau la sîrbi), iar voievodul numai un conducător secundar, însărcinat cu conducerea oștirii, la români evoluția a fost inversă: voievodul a devenit domn și stăpîn, în timp ce cnezul avea un rol secundar, fiind în subordonare față de voievod (cazul Maramureșului este clasic: aici existau cnezi de sat și cnezi de vale, subordonați voievodului)¹⁶.

Indiferent de originea instituției cnezului, un lucru e sigur: ea este anterioară venirii maghiarilor în Transilvania ¹⁷ și reprezintă o formă proprie de organizare a populației autohtone. Pentru atribuțiile cnezilor, deosebit de interesante sînt știrile date de Rogerius în *Carmen miserabile*; potrivit acestui izvor, în timpul venirii tătarilor, cnezii jucau rolul de intermediari: procurau pentru acești stăpîni efemeri cai, vite și arme, judecînd în același timp pricinile dintre locuitori ¹⁸ (funcție preluată de la juzi).

O altă veche instituție românească — pe care maghiarii au găsit-o la venirea lor în Transilvania — este *voievodatul*, constituit prin unirea mai multor cnezate ¹⁹. După cum a dovedit I. Bogdan, termenul este slav (*Vojevoda*) și înseamnă conducător de oaste; înainte de cucerirea maghiară, voievozii erau „șefii unor confederațiuni de cnezi“. Deși termenul este slav, voievodatul la români s-a născut „în mod cu totul independent de influențele străine“; românii au împrumutat deci numai termenul, nu și conținutul noțiunii ²⁰.

Termenul de voievod a apărut foarte probabil în vremea coabitării româno-slave, cînd a fost necesar să se organizeze cete sătești de luptă împotriva incursiunilor barbare de pradă. După opinia lui A. Sacerdoțeanu, „acest moment poate fi stabilit în timpul descompunerii puterii avare și începutul organizării politice a slavilor, implicit și a daco-romanilor“.

Disponind de putere militară, voievodul a acumulat cu vremea și alte atribuții (administrative și judecătorești), întărindu-și astfel puterea.

Cînd statul maghiar a început cucerirea Transilvaniei, a găsit aci voievodatele (ducatele) cunoscute ale lui Gelu, Glad și Menumurut, care au opus o rezistență dîrză. Faptul că voievodatul este o formă de organizare politică anterioară cuceririi maghiare, că ea era puternic înrădăcinată în realitățile politice, explică păstrarea acestei forme de organizare a Transilvaniei sub noua stăpînire. „Cînd ungurii au vrut să impună românilor o regalitate pe care nu o cunoșteau, ei au respins-o. Actul de respingere a putut fi posibil, deoarece atunci ei își aveau suficient de dezvoltată propria lor organizare, ajunsă la stadiul de țară. Astfel se explică de ce regalitatea maghiară n-a putut desființa voievodatul Transilvaniei“ ²¹.

11

„Temeiul argumentării contra teoriei unui vechi Ardeal fără români stă în existența, aici și nicăieri aiurea, a voie-

vodului, și anume într-o formă care nu corespunde cuvîntului slav întreg, ci prescurtării și prefacerii lui românești... Nu vom putea explica, firește, existența voievodului ardelean, copilărește, prin distanța teritoriului“, afirma N. Iorga²².

Existența a numeroși voievozi în Transilvania constituia pentru marele istoric o dovadă a continuității populației: „un popor venetic poate păstra clasele lui superioare în organizația proprie care i se recunoaște, dar el nu poate da elemente nobiliare care să rămîie în mijlocul neamului și totuși să figureze alături de elemente asemănătoare din mijlocul stăpînilor“²³.

La rîndul său, I. Lupaș sublinia: *On ne trouve nulle part, dans le territoire de l'ancien royaume de l'Hongrie, le souvenir d'une organisation territoriale et politique identique à celle du voïvodat de Transylvanie. Il en résulte qu'elle doit être considérée comme un ancien produit spécifiquement roumain que la pénétration hongroise dans cette région n'a pu déraciner du sol natal et dont elle n'a pu empêcher plus tard le développement, malgré ses efforts soutenus comme on le constate dans les nombreux documents de l'époque*²⁴.

La afirmația unor istorici maghiari că voievodatul ar fi o creație a regilor maghiari, după modelul mărcii germane, I. Moga a arătat: „faptul că atît sașii cît și secuii — de departe de a avea instituția voievodatului — au primit de la rege autonomia lor administrativă și juridică, dîndu-li-se drept conducător cîte un comite, numit direct de rege, și anume în așa fel că numiții coloniști să nu fie supuși autorității voievodului transilvan, ci numai regelui, constituie dovada că pînă la 1176 acesta nu dispunea încă de instituția voievodatului ca de un organ executiv al puterii regale și că voievodatul transilvan reprezenta o ordine juridică deosebită de cea adusă de sași și de cea moștenită de secui, deci ordinea juridică autohtonă. Organizarea unei mărci după model german în Transilvania s-a lovit de existența adînc înrădăcinată a voievodatului, care nu a putut fi desființat și nici înlocuit“²⁵.

După opinia lui A. Sacerdoțeanu, faptul că ungurii nu au reușit să maghiarizeze populația autohtonă din Transilvania „se explică prin aceea că ungurii au pus stăpînire pe această țară destul de tîrziu, cînd poporul român era constituit, avea o pătură conducătoare capabilă să lupte pentru sine și o suprastructură în măsură să nu mai primească influențe noi. Vechile instituții ale românilor, care au rămas

intacte în Transilvania, și fondul de cuvinte, chiar și slav, pe care românii l-au transmis lexicului maghiar, sînt o dovadă certă în acest sens. La acestea se adaugă faptul foarte important că ungurii n-au putut face o colonizare proprie în Transilvania, mulțumindu-se cu o pătură neînsemnată de feudali. În această pătură va fi integrată mai tîrziu numai pătura feudală a românilor, acum numeroasă și foarte puternică, atrasă prin privilegii, confesiune și funcții politice și administrative“²⁶.

După opinia unor istorici români ca: N. Iorga, I. Lupaș, Șt. Pascu, organizarea românilor din Transilvania în districte și scaune de judecată ar fi influențat și organizarea coloniștilor secui și sași aduși mai tîrziu aici de regalitatea maghiară. „Instituțiile politice administrative secuiești și sășești au adăugat împrumuturilor din scaunele de judecată românești unele elemente noi, specifice modului de viață al acestor populații, rezultînd, astfel, anumite particularități deosebitoare, suprapuse peste fondul comun băștinaș“, arăta de curînd Șt. Pascu.

La toate cele mai de sus se cuvine să adăugăm și așa-numita „lege românească“ (*jus Valachicum*), pe care regalitatea maghiară a aflat-o în Transilvania și pe care a respectat-o și păstrat-o²⁷.

Trebuie să subliniem faptul că instituțiile de care am amintit (*voievod, cnez, jude etc.*) se întîlnesc numai la românii din nordul Dunării.

După cum a remarcat Silviu Dragomir, dacă ar fi venit de la sudul fluviului, românii ar fi adus de acolo o serie de instituții care nu se găsesc la nordul fluviului: „Si les Roumains etaient venus d'une region quelconque située au Sud des Balkans et de la vieille Serbie, ils auraient apporté avec eux l'organisation sociale de leur region, à savoir le hameau, les fraternités, les grandes tribus, les «voinici» (les forts) et peut-être même les «voyageurs» (călători) ou les bergers (turmari), les celnici (= fruntași) et les cătunari ou les «primichiuri»²⁸. Faptul că aceste instituții se întîlnesc numai la sudul Dunării este o dovadă certă că românii nu au venit de acolo și că și-au creat propriile lor instituții pe teritoriul locuit de ei la nordul fluviului.

La aceste instituții trebuie să adăugăm *ohaba*, care, „neexistînd la sud de Dunăre, rămîne caracteristică numai teritoriului dacic cel mai intens romanizat și reprezintă continuitatea neîntreruptă a statului liber din vremea romană

până în secolul al XIV-lea”²⁹. Referindu-se la denumirile de localități Ohaba și Ohabuța, E. Gamillscheg le derivă de la înțelesul lor, al vechilor stăpini slavi, scutiți de orice dări.

Să mai adăugăm la această prețioasă constatare și o alta aparținând tot lui A. Sacerdoțeanu: „dacă românii din nordul Dunării ar fi venit de undeva din dreapta lui, unde viața orășenească nu a fost în general întreruptă, ar fi trebuit să aibă ori *polis* greco-bizantin, ori *grad* al slavilor. Ei nu au adoptat nici unul nici altul, fiindcă « orașul » lor era de fapt un sat aglomerat, iar « orașul » cel nou, de tip apusean, a trebuit să fie acceptat cu numele dat de transmițător: *város*, însă către 1400 era deja adaptat limbii române: *oraș*. Vechimea lui antestatală este evidentă”³⁰.

NOTE

1. P. P. Panaitescu, *Obștea jărănească în Țara Românească și Moldova. Orinduirea feudală*, București, 1964, p. 19—20.

2. A. Sacerdoțeanu, 1968, p. 113. Pentru situația din vremea ce ne preocupă date interesante despre organizarea obștii satești găsim la: Maria Comșa, *Unele considerații privind organizarea socială în regiunile din nord-vestul României în secolele IV—IX* („Crisia”, 1975, p. 85—97); eadem, *Considerații cu privire la obștea satească locală de pe teritoriul României în sec. III—V* (M.N., III, 1976, p. 215—220); Ștefan Olteanu, *Structuri social-economice și politico-militare pe teritoriul României în secolele II—XI e.n.* („File din istoria militară a poporului român”, 10, 1982, p. 51—64); idem, *Cu privire la structura socială a comunităților satești dintre Carpați și Dunăre în secolul al IV-lea e.n.* (R.Ist., 1984, nr. 4, p. 326—345); Bako Geza, *Despre organizarea obștilor satești ale epocii feudale timpurii din sud-estul României* (SCIV, 1975, nr. 3, p. 371—379); Adrian Bejan, *Aspecte ale organizării economice sociale și politice de pe teritoriul Banatului în secolele VIII—IX e.n.* (SIB, VI—VII, 1981) etc.

2 bis. Alex. Diaconescu, Coriolan Opreanu, în AIIC, 1988—1989, p. 588.

3. A. Sacerdoțeanu, 1970, p. 7.

4. V. Bogrea, *Originea românescului sat* (D.R., I, 1921, p. 253—257); reprodus și în V. Bogrea, *Pagini istorico-filologice*, Cluj, 1971, p. 256—259.

5. Despre vechimea termenului vezi A. Sacerdoțeanu, 1968, p. 118 (lucrare fundamentală pentru problema continuității reflectată în orga-

nizarea social-politică). Despre vechimea și dezvoltarea organizării social-politice vezi: Emil Cernea, *Le rôle del a communauté villageoise dans la formation des Etats roumains féodaux* (AUB, Științe juridice, 21, 1972, nr. 1, p. 19—28); Vladimir Hanga, *Instituțiile politico-juridice autohtone în perioada migrațiilor (sec. III—VIII)* „Studii și cercetări juridice“, 1982, nr. 2, p. 153—158); Valeriu Șotropa, *Argumente juridico-instituționale în sprijinul continuității românești* (ibidem, 1984, nr. 2, p. 159—172).

6. Este titlul unei lucrări apărută în AARMSI, 1943.

7. A. Sacerdoțeanu, 1970, p. 8.

8. D. Onciul, *Scrieri istorice*, II, p. 308—309. Despre răspîndirea instituției în Imperiul Roman vezi N. Iorga, *Istoria românilor*, II, p. 155, 159—161. De la populația daco-romană au împrumutat, desigur, și goții în sec. IV titlul de judex; înainte de a trece Dunărea, Athanarich era numit *iudex potentissimus* (H. Wolfram, *Geschichte der Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie*, München, 1979, p. 74—76, 83—96).

9. *Istoria dreptului românesc*, I, p. 146.

10. A. Sacerdoțeanu, 1968, p. 123. Vezi și P. P. Panaitescu, p. 155, care constată formarea acestor unități economice și politice pe văile râurilor, dovadă numele județelor după aceste ape.

11. Iosef Kemény, *Ueber die ehemaligen Knesen und Knesiate der Walachen in Siebenbürgen* („Magazin für Geschichte Siebenbürgens“, II, 1846); I. Bogdan, *Despre cnezii români*, București, 1903; reprodus în I. Bogdan, *Scrieri alese*, București, 1968, p. 180—206; Dinu C. Arion, *Cnejii (chinejii) români. Contribuții la studiul lor*, București, 1938 etc.

12. P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească*, p. 67. O concluzie asemănătoare la Ioan-Aurel Pop, *Un cnezat maramureșan în veacurile XIV și XV. Citeva observații privind caracterul și specificul stăpînirii cneziale* (AMN, 1985—1986, p. 239—249). Vezi și Radu Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970, p. 145, care arată cele trei accepțiuni acordate cnezului: fruntaș al satului, cu atribuții administrative și judiciare; instituție cu caracter politic din epoca primelor cristalizări statale românești și stăpin feudal al satului.

13. D. Onciul, *Scrieri istorice*, I, p. 54. Despre opiniile sale vezi A. Sacerdoțeanu, *Les études de D. Onciul sur quelques anciennes institutions roumaines* (RRH, 1973, nr. 1, p. 23—39).

14. I. Bogdan, *op. cit.*

15. Aurel Cazacu, *Vechile organizări românești. O ipoteză asupra originii lor*, București, 1947. Vezi și I. Minea, *Originea română a insti-*

tuțiunii cnezatului la noi (C.I., I, 1925, nr. 1, p. 412). Dintre lucrările mai noi vezi: Maria Holban, *Variations historiques sur le problème de cnézes de Transylvanie* (RRH, IV, 1965, nr. 5, p. 901—923); Dragomir Silviu, Sabin Belu, *Voievozi, cnezi și crainci la românii din Munții Apuseni și din regiunea Bihorului în evul mediu* (AMN, III, 1966, p. 173—181); Andrei Caciora, Eugen Glück, *Cnezate și voievodate arădene, în Studii cu privire la istoria Aradului în perioada feudalismului timpuriu*, Arad, 1978, p. 104—137. Vezi și considerațiile lui Ștefan Pascu, *Cnezi și voievozi ai Transilvaniei. O impresionantă lume a obștii românești* (M.I., 1986, nr. 5—8).

16. Radu Popa, *op. cit.*, Despre vechimea cnezilor din Hațeg vezi idem, *O spadă medievală din Valea Streiului și cteva considerații legate de ea* („Sargetia“, 9, 1972, p. 75—88).

17. După unele opinii, cnezatele ar fi existat începînd din secolul al VI-lea. Vezi M. Comșa, *Les formations politiques (cnézat de volée) du VI-e siècle sur la territoire de la Roumanie* („Prace i Materialy“, Seria Archeologiczna, Lodz, 1979, p. 109—117).

18. Roland Schilling, *Cu privire la cele mai vechi informații scrise despre cnezii români* („Apulum“, 1970, p. 41—48).

Despre cnezii și districtele bănățene vezi V. Motogna, *Contribuții la istoria românilor bănățeni în evul mediu. Districtele românești* („Rev. Inst. Social Banat-Crișana“, 1943, p. 3—30). Despre procesul de decădere a cnezilor vezi Maria Holban, *Deposedări și judecăți în Banat pe vremea Angevinilor și ilustrarea lor prin procesul Voya (1361—1378)* („Studii și mat. de istorie medie“, V, 1962, p. 57—128).

19. Pentru modul clasic de alcătuire a voievodatului din mai multe cnezate de vale vezi Radu Popa, *Maramureșul*.

20. I. Bogdan, *Originea voievodatului la români*, București, 1902.

21. A. Sacerdoțeanu, 1968, p. 123.

22. N. Iorga, *Istoria românilor*, III, p. 35.

23. N. Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, I, p. XII.

24. I. Lupaș, *Réalités historiques dans le voivodat de Transylvanie du XII-e au XVI-e siècle*, Bucarest, 1938, p. 61 (și în limba română). Vezi și idem, *Voievodatul Transilvaniei în sec. XII și XIII*, București, 1936).

25. I. Moga, *Voievodatul Transilvaniei. Fapte și interpretări istorice* (AIINC, X, 1945, p. 60, 61, 147).

Deși voievodul nu are nici o legătură cu limba maghiară, iar slavii dispăruseră la venirea ungurilor în Transilvania, autorii lui *Erdély Története* afirmă în vol. I, cap. III, par. *Invazia tătară și consecințele ei*, că voievodul (vajda) a ajuns la români de la unguri, care-l cunoșteau de la „descălecarea“ și care l-au dat funcționarilor superiori români ce reprezentau autoguvernarea zonelor române de frontieră,

organizate de către autoritățile ungare. Dovada invocată este „zdrobitoare”: funcția „nu apare la românii din Balcani“ (!), deci românii nu au adus-o de acolo. Dar există dovezi că românii au venit de acolo?

La fel se susține despre termenul knez că ar fi fost preluat nu în forma originară slavă, knez, ci în forma maghiară, kenez; și aceștia erau — bineînțeles — reprezentanții administrației ungare. Cum se explică atunci existența knezilor la românii de dincolo de Munții Carpați, unde binefăcătoarea influență maghiară nu se întinsese?

26. A. Sacerdoțeanu, 1970, p. 9.

27. Valentin Al. Georgescu, *Momente principale ale dezvoltării dreptului românesc de la începuturi pînă la constituirea statului național român* (R.Ist., 1976, nr. 10, p. 1792—1793). Despre moștenirea veche daco-getă în vechiul drept românesc vezi V. Șotropa, *Coutumes pré-romaines dans l'ancien droit roumain* (RRH, 1980, nr. 1, p. 3—20).

28. Silviu Dragomir, *La patrie primitive des Roumains et les frontières historiques* („Balcania“, VII/1, 1944, p. 98—99).

29. A. Sacerdoțeanu, 1968, p. 114—115.

30. A. Sacerdoțeanu, 1970, p. 16.

TOPONIMIA ȘI CONTINUITATEA

Un alt argument utilizat de unii dintre adversarii continuității este lipsa unei continuități corespunzătoare cu legile fonologiei române în toponimia Daciei, cu deosebire a numirilor de riuri ¹.

Într-o istorie a Ungariei apărută în 1975 la Londra, se susține din nou: „faptul că nici un nume de oraș n-a supraviețuit dominației romane în Transilvania și că românii evului mediu au designat chiar riurile importante prin nume împrumutate de la slavi și de la unguri pare a dovedi că părăsirea Daciei a fost quasi-totală“ ².

Cei mai mulți dintre învățații care s-au ocupat de această problemă au susținut și susțin însă contrariul. Chiar W. Tomaschek, unul dintre adversarii continuității, afirma acum mai bine de un secol că păstrarea numelor riurilor Mureș, Criș, Someș, Olt etc. nu se poate explica dacă nu admitem că unele resturi de populație daco-romană au rămas în Dacia ³. La rîndul său, savantul german W. Meyer-Lübke era convins că numai cercetările în domeniul toponimiei ar putea rezolva problema continuității românilor ⁴.

„Celor ce pretind că sîntem veniți din sudul Dunării și-și sprijină teoria lor tocmai pe toponimia noastră, în mare parte străină, li se poate răspunde mai bine tot cu o întrebare: cum se face că nici în sudul Dunării, în regiunile în care roeslerienii spun că s-a născut poporul românesc, nu avem numiri de localități care să continue, în consonanță cu legile fonologice ale limbii noastre, vechile numiri“?, arăta pe bună dreptate cu ani în urmă Sextil Pușcariu ⁵.

Cît privește dispariția toponimelor de origine daco-romană, îndeosebi numele orașelor, aceasta se explică prin încetarea vieții urbane, ceea ce a dus la pierderea și uitarea vechilor nume de localități. Pentru a ilustra acest adevăr, semnalăm faptul că, în timp ce macedo-românii păstrează

cuvîntul latin *murus*, cu sensul de zidul unui oraş, daco-romanii au împrumutat cuvîntul zid de la slavi; în schimb, la nord de Dunăre se păstrează cuvîntul lemn, de origine latină (*lignum*), ceea ce dovedeşte că aci construcţiile erau în general din lemn, iar cele de zid dispăruseră ⁶.

„În amintirea vie a evului mediu n-a rămas decît prea puţin din toponimia daco-romană, aşa cum din numeroasele construcţii de mare amploare ale Daciei carpatice s-au păstrat numai ruine şi materiale dislocate, risipite, îngropate, făcute una cu pămîntul..., în urma războaielor şi invaziilor şi a instabilităţii politice şi culturale. În atare cadru şi «conjuncturi», populaţia daco-romană (ca şi cea din dreapta Dunării de jos) era nevoită să se deplaseze din vechile-i aşezări, abandonînd centrele urbane şi rurale”; rupîndu-se continuitatea aşezărilor, s-au pierdut în chip firesc şi vechile nume de localităţi, creîndu-se altele noi ⁷.

După C. Daicoviciu, la venirea slavilor, „vechile oraşe şi localităţi rurale (aşezări deschise) erau unele abandonate, încît slăviilor nou veniţi au putut să dea numiri slave acestor localităţi, fără nici o rezonanţă cu numele original daco-roman ^{7bis}. Excepţie fac doar riurile mari, la a căror denumire slavii s-au inspirat din numele curent daco-roman păstrat desigur în graiul autohtonilor“ ⁸.

O importantă contribuţie la lămurirea problemei toponimiei Transilvaniei a adus-o Gustav Kisch, care a dovedit că o serie de numiri topice ungureşti din Transilvania au fost preluate de la populaţia româno-slavă găsită aici ⁹. Ideea a fost susţinută de toţi învăţaţii români care s-au ocupat de această problemă: Nicolae Iorga, Nicolae Drăganu, Emil Petrovici, Ion Moga etc.

Iată cîteva dintre numeroasele numiri vechi din Transilvania preluate de maghiari prin intermediul românilor:

Abrud (ung. Abrud, 1271)

Bistriţa (ung. Beszterce, 1264)

Bogata (ung. Marosbogát, 1291)

Buda (ung. Bodonkut, 1283)

Budila (ung. Bodola, 1294)

Cîlnic (ung. Kelnek, 1269)

Cluj (Clus, 1183, ung. Kolozsvár)

Cricău (ung. Karako, 1205)

Cristis (ung. Keresztes, 1197)

Dobîca (ung. Doboka, 1196)

Gherla (Gerlahid, 1291, ung. Szamosújvár)

Girbova (ung. Orbó, 1282)

Grind (ung. Gerend, 1268)

Lomnic (ung. Lewenek, 1206)

Poiana (ung. Polyán, 1291)

Sălicea (ung. Szelicse, 1297)

Sincel (ung. Szancsal, 1252)

Slimnic (ung. Szelindek, 1282)

Stana (ung. Esztána, 1288)

Straja (ung. Oregyház, 1274)

Veneția (ung. Venecze, 1235) ¹⁰.

Repartiția geografică a numelor preluate de maghiari de la populația autohtonă se întinde din nord-estul Transilvaniei până în Carpații sudici și dovedește că în secolul al XIII-lea — data presupusei lor imigrări — românii se găseau nu numai în părțile sudice ale Transilvaniei — cum susțin adversarii continuității — ci erau răspândiți în toată țara. Dacă adăugăm la aceste numiri Bălgradul și Tîrnavele, de origine slavă, preluate sigur prin intermediul românilor ¹¹, ca și numirile vechi ale principalelor ape ale Transilvaniei și Banatului: *Mureș, Criș, Olt, Someș, Timiș, Ampoi, Birzava, Cerna etc., moștenite de la daco-romani* ¹², avem o imagine reală a răspîndirii românilor nu numai în regiunea muntoasă și pe văile riurilor, dar și în cimpia Transilvaniei, unde ei se găseau înainte de pătrunderea ungurilor ¹³.

N. Iorga a arătat că numai românii au putut avea rolul de mijlocitori, de transmitători ai toponimelor de origine slavă din Transilvania: „Argumentul că ungurii și sașii au trebuit să dea nume noi localităților ardelene, neaflind pe ale românilor, nu mai poate fi invocat, pentru că multe din aceste nume sînt vechi, de la Bălgradul slavo-român, care nu poate fi o traducere, căci, atunci, cum românii nu vorbeau slavonește în veacurile al XIII-lea și al XIV-lea, ale pretenției lor «întoarceri», ar fi trebuit să-i zică Cetatea Albă; și același e cazul cu Moigrad și Grădiște. Așa și pînă la Turda, Cluj și Dej, fără a mai pomeni Bistrița și Zlatna..., apoi Rîșnovul, cu aceeași finală slavonă, Sebeșul, Herina și o sumă de nume bănățene, ca Media, Tăpia, Lugojul, care n-au nici un sens în ungurește, cum Zebin și Brașov n-au nici un sens în săsește, s-au păstrat” ¹⁴.

„Dacă, după așa-zisa teorie a lui Roesler, românii ar fi venit abia în secolul al XIII-lea din Peninsula Balcanică, cum se face că numele de localități și de riuri nu le-au luat

de la unguri, care erau stăpînii țării, ci de la slavi“?, se întreba E. Petrovici. Și tot el arăta că slavii dispăruseră complet în această vreme, astfel încît singurii care au putut păstra vechea toponimie au fost românii, aflați aici la venirea ungarilor ¹⁵. „Prin urmare, numele slave de rîuri și localități, terminologia agricolă de origine slavă, precum și palatizarea dentalelor la românii din Transilvania dovedesc că *în Ardeal, Banat și Crișana, înainte de venirea ungarilor, a existat o simbioză româno-slavă*“¹⁶.

După cum arăta V. Pârvan, coabitarea româno-slavă este dovedită și de „paralelismul traco-slav al atîtor onomastice și toponimice românești: lîngă locul sau accidentul geografic de veche denumire aborigenă, o numire nouă slavă: Ialomița slavă între Buzăul și Argeșul dacic, vărsîndu-se în Dunărea dacică; Siretul și Prutul scytho-dacice avînd mai mulți afluenți de nume slave“ ¹⁷.

Pentru a explica mulțimea toponimelor de origine slavă ¹⁸, va trebui să arătăm că numeroase astfel de toponime nu reprezintă decît traducerea în limba slavă a numirii mai vechi românești, preluate de slavi de la populația autohtonă găsită aici. Iată cîteva exemple mai semnificative: rîul Bistrița, din partea de nord-est a Transilvaniei, poartă în partea superioară, spre izvor, numele de Repedele (de la latinescul *rapidus*). Bistrița este nume slav, dat de populația slavă ce s-a așezat în această parte a țării; el traduce numele românesc Repedele, pe care populația daco-romană, împinsă spre partea superioară a văii, l-a păstrat ¹⁹.

O situație asemănătoare prezintă rîul Sebeș, în partea de sud-vest a Transilvaniei: numele e maghiar și înseamnă „repede“; un afluent al acestui rîu poartă numele de Bistra, care în slavă înseamnă tot „repede“; în partea sa superioară, Sebeșul se numește Frumoasa, nume românesc. „Prin urmare, aceeași succesiune: în partea inferioară, un nume dat de unguri, în partea medie numele slav și sus de tot, în munte, în regiunea cea mai greu accesibilă, numele românesc“ ²⁰.

Această succesiune de hidronime este deosebit de grăitoare pentru felul cum s-au succedat românii, slavii și maghiarii, aceștia veniți ultimii în Transilvania.

Un alt exemplu — de data aceasta din Dobrogea — este acela al satului roman Petra, devenit în traducere slavă Camena ²¹; „această numire e desigur traducerea slavă a lui Piatra, din gura românilor care au continuat să locuiască unde stăteau odinioară strămoșii lor, *vicani Petrensis*“ ²².

Acest nume — ca și numeroase altele precum: Biseri-
cuța, Portița, Constantia, Vicina, Peceneaga, Durostorum
etc. — arată cât de nefondată este opinia cercetătoarei
Vasilka Tapkova-Zaimova, care susține că „în Dobrogea
toponimia n-a păstrat nici o urmă a populației românești“²³.

La aceste exemple trebuie să adăugăm și constatarea
făcută de P.P. Panaitescu, care arată că slavii au aflat de la
populația daco-romană din Dacia unele nume antice, pe care
le-au schimbat cu nume asemănătoare care sunau la fel în
limba lor, dar care aveau alt înțeles; astfel, Berzava, nume
slav care înseamnă repede, a luat locul numelui dacic Ber-
zobis (Berzovia); la gura Cernei era orașul daco-roman Tsierna
și, prin asemănarea numelor, slavii au numit râul Cerna
(„neagră“) etc.²⁴.

Unii învățați din trecut au făcut mult caz de toponimia
maghiară din Transilvania, afirmând că majoritatea satelor
românești poartă nume de origine maghiară²⁵ și că puține
sate au nume românești, primul dintre acestea fiind amintit
la 1337 cu numele de Kaprévar (Căprioara)²⁶.

Savanții români Silviu Dragomir²⁷, Nicolae Drăganu²⁸
și Emil Petrovici²⁹ au dovedit însă prin studii profunde că
*cele mai multe dintre numirile vechi de riuri și localități ro-
mâne sau slavo-române au fost traduse în limba maghiară,
acesta fiind un obicei al administrației și proprietarilor un-
guri*. În Transilvania, întâlnim astfel un caz asemănător cu
Elveția, unde — așa cum a arătat marele filolog W. Meyer-
Lübke — toponimia de origine romană a fost înlocuită de
cuceritorii germani.

Prin traducere, Rîul Alb a devenit *Fehérviz*; Rîu de
Mori — *Malomvize*; Rîu Bărbat — *Bordatvize*; Mărul —
Almafalva; Strîmtura — *Szurdok*; Cîmpulung — *Hosszú-
mező*; Valea Porcului — *Disznópataka*; Mesteacăn — *Nyires*
sau *Masztakon* etc.

În unele cazuri documentele mărturisesc ele însele că
traduc sau modifică numirile românești mai vechi cînd
spun: „Teglarar vulgariter secundum vero Olachos Chara-
mida“ (1371); „Chirnauada, villa Feketeviz“ (1383), „Nog-
falu, Magnam Villam Walachikalem“ (1354, 1383), numele
satului Săliște, care înseamnă exact „sat mare“³⁰, „Tohou
(Tohan) sive Oláhteleky“³¹ etc.

În alte cazuri, ținînd seama că proprietățile de terenuri
trebuiau înregistrate sub un nume oarecare, noii stăpîni

dădeau ei înșiși alte numiri unor pământuri locuite din vechime, căutînd astfel să „dovedească” că nu există drepturi de stăpînire mai vechi; iată cîteva cazuri: „*possessionem quam idem dominus Thomas woywoda Tagadoteluky vocari fecisset*” (1342); „*terra quam Stephanus dictus Pagan, Banca nomine vocari fecisset*” (1350)³² etc. Modificarea arbitrară a numelui unui teren sau al unui sat constituia în acea epocă un mijloc obișnuit de uzurpare a unei proprietăți străine.

Pentru a înțelege ce valoare aproximativă au toponimele maghiare din Transilvania vom mai cita două cazuri: pe teritoriul satului Petrid (nume maghiar) (jud. Cluj) se găsesc 80 de toponime românești, deoarece satul era și este locuit de români³³. Numele satului Zalasd — considerat de unii autori drept maghiar — corespunde numelui slavo-român *Zlaști*, sat întemeiat de cnezul Stroia (român) și de un anume Zeic³⁴. De aici concluzia lui Emil Petrovici: „numele ungurești ale satelor nu sînt o dovadă că ungurii sînt mai vechi”.

După cum a arătat același E. Petrovici, traducerea numirilor de localități s-a făcut sistematic, ceea ce presupune existența unei voințe conștiente, a unei organizări; ea nu poate fi opera unor simpli păstori și agricultori³⁵. În concluzie: „de cîte ori un toponimic se prezintă sub formă românească și ungurească, e sigur că forma din urmă e ulterioară și traduce pe cea dintîi sau o înlocuiește cu o formație ungurească independentă. Numele de localități sînt niște etichete. E natural ca clasa dominantă și administrația care o reprezintă să aibă tendința de a lucra cu etichete cu care este familiarizată și nu cu forme care i se par rebarbative.

Nobilimea ungurească sau maghiarizată și administrația ungurească au practicat maghiarizarea toponimiei în tot cursul evului mediu”³⁶.

Cîteva din aceste traduceri sînt deosebit de semnificative pentru a dovedi că numirea românească e cea mai veche. Într-un document din 1373 este amintit muntele „*Wegsaghauasa alio nomine Nedele*”. Precum se știe, nedeia este petrecerea păstorilor care se ține vara pe munte; forma modernă a numelui unguresc este Vigsághavasa (*vigság* = petrecere, *havas* = munte). Întrucît „e sigur că nu o populație de păstori unguri serbau nedei prin munții Maramureșului”, nu ne rămîne decît concluzia că termenul maghiar traduce aproximativ pe cel românesc³⁷.

Numele unor sate românești din Maramureș: Dragomirești, Nănești, Budești, Călinești etc. au fost maghiarizate sub forma: Dragomérfalva, Nánfalva, Budfalva, Kálinfalva etc., deși pe întemeietorii acestor sate i-a chemat: Dragomir, Nanu, Budu, Călin etc., deci au fost sigur români³⁸. Aceste cazuri l-au îndreptățit pe învățatul E. Petrovici să considere pretinsa toponimie ungurească din Transilvania drept opera scribilor de cancelarie³⁹.

O altă dovadă că românii nu au tradus sau nu au românizat toponimele vechi este aceea că ei au păstrat toponimia slavă (Bălgrad, Tîrnava, Zlaști, Răchitova etc.), pe cînd ungurii au tradus aceste denumiri. „Evident, prin urmare, că numele ungurești din documentele medievale ale satelor românești nu pot fi considerate ca o dovadă a anteriorității unei populații ungurești în aceste localități“⁴⁰ (subl. ns. — N.Ș.).

*

Toponimia (îndeosebi numirile de riuri: Dunăre, Olt, Mureș, Criș, Timiș⁴¹, Ampoi etc.) a fost considerată de toți învățații români drept un puternic argument în favoarea continuității.

Iată cîteva din cele mai autorizate opinii în această privință: „nici toponimia, nici onomastica nu sînt lipsite de dovezi pentru continuitatea noastră, pe cînd în tot nordul Peninsulei Balcanice nu există nici un nume de localitate sau de persoană care să se fi păstrat, în consonanță cu legile fonologiei românești, din epoca latină pînă astăzi“⁴².

„Nomenclatura Ardealului și părților vecine, fără să mai vorbim de ținuturile de la sudul Carpaților, reprezintă cel mai puternic argument pentru păstrarea, nu numai a unor resturi de populație «slavă», «slavo-românească» sau curat românească, avînd și ea rămășițele unui slavism de mult dispărut ca atare, dar a unei numeroase populații, răspîdită asupra tuturor acestor ținuturi, spunea N. Iorga. În adevăr, e neîndoielnic că elementele maghiare, sămănite cum sînt în oaze, fără a fi urmat linia unui rîu sau să fi coborît povîrnișul unui munte, nu vin dintr-o pătrundere populară, datorită unui prisos de populație, că altfel regii n-ar fi recurs la colonizarea cu nemți, ca la Sătmar, cu flandri, ca în Ardeal, ci sînt datorite unei trimiteri de ostași și de cîțiva dregători. Dacă aceștia ar fi găsit o țară cu adevărat pustie, ar fi dat nume ca acelea din partea Americii de Nord

și de Sud unde n-au fost găsiți indigeni. Dar numele sînt, dimpotrivă, asemenea cu acelea pe care colonii englezi le-au păstrat, cu ale apelor și ale munților, în locurile unde indigenii existau ca un element însemnat“⁴³.

„Păstrarea pînă astăzi a numelor antice ale principalelor rîuri din Transilvania dovedește că pe teritoriul ei n-a fost niciodată un hiat etnic“, este concluzia lui E. Petrovici⁴⁴.

NOTE

1. D.R., 1934—1935, p. 326.

2. R.Ist., 1975, nr. 6, p. 944.

3. Al. Philippide, 1925, p. 703. Amintim că și în Grecia numele antice de rîuri au dispărut, după cum a arătat J. Jung, *Römer und Romanen in den Donauländern*, Innsbruck, 1887, p. 352.

4. A. Sacerdoțeanu, 1968, p. 210.

5. *Numele satelor noastre* (Ț.B., VI, 1934, nr. 5, p. 382). Vezi și C. Daicoviciu, E. Petrovici, Gh. Ștefan, *La formation du peuple roumain et de sa langue*, Bucarest, 1963, p. 30, care constată că în Peninsula Balcanică sînt foarte puține hidronime și toponime românești, care nu pot constitui o probă despre așa-zisa patrie ancestrală balcanică a poporului român. O concluzie asemănătoare la I. Gălăbov, *Contribution au problème des contacts bulgare-roumains au sud du Danube*, în *Actes du premier Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, VI, Sofia, 1968, p. 213—221.

Vezi și D. Scheludko, *Lateinische und rumänische Elemente in Bulgarischen* (B.A., II, 1927, p. 252—289), care consideră că aceste elemente ar constitui o dovadă că păstorii români au trăit pe aceste locuri. Autorul nu a ținut seama de faptul că parte din această toponimie românească se datorește trecerii tîrzii (secolele XVII—XVIII) a unui număr redus de români la sudul Dunării. Vezi P. Asenov-B. Simeonov, *Observations preliminaires sur le parler d'une population roumaine isolée dans un milieu slavo-bulgare* („Balkansko ezikoznanie“, 1969, nr. 1, p. 77—80).

Vezi și E. Petrovici *Istoria poporului român oglindită în toponimie*, București, 1964, p. 11, care arată că toponimia minoră de origine românească din centrul și vestul Peninsulei Balcanice „provine de la o populație românească relativ recentă, venită în aceste regiuni dinspre nord-est“. Vezi, de asemenea, Ion Moise, *Toponime bulgărești de origine română* („Studii și comunicări“, Pitești, 1972, p. 247—250); Virgil Nestorescu, *Toponime românești în sudul Dunării* (L.R., 1978, nr. 3,

p. 279—285), unde se arată că cele circa 30 de localități din regiunea Vidin poartă denumiri din dialectul vorbit în Oltenia de sud, ceea ce dovedește că locuitorii respectivi au venit de acolo. Vezi și Maxim Mladenov, *Govorăt na Novo-Selo Vidinska* [Graiu din Novo-Selo Vidin], Sofia, 1969.

6. I. Stan, *Contribuții la studiul terminologiei populare românești privind construcția casei în comparație cu celelalte limbi romanice* („Analele Universității Timișoara“, Științe filologice, II, 1964, p. 11—17).

7. I. I. Russu, *Elementele traco-getice în Imperiul Roman și în Byzantium*, București, 1976, p. 165. Vezi și Emil Petrovici, *Continuitatea daco-romană și slavii*, care susține: „dispărind vechile sate și orașe, dispărea în același timp și amintirea acestor așezări, adică numele lor“. Aceeași idee în *Istoria României*, I, p. 628: „când populația era mereu nevoită să-și părăsească așezările, tot mai modeste fără îndoială și mai puțin durabile, e ușor de înțeles de ce pe teritoriul fostei Dacii... toate numirile antice de localități s-au pierdut“.

7 bis. Ca exemplu am cita cazul orașului Porolissum, care a existat până în secolele V—VI, dovadă că este menționat în *Cosmografia geografului anonim de la Ravenna* (N. Gudea, *Porolissum. Res Publica Municipii Septimii Porolissensium*, București, 1986).

8. În vol. *Unitate și continuitate*, p. 89. Vezi și C. Daicoviciu, E. Petrovici, Gh. Ștefan, *op. cit.*, p. 32—33, și E. Lozovan, *Le „village“ dans la toponymie et l'histoire roumaine* (ZRP, 73, 1957, p. 124—144).

9. Gustav Kisch, *Siebenbürgen im Lichte der Sprache, ein Beitrag zur Kulturgeschichte der Karpathenländer*, Leipzig, 1929. Recenzia lui N. Drăganu, în AIINC, V, 1928—1930, p. 561—575.

10. I. Moga, 1944, p. 138. Dintre lucrările mai noi relative la această problemă vezi: G. Giuglea, *Nume topice din bazinul Ampoiului: Ampoi, Mureș, Ciunc(ă), Vultori etc.* („Apulum“, V, 1965, p. 431—437); reprodus în vol. aceluiași, *Cuvinte românești și romanice*, p. 356—363; V. Frătilă, *Vechimea unor toponime din centrul Transilvaniei* (L.R., 1970, nr. 3, p. 229—238); I. Pătruț, *Vechi toponime românești în Transilvania* (C. Ling., 1972, nr. 2, p. 287—294), care discută vechimea numirilor: Bîrsa, Cîrța, Pîncota, Mocrea, Gașa, Turda; V. Frătilă, *Originea toponimului românesc Ibru* (L.R., 1972, nr. 3, p. 247—251); Radu Șt. Petrescu, *Cu privire la numele topic bihorean Bulz* („Crisia“, IV, 1974, p. 349—351); Vasile Dumitru Țăra, *Mărturii istorice și toponimice despre vechimea românilor din Transilvania de nord-est* („Analele Univ. Timișoara“, Filologie, 1974, p. 19—26); I. Conea, L. Bădea, D. Oancea, *Concluzii istorice în lumina unor toponime din Țara Hațegului*, în vol. *Lucrările Simpozionului de toponimie*, București, 1975, p. 29—36; A. Sacerdoțeanu, *Toponimia țării, document important al permanenței vieții istorice a poporului român*, în același

volum, p. 37—49; Lupu Petrovan, *Numele topic „Sighetul Marmației“*, în același volum, p. 113—119; Marius Bizerea, *Toponime dace și romane în sud-estul Banatului*, ibidem, p. 121—130; I. Pătruț, *Alte vechi toponime românești în Transilvania* (C. Ling., 22, 1977, nr. 1, p. 73—76); Ioan Șarba, *Permanențe autohtone în denumirea biho-reană* („Biharea“, III, 1975, p. 7—30); Vasile Ioniță, *Mărturii ale numelor de locuri* (M.B., 1977, nr. 7—9, p. 505—509); Oclavian Mindruț, Aurel Ardelean, Elena Grănescu, *Toponimia geografică — mărturie a locuirii străvechi și permanente a teritoriului județului Arad* („Ziridava“, 1979, p. 225—241); Ilie Dan, *Toponimie și continuitate în Moldova de nord*, Iași, 1980, care dovedește că stratificarea toponimică denotă stabilitatea, marea răspândire și frecvență a termenilor românești; Vasile Ioniță, *Nume de locuri din Banat*, Timișoara, 1982; C. Cihodaru, *Continuitatea populației autohtone din Banat reflectată în toponimie* (AIIAI, 1987, nr. 2, p. 73—87); Mircea Homorodean, *Toponimia Țării Lăpușului. Originea toponimelor* (AIIC, 1987—1988, p. 81—96); idem, *Toponime latinești în sudul Olteniei* (C. Ling., 1989, nr. 2, p. 147—152) etc.

Despre toponimia de origine românească a vechilor așezări din nordul Moldovei vezi și considerațiile lui Emil Ioan Emandi, *Aspecte demoeconomice privind zona de nord a Moldovei (din sec. IX pînă în prima jumătate a sec. XIV) în lumina cercetărilor istorice, arheologice, paleobotanice și antropogeografice* („Suceava“, 1981, p. 211—212).

Despre un alt nume vechi de sat vezi I. Moga, *Contribuțiuni la istoria colonizărilor din Transilvania. Nimirile satului Cristian și semnificația lor istorică*, în *Scrieri istorice*, Cluj, 1973, p. 89—109. M. Homorodean, *Între toponimie, folclor și arheologie* (C. Ling., 1979, nr. 1, p. 33—38), a semnalat o serie de toponime mitologice, care demonstrează vechimea lor. Vezi și bibliografia anuală privitoare la toponimie din L.R.

11. Nu poate fi desigur, o simplă întîmplare că tocmai la Bălgrad-Alba Iulia s-au descoperit urme arheologice sigure privind continuitatea și că aici a existat un voievodat. Vezi K. Horedt, *Voievodatul de la Bălgrad — Alba Iulia* (SCIV, V, 1954, nr. 3, p. 494—498). Despre numele Bălgrad vezi și Emil Petrovici, *Studii de dialectologie și toponimie*, București, 1970, p. 246—247.

12. Opinia lui L. Tamás, *op. cit.*, p. 194, după care numirile acestor rîuri ar fi fost păstrate de românii de la sudul Dunării, fiind vorba de o „conservare de la distanță“ (!), nu poate fi luată în serios.

13. I. Moga, 1944, p. 138—139; E. Petrovici, *Continuitatea dacoromană și slavii* („Transilvania“, 1942, nr. 11, p. 870).

14. N. Iorga, *Istoria românilor*, III, p. 49.

15. E. Petrovici, *Dovezile filologice ale continuității* („Transilvania“, 1943, nr. 3, p. 11). Ca dovadă că slavii dispăruseră în sec. XII se invocă faptul că sașii — care au venit în acest secol — nu au nici un element primit direct de la slavi, ci doar prin intermediul românilor sau maghiarilor (E. Petrovici, *Continuitatea daco-romană și slavii*, în „Transilvania“, 1942, nr. 11, p. 870).

16. „Transilvania“, 1943, nr. 3, p. 11. Vezi și E. Petrovici, *op. cit.*, p. 871, unde se arată că păstrarea toponimelor slave constituie o dovadă peremptorie că românii au conviețuit cu slavii înainte de venirea ungarilor.

17. V. Pârvan, *Considerațiuni asupra unor nume de riuri daco-scitice*, București, 1923, p. 26.

18. După cum a dovedit E. Petrovici, românii au creat ei înșiși „un număr imens de nume de locuri“, utilizând elemente slave ale limbii române. Din acest motiv, nu se pot trage din toponimia așa-zisă slavă concluzii cu privire la vechimea populației slave din regiunile respective.

19. E. Petrovici, *La population de la Transylvanie au XI-e siècle*, Bucarest, 1944, p. 29; C. C. Giurescu, p. 110; N. Drăganu, *op. cit.*, p. 459.

20. C. C. Giurescu, p. 110.

21. T. Sauciuc-Săveanu, *O inscripție latină și alte obiecte antice și știri din satul roman Petra, Camena de azi, în județul Tulcea* („Analele Dobrogei“, 15, 1934, p. 93—112); Gr. Florescu, *Două monumente epigrafice și problema continuității* (RIR, 10, 1940, p. 164—174).

22. D.R., 1934—1935, p. 349. Vezi și Iorgu Iordan, *Nume de locuri în R.P.R.*, București, 1952, p. VI—VII.

23. Vasilka Tăpkova — Zaimova, *Dolni Dunav. Granična zona na severnite i severozapadnite bălgarski zemli, kraja na X—XII v.* [Dunărea de Jos, zonă de frontieră a Occidentului bizantin. Contribuție la istoria ținuturilor de nord și nord-estice bulgărești la sfârșitul sec. X—sec. XII], Sofia, 1976, p. 143. Vezi prezentarea lui Petre Diaconu, *Istoria Dobrogei în unele lucrări străine recente* (R.Ist., 1977, nr. 10, p. 1898). Vezi și dovezile aduse de C. C. Giurescu, *Continuitatea populației romanice în Dobrogea*, în vol. *De la Dunăre la Mare*, Galați, 1977, p. 9—15 (topicele: Bisericuța, Portița, Peceneaga, Vicina etc.).

24. P. P. Panaitescu, p. 112. Ținând seama de faptul că limbile traco-dacică și slavă erau înrudite (grupul Satem), unii cercetători s-au întrebat în mod firesc dacă „nu pare mult mai plauzibilă și logică ipoteza că o mare parte dintre cuvintele și toponimele considerate de origine slavă să fie de fapt de origine traco-dacică, ele păstrându-se în limba română ca o moștenire firească, după ce au trecut prin toate etapele și procesele de romanizare?“ (M. Rusu, în AIIC, 1978, p. 125, nota 19).

25. Studiind toponimele terminate în *d* (formă arhaică maghiară) (Buzad, Șimand etc.), Radu St. Popescu a susținut că întinderea stăpînirii maghiare în Transilvania răsăriteană este posterioară secolului al XII-lea (*Mărturii toponimice privind istoria Transilvaniei medievale*, în L.R., 1973, nr. 4, p. 309—314).

26. *Documenta*, p. XVII—XVIII, p. 79—80. Pentru a înțelege pînă unde se poate merge cu exagerările în acest domeniu, amintim aci că, după opinia lui Gy. Görrfy, existența satului Călan pe cursul inferior al Streiului, atestat în documente în secolul al XIV-lea, și a satului Bar, de la izvoarele aceluiași rîu, atestat la mijlocul secolului al XV-lea, ar constitui dovada că, în secolul X, păstorii semi-nomazi din cîmpia Tisei ar fi venit pînă aici cu turmele lor mari. După cum remarca Radu Popa: „pentru cine cunoaște regiunea, este evident că nu există la izvoarele Streiului pășuni unde ar putea să pască turme de animale mari, care ar muri de foame aici” (RRH, 1973, nr. 2, p. 300).

27. *Vechimea elementului românesc și colonizările străine în Banat* (AIINC, VI, 1924—1925, p. 276).

28. *Românii în veacurile IX—XIV*, p. 234—308.

29. *Toponimia ungurească în Transilvania medievală* („Transilvania“, 1943, nr. 2, p. 113—130). Vezi și Sever Pop, *Die Toponymie Siebenbürgens*, în vol. *Siebenbürgen*, I, București, 1943, p. 319—348, și G. Giuglea, *Cheie pentru înțelegerea continuității noastre în Dacia, prin limbă și toponimie*, București, 1944 (reprodus în vol. aceluiași, *Cuvinte românești și romanice*, p. 297—355), care — studiind topicile din 22 de sate din regiunea Năsăud — ajunge la concluzia că, din cele 3100 de părți componente, marea majoritate (2400) sînt românești, latine, preslave sau străine romanizate, foarte puține fiind de origine maghiară.

30. I. Șchiopu, *Săliște* („Dacia istorică“, I, 1937, nr. 2, p. 49 și urm.).

31. Emil Petrovici, *Toponimia ungurească*, p. 114—115.

32. I. Moga, 1944, p. 58 și urm.

33. *Ibidem*, p. 65.

34. *Ibidem*, p. 56.

35. O constatare asemănătoare la G. Brătianu, în RHSEE, 1943, p. 104.

36. E. Petrovici, *op. cit.*, p. 118. Un caz similar s-a petrecut în Țara Românească și Moldova, începînd de la sfîrșitul secolului al XIV-lea, cînd dîecii cancelariei domnești au tradus numele de locuri din româ-

nește în limba slavonă. Vezi I. Donat, *Considerații istorice asupra toponimiei românești* (L.R., XIII, 1964, nr. 6, p. 619) și Alexandru Gonța, *Rolul cancelariei moldovenești în slavizarea numelor de locuri în secolele XIV—XVI (Originea istorică a Cobilelor)* (AIIAI, XIV, 1977, p. 261—275).

37. E. Petrovici, *Toponimia ungurească*, p. 121.

38. Vezi și Radu Popa, *Considerații istorice pe marginea toponimiei vechi maramureșene* (R.Ist., 30, 1977, nr. 8, p. 1447—1464), care conchide: „pentru Maramureș, toponimia maghiară din documentele cancelariilor statului medieval maghiar nu are justificări locale etnice“. Vezi și „Marmatia“, III, 1978, p. 37—54.

După cum a demonstrat Emil Petrovici, *Istoria poporului român oglindită în toponimie*, p. 31, toponimele maramureșene cu terminația în *-ești* sînt de origine tracă, formațiunile în *-ești* desemnînd urmașii unui moș. Vezi și idem, *Vechimea atestării sufixului -esc (pl. -ești)* (C. Ling., 1968, nr. 1, p. 33—34); I. Pătruș — Malvina Pătruș, *Despre vechimea toponimelor în -ești* (SUBB, 1969, fasc. 2, p. 131—133); Ilie Dan, *Vechimea și răspîndirea sufixelor -ești, -eni în toponimia românească* (L.R., 1985, nr. 5, p. 390—394).

39. E. Petrovici, *Toponimia ungurească*, p. 124. Cf. și Silviu Dragomir, *op. cit.*, p. 276, care afirmă: „Tendința aceasta de maghiarizare a denumirilor slave și române se poate recunoaște ușor, căci numirile lor variază de la epocă la epocă, atîrnă deci de capriciile și cunoștințele dicilor, pe cînd cele românești sînt stabile“.

40. E. Petrovici, *op. cit.*, p. 127. Cf. și I. Moga, 1944, p. 63—69: „Les denominations hongroise ou allemande d'un village de Transylvanie... n'ont eu qu'une existence exclusivement officielle, diplomatique, perpétuée pendant des siècles dans les documents, mais n'ayant aucun lien avec le caractère ethnique de la population qui conservait la denomination populaire originaire“ sau „la toponymie enregistrée dans les documents hongrois medievau... ne peut constituer un criterium pour la détermination ethnique du terrain auquel elle se réfère. C'est une toponymie artificielle, née de la traduction des anciennes dénominations autochtones ou de l'adoption... de dénominations nouvelles pour d'anciens territoires ou villages“.

41. După unii cercetători, numele slavon al râului Prăhova nu este decît traducerea autohtonului Timiș (= nămolos, rîu cu aluviuni). Vezi D. Slușanschi, *Tisa-Timiș-Prakova* („Studia indo-europaea ad Dacoromanos pertinentia. Studii de tracologie“, I, 1976, p. 151—165).

42. Sextil Pușcariu în D.R., 1934—1935, p. 328.

43. N. Iorga, *Istoria românilor*, III, p. 46—47.

44. Emil Petrovici, *Continuitatea daco-romană și slavii* („Transilvania“, 1942, nr. 11—12, p. 868).

În ultima vreme, s-a susținut că și termenul Ardeal ar fi anterior venirii maghiarilor, care l-ar fi preluat de la români. În realitate, Ardeal (Erdély) nu este decât traducerea termenului Transilvania, adică „țara de dincolo de pădure“, ambele folosite de cancelaria regatului maghiar. Vezi discuția la Antonie Plămădeală, *Romanitote, continuitate, unitate*, Sibiu, 1988, p. 96—100.

ARGUMENTE DE LOGICĂ ISTORICĂ ÎN FAVOAREA CONTINUITĂȚII

Un argument deosebit de important al susținătorilor continuității — rămas fără răspuns din partea adversarilor — este de natură logică și anume: *cum a fost posibil ca poporul român să se întoarcă peste un mileniu exact în același loc de unde plecaseră strămoșii săi?*

Iată-l formulat foarte frumos de V. Pârvan: „dacă mai adăugăm că ei (românii) sînt așezați acum, în veacul al XIII-lea și al XIV-lea, tocmai acolo și numai acolo unde au fost așezați strămoșii lor, daco-romanii, te cuprinde mirarea cum de n-au greșit după zece veacuri de lipsă de aici ca să se așeze ceva mai la dreapta ori ceva mai la stînga. Și iarăși, ce zapis (= înțelegere — N.S.) tainic vor fi avut ai noștri cu barbarii din părțile Daciei lui Traian ca, atunci cînd au venit iarăși încoace, aceia să se dea binișor la o parte, ca oameni bine crescuți, care, intrînd în casă străină în lipsa proprietarului, pleacă îndată, cerîndu-și iertare, la întoarcerea lui înapoi“.

Continuînd pe același ton de fină ironie, V. Pârvan constata că „învățații cărților n-au găsit nimic de mirare în toate aceste lucruri ciudate, care nu se întîmplă în viața popoarelor; căci din cărțile lor ei nu pot afla că nimic în istorie nu e ciudățenie sau minune, ci toate faptele și sorții neamurilor cresc după orînduirile firești și cu înțeles cumințe ale oricărei vieți lăsate în om și fiară și buruiană aici pe pămînt“¹.

De aceea putem spune că fără continuitatea elementului daco-roman nu se poate explica perfectă coincidența a frontierelor etnice ale statului român cu acelea ale Daciei preromane², realitate remarcată încă în 1878 de Heinrich Kiepert.

Un puternic argument că daco-romanii nu-și puteau părăsi pământul străbun este bogăția acestui pământ. Iată-l cel mai bine formulat la C.C. Giurescu: „Bogăția pământului carpato-danubian a făcut ca el să fie neconținut locuit din cele dintîi timpuri ale preistoriei, din paleolitic pînă astăzi. Un asemenea pământ care-ți dă hrană îmbelșugată și variată, care cuprinde în adîncurile lui sare și aur, spre a nu mai aminti celelalte bogații, un asemenea pământ nu se părăsește. De aceea sînt naivi sau de rea-credință cei care-și închipuie că, la o poruncă a împăratului din Roma îndepărtată, țărani daco-romani și-au părăsit ogoarele, casele și tot rostul lor ca să se ducă peste Dunăre, în ținutul mai sărac al Moesiei, tot atît de amenințat de altfel. Aveau acasă tot ce le trebuia; au rămas deci pe loc și au plătit birurile altui stăpîn: năvălitorul german, slav sau asiatic, care n-avea interes să ucidă supușii, fiindcă aceasta însemna să ucidă pe cei ce-l hrăneau, să-și ucidă izvorul de venit, să-și distrugă singur averea. *Bogăția pământului românesc este o cheazășie a continuității daco-romanilor în Dacia Traiană*”³.

Legat de precedentul este un alt argument, și anume necesitatea existenței unui popor de continuitate pe acest pământ în timpul trecerii popoarelor migratoare.

„Nu încapă nici o îndoială că în Dacia sistemul de stăpînire practicat de cele mai multe popoare năvălitoare a fost acela al dominației indirecte, exploatarea făcîndu-se prin înseși organele de guvernare ale poporului băștinaș, singurul dator să muncească și să producă. Năvălitorii au fost totdeauna ostași, fie de tip staționar, fie de tip nomad. Și unii și alții nu puteau trăi numai prin ei, nefiind agricultori, și aveau nevoie de băștinași, care să le procure hrana pe care nu o puteau produce ei. Din produsele băștinașilor ei luau numai o parte, de regulă dijmă sau zeciuială... Avînd în vedere succesiunea migratorilor și caracterul discontinuu al dominației lor, imposibilitatea conceperii unui gol de populație în Dacia, inclusiv Moldova, și necesitatea existenței unui popor de continuitate, care, în condițiile specifice, cu greu și în timp îndelungat și-a constituit propriile sale instituții politice și religioase este firesc să credem că acest popor a fost mai întîi și a ajuns să fie și ultimul stăpîn al pământului său. Acest popor a fost poporul român. A se contesta acest lucru însemnează a fi în afara istoriei”, afirma A. Sacerdoțeanu ⁴.

Comparând situația din partea apuseană a Imperiului Roman, unde populația autohtonă romanizată a ieșit biruitoare și a asimilat pe migratori, cu situația de la noi, unde procesul a fost același, A. Sacerdoțeanu constata: „Este cît se poate de evident că autohtonii au fost singurul element de continuitate capabil pentru devenire istorică, fiindcă erau conștienți de originea lor imperială romană și (care) totdeauna au fost mai numeroși decît întîmplătorii lor oaspeți. Nu apare aici nici un semn de întrebare. Evoluția este firească și permanența istorică se impune”⁵.

Și mai departe: *Factorul de seamă al unității și continuității poporului român în Dacia rezidă în discontinuitatea «stăpînilor» săi formali sau de fapt.* De obicei se vorbește de o mie de ani de stăpînire barbară. În realitate, în Dacia a fost un flux barbar cu refluxul corespunzător. Orice nou popor venea cu o vigurozitate evidentă, dădea bătălii biruitoare și se declara stăpîn al cuceririlor sale. Dar mai repede sau mai lent venea oboseala, se domolea vigilența și intervenea moliciunea. Era timp suficient ca producătorii direcți supraviețuitori să se redreseze, să se manifeste în modul lor propriu de trai și chiar să primească în rîndurile lor pe acei «stăpîni» care nu mai erau capabili să poarte războaie de cuceriri... Succesiunea popoarelor turcice dominante... a provocat o discontinuitate de stăpînire, de dominație directă, care a permis autohtonilor să se redreseze. Aceasta apare evident în dezvoltarea treptată a vieții sociale și politice a poporului român”⁶.

Un alt argument furnizat tot de V. Pârvan este *numele de român de la «romanus»*, care dovedește că românii s-au dezvoltat în Dacia, unde sub influența slavă a înainte de *n* devine *â* (lana = lînă). „Dacă românii s-ar fi dezvoltat de-a dreapta Dunării, ar fi căpătat un nume provincial, așa cum au căpătat nume provinciale, provenite ori de la vechile provincii ori de a barbarii năvălitori, spaniolii, francezii, italienii. Dacă s-au numit romani românii, motivul e tocmai că ei s-au dezvoltat în afară de imperiu. Și, în adevăr, populația romană rămasă în Dacia Traiană după anul 270 nu se mai putea numi dacă, precum se numeau înainte provincialii de aici, căci provincia Dacia era acum în sudul Dunării, iar pe de altă parte existau în Carpații nordici încă daci adevărați, liberi și neromanizați. Daco-romanii fură dară siliți să se numească romani. Și anume, din punct de vedere juridic, cetățeni romani ei nu mai erau, căci se lepădaseră

de imperiu, dar erau și rămăneau romani ca o nouă *națio barbara*”⁷.

Un alt argument de logică este acela invocat de geograful Vintilă Mihăilescu: cum a fost posibilă existența unei numeroase populații românești în Moldova și Muntenia, regiuni expuse barbarilor, și a lipsit această populație tocmai în cetatea naturală, bine adăpostită de munți a Transilvaniei? ⁸. După cum s-a arătat de curind, este greu de crezut că de la Dacia Felix s-a putut ajunge la „terra deserta”⁹.

La aceasta trebuie să adăugăm și constatarea lui A. Sacerdoțeanu, potrivit căreia „Dacia a fost totdeauna platforma centrală a unei mari unități economice și în același timp o cetate naturală inexpugnabilă”, asupra căreia nici unul din popoarele ce au încercat să o stăpânească nu a putut realiza o cucerire efectivă, fiind obligate să ajungă la o înțelegere cu populația autohtonă ¹⁰.

La argumentul *ex silentio*, după care românii nu sînt amintiți în Transilvania pînă în secolul al XIII-lea ¹¹, se poate răspunde cu un argument de același fel, operînd împotriva partizanilor migrării masive a românilor la nordul Dunării: „*aucune sources du Moyen-Âge, à une époque ou elles ne sont pas rares, ne presente une transmutation des Roumains de la Péninsule des Balcons au delà du Danube*”¹².

Și apoi, așa cum spunea tot N. Iorga, „dacă românii ar fi venit din Peninsula Balcanică, ar trebui să se poată constata lipsa lor subită în vechea patrie. Dar, chiar în această epocă, regii Serbiei le acordă o situație privilegiată”.

Apoi, argumentul *ex silentio* este la fel de valabil și pentru celelalte popoare din Transilvania: după cum a arătat I. Moga, „aceste documente nu există pentru români cum nu există nici pentru unguri și nici pentru secuii care apar documentar simultan cu românii și cu sașii”¹³, după ce maghiarii au luat în stăpînire Transilvania.

Referindu-se la aceeași problemă, A.A. Mureșianu arată că „mergînd pe această cale (a inexistenței documentelor — N.S.), ar trebui să ajungem la concluzia că Transilvania n-a avut pînă în a doua jumătate a secolului al XII-lea nici un fel de locuitori”, ceea ce este, evident, absurd ¹⁴.

Ținînd seama de această situație, proba părăsirii Daciei și a revenirii tîrzii a românilor trebuie să o facă cei care contestă continuitatea; aceștia afirmă doar că cei care susțin continuitatea nu au dovezi. Or, o astfel de inversare a pro-

belor este inadmisibilă sub raport logic și juridic, ținând seama de binecunoscutul principiu *onus probandi incumbit illi qui agit* ¹⁵.

Un argument de aceeași natură privește apariția tirzie în izvoare a romanității sud-dunărene (sfârșitul secolului X). „Ce fait a constitué un argument de premier ordre contre la théorie roeslérienne: en effet, de même que le silence des sources à l'égard de la romanité sud-danubienne avant 976 ne prouve pas l'inexistence de celle-ci, de même le silence des sources à l'égard de la romanité nord danubienne n'exclut pas l'existence de cette dernière dans l'espace carpatho-danubien“, remarca Eugen Stănescu ¹⁶.

Tot un argument de logică istorică este și modul cum s-au format cele două state românești: dacă românii ar fi venit de la sudul Dunării în secolul al XIII-lea ar fi format o singură țară, nu două; așa-numitul „descălecat“ din Transilvania pledează pentru continuitatea românilor în această provincie dens populată ¹⁷.

În plus, ținând seama de succesiunea capitalelor Țării Românești, G. Brătianu observa: „Dacă românii ar fi venit de la miazăzi de Dunăre și dacă ar trebui să căutăm acolo originea statului lor, este evident că înția lor capitală ar fi trebuit să fie așezată pe țărmul fluviului, iar de acolo să se urce mai pe urmă spre partea mai înaltă a țării. E însă tocmai contrariul care a avut loc“ ¹⁸.

La aceasta trebuie să adăugăm și constatarea lui A. Sacerdoțeanu că numai la nordul Dunării — unde au fost stăpîni pe soarta lor — românii și-au putut forma state, în timp ce la sud, unde existau alte stăpîniri politice bine organizate, nu s-au putut ridica la stadiul de stat, ci au rămas doar popoare. Procesul îndelungat de cristalizare a statelor românești este rezultatul de necontestat al continuității poporului român ¹⁹.

Tradiția „descălecatului“ politic, care așază în Transilvania leagănul formațiunilor politice de la nordul Dunării, constituie și ea un argument în sprijinul continuității ²⁰.

Legată de aceasta este și constatarea făcută de numeroși istorici și geografi (Em. de Martonne, D. Prodan, I. Conea, C.C. Giurescu etc.) că Transilvania a format tot timpul un puternic rezervor de populație românească și că, în tot cursul evului mediu, mișcările de populație au avut sensul invers celui susținut de adversarii continuității; nu din

Țara Românească și Moldova spre Transilvania, ci din această provincie spre provinciile surori de la sud și est de Carpați ²¹.

La opinia unor istorici și etnografi unguri, după care românii din Transilvania s-ar fi înmulțit repede deoarece erau ciobani, și ar fi ajuns astfel să predominie numeric celelalte populații de acolo (nu zîmbiți pentru că „argumentul” e considerat de aceștia serios!), vom da cuvîntul geografului Vintilă Mihăilescu, care spunea: „Nu simte nimeni ridicolul și artificialul acestei teme care transformă neamurile privilegiate ale Transilvaniei (unguri, secui și sași) în victimele invaziei ciobanilor și iobagilor valahi și disprețuiește cele mai elementare legi demografice, geografice, sociale, economice și istorice? Nu pare nimănui prea ieftină ușurința cu care se acordă ciobanilor noștri atît de mari calități vegetative și o atît de impresionantă putere de digerare etnică?” ²².

*

În sfîrșit, pentru a releva încă o dată *absurditatea teoriei roesleriene*, vom da cuvîntul istoricului C.C. Giurescu, care se întreba: „I-a trecut cuiva oare prin minte să nege sau să conteste continuitatea poporului francez în Galia, a celui spaniol și portughez în Peninsula Iberică sau a celui italian în Italia? A admis oare vreun istoric că galo-romanii și-au părăsit locuințele plecînd din Galia, peste Alpi sau peste Pirinei, pentru a se întoarce mai tîrziu, după secole, îndărăt acasă? Sau că spaniolii au trecut peste strîmtoarea Gibraltar, în Africa, pentru a reveni, după sute de ani, în vechiul teritoriu? Simpla formulare a unor asemenea întrebări arată lipsa lor de temei, totala lor inanitate” ²³.

Este concluzia la care subscriem cu toată convingerea, și aceasta deoarece „un popor care să dispară și să se risipească pentru a reapărea, peste multe sute de ani, exact în locurile pe care le-a părăsit ar fi o minune ce nu se poate întîmpla decît în anumite manuale istorice cu tîlc”, după cum afirma marele scriitor Liviu Rebreanu²⁴. Cine scrie asemenea „manuale” și cu ce scopuri nu mai este nevoie să precizăm, deoarece a rezultat din această lucrare.

1. V. Pârvan, *op. cit.*, p. 12—13.
2. Gh. Ștefan, *Le problème de la continuité sur le territoire de la Dacie* („Dacia“, XII, 1968, p. 354).
3. C. C. Giurescu, p. 17.
4. A. Sacerdoțeanu, 1970, p. 7, 16. Vezi și M. Constantinescu, *Modul de producție tributară și orînduirea tributară* („Probleme economice“, 1972, nr. 11, p. 28—44), care susține că existența acestui mod de producție în sec. IV—XIII dovedește continuitatea populației băștinașe, fără de care nu se poate explica prezența neamurilor în migrație pe aceste teritorii.
5. A. Sacerdoțeanu, 1968, p. 109.
6. *Ibidem*, p. 112. Vezi și P. P. Panaitescu, p. 89—90, care arată: „Unde au fost barbari în Dacia trebuie să fi fost și băștinași, căci aici n-a fost o colonizare masivă germană sau slavă, ci mai mult o pătură barbară suprapusă, deznaționalizată cu vremea de către masa mult superioară ca număr a băștinașilor“.
7. V. Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, p. 92 și urm. Menționez că poporul nostru este singurul popor de origine latină care își mărturisește originea prin numele ce poartă: *român de la romanus*.
- După unele opinii, daco-romanii și-ar fi spus „romani“ după edictul împăratului Caracalla din anul 212 î.Hr., cînd toți sătenii au devenit cetățeni ai Imperiului. Vezi Nicolae Branga, *Considerații asupra structurilor socio-economice daco-romane* („Transilvania“, 1989, nr. 9, p. 48—49).
8. „Transilvania“, 1943, nr. 9—10, p. 638—640.
9. Corneliu Dragoman, *De la „Dacia Felix“... la „terra deserta“?* (M.A., 1978, nr. 7—8, p. 612—614).
10. A. Sacerdoțeanu, 1970, p. 4—5.
11. Un argument de același fel a fost invocat de autorii volumului *Documenta*, potrivit căruia faptul că termenul Oláh a început a fi utilizat de maghiari numai către mijlocul sec. XIII este o dovadă că atunci au venit românii în Transilvania. La aceasta, I. Moga a răspuns că utilizarea termenului s-a făcut numai după ce maghiarii au luat în stăpînire Transilvania, unde au găsit pe români (*Părerii istorice*, p. 28).
- După cum s-a arătat de curînd, faptul că maghiarii au spus românilor olahi, ca și italienilor, este o dovadă că ei au luat contact cu aceste popoare în același timp, cu alte cuvinte că ei i-au găsit pe români în Transilvania în secolul al X-lea, după ce prădaseră Italia, locuită de o populație de aceeași origine latină. Vezi Virgiliu Ștefă-

mescu-Drăgănești, *Implicații de ordin istoric ale unor schimburi lingvistice între proto-români și unele populații străine cu care primii au venit în contact în fosta Dacie în primul mileniu al erei noastre* (R.Ist., 1986, nr. 10, p. 1001); și în „Contemporanul“, 14 martie 1986.

12. N. Iorga, în RHSEE, VI, 1929, p. 90. Vezi și idem, în RHSEE, IV, 1927, p. 382, unde — răspunzând lui Ianos Székely — marele istoric se întreabă: „y a-t-il un seul acte prouvent que les Roumains « furent appelés en ce pays au XIII-e siècle par les rois de Hongrie »?“ Aceeași constatare la C. C. Giurescu, *Transilvania în istoria poporului român*, p. 65: „nu există nici un act care să ateste un curent în sens invers de trecerea țăranilor români din Țara Românească și Moldova în Transilvania în sec. XII și XIII“.

13. I. Moga, 1944, p. 32—33.

14. Ț.B., 1937, p. 308.

15. Observație făcută și de lingvistul italian Alberti Arnaldo, care spune: „în situațiile de drept (și posesiunea, în timp istoric, ca și cea actuală, asupra pământului este una fundamentală), sarcina probării contrariului revine eventualului pretendent, nicicând posesorului“ (*Pentru o nouă metodologie în cercetările istorico-lingvistice de românologie*, în „Anale de istorie“, 1979, nr. 3, p. 83).

16. RESEE, VI, 1968, nr. 3, p. 432.

17. Eugenie Revent, *Ipoteza întemeierii principatelor* („Arhiva“, 19, 1908, p. 80—85).

18. G. Brătianu, *Tradiția istorică despre voievodatele românești din Ardeal*, București, 1945, p. 38. Vezi și C.L., 1886, p. 704.

19. A. Sacerdoțeanu, 1968, p. 117.

20. G. Brătianu, *Tradiția istorică a descălecatului Țării Românești în lumina noilor cercetări*, București, 1942.

21. E. de Martonne, *La Valachie. Essai de monographie géographique*, Paris, 1902, p. 103—104, 233; I. I. Nistor, *Emigrațiile de peste munți*, București, 1915; C. C. Giurescu, *Transilvania în istoria poporului român*, p. 47—67; E. Petrovici, *Românii veniți recent în Transilvania? Ce ne spune lingvistica* („Transilvania“, 1941, nr. 7, p. 467—470), care susține: „un curent de migrațiune românească din principate în Transilvania n-a existat niciodată“ (subl. ns. — N.S.).

22. „Transilvania“, 1943, nr. 9—10, p. 641.

23. C. C. Giurescu, p. 6.

24. *Laudă țăranului român* („Viața românească“, 1940, nr. 7, p. 5).

ÎN LOC DE ÎNCHEIERE

Autorul nu are pretenția de a fi realizat o operă originală asupra unei teme atât de disputate ca aceea a continuității românilor. Intenția sa a fost de a strînge la un loc și de a sistematiza extrem de bogata literatură apărută pînă în acest an, alcătuiind astfel „dosarul” acestei controversate probleme, dosar, care oferă cititorului posibilitatea unei informări cît mai rapide și complete.

Studiind probele din acest „dosar” (care putea fi încă și mai voluminos!), cititorii de bună-credință vor înțelege ușor de partea cui e dreptatea.

Autorul nu-și face iluzia că lucrarea sa va convinge pe toți adversarii continuității că apără o teză absurdă și illogică; el le adresează un apel calduros de a medita atent asupra tuturor dovezilor aduse în sprijin și de a-și verifica apoi poziția în această problemă, fără o porni de la idei preconcepute și a se lăsa mînați de alte scopuri decît cele științifice.

Ținînd seama de realitățile istorice, toată agitația întreținută de adversarii continuității apare în fond sterilă și inutilă; neputînd modifica aceste realități, ea nu poate contribui decît la înveninarea relațiilor dintre oamenii de știință care au misiunea nobilă de a sluji numai cauza adevărului.

În această ordine de idei, considerăm că energia risipită cu dezbateri sterile pentru a „demonstra” o teză fundamental falsă, și anume aceea a discontinuității prezenței românilor pe teritoriul vechii Dacii, ar putea fi canalizată spre efortul comun de elucidare — pe cale strict științifică și la nivelul actual al mijloacelor de care dispune istoriografia mondială — a tuturor acelor eventuale zone de neclaritate din trecutul a două popoare care, vecine fiind, și-au interferat și influențat, în mod legic, evoluția de-a lungul istoriei lor.

REZUMAT

Prezenta carte este o nouă ediție a lucrării *Continuitatea românilor. Privire istoriografică. Istoricul problemei. Dovezile continuității*, publicată în 1980 și epuizată la scurtă vreme. Ea a fost completată cu o bogată informație pe cât posibil adusă la zi, alcătuită din circa 300 de studii și monografii, cele mai multe apărute în perioada 1980—1990.

Am considerat necesară alcătuirea acestei noi ediții, conștient atât de importanța problemei, cât și de faptul că susținătorii „teoriei” roesleriene au devenit deosebit de activi în ultima vreme; deși apără o teză absurdă și illogică, ei speră că vor putea convinge lumea cu privire la „drepturile istorice” ale Ungariei asupra Transilvaniei, „drepturi” bazate pe amintita teorie, care susține discontinuitatea românilor pe teritoriul de la nordul Dunării, pe care au viețuit dintotdeauna. Unii dintre acești „savanți” ne-au și „sfătuit” să renunțăm la teza romanității și continuității.

„I-a trecut cuiva oare prin minte să nege sau să conteste continuitatea poporului francez în Galia, a celui spaniol și portughez în Peninsula Iberică sau a celui italian în Italia? A admis oare vreun istoric că galoromanii și-au părăsit locuințele plecând din Galia, peste Alpi sau peste Pirinei, pentru a se întoarce mai târziu, după secole, îndărăt acasă? Sau că spaniolii au trecut peste strîmtoarea Gibraltar, în Africa, pentru a reveni, după sute de ani, în vechiul teritoriu? Simpla formulare a unor asemenea întrebări arată lipsa lor de temei, totala lor inanitate”, declara cu ani în urmă istoricul C. C. Giurescu.

Lucrarea de față își propune drept scop să înfățișeze cititorilor atât de dezbătută problemă a continuității românilor, modul cum a apărut și a fost prezentată această problemă, care au fost argumentele aduse de adversarii și de susținătorii continuității în lucrările lor.

Din lucrare rezultă cu claritate că problema continuității este nu numai o problemă științifică, ci și una politică; ea nu s-a născut decât în secolul al XVIII-lea, cînd românii din Transilvania — care alcătuiau majoritatea populației — au cerut egalitatea în drepturi

cu celelalte naționalități ale țării; li s-a răspuns atunci că nu pot fi egali cu ceilalți locuitori privilegiați (unguri, sași și secui) deoarece ar fi venit mai târziu în țară, din care pricină ar fi fost considerați „tolerați“. În această „calitate“, românii au îndurat suferințe fără număr, în timp ce ungurii au provocat aceste suferințe pentru a-și asigura dominația asupra populației majoritare.

În partea a doua a lucrării sînt prezentate pe larg dovezile continuității, care arată cît de lipsite de temei logic și istoric sînt argumentele celor ce susțin discontinuitatea poporului român.

Adversarii continuității nici nu s-au hotărît, de altfel, cînd să-i „aducă“ pe români de la sudul Dunării, oscilînd între secolele V și XVIII; unii dintre acești mari savanți li „aduc“ pe români pe teritoriul străbun în grupuri mari, în timp ce alții li „furișează“ acolo pe neobservate, pentru a explica de ce emigrarea lor nu este amintită în nici un document istoric.

Dar ceea ce merită subliniat este faptul că, în timp ce cei mai mulți dintre acești „savanți“ neagă prezența românilor la nordul Dunării pînă în secolul al XIII-lea, alții susțin că nu au existat nici la sudul marelui fluviu, ceea ce îl îndreptățește pe istoricul francez F. Lot să afirme că românii „au ieșit din infern sau au căzut din cer“.

Autorul nu-și face iluzia că lucrarea sa va convinge pe toți adversarii continuității că apără o teză absurdă și illogică; el le adresează un apel călduros de a medita asupra tuturor dovezilor aduse și de a-și verifica apoi poziția în această problemă, fără a porni de la idei preconcepute și a se lăsa minăți de alte scopuri decît cele științifice.

Ținînd seama de realitățile istorice, toată agitația întreținută de adversarii continuității apare în fond sterilă și inutilă; neputînd modifica aceste realități, ea nu poate contribui decît la înveninarea relațiilor dintre oamenii de știință, care au misiunea de a sluji numai cauza adevărului.

ABSTRACT

The present work is a new edition of the work "The Continuity of the Romanian People. A Historiographical View. Historical Presentation. The Proofs of Continuity", published in 1980 and exhausted in a short time. It has been completed with a rich and up-to-date additional information, consisting of about 300 studies and monographs, most of them issued since 1890 to 1990.

I thought over this new edition as necessary taking into account both the importance of the topic and the fact that the supporters of the Roesler's "theory" became extremely active in the last time; in spite of the absurd and illogical character of their thesis, these "historians" hope that they will succeed to persuade people about the so called "historical rights" of Hungary in Transylvania, right devolving from the above-mentioned "theory" which tries to deny the continuity of the Romanian people on its native soil. Some of such "scientists" "suggested" us to renounce to the thesis of Romanity and continuity.

"Has it ever occurred to anyone to deny or to doubt the continuity of the French people in Gaul or that of the Spanish or Portuguese people in the Iberic Peninsula, or of the Italians in Italy? Has any historian ever admitted that the Gallo-Romans left their homes and crossed the Alps or the Pyrenees only to come back centuries later? Or that the Spaniards crossed the straits of Gibraltar into Africa to return to their native country after hundreds of years? The simple formulation of such questions evinces their groundlessness, their total lack of logic", wrote, many years ago, the historian C. C. Giurescu.

The purpose of the present work is to acquaint the readers with the much debated problem of the Romanians continuity, with the way in which such a problem appeared and was put forward, what arguments were brought by the adversaries and the supporters of the continuity in their respective works.

This work shows with clarity that the problem of continuity is not only a matter of scientific interest, but also a political problem: it appeared as late as the 18th century when the Romanians of Transylvania, who formed the majority of the country's population, demanded equal rights with the other co-inhabiting nationalities; they were answered then that they could not be on equal footing with the privileged inhabitants (Hungarians, Saxons, Szeklers) because they had come later into that country and were therefore to be considered merely "tolerated". In such a "quality", Romanians have suffered numberless injustices, while Hungarians have brought about these sufferings in order to keep the majoritarian population under their rule.

The second part of the work is extensively dealing with the proofs of the continuity showing how logically and historically unfounded are the arguments of those who advocate the discontinuity of the Romanian people.

Othwise, the adversaries of the continuity are not able to elucidate themselves when the Romanians had come in, oscillating between Vth and XIIth centuries; for some of these "big scientists" Romanians had come in large groups while according to others Romanians had discretely slinked in — a way to avoid to explain why any historical source does not speak about their migration.

But what really worth to be underlined is the fact that while the most of these "scientists" are rejecting the Romanians' presence north of the Danube, some of them sustain that Romanians did not exist not even south of the great river; how entitled was the French historian F. Lot to assert that Romanians "have emerged from the hell or dropped from the sky".

The author does not cherish the illusion that his work will convince all the adversaries of continuity that they defend an absurd and illogical thesis, but he warmly appeals to them to ponder over all the proofs and to verify their attitude towards the matter without preconceived ideas or with aims other than strictly scientific ones.

Taking into account the historical realities, all the propaganda fostered by the adversaries of the continuity appears sterile and useless since it cannot modify those realities; it can only poison the relations among the scientists whose sole mission is that of serving the truth.

ABREVIERILE UTILIZATE

- AARMSI = Analele Academiei Române. Memoriile Secției Istorice
- *Actes* = *Actes du II-e Congrès international de Thracologie (Bucarest, 4-10 septembre 1976)*, Buc., 1980.
- AECO = Archivum Europae Centro-Orientalis
- A.H. = Archaeologia Hungarica
- AICED = Anuarul Institutului de cercetări etnologice și dialectologice
- AIIAI = Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” — Iași
- AIIC = Anuarul Institutului de istorie și arheologie Cluj-Napoca
- AIINC = Anuarul Institutului de istorie națională din Cluj
- AISC = Anuarul Institutului de studii clasice
- ALIL = Anuar de lingvistică și istorie literară
- A.M. = Arheologia Moldovei
- AMET = Anuarul Muzeului etnografic al Transilvaniei
- AMM = Acta Moldaviae Meridionalis
- AMN = Acta Musei Napocensis
- AMP = Acta Musei Porolissensis
- Armbruster, 1972 = A. Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, Buc., 1972; ed. și în limba franceză, 1975.
- Armbruster, 1980 = A. Armbruster, *Dacoromano-Saxonica. Cronicari români despre sași. Românii în cronica săsească*, Buc., 1980.
- A.S. = Arhiva Someșană
- AȘUC = Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza” — Iași, Istorie
- AUB = Analele Universității București
- AVSL = Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde
- B.A. = Balkan Archiv
- Bârză = Ligia Bârză, *Continuitatea creației materiale și spirituale a poporului român pe teritoriul fostei Ducii*, Buc., 1979; și în limba maghiară, Buc., Ed. Kriterion.

- BMI = Buletinul Monumentelor istorice
- BOR = Biserica Ortodoxă Română
- Călători = *Călători străini despre țările române*, vol. I—VIII, Buc., 1968—1983.
- C.I. = Cercetări istorice
- C.L. = Convorbiri literare
- C. Ling. = Cercetări de lingvistică
- *Documenta* = *Documenta historiam valachorum in Hungaria illustrantia*, ed. E. Lukinich, L. Gáldi, A. Fekete-Nagy, L. Makkai, Budapest, 1941.
- D.R. = Dacoromania
- E.D. = Etudes balkaniques
- E.S. = Era Socialistă
- FHDR = *Fontes Historiae Daco-Romanae*, vol. I—IV, Buc., 1964—1982.
- FMIL = Foaie pentru minte, inimă și literatură
- FVL = Forschungen zur Volks-und Landeskunde
- G.B. = Glasul Bisericii
- Giurescu = C. C. Giurescu, *Formarea poporului român*, Craiova, 1973.
- Gyémánt = Ladislau Gyémánt, *Mișcarea națională a românilor din Transilvania între anii 1790 și 1848*, Buc., 1986
- Hitchins = Keith Hitchins, *Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania (1700—1868)*, introd. de Pompiliu Teodor, trad. Sever și Codruța Trifu, Cluj-Napoca, 1987.
- Hurdubețiu = I. Hurdubețiu, *Die Deutschen über die Herkunft der Rumänen*, Buc., 1977.
- KVL = Korrespondenzblatt für Volks-und Landeskunde
- L.L. = Limbă și literatură
- L.R. = Limba română
- M.A. = Mitropolia Ardealului
- Macrea = M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, Buc., 1969.
- M.Ant. = Memoria Antiquitatis
- M.B. = Mitropolia Banatului
- M.C.A. = Materiale și cercetări arheologice
- M.I. = Magazin istoric
- M.M. = Mitropolia Moldovei
- M.N. = Muzeul Național
- M.O. = Mitropolia Olteniei
- Moga, 1941 = Ion Moga, *Părerii istorice ungurești privitoare la românii din Transilvania medievală*, Sibiu, 1941.
- Moga, 1944 = Ion Moga, *Les Roumains de Transylvanie au Moyen Âge*, Sibiu, 1944.

- MSI = Memoriile Secției de Științe Istorice, Academia Română
- Mușat-Ardeleanu = Mircea Mușat, Ion Ardeleanu, *De la statul geto-dac la statul român unitar*, I, Buc., 1983.
- NEH = *Nouvelles études d'histoire*
- NRH = Nouvelle Revue de Hongrie
- Olteanu = Ștefan Olteanu, *Societatea românească la cumpănă de milenii (secolele VIII–XI)*, Buc., 1983 (cu o bogată bibliografie).
- Panaitescu = P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, Buc., 1969
- Philippide, 1925 = Alex. Philippide, *Originea românilor. I. Ce spun izvoarele străine*, Buc., 1925
- Prodan, 1944 = David Prodan, *Teoria imigrației românilor din Principatele române în Transilvania în veacul al XVIII-lea. Studiu critic*, Sibiu, 1944.
- Prodan, 1967 = David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, Buc., 1967.
- Protase, 1966 = Dumitru Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, Buc., 1966.
- Protase, 1980 = Dumitru Protase, *Autohtonii în Dacia*, I, Buc., 1980.
- R.A. = Revista Arhivelor
- REF = Revista de etnografie și folclor
- REH = Revue des études hongroises
- *Relations* = *Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations*, București, 1975.
- RER = Revue des études roumaines
- RESEE = Revue des études sud-est européennes
- RHSEE = Revue historique du sud-est européen
- R.I. = Revista istorică
- RIAF = Revista pentru istorie, arheologie și filologie
- R.Ist. = Revista de istorie
- RIR = Revista istorică română
- RMM = Revista Muzeelor și Monumentelor. Seria Muzeu
- RMMI = Revista Muzeelor și Monumentelor. Seria Monumente istorice și de artă
- RPH = Roumanie. Pages d'histoire
- RRH = Revue roumaine d'histoire
- RRL = Revue roumaine de linguistique
- R. Trans. = Revue de Transylvanie
- Roesler = R. Roesler, *Romänische Studien*, Leipzig, 1871.
- Russu = I. I. Russu, *Etnogeneza românilor. Fondul autohton traco-dacic și componenta latino-romană*, Buc., 1981.

- Sacerdoțeanu, 1936 = A. Sacerdoțeanu, *Considerații asupra istoriei românilor în evul mediu. Dovezile continuității și drepturile românilor asupra teritoriilor lor actuale*, Buc., 1936.
- Sacerdoțeanu, 1968 = A. Sacerdoțeanu, *Elemente de continuitate și unitate în istoria medievală a românilor*, în vol. *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, Buc., 1968, p. 105—134.
- Sacerdoțeanu, 1970 = A. Sacerdoțeanu, *Problema continuității poporului român* („Studii“, 1970, nr. 1, p. 3—16).
- SAI = Studii și articole de istorie
- S.B. = Studia Balkanica
- S.C. = Studii clasice
- SCIA = Studii și cercetări de istoria artei
- SCIV = Studii și cercetări de istorie veche
- SCL = Studii și cercetări lingvistice
- SCMB = Studii și comunicări. Arheologie-istorie, Muzeul Brukenthal, Sibiu
- SCN = Studii și cercetări de numismatică
- S.F. = Südostforschungen
- SIB = Studii de istorie a Banatului
- SRIR = Studii și referate privind istoria României
- S.T. = Studii teologice
- SUBB = Studia Universitatis Babeș-Bolyai
- T.D. = Thraco-Dacica
- T.N. = Terra Nostra
- T.S. = Történelmi Szemle
- T.T. = Történelmi Tár
- Ț.B. = Țara Bîrsei
- Xenopol = A. D. Xenopol, *Teoria lui Rösler. Studii asupra stăruinței românilor în Dacia Traiană*, Iași, 1884.
- ZOG = Zeitschrift für die oesterreichischer Gymnazium
- ZRP = Zeitschrift für romanische Philologie

CUPRINS

Curvint înainte	5
Partea I ISTORICUL PROBLEMEI	7
Partea a II-a DOVEZILE CONTINUITĂȚII.....	103
Cap. I Dacii nu au fost distruși.....	105
Cap. II Romanizarea Daciei	124
Cap. III Abandonarea și evacuarea Daciei de administrația romană	146
Cap. IV Unde s-au format limba și poporul român. Influențele străine. Argumentele filologice ale continuității	171
Cap. V Creștinarea daco-romanilor	201
Cap. VI Mărturiile arheologice, numismatice și epigrafice ale continuității	219
Cap. VII Românii în izvoarele istorice narative și documentare medievale (sec. IX—XIII).....	253
Cap. VIII Românii, popor sedentar. Argumentele etnografice ale continuității.....	285
Cap. IX Continuitatea organizării social-politice	315
Cap. X Toponimia și continuitatea	325
Cap. XI Argumente de logică istorică în favoarea continuității	339
În loc de încheiere	347
Rezumat	349
Abstract	351
Abrevierile utilizate	353

Colecția ARGUMENTE

Colecție cuprinzind argumente esențiale ale existenței românești de-a lungul veacurilor în spațiul carpato-danubiano-pontic, studii asupra specificului național menite a sublinia profilul poporului nostru în context european, ca și interferențele național-universal.

Volumele de eseuri, meditații sau lucrări științifice aparținând sferei umanistice sînt semnate de autori de incontestabilă notorietate.

Autorul nu-și face iluzia că lucrarea sa va convinge pe toți adversarii continuității că apără o teză absurdă și illogică; el le adresează un apel călduros de a medita atent asupra tuturor dovezilor aduse în sprijin și de a-și verifica apoi poziția în această problemă, fără a porni de la idei preconcepute și a se lăsa mînați de alte scopuri decît cele științifice. Ținînd seama de realitățile istorice, toată agitația întreținută de adversarii cotinuității apare în fond sterilă și inutilă; neputînd modifica aceste realități, ea nu poate contribui decît la înveninarea relațiilor dintre oamenii de știință, care au misiunea nobilă de a sluji numai cauza adevărului.

